

**Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України**
Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego
Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

Польська академія наук і мистецтв
Polska Akademia Umiejętności

Польське наукове товариство у Житомирі
Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu

STUDIA POLITOLOGICA UCRAINO-POLONA

Щорічний журнал з політичних наук
Rocznik nauk politycznych

Випуск восьмий
Tom ósmy

За редакцією Володимира Горбатенка та Ірени Ставови-Кавки
Pod redakcją Wołodymyra Horbatenki i Ireny Stawowy-Kawki

Житомир–Київ–Краків
Żytomierz–Kijów–Kraków
2018

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України
Протокол № 9 від 29.09.2018 року*

Журнал індексується в міжнародній базі даних
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities
<http://cejsh.icm.edu.pl>

Czasopismo jest indeksowane w międzynarodowej bazie danych
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities
<http://cejsh.icm.edu.pl>

Журнал індексується в міжнародній базі даних Index Copernicus International –
ICI Journals Master List 2015 з індексом ICV 47,24
<http://jml.indexcopernicus.com/>

Czasopismo jest notowane w Index Copernicus International – ICI Journals Master List 2015 z ICV 47,24

Журнал занесено в базу даних «Польська наукова бібліографія»
<https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/50239>
Czasopismo jest notowane w bazie danych „Polska Bibliografia Naukowa”

Журнал індексується в базі даних POL-index
<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/search/basic?type=journal&query=Studia+Politologica+Ucraino-Polona>
Czasopismo jest indeksowane w bazie danych POL-index

Видання «Studia Politologica Ucraino-Polona» включено до списку В наукових часописів Міністерства науки і вищої освіти Республіки Польща з визначеним числом 2 пункти.

Rocznik „Studia Politologica Ucraino-Polona” znajduje się na liście B czasopism naukowych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego z przyznaną liczbą dwóch punktów.

Тексти, що публікуються в журналі «Studia Politologica Ucraino-Polona», рецензуються двома незалежними зовнішніми рецензентами.

Teksty przekazywane do opublikowania w roczniku „Studiach Politologica Ucraino-Polona” są recenzowane anonimowo przez dwóch recenzentów zewnętrznych.

У 45 **Studia Politologica Ucraino-Polona**. Випуск 8. – Житомир-Київ-Краків : ФОП Євенок О. О., 2018. – 228 с.

УДК 32(477)+32(438)

Рецензенти

Валерій Бебик, доктор політичних наук, професор, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (Київ)
Бульвінський Андрій, кандидат історичних наук, доцент, Інститут всесвітньої історії НАН України
Микола Бучин, доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»
Ігор Веґеши, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління, Ужгородський національний університет
Юрій Ганжуров, доктор політичних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Надія Гербут, кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук, Київський національний університет будівництва і архітектури
Аркадій Гурнісевич, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Михайло Дем'яненко, кандидат політичних наук, науковий співробітник, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Сергій Дерев'яко, доктор політичних наук, професор кафедри політичних інститутів та процесів, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)
Степан Дмитренко, кандидат політичних наук, доцент, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)
Богдан Калініченко, кандидат політичних наук, доцент кафедри державної служби, публічного адміністрування та політології, Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького
Андрій Кастори, габілітований доктор, професор, Польська академія наук і мистецтв у Кракові
Катерина Ковальська, доктор, Педагогічний університет імені Комісії національної освіти у Кракові
Мірелла Коженювська-Вишнеvsька, габілітований доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Роман Колісниченко, доктор політичних наук, доцент, Міжрегіональна Академія управління персоналом (Київ)
Рената Круль-Мазур, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Петро Мироненко, доктор політичних наук, Академія політичних наук (Київ)
Валерій Скомаровський, кандидат політичних наук, доцент, Уманська філія Європейського університету
Магдалена Тичонка, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Марк Чайковський, габілітований доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Олена Чальцева, доктор політичних наук, доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса
Анна Читковська-Кімла, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет у Кракові

Recenzenci

Profesor, doktor nauk politycznych Walery Bebyk, Otwarty Międzynarodowy Uniwersytet Rozwoju Osoby „Ukraina” w Kijowie
Docent, kandydat nauk historycznych Andrzej Bulwiński, Instytut Historii Powszechnej Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie
Profesor Katedry politologii i stosunków międzynarodowych, doktor nauk politycznych Mikołaj Buczyn, Uniwersytet Narodowy „Politechnika Lwowska”
Prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego, dr hab. Anna Citkowska-Kimla, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr hab. Marek Czajkowski, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Docent, doktor nauk politycznych Helena Czalcewa, Doniecki Uniwersytet Narodowy imienia Wasyla Stusa
Docent, kandydat nauk politycznych Stefan Dmytrenko, Uniwersytet Narodowy imienia Michała Dragomanowa w Kijowie
Współpracownik naukowy, kandydat nauk politycznych Michał Demianenko, Biblioteka Narodowa Ukrainy imienia Włodzimierza Wernadzkiego w Kijowie
Profesor Katedry politycznych instytutów i procesów, doktor nauk politycznych Sergiusz Derewjanko, Przykarpacki Uniwersytet Narodowy imienia Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankowsku
Profesor, doktor nauk politycznych Jerzy Ganżurów, Narodowy Uniwersytet Techniczny Ukrainy „Kijowski Instytut Politechniczny imienia Igora Sikorskiego”
Dr Arkadiusz Górnisiewicz, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Docent Katedry nauk politycznych, kandydat nauk politycznych Nadija Herbut, Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury
Docent Katedry służby państwowej, administracji publicznej i politologii, kandydat nauk politycznych Bohdan Kaliniczenko, Czerkaski Uniwersytet Narodowy imienia Bohdana Chmielnickiego
Prof. dr hab. Andrzej Kastory, Polska Akademia Umiejętności w Krakowie
Docent, doktor nauk politycznych Roman Kolesniczenko, Międzyregionalna Akademia Zarządzania Personelem w Kijowie
Dr hab. Mirella Korzeniewska-Wiszniewska, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr Katarzyna Kowalska, Uniwersytet Pedagogiczny imienia Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Dr Renata Król-Mazur, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Profesor, doktor nauk politycznych Piotr Myronenko, Akademia Nauk Politycznych w Kijowie
Docent, kandydat nauk politycznych Walery Skomarowski, Filia Umańska Uniwersytetu Europejskiego
Dr Magdalena Trzcionka, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Docent katedry politologii i administracji państwowej, kandydat nauk politycznych Irog Wegesz, Użhorodzki Uniwersytet Narodowy

Редакційна колегія

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ) – голова від української сторони

Ірена Ставови-Кавка, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет (Краків) – голова від польської сторони

Агнешка Кастори, габілітований доктор, Ягеллонський університет (Краків) – заступник голови редакційної колегії і відповідальний секретар від польської сторони

Сергій Рудницький, доктор політичних наук, доцент, Польське наукове товариство у Житомирі – заступник голови редакційної колегії і відповідальний секретар від української сторони

Рафал Возніца, доктор, Ягеллонський університет (Краків) – технічний секретар від польської сторони

Наукова рада

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)

Роман Бекер, габілітований доктор, професор, Університет імені Миколи Коперника у Торуні

Олександр Бойко, доктор політичних наук, професор, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Володимир Бонусяк, габілітований доктор, професор, Жешівський університет

Войцех Кауте, габілітований доктор, професор, Силезький університет (Катовіце)

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Ян Махнік, габілітований доктор, професор, Польська академія наук і мистецтв (Краків)

Анджей Новак, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет (Краків)

Ян Прокоп, габілітований доктор, професор, Польська академія наук і мистецтв (Краків)

Петро Саух, доктор філософських наук, професор, Національна академія педагогічних наук України

Володимир Смолянюк, доктор політичних наук, професор, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Володимир Цвих, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Юрій Шемшученко, доктор юридичних наук, академік НАН України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Богдан Шляхта, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет (Краків)

Редакційна рада

Ірина Баладинська, кандидат педагогічних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Валерій Бортніков, доктор політичних наук, професор, Східноукраїнський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

Віктор Ватиль, доктор політичних наук, професор, Гродненський державний університет імені Янки Купали

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (Київ)

Анджей А. Земба, габілітований доктор, Ягеллонський університет (Краків)

Анатолій Коваленко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Анатолій Круглашов, доктор політичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Оксана Кукуруз, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

Гжегож Мазур, габілітований доктор, професор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету (Краків)

Юрай Марушак, доктор філософії, Інститут політичних наук Словацької Академії Наук (Братислава)

Войцех Єжи Матерський, габілітований доктор, професор, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Тетяна Перглер, доктор філософії, доцент, Перша слов'янська гімназія і мовна школа у Празі

Микола Примуш, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Володимир Осадчий, габілітований доктор, професор, Люблінський католицький університет

Наталія Сейко, доктор педагогічних наук, професор, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Олексій Сковіков, кандидат політичних наук, доцент, Московський гуманітарний університет

Томаш Стріск, габілітований доктор, доцент, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава)

Олена Яцунська, доктор філософії, Бібліотека Конгресу США (Вашингтон)

Kolegium redakcyjne

- prof. dr nauk politycznych Wołodmyr Horbatenko**, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodmyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie – przewodniczący ze strony ukraińskiej
prof. dr hab. Irena Stawowy-Kawka, Uniwersytet Jagielloński – przewodniczący ze strony polskiej
dr hab. Agnieszka Kastory, Uniwersytet Jagielloński – zastępca przewodniczącego i sekretarz odpowiedzialny ze strony polskiej
doc. dr nauk politycznych Sergiusz Rudnicki, Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu – zastępca przewodniczącego kolegium redakcyjnego i sekretarz odpowiedzialny ze strony ukraińskiej
dr Rafała Woźnica, Uniwersytet Jagielloński – redaktor techniczny ze strony polskiej

Rada Naukowa

- prof. dr nauk politycznych Olha Babkina**, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Mychajły Drahomanowa w Kijowie
prof. dr nauk politycznych Aleksander Bojko, Uniwersytet Państwowy w Nieżynie imienia Mykoły Gogola
prof. dr hab. Włodzimierz Bonusiak, Uniwersytet Rzeszowski
prof. dr hab. Roman Bäcker, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
prof. dr nauk politycznych Wołodmyr Cwych, Kijowski Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki
prof. dr hab. Wojciech Kaute, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
prof. dr nauk politycznych Iryna Kresina, Narodowa Akademia Nauk Prawnych Ukrainy, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodmyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie
prof. dr hab. Jan Machnik, Polska Akademia Umiejętności
prof. dr hab. Andrzej Nowak, Uniwersytet Jagielloński
prof. dr hab. Jan Prokop, Polska Akademia Umiejętności
prof. dr nauk filozoficznych Petro Sauch, Narodowa Akademia Nauk Pedagogicznych Ukrainy
prof. dr nauk politycznych Włodzimierz Smolaniuk, Kijowski Narodowy Uniwersytet Ekonomiczny imienia Wadyma Hetmana
prof. dr nauk prawnych Jurij Szemszuczenko, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodmyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie
prof. dr hab. Bogdan Szlachta, Uniwersytet Jagielloński

Rada Redakcyjna

- doc. kandydat nauk pedagogicznych Irena Baładynska**, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu
dr Helena Jacuńska, Biblioteka Kongresu Stanów Zjednoczonych (Waszyngton)
prof. dr nauk politycznych Walerij Bortnikow, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku
prof. dr nauk politycznych Anatolij Krugłaszow, Uniwersytet Narodowy imienia Jurija Fedkowicza w Czerńniowcach
prof. dr nauk politycznych Walery Kornijenko, Narodowy Uniwersytet Techniczny w Winnicy
prof. dr nauk politycznych Anatol Kowalenko, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodmyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie
Starszy współpracownik naukowy, kandydat nauk politycznych Oksana Kukuruz, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodmyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie
prof. dr hab. Wojciech Jerzy Materski, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
dr Juraj Marušiak, Instytut Nauk Politycznych Słowackiej Akademii Nauk w Bratysławie
prof. dr hab. Grzegorz Mazur, Uniwersytet Jagielloński
prof. dr hab. Włodzimierz Osadczy, Katolicki Uniwersytet Lubelski
doc. dr Tatjana Pergler, Pierwsze gimnazjum słowiańskie i szkoła językowa w Pradze
prof. dr nauk politycznych Mykoła Prymusz, Doniecki Uniwersytet Narodowy imienia Wasyla Stusa
prof. dr nauk pedagogicznych Natalia Sejko, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu
doc. kandydat nauk politycznych Aleksej Skowikow, Moskiewski Uniwersytet Humanistyczny
doc. dr hab. Tomasz Stryjek, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
prof. dr nauk politycznych Wiktor Watyl, Uniwersytet Państwowy imienia Janki Kupały w Grodnie
prof. dr nauk politycznych Halina Zeleńko, Instytut Badań Politycznych, Etnicznych i Narodowych imienia Iwana Kurasa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy
dr hab. Andrzej A. Zięba, Uniwersytet Jagielloński

Зміст

Spis treści

Gratulacje dla pani profesor dr hab. Ireny Stawowy-Kawki z okazji czterdziestolecia pracy badawczej i naukowej	8
Привітання професору, габілітованому доктору Ірені Ставови-Кавка з нагоди сорокаріччя дослідницької і наукової роботи	
I. Szanse i zagrożenia przestrzeni poradzieckiej	
I. Шанси і загрози пострадянського простору	
Віра Максимець. Концепція «балансу сил» в Центральньо-Європейському регіоні крізь призму російської агресії проти України: теоретико-методологічні аспекти	9
Wira Maksymiec. Koncepcja „bilansu sił” w regionie centralno-europejskim poprzez pryzmat agresji rosyjskiej przeciwko Ukrainie: aspekty teoretyczno-metodologiczne	
Jan Wiktor Tkaczyński. Narodowosocjalistyczny <i>Lebensraum</i> we wschodniej Europie: między anachronizmem a zbrodnią	15
Ян Віктор Ткачинський. Націонал-соціалістичний <i>Lebensraum</i> у Східній Європі: між анахронізмом і злочином	
Jacek Sroka. Krajobraz stosunków przemysłowych i dialogu społecznego w obszarze poradzieckim	19
Яцек Срока. Пейзаж промислових відносин і суспільного діалогу на пострадянському просторі	
Андрій Демартино. Військова і безпекова складові внутрішньої та зовнішньої політики Російської Федерації у 2007–2014 рр.	28
Andrzej Demartyno. Składniki wojskowe i bezpieczeństwa wewnętrznej i zewnętrznej polityki Federacji Rosyjskiej w latach 2007–2014	
Борис Дем'яненко. «Рашизм» як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу	35
Borys Demianenko. „Raszysz” jako quasi-ideologia postradzieckiego rewanżu postimperialnego	
Оксана Кукуруз. Інформаційна політика президентів Російської Федерації і Республіки Польща щодо України	41
Oksana Kukuruz. Polityka informacyjna prezydentów Federacji Rosyjskiej i Rzeczypospolitej Polskiej w stosunku do Ukrainy	
Володимир Горбатенко. Джерела і методологія дослідження сучасних українсько-польських відносин	51
Włodzimirz Gorbatenko. Źródła i metodologia badań współczesnych stosunków polsko-ukraińskich	
Erhard Cziomer. Stanowisko Niemiec wobec współpracy z Rosją: nowe tendencje i wybrane problemy w drugiej dekadzie XXI wieku	58
Ерхард Чомер. Становище Німеччини у справі співпраці з Росією: нові тенденції і окремі проблеми у другій декаді XXI століття	
Роберт Клачиньскі. Взаємовідносини по лінії Москва – Мінськ у рамках енергетичного сектору	71
Robert Klaczyński. Stosunki wzajemne na linii Moskwa-Miński w ramach sektora energetycznego	
Віра Явір. Інтеграційно-дезінтеграційні процеси у Молдові	77
Wira Jawir. Integracyjno-dezynTEGRACYJNE procesy w Mołdowie	
Mateusz Nowak. Cena jako wartość oddziałująca na fenomenologię polskiej przestępczości przeciwko własności przemysłowej	82
Матеуш Новак. Ціна як вартість, що впливає на феноменологію польської злочинності проти промислової власності	
II. Ukraina w przestrzeni poradzieckiej	
II. Україна у пострадянському просторі	
Олена Новакова. Зовнішні дилеми політичної ідентифікації українців	95
Helena Nowakowa. Zewnętrzne dylematy politycznej identyfikacji Ukraińców	

Михайло Газізов. Державна політика України: між цивілізаційними і національними викликами Michał Gazizow. Polityka państwowa Ukrainy: pomiędzy cywilizacyjnymi i narodowymi wezwaniami	103
Галина Зеленько. Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні і наслідки її дефіциту для країни Halina Zelenko. Zaufanie do instytucji społeczno-politycznych na Ukrainie a skutki jego deficytu dla kraju	108
Василь Гулай. Внутрішньополітична безпека України крізь призму концептуалізації гібридних викликів та загроз (2014-2018 рр.) Wasył Hulaj. Wewnątrzpolityczne bezpieczeństwo Ukrainy poprzez pryzmat konceptualizacji hybrydalnych zagrożeń i wezwań	119
Світлана Денисюк, Валерій Корнієнко. Чинники та особливості політичної адаптації внутрішньо переміщених осіб в Україні Switłana Denysiuk, Walery Kornijenko. Czynniki i osobliwości politycznej adaptacji wewnętrznych migrantów na Ukrainie	127
Вікторія Гаврилюк, Марек Яхимовський. Медійний простір України: посткомуністичний досвід Viktoriya Havrylyuk, Marek Jachimowski. Przestrzeń medialna Ukrainy: postkomunistyczne doświadczenie	132
Юрій Остапеч. Вплив місцевих виборів 2010 та 2015 років на конфігурацію партійної структури Закарпатської області Jerzy Ostapiec. Wpływ wyborów municypalnych 2010 i 2015 roku na konfigurację struktury partyjnej Obwodu zakarpackiego	145
Олена Стойко. Децентралізація як виклик для партійної системи України Helena Stojko. Decentralizacja jako wezwanie dla systemu partyjnego Ukrainy	158
Станіслав Сухачов, Тетяна Лужанська. Середній клас як гарант політичної стабільності сучасного українського суспільства Stanisław Suchaczow, Tetiana Łużańska. Średnia klasa jako gwarant stabilności politycznej współczesnego społeczeństwa ukraińskiego	164

III. Polityczny dyskurs III. Політичний дискурс

Sergiusz Rudnicki. Pojęcie dyskursu – przegląd definicji Сергій Рудницький. Поняття дискурсу – перегляд визначень	171
Валерій Бортників. Витоки становлення теорії модернізації як процесу соціальних змін Walery Bortnikow. Źródła stanowienia się teorii modernizacji jako procesu zmian socjalnych	179
Олексій Буряченко. Репутація політичної партії: основні підходи до її розуміння Oleksy Buriaczenko. Reputacja partii politycznej: podstawowe podejścia do jej rozumienia	187
Сергій Годний. Лобізм і теоретичні моделі політичної комунікації Sergiusz Godny. Lobbying i teoretyczne modele komunikacji politycznej	193
Анна Меньшеніна. Вплив постмодерних реалій на процес трансформації політичних цінностей у світі і в Україні Anna Meńszzenina. Wpływ realiów postmodernistycznych na proces transformacji wartości politycznych w świecie i na Ukrainie	199
Ігор Петренко. «Фабрики думок» у США як функціональний прототип сучасних аналітичних центрів Igor Petrenko. „Fabryki myśli” w USA jako prototyp funkcjonalny współczesnych centrów analitycznych	205
Валентина Смірнова. Мотиваційні детермінанти політичної волі Walentya Smirnowa. Determinanty motywacyjne woli politycznej	214
Wspomnienie o profesorze Jerzym Wyrozumskim На спомин професора Єжи Вирозумського	223

Gratulacje dla pani profesor dr hab. Ireny Stawowy-Kawki z okazji czterdziestolecia pracy badawczej i naukowej
Привітання професору, габілітованому доктору Ірені Ставови-Кавка з нагоди сорокаріччя дослідницької і наукової роботи

Profesor dr hab. Irena Stawowy-Kawka (druga z prawej strony) wraz z członkami kolegium redakcyjnego

Професор, габілітований доктор Ірена Ставови-Кавка (друга з права) разом з членами редакційної колегії

Akademii Ukrainy, powstał i rozwija się rocznik „Studia Politologica Ucraino-Polona” oraz odbyły się już trzy konferencje naukowe: *Zagrożenia – wyzwania – szanse bezpieczeństwa europejskiego* (Kraków 26-27 listopada 2015 r.); *Zmiany demograficzne i problemy mniejszości narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej i na Bałkanach* (Żytomierz 4 listopada 2016 r.); *Między Unią Europejską a Eurazją. Przestrzeń poradziecka wobec szans i zagrożeń* (Karków, 23-24 listopada 2017 r.).

Zaangażowanie we współpracę w ramach rocznika „Studia Politologica Ucraino-Polona” świadczy o szerokich zainteresowaniach badawczych Pani Profesor Ireny Stawowy-Kawaki, koncentrujących się wokół problemów Europy Środkowej, Bałkanów, a w szczególności Macedonii. Pani Profesor jest Autorką wielu ważnych monografii (*Macedonia w polityce państw bałkańskich w XX wieku*, Kraków 1993; *Ekspansja gospodarcza Trzeciej Rzeszy w Jugosławii i Rumunii (1929-1939)*, Kraków 1993; *Historia Macedonii*, Wrocław, Warszawa, Kraków 2000 oraz w języku macedońskim: *Istorija na Makedonija*, Skopje 2002; *Albańczycy w Macedonii 1944-2001*, Kraków 2014); współautorką dużych opracowań monograficznych (*Malcinstvata na Balkanot (XX vek)*, Skopje 2004; *Wielka historia świata. Od drugiej wojny światowej do XXI wieku*, Kraków 2006) oraz podręczników akademickich (*Najnowsza historia świata t I-III 1945-1995*, Kraków 1997 i t. IV Kraków, 2008), a także licznych artykułów, opracowań, redakcji, w sumie stu pięćdziesięciu publikacji.

Pani profesor jest niezwykle aktywna w dziedzinie upowszechniania nauki, o czym świadczą konferencje naukowe, w tym międzynarodowe, których była inicjatorką i organizatorką. Obok obowiązków zawodowych związanych z pracą w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie kieruje Katedrą Historii Współczesnej, aktywnie działa w Polskiej Akademii Umiejętności, kierując Komisją Środkowo-Europejską PAU; od 20023 r. jest Przewodniczącą Komisji Najnowszych Dziejów Słowian przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów; od 2002 r. koordynuje współpracę między Instytutem Historii Narodowej w Skopiu a Instytutem Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych; jest członkiem Komisji Bałkanistyki Polskiej Akademii Nauk (oddział Poznaniu), Polskiej Komisji Kultury i Historii Bałkanów (The Polish Commission of Balkan Culture and History) afiliowanej przy Międzynarodowym Stowarzyszeniu Studiów nad Europą Południowo-Wschodnią (Association Internationale d' Études du Sud-Est Européen – AIESEE), a także Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych i Polskiego Towarzystwa Studiów Międzynarodowych.

Pani Profesor jest także zasłużonym nauczycielem akademickim. Wypromowała ponad 150 magistrów, oraz sześciu doktorantów.

Kolegium redakcyjne rocznika „Studia Politologica Ucraino-Polona”

I. Szanse i zagrożenia przestrzeni poradzieckiej

I. Шанси і загрози пострадянського простору

Віра Максимець

Національний університет «Львівська політехніка»

КОНЦЕПЦІЯ «БАЛАНСУ СИЛ» В ЦЕНТРАЛЬНО-ЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕГІОНІ КРИЗЬ ПРИЗМУ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Vira Maksymets Concept of «balance of power» in Central-European Regions in the cross of the prize of Russian aggression against Ukraine: theoretical-methodological aspects.

It substantiates theoretical and methodological basis of the comprehensive political science analysis of the transformation of new systems «balance of power» in Central Europe. The different theoretical and conceptual approaches to the understanding of the international relations system in the late XX – early XXI century and described a new balance of power model. The essential characteristics of the European security paradigm in the dimensions of establishing a «balance of power» new system in Central Europe are revealed.

It is stated that against the background of changes in the international system, there is a need to revise theoretical and conceptual approaches to the study of the concept of «balance of power», the theoretical foundations of which were laid in different from today's world-political conditions. Analysis of the concept of «balance of power» shows that over time, its interpretation significantly changed and supplemented by new arguments, which led to the conceptual ambiguity and even blurriness. It is also noticeable differences in approaches to the «balance of power» in the foreign policy practice of different states. The very concept of force in international relations, as well as the ways of its application, evolved.

It turns out that it is safe to speak of the historicity of the principle of balance of power, the structure and content of which have changed throughout world history. The classical interpretation of political realism (the approach of G. Morgenthau) was based on the bipolar world order, the presence of two superpowers (the USSR and the USA) and two military-political blocs (NATO and ATS) in the international system. The destruction of the bipolar system forced the researchers to seek new interpretations of the balance of power. So there were modifications to the principle of balance of power for a unipolar and multipolar world. Proponents of neo-realism began to present the concept of «balance of power» through the prism of their individual concepts of a new world order, thus distorting the original meaning of the principle (K. Waltz, M. Kaplan, E. Haas).

The annexation of Crimea in the context of the destruction mechanism of «balance of power» in Central Europe is analyzed. The annexation of Crimea sets a very dangerous precedent for the future security environment in Europe, and in post-Soviet space especially. The Ukrainian conflict has also exposed weaknesses in international law, agreements and treaties, as these often allow for contradictory interpretations. The factors and potential negative consequences of forces imbalance are identified not only in Central Europe, but also in the global arena in general.

The Russian aggression against Ukraine undermined the system of international relations that had been built for decades, violated the principles of regional and global security. The annexation of the Crimea, the situation in the east of Ukraine brought fundamental changes not only in the Central European region, but also de facto in the European and transatlantic defense complex. These strategic changes not only changed the situation that existed since the end of the Cold War, but led to a paradigm shift in security policy.

Key words: balance of power, Ukraine, Central Europe, annexation of Crimea, Russian aggression.

На тлі мінливого міжнародного середовища виникає необхідність перегляду теоретичних і концептуальних підходів до вивчення міжнародних відносин. Одним із принципів, що вимагають такого переосмислення, є поняття «балансу сил», теоретичні основи якого були закладені у відмінних від сьогоденних світополітичних умовах. Аналіз розвитку концепції «балансу сил» показує, що з плином часу її трактування помітно змінювалися і доповнювалися, що призвело до понятійної багатозначності і розмитості. Помітні також відмінності підходів до «балансу сил» у зовнішньополітичній практиці різних держав. Еволюціонувало й саме поняття сили в міжнародних відносинах, а також способи її застосування. У другій половині ХХ ст. сформувалися нові умови, що диктують потребу критичного підходу до традиційного реалістського розуміння принципу «балансу сил», що призвело до виникнення нових концептуальних моделей, котрі пояснюють поведінку суб'єктів світової політики.

На наше переконання, анексія Російською Федерацією суверенної території України не тільки переконливо показала неефективність функціонування попередньої моделі військової організації України в цілому і в протидії зовнішній агресії в новітніх інституційних формах, але й зруйнувала усталений «баланс сил» у Центрально-Європейському регіоні, а тому потребує подальшого системного вивчення з метою розробки й впровадження проектів політико-управлінських рішень у

безпекову сферу як України, так й інших держав регіону. Тому метою даного дослідження є аналіз формування та функціонування концепції «балансу сил» в Центрально-Європейському регіоні крізь призму Російської агресії проти України.

Реалізація поставленої мети зумовлює необхідність застосування комплексу світоглядно-філософських, політологічних та загальнонаукових методів – історичного, порівняльного, вивчення документів, структурно-функціонального, моделювання та прогнозування – на засадах міждисциплінарного, системного та неінституційного підходів. Основою пропонованої роботи є останні дослідження українських дослідників, зокрема теоретичний доробок В. Горбуліна, М. Капітоненка, С. Кононенка, О. Коппель, В. Манжолі, Г. Перепелиці, А. Суботіна, С. Толстова, С. Трояна, С. Федуняка, М. Фесенка, В. Хоніна, В. Ціватого, Л. Чекаленко та інших. У межах наукових парадигм слід особливо виділити роботи західних вчених, представників реалізму В. Волфорта, К. Ікенбері, С. Кауфмана, Р. Літтла, Г. Моргентау.

Необхідність концептуального переосмислення основоположних пояснювальних принципів міжнародних відносин продиктована не тільки природним бажанням сучасних політологів давати нові трактування традиційним змістовним одиницям теорії, але і зміною міжнародних умов, в яких ці принципи формувалися. З кінця 1980-х років на зміну загальноприйнятій реалістській інтерпретації міжнародних процесів стали приходити ліберальні та інституційні підходи. Йон Ерік Фоссум з Університету Осло сформулював ключові положення нового інституційного підходу до аналізу концептуальних феноменів сучасних міжнародних відносин. На його думку, багато принципів ведення міжнародних відносин, розроблених основоположниками реалізму в середині ХХ століття, стають у нових міжнародних умовах ідеальними абстракціями, які вимагають перегляду з позицій неінституціоналізму та дорадчих теорій демократії. Постулати теорії міжнародних відносин можуть бути також осмислені через конструктивістський підхід, який об'єднав в собі ряд ідей таких напрямів вивчення політики та управління, як новий інституціоналізм, когнітивістика, інтерпретативізм, постмодернізм та ін. [1, с. 235].

У розробку принципу балансу сил внесли вклад ще в XVI-XIX ст. Ж. Боден, Ф. Бекон, Дж. Ручеллай, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гроцій, І. Кант. Його закріплення в якості ключової категорії теорії міжнародних відносин пов'язане з роботами американського вченого Г. Моргентау. Баланс сил називають одним із найвпливовіших принципів при формуванні зовнішньої політики провідних держав світу в XIX-XX ст., і навіть однією з ідеологічних опор реалізму.

Застосування балансу сил як концепції безпеки в міжнародній практиці XVII-XX ст. зовсім не означає відмови від ведення воєн. Більше того, війна є одним з інструментів здійснення концепції балансу сил. К. Браун і К. Ейнлі зазначають: «...ідея того, що баланс сил створює певну впорядкованість, досить правдоподібна, але припущення про те, що і війна є джерелом упорядкованості, здається неочевидним, неправдоподібним. Проте ця думка, незважаючи на свою непривабливість, повинна бути врахована, оскільки війна як політичний інструмент відіграє в цьому певну роль. Війна використовується в двох випадках: по-перше, як частина балансу сил, на протипагу думці про те, що баланс сил спрямований на запобігання війни: війна є істотним механізмом збереження балансу. І, по-друге, як механізм вирішення конфлікту, який дозволяє зробити те, чого не можна досягти за допомогою балансу сил, а саме привнести зміни. Іншими словами, війна і доповнює, і завершує баланс сил. Без війни баланс сил не може діяти як функціонуючий інститут будь-якої міжнародної системи або суспільства» [2, с. 156].

В основі розуміння, запропонованого Г. Моргентау, лежало визначення балансу сил за допомогою синонімічного поняття «рівновага», яке визначає стабільність усередині системи, утвореної з деякого числа автономних агентів. Зовнішній вплив може привести до порушення цієї рівноваги, проте система демонструє здатність повернення до споконвічного або нового рівноважного стану в ситуації міжнародної анархії. При цьому ключове для реалізму поняття «інтерес» визначається в термінах сили, і є універсальною, об'єктивною категорією.

За Г. Моргентау, існує дві концепції балансу сил:

1. простий, або біполярний, баланс, що характеризується присутністю і протидержав в міжнародній системі двох наддержав. Необхідність у збалансованій поведінці виникає при спробі суб'єкта порушити статус-кво за допомогою погроз застосування сили;

2. комплексний, або багатополлярний, баланс передбачає, що суб'єкти діють гнучко і змінюють своїх союзників по альянсу, щоб не допустити переважання суперника [3, с. 187-188].

Можна фіксувати наявність ще одного типу концепції балансу сил – модифікованого: в біполярній, багатополярній або системі без чітко вираженого лідера може існувати суб'єкт, що виконує функцію «держателя балансу». Врівноважуючи весь силовий механізм, він діє при цьому автономно від протидержав суб'єктів. Оскільки для держателя балансу характерні велика гнучкість і прагнення до організації переговорного процесу, такий баланс можна назвати більш стійким.

Реальний історичний досвід протистояння двох ядерних держав дозволив іншому американському досліднику Т. Шеллінгу виділити два види балансу сил: стабільний і нестабільний, зазначивши, що «...баланс стабільний, якщо жоден з противників, вдаривши першим, не отримує переваги у вигляді позбавлення можливості інших нанести удар у відповідь» [4, с. 242].

Незважаючи на те що, практика міжнародних відносин другої половини ХХ ст. визначалася переважно встановленням біполярності, ряд дослідників приділяли значну увагу альтернативним варіантам світової системи. М. Каплан сформулював принципи багатопольярного балансу сил (у системі, що складається мінімум з п'яти держав): 1) діяти заради розширення своїх стратегічних можливостей, але краще шляхом переговорів, аніж війни, 2) краще воювати, ніж позбавитись можливості розширитися, 3) краще зупинити війну, аніж повністю знищити одного з основних національних акторів, 4) діяти проти будь-якої коаліції чи одиничного актора, якщо вони прагнуть домінування стосовно інших акторів системи, 5) діяти проти гравців, які підтримують наднаціональні організаційні принципи, 6) дозволяти тим із основних національних акторів, які були переможені чи обмежені в діях, знову залучатися до системи й приймати їх як рольових партнерів чи сприяти входженню раніше неосновних акторів до категорії основних національних акторів, 7) ставитися до всіх гравців як до партнерів, оскільки вони відіграють прийнятні для підтримки стабільності системи ролі [5, с. 29]. За умови дотримання позначених принципів міжнародна система опиняється в ситуації рівноваги. До тих пір поки гравці дотримуються панівних системних умов і принципів, баланс сил буде зберігатися, оскільки він виникає на підставі раціональних міркувань держав у рамках існуючої структури.

Проте основна увага дослідників 1970-х років закономірно була зайнята феноменом двопольсного балансу сил, найважливішим елементом якого було стримування шляхом залякування ядерною зброєю. Значний внесок у цю концепцію вніс найвидатніший представник англійської школи теорії міжнародних відносин Х. Булл. Використовуючи напрацювання теорії ігор, Булл запропонував наступну формулу балансу сил в ядерному світі: «...стримування країною А країни В означає: (1) що країна А загрожує країні В покаранням чи позбавленням певних благ, якщо та не починає слідувати певній лінії зовнішньополітичної поведінки; (2) що в іншому випадку країна В може почати слідувати рекомендованій лінії поведінки, (3) що країна В вірить у здатність і волю країни А здійснити свою загрозу і вирішує з цієї причини, що така лінія поведінки не варта того» [6, с. 147]. Поняття ядерної стабільності в теорії міжнародних відносин поступово стало витіснити поняття стратегічної стабільності, що використовується реалістами в період існування біполярної системи світоустрою.

Подальший розвиток розуміння балансу сил пов'язаний з розвитком структурної теорії міжнародних взаємодій американським дослідником К. Волтцом. З погляду останнього, анархія допускає присутність на міжнародній арені гравців, які забезпечують реалізацію власних національних інтересів за допомогою застосування військової сили, а стан війни між державами є нормальним для міжнародного середовища. Кожна держава самостійно вирішує, з ким і коли вести цю війну. Великі держави, на свій розсуд розпоряджаючись своїм легітимним і монопольним правом на застосування військової сили у зовнішньополітичних справах, тим самим найефективніше структурують і регулюють міжнародне середовище [7, с. 75].

В рамках неореалістських теорій політика розуміється як відносно незалежна сфера, яка не є похідною від соціально-економічних умов. Більше того, автономія політичного порядку являє собою передумову існування поняття балансу сил. Інтереси керівника держави, а отже, й інтереси самої держави стають джерелом зовнішньополітичної діяльності, а політичні розрахунки на основі цих усвідомлених потреб породжують формування раціональних стратегій міжнародної поведінки. Баланс сил на цьому тлі є функцією раціональних держав, що переслідують власні національні інтереси шляхом застосування сили у ситуаціях, що характеризуються відсутністю вищого джерела влади.

На думку ще одного відомого критика школи реалізму Е. Хааса, існує вісім різноманітних трактувань поняття «баланс сил»: 1) баланс сил як опис існуючого розподілу сил між гравцями, 2) баланс сил як силова рівновага або умова рівності сил, 3) баланс сил як гегемонія, 4) баланс сил як стабільність і мир, 5) баланс сил як основний елемент політики, 6) баланс сил як універсальний історичний закон, 8) баланс сил як керівництво для людей, що приймають політичні та зовнішньополітичні рішення [8, с. 460].

Критично осмисливши наведену класиками реалізму / неореалізму і їх опонентами аргументацію щодо структури та змісту принципу балансу сил, позначимо три принципові зауваження:

По-перше, викладена аргументація характеризується понятійною багатозначністю, часом переростає в концептуальну невизначеність, і непорушною вірою в бінарну опозицію «рівновага-анархія», що набуває рис наукової ідеології. Крім того, баланс сил розуміється одними як теоретична конструкція, принцип, а іншими – як ситуація або система відносин.

По-друге, міжнародні відносини другої половини ХХ ст. доповнили силові інструменти світової політики квазі-дипломатичними стратегіями. У результаті в теорії міжнародних відносин з'являються відмінні від реалістичного трактування балансу сил моделі, які пояснюють поведінку суб'єктів у міжнародному середовищі – «модель концерту», «модель альянсів» і т. п. (Т. Волтц).

По-третє, баланс сил трансформується у співвідношення різноманітних і асиметричних можливостей суб'єктів міжнародної системи, число яких постійно зростає, а якість змінюється. Еволюція міжнародного середовища сприяла появі в теорії реалізму / неореалізму явища підміни класичного формулювання балансу сил на баланс сил у значенні «баланс держав» (М. Каплан, Х. Булл, М. Дойл та ін.).

Принцип балансу сил потребує реінтерпретації у зв'язку з наявністю змістовних протиріч навіть у традиційному реалістичному трактуванні феномену і зміною умов реалізації принципу в міжнародному середовищі ХХІ століття. Американські соціологи П. ді Маджіо і У. Пауелл в сформульованій ними концепції «організаційного поля» зробили спробу пояснити ступінь і характер впливу зовнішнього середовища на державу [9, с. 149]. Міжнародне середовище визначене ними як структурований соціальний простір, кожен суб'єкт якого має узгоджені з іншими членами простору мету, статуси і ролі.

Одним із невід'ємних властивостей міжнародного середовища є постійна змінюваність, мінливість стану, отже, умов функціонування міжнародної системи відносин. Поява нових параметрів міжсуб'єктної взаємодії вимагає також концептуальної модернізації принципу балансу сил. При цьому значимість має не тільки визначення та формулювання нових умов, а й дослідження можливих наслідків їх практичної реалізації, особливості їх взаємодії з іншими елементами середовища. Найбільш значимі зміни зовнішнього середовища сформували умови, що впливають на концептуальний і прикладний зміст принципу балансу сил.

Довгий час вважалось, що принцип балансу сил є плодом європейської зовнішньополітичної ідеології, проте дослідження індійського дипломата і політолога К. С. Венкатачара показують, що баланс сил використовувався у ХVIII-ХХ ст. в якості базової зовнішньополітичної концепції (категорії) урядами Китаю, Індії, Японії та багатьох арабських держав [10, с. 110]. Таким чином, у розглянутому понятті баланс слід розуміти не тільки як рівновагу і стабільність, але і в значенні непохитності, незмінності світосистемного механізму.

Спираючись на позиції нового інституційного підходу, необхідно в першу чергу з'ясувати, чи володіє принцип балансу сил інституційними ознаками. Прихильники інституціонального підходу традиційно розуміють під інститутом «довгострокові системи правил, яких повинні дотримуватися актори, якщо вони хочуть діяти розумно». Американський соціолог, професор Стенфордського університету В. Скотт деталізує це визначення: «Інститути – це системи, що містять репрезентативні, конститутивні, нормативні правила і регулюючі механізми, які дають системі визначеність і стимулюють акторів розвивати їх діяльність» [11, с. 5].

З часткою умовності принцип балансу сил можна назвати міжнародним інститутом, що володіє нормативно-репрезентативними ознаками, тобто в ньому набагато більше очікувань і раціонально-логічних міркувань про можливу зовнішньополітичну поведінку суб'єкта міжнародних відносин, ніж будь-яких юридичних обмежень чи неформальних санкцій. Дійсно, використання державами погроз або інших силових методів впливу на зовнішньополітичну поведінку партнера або супротивника не може бути стримано через усвідомлення можливостей балансу сил, в якому елемент дії перевершує елемент протидії. Звідси випливає, що дескриптивні підстави домінують над прескриптивними у трактуванні прихильників теорій реалізму і неореалізму.

Міжнародна система, що ґрунтується на принципі балансу сил, може бути проаналізована і з позиції примусового суперництва суб'єктів міжнародних відносин. На думку американських вчених Дж. Марча і Й. Олсена, «...суперництво і примус проявляються в стереотипах конфлікту інтересів, владарювання, торгу, виживання і війни, знаходячи своє вираження у процесах виборів і прийняття рішень» [12, с. 290].

З позиції нового інституційного підходу принцип балансу сил може бути визначений чотирма концептами: історичним, ситуаційним, процедурним і символічним. На початку 1990 рр. вони були доповнені п'ятим елементом – індивідуальним. Виявлення зазначеного концепту стало можливим завдяки дослідженням американського вченого, лауреата Нобелівської премії з економіки Е. Острома. Інституційний концепт реалізує свою сутність у дії, тоді ж відбувається і його ідентифікація, що ґрунтується на логіці доречності й адекватності реаліям часу [13, с. 133]. У традиційно реалістичному розумінні принцип балансу сил спирався на поняття «міжнародна система держави».

Після завершення «холодної війни» біполярна система міжнародних відносин, що ґрунтувалася на загрозі загального знищення, зазнала трансформації у бік системи, заснованої на загальному консенсусі впливових гравців. Провідні держави спільно вирішували (чи намагалися вирішувати) проблеми

загальної значимості, а підтримання контролю над ситуацією на регіональному рівні покладалося на відповідних держав-гегемонів. Зокрема, територія колишнього Радянського Союзу, окрім держав Балтії, була фактично передана під контроль Росії, яку на заході розглядали в якості партнера і навіть потенційного союзника. Саме ці держави переймалися підтриманням контролю у власній «сфері інтересів» і не проявляли особливого інтересу до того, що відбувалося за її межами. При цьому існували певні обмеження у діяльності країн-гегемонів. По-перше, вони не могли одноособово змінювати територіальні межі інших держав. По-друге, для проведення силової акції у власній «сфері інтересів» країна-гегемон потребувала узгодження з іншими великими партнерами та бодай формального схвалення на рівні міжнародних інституцій, насамперед ООН. Такий порядок хоча й не був ідеальним (бо не був закріплений на міжнародно-правовому рівні у вигляді зобов'язуючого договору), все ж давав можливість підтримувати міжнародну стабільність на основі хитких балансів сил.

У цих умовах безпекова політика України відзначалась реактивністю і несамодостатністю. Наслідки такої непослідовної «позаблокової політики» України призвели до наступного:

- дезінтеграція обороноспроможності держави (через відсутність чіткого розуміння загроз та способів реагування на них);
- відсутність орієнтованої на перспективу стратегії військово-технічного розвитку, розбудови ВПК, наукового потенціалу в інтересах обороноздатності;
- відсутність зовнішньополітичного забезпечення політики безпеки (відсутність курсу на інтеграцію до безпекових структур регіону в умовах відсутності статусу постійного і гарантованого нейтралітету);
- відсутність жодного військово-політичного союзу, до якого входила б Україна;
- відсутність реальних гарантій безпеки, угод про взаємодопомогу;
- відсутність внутрішньополітичної готовності до протидії зовнішній агресії.

Збройна агресія Російської Федерації проти України стала довгостроковим чинником впливу на українську політичну, економічну, військову та соціальну реальність. Внаслідок дій Росії впродовж 2014 р. було деформовано систему глобальної та регіональної безпеки, а також чинну систему міжнародного права. Майже всі міжнародні гарантії безпеки для України (зокрема в межах Будапештського меморандуму) виявилися недієздатними в умовах, коли агресором виступив один із гарантів – Російська Федерація.

З початком російської агресії проти України геополітична і безпекова ситуація в Центральній Європі принципово змінилася практично в усіх вимірах. Вона характеризується, передусім, виникненням «вакууму безпеки», який утворився внаслідок нівелювання договірно-правових основ архітектури європейської безпеки через грубе порушення Росією норм міжнародного права.

Юрист-міжнародник О. Мережко зазначає, що агресія Росії проти України та анексія Криму має руйнівні наслідки для світового порядку та системи сучасного міжнародного права. Якщо міжнародне співтовариство держав проігнорує порушення Росією норм та принципів міжнародного права щодо України, то це в кінцевому випадку неминуче призведе до посилення хаосу в системі міжнародних відносин та загальної «війни всіх проти всіх» (*bellum omnium contra omnes*). Агресія Росії проти України ставить під загрозу існування всієї системи міжнародного права. Агресивні дії Росії підірвали також міжнародну систему довіри (у тому числі й до самої Росії), на якій базується сучасне міжнародне право [14].

Політика Заходу щодо країн СНД була двоїстою: з одного боку, в них підтримувалися демократичні трансформації, з іншого – Захід намагався виробити для цих країн окремий формат відносин, фактично зорієнтований на специфіку трансформаційних процесів, що начебто відбувалися в Російській Федерації. Як стало очевидно, країни європейської та євроатлантичної спільноти припустилися серйозної помилки, спираючись на припущення про рух РФ у напрямі західної демократії. Європейський Союз, сконцентрований на засобах «м'якої сили», опинився в ситуації застосування Росією «жорсткої сили» і комбінування воєнних і цивільних засобів під час гібридної війни [15, с. 450]. Загалом, на теренах колишнього Радянського Союзу так і не склався стійкий та тривалий міждержавний баланс сил, а владно-силова перевага Російської Федерації над рештою країн цих теренів невпинно генерує конфлікти [16, с. 107-108].

Агресивна й зухвала поведінка Росії брутально порушила суверенітет України та зруйнувала її територіальну цілісність, знехтувала базові норми й принципи міжнародного права, поставила архітектуру європейської безпеки й «вестфальську» модель світового устрою перед серйозними випробуваннями, небаченими з часів холодної війни. Таким чином, проблеми національної безпеки України вийшли за межі її державних кордонів і набули регіонального та глобального виміру.

Г. Перепелиця наголошує, що сценарії встановлення нової системи міжнародних відносин залежать від результатів російсько-української війни. На його думку, сьогодні ситуація розгортається між сценарієм «сепаратного миру» і сценарієм «замороження конфлікту». Однак на сепаратний мир Україна не погодиться, хоча до цього її підштовхує Захід і ЄС. Найбільш реальним є сценарій «замороження конфлікту» [17].

Можна погодитися із знаним українським політологом О. Майбородою, що нинішні претензії Росії на відновлення себе як регулятивного центру в просторі колишнього Радянського Союзу можна було б вважати наївною семіотичною забавою заради задоволення своєї пихи, якби не руйнівні наслідки її дій для простору міжнародної системи. Ностальгія древніх і середньовічних народів за імперськими центрами була ностальгією за правопорядком, продуцентом якого був імперський центр. Функціонування нинішньої міжнародної системи здійснюється за міжнародним правом, яке не втрачає своєї чинності незалежно від зникнення тих або інших держав. Дії ж, які чиняться всупереч міжнародному праву, можуть збільшувати ентропію у системі, але, як показав досвід її функціонування, вона завжди знаходила в собі здатність примушувати свої елементи до поведінки, яка б відповідала загальним вимогам [18].

На думку співробітників Національного інституту стратегічних досліджень В. Горбуліна, О. Власюка та С. Кононенка, російсько-український баланс сил відіграє для миру й безпеки на теренах колишнього Радянського Союзу роль владно-силового базису – фундаментальної умови встановлення мирних відносин. Однак його відновлення й збереження потребує підтримки країн євроатлантичного полюсу глобальної силової конфігурації, оскільки йдеться про похідний від світового (вторинний та регіональний) баланс сил. Отже, принаймні на сьогодні, повноцінної й стійкої українсько-російської владно-силової рівноваги може бути досягнуто переважно за підтримки країн Заходу – держав євроатлантичної спільноти на чолі зі Сполученими Штатами. Останні здатні відіграти роль «балансера», котрий ослаблює російську сторону (передусім економічними санкціями та дипломатичною ізоляцією) і паралельно зміцнює українську сторону, доки відносини цих двох сторін не досягнуть стану більш-менш стабільної (динамічної) рівноваги [19, с. 13-14].

Таким чином, існує необхідність оновлення інтерпретації принципу «балансу сил», зважаючи на протиріччя в його трактуванні, а також зміні міжнародного середовища, в якій він реалізується в сучасному світі. У результаті, принцип балансу сил з погляду неоінституціоналізму та конструктивізму слід розуміти як систему очікувань, зовнішньополітичних установок і раціональностей, які формують поведінку суб'єктів у світовій політиці і обумовлюють рівновагу в міжнародному середовищі.

Російська агресія проти України підірвала систему міжнародних відносин, яка вибудовувалася протягом десятиліть, порушила засади регіональної та глобальної безпеки. Анексія Криму, ситуація на Сході України зумовили фундаментальні зміни не тільки в Центрально-Європейському регіоні, але й де-факто в європейському та трансатлантичному оборонному комплексі. Ці стратегічні зміни не тільки змінили ситуацію, яка існувала з кінця холодної війни, але й призвели до зміни парадигми в політиці безпеки.

1. Фоссум Й. Э. Принцип баланса сил: стабильность и сила в международных отношениях. *Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза* / под ред. С. У. Ларсена. Москва: РОССПЭН, 2009. С. 230–254.

2. Brown C., Ainley K. *Understanding international relations*. 3rd ed. 2005. 327 p.

3. Morgenthau H. J. *Politics among Nations: The Struggle of Power and Peace*. N.Y.: Alfred A. Knopf, 1948. 421 p.

4. Moul W. B. Balances of Power and the Escalation to War of Serious Disputes among the European Great Powers, 1815–1939: Some Evidence. *American Journal of Political Science*. May 1988. P. 241–275.

5. Kaplan M. *System and Process in International Politics*. N.Y.: J. Wiley, 1975. 260 p.

6. Bull H. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. London: Macmillan, 1977. 335 p.

7. Waltz K. *Theory of International Politics*. N.Y.: McGraw-Hill, 1979. 250 p.

8. Haas E. B. The Balance of Power: Prescription, Concept, or Propaganda? *World Politics*. 1953. Vol. 5. P. 442–477.

9. Di Maggio P., Powell W. The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields *American Sociological Review*. 1983. No 2. P. 147–160.

10. Michael Sheehan. *The balance of power. History and theory*. London : Routledge, 2000. 229 p.

11. Scott W. R. *Institutional Theory: Contributing to a Theoretical Research Program*. *Great Minds in Management: The Process of Theory Development* / ed. by K. G. Smith, M. A. Hitt. Oxford: Oxford University Press, 2004. P. 3–11.

12. March J. G., Olsen J. P. *The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life*. *Comparative Politics: Notes and Readings* / ed. by B. Brown, R. Macridis. Belmont: Wadsworth Publishing Co., 1996. P. 289–292.

13. *The New Institutionalism in Organizational Analysis* / ed. W. Powell, P. Di Maggio. Chicago: University of Chicago Press, 1991. 486 p.

14. Мережко О. О. Наслідки агресії РФ проти України для світопорядку та системи міжнародного права. *Українська Революція гідності, агресія РФ і міжнародне право: колективна монографія* / упоряд. О. Задорожній. Київ: Вид-во «К.І.С.», 2014. С. 938–941.

15. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 486 с.

16. Власюк О. С., Кононенко С. В. *Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни: монографія*. Київ: НІСД, 2017. 304 с.

17. Перепелиця Г. Політика Росії – це крах міжнародної безпеки: причини та наслідки. URL: http://www.rstudies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=19827&lang=ukr (дата звернення: 16.04.2018).

18. Майборода О. М. Ностальгійна пам'ять Російської імперської системи: історичне запізнення. URL: http://www.ipriend.gov.ua/uploads/nz/nz_75/maiboroda_nostalgina.pdf (дата звернення: 20.04.2018).

19. Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. *Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна: монографія*. Київ: НІСД, 2015. 132 с.

NARODOWOSOCJALISTYCZNY LEBENSRAUM WE WSCHODNIEJ EUROPIE: MIĘDZY ANACHRONIZMEM A ZBRODNIĄ

Jan Wiktor Tkaczyński. National Socialist Lebensraum in Eastern Europe: Between Anachronism and Crime.

There is no other ideology like that of National Socialism where the definition of biology and geography were so distorted. It was not geopolitical interests but the social-Darwinist ideology of geopolitical needs that were the essential point for the Third Reich in its fight for existence (*Kampf ums Dasein*). In other words in the fight for living space (*Kampf um Lebensraum*) for the Arian (German) race, which was of greater value than Jews and Slavs. This equal sign between ideology and politics will enable to understand the phenomenon of the Third Reich. It's concept of activity, based on the ideology of National Socialism – precisely described by Hitler in *Mein Kampf* – to the end of Nazi state, has been the justification and ultimately the purpose of all of the Reich's political activities. The crucial word was *Lebensraum*, the "key-word" of National Socialism, as Theodor Heuss stated. The appropriation of politics by ideological delusions, results in the attempt to change the policy into the mechanism of "key-words", with which the National Socialism had been trying to enter into the reality and finally to build a criminal utopia. The utopia, which in the case of a German win, will mean the full extinction of the Jews, the displacement of millions of Slavs to Siberia, re-population by the Arian *Herrenrasse* of the vast and fertile area conquered by the German troops. The maintenance of those areas will be – as it had been in previous centuries – the tasks of Slavic neo-serfdom peasants. The defeat of the Third Reich must be understood not only as the end of criminal insanity, but also as the victory over the ideology, which as the crucial point for its development perceived the extensive understanding of *Lebensraum*. This is such an interesting coincidence, that the evidence against the Nazi sophistry provides the modern statement that there was no time in history that so many Germans lived in such a small area! And never before did they live so well as they do today!

Keywords: geopolitics, Germany, doctrine of Lebensraum, National Socialism.

„W lecie 1918 – czytamy u Sebastiana Haffnera w jego pracy *Od Bismarcka do Hitlera* – stanęli Niemcy na linii, która ciągnęła się od Narwy na północy poprzez Dniepr do Rostowa nad Donem. To znaczy: doszli prawie tak samo daleko jak Hitler w II wojnie światowej, podporządkowali swojej władzy olbrzymie obszary Rosji i zaczęli się zastanawiać, czy na ruinach bolszewickiego władztwa nie mogliby z właściwej Rosji uczynić niemieckiego imperium. W pewnym sensie było więc owo wschodnie imperium, do którego zmierzał potem Hitler, już raz w zasięgu niemieckim, i to wryło się w pamięć wielu Niemców – także Hitlera”¹ [8, s. 141].

To krótkotrwałe Wilhelmińskie „Ostimperium” nie było jednak, jak chce tego Haffner, ideowym poprzednikiem hitlerowskich zamierzeń. O ile bowiem zajęcie podczas I wojny światowej Ukrainy, Białorusi i krajów bałtyckich stanowiło przypadkowy politycznie rezultat wybuchu w Rosji rewolucji bolszewickiej, a w kolejności wojny domowej, o tyle plany w tym względzie Trzeciej Rzeszy kształtowała ideologicznie motywowana, celowościowa polityka zdobycia dla narodu niemieckiego możliwie największej przestrzeni życiowej (*Lebensraum*). Co więcej, plany Hitlera wzięły się nie – jak pisze dalej Haffner – z przekonania, że „Rosję da się zwyciężyć, że pomimo swojej wielkości, pomimo swojej masy ludności jest słabym krajem, który można pokonać, zdobyć i podporządkować” [8, s. 14]², ale z przekonania, że rozwój państw podlega tym samym prawidłom Darwinowskiej selekcji naturalnej, co rozwój gatunków w przyrodzie. I to w jej najbardziej bezwzględnej odsłonie jako „walce o byt”.

Tymczasem obdarzony głębszą wiedzą entuzjasta biologii i geografii, który wyobraża sobie, że nauki te mogą dostarczyć prostych wyjaśnień podstawowych problemów historii i polityki, musi nabrać wątpliwości. Atrakcyjność socjaldarwinizmu i oddzielonej odeń cienkim przepierzeniem geopolityki, jakoby nie tylko warunki biologiczne, ale nadto geograficzne determinowały taki, a nie inny rozwój danego państwa, nie znajduje bowiem potwierdzenia w wynikach szczegółowych badań. Wyodrębniwszy z tych pierwszych czynniki składowe, bardzo łatwo jest udawać, że są one składnikami sumy arytmetycznej. Tak jednak nie jest. Są to zmienne elementy składowe życia społecznego i gospodarczego, które z kolei samo w sobie nie jest niczym innym jak tylko tworzywem dla ludzkiej woli oraz punktem wyjścia przy podejmowaniu arbitralnych decyzji. A ponieważ sprawami politycznymi zawiadują ludzie, ich sposób widzenia obiektywnych realiów,

1. „Im Sommer 1918, standen die Deutschen auf einer Linie, die von Narva im Norden über den Dnjepr bis Rostow am Don reichte. Das heißt: Sie waren fast so weit gekommen wie Hitler im Zweiten Weltkrieg, sie hatten riesige Gebiete Rußlands in ihre Gewalt gebracht, und sie begannen zu überlegen, ob sie auf den Trümmern der bolschewistischen Herrschaft auch das eigentliche Rußland zu einem deutschen Imperium machen könnten. In gewissem Sinne war also jenes Ostimperium, das später Hitler erstrebte, schon einmal in deutscher Reichweite gewesen, und das hat sich vielen Deutschen tief eingeprägt – Hitler eben auch”. [Tłumaczenie z języka niemieckiego, o ile nie zaznaczono inaczej: Jan Wiktor Tkaczyński].

2. „[...] daß Rußland besiegt sei, daß es trotz seiner Größe, trotz seiner Bevölkerungsmassen ein schwaches Land war, das man überwinden, erobern und unterwerfen konnte”.

w których się znajdują, rzadko godny jest zaufania, nigdy zaś dokładny. Mają oni przeto pełną swobodę ich niedostrzegania lub lekceważenia.

Nie obawiając się tedy popełnienia omyłki, można powiedzieć, że wykoślawienie widzenia i biologii, i geografii u Hitlera stanowi taki właśnie przykład. Nie bowiem geopolityka interesów, ale socjaldarwinowska ideologia geopolitycznych potrzeb stanowiła archimedesowy punkt oparcia dla Trzeciej Rzeszy w jej „walce o byt” (*Kampf ums Dasein*). Czyli – mówiąc wprost – w walce o przestrzeń życiową (*Kampf um Lebensraum*) dla „wartościowszej” aniżeli Żydzi i Słowianie rasy aryjskiej (germańskiej). To postawienie znaku równości między ideologią a polityką daje dopiero sposobność zrozumienia fenomenu Trzeciej Rzeszy. Jej koncepcja działania zasadzała się bowiem na tym, że stanowiąca jej kościć ideologia narodowego socjalizmu z jego celami – wyłożonymi jak najdokładniej przez Hitlera w *Mein Kampf*, a przyjmowanymi przez społeczność tak niemiecką, jak i międzynarodową przez dłuższy okres czasu z niedowierzaniem – stanowiła do samego końca nazistowskiego państwa podstawę, uzasadnienie, a wreszcie cel jego każdego działania politycznego [18, s. 117–118]³.

Puszczony do obiegu myśli politycznej przez Friedricha Ratzla termin *Lebensraum* [20; 19, s. 148; 21, s. 1–33, 249–319; 6, s. 35–34; 11, s. 1–6, 35–40, 97–103; 9, s. 15–56; 6, s. 27–31, 37–41, 156–163], na oznaczenie przestrzeni niezbędnej do życia, zrobił oszalemiącą, o wiele jednak bardziej aniżeli norymberskie ustawy rasowe ponurą, acz niezamierzoną przez jego autora karierę. O ile bowiem owe ustawy „regulujące” wewnętrzny porządek w Trzeciej Rzeszy stanowiły przede wszystkim pogwałcenie zasad państwa prawa, o tyle potrzeba *Lebensraum*, sankcjonując – w przekonaniu jego animatorów – na zewnątrz zdobyczne plany, pchnąć miała narodowosocjalistyczne państwo, na drodze wojny, do budowy imperium dymiących krematoriów.

Szukając punktu wyjścia w rozumowaniu Hitlera o niezbędności zapewnienia *Lebensraum* narodowi niemieckiemu, musimy wpięrcz dokonać tutaj ogólnego spostrzeżenia, że punktem tym nie było rozpowszechnione w literaturze przekonanie o własnej wyższości budowniczego „Tysiącletniej Rzeszy”. Punkt ten stanowiło przekonanie odmienne, przyjmowane a priori, o niższości innych. Zwrócenie uwagi na tę, wydawałoby się, subtelną różnicę, przez wielu niedostrzeganą bądź uznawaną za nieistotną, pozwala wyjaśnić reprezentowane przez Hitlera przekonanie o autentyczności *Protokołów mędrców Syjonu* [13, s. 337]. Tej niewątpliwie przecież mieszaniny wynaturzonej fantazji i policyjnej prowokacji, o której da się powiedzieć, że stanowi w zwierciadle ludzkich lęków idealne odbicie schematu spiskowego, według którego Żydzi zmierzali bądź zmierzają w trybie tajnego sprzysiężenia do panowania nad światem [16, s. 114 n.].

W tej sytuacji, gdy więc pojęcie szeroko rozumianego „zdrowego rozsądku” zapada się w nicość, a prawidła logiki zawodzą nawet u luminarzy epoki, przestaje dziwić rozkwit ideologii opierającej swoje istnienie na nienawiści jako kryterium poznawczym świata. Ideologii, w której tle tkwi nie tyle filozofia polegająca na ciągłym manifestowaniu swojej lepszości, ile na nieustannym dowodzeniu, że to inni stanowią zagrożenie, że to inni są bezwartościowi [13, s. 243, 288, 377, 480 i 727]⁴. Ideologii charakteryzującej się w ostatecznym rozrachunku zamiłowaniem do wrzasku uporządkowanego w hasła, ustawiania masy ludzkiej w geometrię ruchomego mięsa, a wreszcie zrytmizowania dźwięku o bruk. Tylko w wyniku zastąpienia opinii publicznej klaką mogło mieć bowiem miejsce stworzenie sieci obozów koncentracyjnych, a w końcu nieznane dotąd na taką skalę ludobójstwo [18, s. 118–121; 22; 5]⁵.

3. Warto w tym miejscu przywołać, datowaną na 21 III 1940 r., jedną z pierwszych ówczesnie ocen pióra George’a Orwella, nad podziw trafnie ujmującego istotę zagadnienia: „[...] mając przed oczyma jedynie tekst *Mein Kampf*, trudno przyznać, iż cele i przekonania Hitlera uległy jakiegś zasadniczej zmianie. Jeśli porównać jego wypowiedzi sprzed mniej więcej roku z tymi sprzed piętnastu lat, uderza sztywność umysłu tego człowieka, również to, w jaki sposób jego pogląd na świat nie rozwija się. Pozostał on niewzruszoną wizją monomaniaka, na którą obecnie manewry siły nie będą miały zapewne większego wpływu. Prawdopodobnie dla samego Hitlera pakt rosyjsko-niemiecki nie jest niczym więcej jak tylko zmianą w kalendarium zamierzeń. Plan wyłożony w *Mein Kampf* zakładał zniszczenie najpierw Rosji, zaś w następnej kolejności – jak to zeń wynika – Anglii. Jak się obecnie okazało, najpierw należało się rozprawić z Anglią, albowiem Rosję dało się łatwiej przekupić. Przyjdzie jednak kolej i na Rosję, gdy tylko Anglia zostanie wyłączona z gry – nie ulega wątpliwości, iż Hitler tak właśnie widzi przyszłość. Czy tak istotnie będzie, to już inne pytanie”.

4. Znane ataki i inwektywy Hitlera pod adresem demokracji parlamentarnej, przeciwko „dyktatowi wersalskiemu”, by nie mówić już o kwestii żydowskiej, nie wymagają tutaj powtórzenia. Mniej znanym pozostaje natomiast szydzenie z inteligencji. Pisząc o niej, uzupełniał to słowo o *sogeannte* [tak zwana] lub – jak dla przykładu – w dłuższym wywodzie: „Unsere geistigen Schichten sind besonders in Deutschland so in sich abgeschlossen und verkalkt, daß ihnen die lebendige Verbindung nach unten fehlt”, nie szczędził jej obraźliwych epitetów.

5. Interesujące światło na ten mechanizm rzuca, niedostrzeżona w literaturze przedmiotu, ocena George’a Orwella, tym bardziej godna naszej uwagi, bo z roku 1940 r.: „Jak jednak doszło do tego, że Hitler mógł zrealizować swoje przerażające wizje? Łatwo powiedzieć, iż na pewnym etapie kariery finansowali go wielcy przemysłowcy, uważając swojego podopiecznego za człowieka, który rozprawi się z socjalistami i komunistami. Nigdy by jednak nie udzielili mu poparcia, gdyby już wtedy nie stał on na czele potężnego ruchu. Można tu zauważyć, iż sytuacja w ówczesnych Niemczech, gdy liczba bezrobotnych sięgała siedmiu milionów, zdecydowanie sprzyjała demagogom. Zgoda, jednak z drugiej strony Hitler nie mógłby pobić wielu rywali, gdyby nie posiadał magnetycznej osobowości, której wpływ wyczuwa się nawet w topornej prozie *Mein Kampf*, która, co nie ulega wątpliwości, przytłacza nas, gdy słuchamy jego przemówień. [...] Hitler pojął również fałsz hedonistycznego stosunku do życia. Niemal cała zachodnia myśl filozoficzna, [...] milcząco zakłada, iż ludzie pragną jedynie wygod, bezpieczeństwa, a także chcą uniknąć bólu. [...] Ponieważ Hitler wyjątkowo silnie wyczuwa te pragnienia swoim ponurym umysłem, dobrze wie, iż ludzie pragną nie tylko komfortu, [...] oraz, w ogólnym rozumieniu tego słowa, zdrowego rozsądku; pragną oni również, przynajmniej co pewien czas, walki i samopoświęcenia, nie wspominając już o werblach, sztandarach i defiladach odbywających się na znak poparcia. [...] Podczas gdy socjalizm, a nawet bardziej półgębkiem – kapitalizm, mówił ludziom «ofiaruję wam godziwe życie», Hitler rzekł im: «mam dla was walkę, niebezpieczeństwo i śmierć» i w efekcie cały naród rzucił się do jego stóp”.

Przystępując więc dzisiaj do analizy, ażeby użyć określenia George'a Orwella, „topornej prozy” [18, s. 119] *Mein Kampf*, prześwietlamy ją pod kątem ontologii myślenia Adolfa Hitlera również dlatego, że nie sposób nie powtórzyć tutaj pewnej oczywistości. Tej mianowicie, że owa proza pozostaje nadal podstawowym źródłem do badania doktryny narodowego socjalizmu, ale i dostatecznie konkretnego programu działania. I tak, zatrzymując się tylko przy interesującym nas tutaj programie *Lebensraum*, musimy z powołaniem się na Ernsta Noltego [17, s. 493]⁶ stwierdzić, że ten pozostający kwintesencją doktryny narodowego socjalizmu program odzwierciedla jak najdokładniej anachroniczną teorię socjaldarwinizmu. Hitlerowskie twierdzenie: „w odwiecznej walce ludzkość stała się wielką – w wiecznym pokoju upada” [13, s. 149]⁷, to przecież nic innego jak parafraza socjaldarwinistycznego hasła „walki o byt”. I nie inną też, jak właśnie socjaldarwinistyczną wymowę ma następujące stwierdzenie Hitlera: „Jedynie wystarczająco rozległa przestrzeń na tej ziemi zapewnia narodowi wolność bytu” [13, s. 149, 728]⁸.

Jeśli zechcieć tedy możliwie najtrafniej określić dukt myślenia Hitlera, przedstawić jego sposób widzenia świata – cełnym wydaje się nam przywołanie dokonanej przez Golo Manna oceny Arthura Schopenhauera, iż „wprawdzie [tenże] wysyłał telegramy, jeździł nową koleją, ale, że w tych wynalazkach technicznych było rzeczywiście coś nowego, zaprzeczał” [15, s. 283]⁹. Gdyby więc zechcieć posłużyć się Mannowską charakterystyką Schopenhauera, trzeba by powiedzieć, że Hitler poruszał się w dwudziestowiecznych realiach z pełnym przekonaniem, iż jest to nadal wiek dziewiętnasty. Kiedy bowiem pisał: „*Polityka zagraniczna narodowego państwa ma na tej planecie zapewniać obejmowanej przez państwo rasie byt [w taki sposób], aby tworzyła ona między liczbą a wzrostem narodu z jednej strony, z drugiej natomiast wielkością i jakością zasobów i ziemi zdrowy, żywotny i naturalny stosunek*” [podkr. – A.H.]” [13, s. 151–152, 728]¹⁰. Kiedy bowiem powtarzał i podkreślał: „Przyjmujemy, w przeciwieństwie do stanowiska przedstawicieli naszych czasów, ponownie za najistotniejszy punkt widzenia każdej polityki zagranicznej reprezentowanie poglądu, [tego] mianowicie, [aby ilość] *ziemi zharmonizować z liczbą ludności*” [podkr. – A.H.]” [13, s. 735; 2, s. 267–324; 14]¹¹, to zdradzał tym samym nie tylko dziewiętnastowieczne Maltuzjańskie przekonania, ale i wyznaczał, podążając konsekwentnie obraną drogą socjaldarwinistycznych zapatrywań, dziewiętnastowieczny w swej istocie cel dwudziestowiecznemu narodowi i państwu.

Tym, który teorię *Lebensraum* związał z rasistowską koncepcją państwa i narodu, nie był jednak Hitler, ale jego doradca w zagadnieniach polityki agrarnej, od 1931 r. szef Głównego Urzędu Rasowego i Osiedleńczego SS (Rassen- und Siedlungshauptamt der SS, RuSHA) – Richard Walther Darré [1, s. 200]. Poświęcając większość swej propagandowej działalności na „wykazanie” nierozdzielności dwóch filarów doktryny narodowosocjalistycznej, mianowicie *Blut und Boden* (krwi i ziemi), odwoływał się do jej ideologicznego wokabularza w przekonaniu, że pozwoli mu to naukowo uzasadnić niezbędność odpowiedniego *Lebensraum* dla rozwoju rasy aryjskiej. Rozumiejąc walkę o *Lebensraum* jako nieustanną walkę narodów o byt, posuwał się przy tym przetartym przez geopolitykę szlakiem rozumowania, przeciwstawiającego dynamikę rozwoju narodu – niezmienności i ograniczoności obszaru ziemi i przyjmował za oczywiste, że ziemia należy do tego, kto ją zdobędzie [3, s. 17–30, 55–60, 295–313].

I chociaż Hitler nie napisał w *Mein Kampf* wprost, że realizacja wyznaczonych celów może nastąpić jedynie poprzez zmianę istniejącego terytorialnego *status quo* na drodze wojny, to nie ulegało wątpliwości, że nie mogło być przecież inaczej. Konstruując politykę Niemiec według socjaldarwinistycznie widzianego życia społeczeństw, pisał: „Jeśli chce się w Europie zasoby i ziemię, to może się to stać w zasadzie tylko kosztem Rosji,

6. „Man darf Hitlers Lehre vom Lebensraum nicht als eine bloße Theorie verstehen, die er von Ratzel, Haushofer oder gar Mackinder hätte übernehmen müssen. Wenn man die Kategorien bäuerlichen und soldatischen Denkens nimmt, sie mit deutscher Weltschau verbindet und in die Epoche der tatsächlich schwindenden realen Souveränität der Staaten hineinsetzt, dann gelangt man notwendig zur Vorstellung des Lebensraumes und des Bodenerwerbs als elementarer Notwendigkeit des Lebens selbst. Es ist zwar gewiß, daß Hitler weder ein soldatischer noch gar ein bäuerlicher Typus war; das schließt aber keineswegs aus, daß er in den Kategorien des Bauernkriegers dachte. Vor allem jedoch war er ein Deutscher, der nichts kannte und nichts kennen wollte als Deutschland; und dieses Deutschland kam in einigen seiner bedeutendsten Traditionen Hitlers Denken weit entgegen. So konnten in Europas «fortgeschrittenster» Industrienation Vorstellungen wieder lebendig werden, die aus der Völkerwanderungszeit herzustammen scheinen: «Raumpolitische Nationen sind zu allen Zeiten Bauern- und Soldatenvölker gewesen. Das Schwert schützte den Pflug, und der Pflug ernährte das Schwert».

7. „Im ewigen Kampfe ist die Menschheit groß geworden – im ewigen Frieden geht sie zugrunde”.

8. „Nur ein genügend großer Raum auf dieser Erde sichert einem Volke die Freiheit des Daseins”. W tym samym duchu, w innym miejscu: „*Es kann nicht scharf genug betont werden, daß jede deutsche innere Kolonisation in erster Linie nur dazu zu dienen hat, soziale Mißstände zu beseitigen, vor allem den Boden der allgemeinen Spekulation zu entziehen, niemals aber genügen kann, etwa die Zukunft der Nation ohne neuen Grund und Boden sicherzustellen*” [podkr. – A.H.].

9. Er schickte wohl Telegramme, fuhr in der neuen Eisenbahn; aber daß in solchen technischen Erfindungen etwas wirklich Neues liege, bestritt er”.

10. „*Die Außenpolitik des völkischen Staates hat die Existenz der durch den Staat zusammen gefaßten Rasse auf diesem Planeten sicherzustellen, in dem sie zwischen der Zahl und dem Wachstum des Volkes einerseits und der Größe und Güte des Grund und Bodens andererseits ein gesundes, lebensfähiges, natürliches Verhältnis schafft*” [podkr. – A.H.]. Także i ten wyimek z *Mein Kampf* poświadcza omawiany sposób myślenia: „Schon die Möglichkeit der Erhaltung eines gesunden Bauernstandes als Fundament der gesamten Nation kann niemals hoch genug eingeschätzt werden. Viele unserer heutigen Leiden sind nur die Folge des ungesunden Verhältnisses zwischen Land- und Stadtvolk. Ein fester Stock kleiner und mittlerer Bauern war noch zu allen Zeiten der beste Schutz gegen soziale Erkrankungen, wie wir sie heute besitzen. Dies ist aber auch die einzige Lösung, die eine Nation das tägliche Brot im inneren Kreislauf einer Wirtschaft finden läßt. Industrie und Handel treten von ihrer ungesunden führenden Stellung zurück und gliedern sich in den allgemeinen Rahmen einer nationalen Bedarfs- und Ausgleichswirtschaft ein. Beide sind damit nicht mehr die Grundlage der Ernährung der Nation, sondern ein Hilfsmittel”.

11. Wir haben uns, im Gegensatz zum Verhalten der Repräsentanten dieser Zeit, wieder zur Vertretung des obersten Gesichtspunktes jeder Außenpolitik zu bekennen, nämlich: *Den Boden in Einklang zu bringen mit der Volkszahl*” [podkr. – A.H.].

wówczas musi nowa Rzesza podążyć ponownie szlakiem rycerzy zakonnych, ażeby dać niemieckim mieczem niemieckiemu pługowi rolę, a narodowi codzienny chleb” [13, s. 154]¹². Potem przyszły dni ostatecznej próby, podczas której okazało się, że podbito większą przestrzeń, aniżeli można było ją własnymi siłami zasiedlić. W konsekwencji doszło do paradoksu, zaprzeczającego założeniom doktryny narodowosocjalistycznej: nie (rzekomo) brakującą przestrzeń do narodu, lecz (za małą) liczbę ludności trzeba było za pomocą przesiedleń i wysiedleń dopasowywać do okupowanego terytorium.

Że w Niemczech napisano najwięcej na świecie traktatów z pogranicza filozofii polityki, jest to sprawa znana. Badającego jednak problematykę uzależnienia polityki od ideologii w Trzeciej Rzeszy uderza pomimo to natężenie idei fałszywych, jakie wystąpiły w narodowym socjalizmie. Jeszcze bardziej, co daje do myślenia, to sukces filozofii totalnego zniewolenia. Powodzenie ideokracji, która w przeciwieństwie do demokracji imponowała nie tylko sprawnie reżyserowanym rozmachem, ale i przemawiała językiem, pozornie jednak, tłumaczącym skomplikowany mechanizm świata [4, s. 119–120]. Językiem też tyleż efektownych, co nic niemówiących. Błyskotliwie niekiedy stwierdzającym objawy i niczego nieuczącym zarazem o powodach. Językiem, o którym da się powiedzieć, że był nie tylko prostą kontynuacją podjętego przez dziewiętnastowiecznych wizjonerów demontażu prawd elementarnych, ale przede wszystkim otwarciem śluz dla relatywizmu znaczeniowego, polegającego na podstawianiu pod ogólnie przyjęty kod uznawanych społecznie wartości – systemu wartości pozornych, otrzymanych drogą dewaluacji i relatywizacji *principium verum*.

Bezsprzecznie, przykładem takiej dewaluacji i relatywizacji pozostaje hasło *Lebensraum*, „słowo-wytrych” narodowego socjalizmu, by użyć określenia Theodora Heussa [12, s. 27]¹³. To, co bowiem zostało już tutaj wielokrotnie powiedziane – zawłaszczenie polityki przez ideologiczne urojenia – przyniosło w rezultacie próbę zamiany polityki w mechanizm słów-wytrychów, przy pomocy których narodowy socjalizm usiłował włamać się do świata istniejącej rzeczywistości, by w jej miejsce zbudować zbrodniczą utopię. Utopię, która w przypadku wojennego zwycięstwa Hitlera oznaczałaby zakończenie podjętej eksterminacji Żydów, wysiedlenie milionów Słowian na Syberię, zasiedlenie przez aryjską *Herrenrasse* zdobytych przez niemiecki oręż rozległych i żyznych ziem na wschodzie, których obrabianie byłoby – wzorem minionych stuleci – zadaniem słowiańskich chłopów neopańszczyźnianych.

Klęska Trzeciej Rzeszy musi więc zatem zostać odczytana nie tylko jako koniec zbrodniczego szaleństwa, ale także zwycięstwo nad ideologią uznającą za nieodzowne dla rozwoju własnego narodu posiadanie możliwie największej „przestrzeni życiowej”. Pozostaje przy tym nadzwyczaj interesującym zbiegiem okoliczności, że dowodów przeciwko nazistowskiej sofistyce dostarcza współczesna konstatacja, podług której nigdy dotąd w swej historii tak wielu Niemców nie mieszkało na tak małym obszarze! I nigdy dotąd nie powodziło się im tak dobrze!

1. Ackermann J., *Heinrich Himmler als Ideologe*, Göttingen-Zürich-Frankfurt a. Main 1970.
2. Bärsch C.-E., *Die politische Religion des Nationalsozialismus*, München 1998.
3. Darré R. W., *Um Blut und Boden. Reden und Aufsätze*, München 1940.
4. Fest J. C., *Das Gesicht des Dritten Reiches. Profile einer totalitären Herrschaft*, München 1980.
5. Fritze L., *Verführung und Anpassung. Zur Logik der Weltanschauungsdiktatur*, Berlin 2004.
6. Grabowsky A., *Raum, Staat und Geschichte*, Köln-Berlin 1960.
7. Grabowsky A., *Staat und Raum. Grundlagen räumlichen Denkens in der Weltpolitik*, Berlin 1928.
8. Haffner S., *Von Bismarck zu Hitler*, München 1987.
9. Haushofer Albrecht, *Allgemeine politische Geographie und Geopolitik*, t. 1, Heidelberg 1951.
10. Hayek F. A., *Der Weg zur Knechtschaft*, München 2003.
11. Hein Fr. B., *Der deutsche Raum*, Berlin 1935.
12. Heuss T., *Die deutsche Nationalidee im Wandel der Geschichte*, Stuttgart [b.r.w., (1946)].
13. Hitler A., *Mein Kampf*, München 1932.
14. Kroll F.-L., *Utopie als Ideologie. Geschichtsdenken und politisches Handeln im Dritten Reich*, Paderborn-München 1998.
15. Mann G., *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, Frankfurt a. Main 1968.
16. Nipperdey Th., Rürup R., *Antisemitismus. Funktion und Geschichte eines Begriffs*, w: T. Nipperdey, *Gesellschaft, Kultur, Theorie*, Göttingen 1976.
17. Nolte E., *Der Faschismus in seiner Epoche*, München-Zürich 1979.
18. Orwell G., *Recenzja „Mein Kampf” Adolfa Hitlera (w pełnym tłumaczeniu)*, „New English Weekly”, 21 III 1940, w: G. Orwell, *I ślepy by dostrzegł. Wybór esejów i felietonów*, Kraków 1990.
19. Ratzel F., *Anthropogeographie. Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, wyd. III, t. 1, Stuttgart 1909.
20. Ratzel F., *Der Lebensraum*, Tübingen 1901.
21. Ratzel F., *Politische Geographie*, wyd. III, München 1923.
22. Zehnppennig Barbara, *Hitlers Mein Kampf. Eine Interpretation*, München 2000.

12. „Wollte man in Europa Grund und Boden, dann konnte dies im großen und ganzen nur auf Kosten Rußlands geschehen, dann musste sich das neue Reich wieder auf der Straße der einstigen Ordensritter in Marsch setzen, um mit dem deutschen Schwert dem deutschen Pflug die Scholle, der Nation aber das tägliche Brot zu geben”.

13. W dosłownym tłumaczeniu T. Heuss używa sformułowania: „słowo-trik”.

KRAJOBRAZ STOSUNKÓW PRZEMYSŁOWYCH I DIALOGU SPOŁECZNEGO W OBSZARZE PORADZIECKIM

Jacek Sroka. The landscape of industrial relations and social dialogue in the post-Soviet area.

In the article, in relation to industrial relations in the post-Soviet states, an attempt to consolidate two theses was made. The first one refers to the system-creating role of EU membership and finds confirmation in the situation on the Estonian, Lithuanian and Latvian arenas of industrial relations. The second thesis tells of the cultural and institutional mismatch of other post-Soviet states, which is illustrated by the examples of: Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan, Turkmenistan, Ukraine and Uzbekistan. Although these theses do not discover the new land, they are generally known - that is why they are given as theses and not hypotheses - but they are not cognitively empty and according to the writer, they still constitute an incentive for further completing the map of the land known for nearly thirty years as part of the widely understood post-soviet studies. The supplement proposed here refers to the characteristic features of the topography of industrial relations in the post-Soviet area.

Key words: industrial relations, social dialogue.

Wprowadzenie

W artykule przedstawiony zostanie zarys najważniejszych różnicowań stosunków przemysłowych w krajach, które wchodziły w skład Związku Radzieckiego. Tekst ten stanowi jedynie rodzaj mapy poruszanej w nim problematyki. Nie jest zamiarem autora przeprowadzenie jej dogłębnej analizy, nie byłoby to nawet możliwe w przyjętej formie, jaką stanowi naukowy artykuł. W zamyśle jego treść ma być pierwszym krokiem do dalszych studiów, a intencją piszącego była kierowana w stronę czytelnika zachęta do wykonania kolejnych kroków. Autor artykułu zajmuje się stosunkami przemysłowymi – zarówno w teorii, publikując prace z tego zakresu, jak i w empirii – już na tyle długo, aby móc wziąć na siebie pełną odpowiedzialność za rezultaty swoich dociekań. Zarazem zdaje sobie sprawę z tego, że procedury wydawnicze nie są niekiedy w stanie wychwycić wszystkich niuansów, zwłaszcza w takiej dyscyplinie, jaką są stosunki przemysłowe – mogącej się wprowadzić jako niecodzienna, ale jednocześnie wyspecjalizowanej i od dawna dojrzałej. W podobnej sytuacji błędem może się okazać autorska skromność. Generalnie skromność jest cnotą rzadką i mniej lub bardziej deklaracyjnie pożądaną. Ale bywa ona także utrapieniem i może prowadzić do nieporozumień, szczególnie w życiu naukowym. Chcąc ich uniknąć, a zarazem próbując zachować choćby minimum skromności, pozostaje wskazać na te publikacje własne, które za reprezentatywne uznał nie tylko sam autor, ale i ich odbiorcy, recenzenci oraz sięgający po nie praktycy. Nie oznacza to jednak, że będą tu dodatkowo cytowane źródła poświadczające naukową wartość wyselekcjonowanych prac własnych. Piszący poprzestanie w tej sprawie na swym solennym zapewnieniu.

Z podanych wyżej powodów, a także za sugestią cennych recenzji wydawniczych tego tekstu, w literaturze do niniejszego artykułu znalazło się aż tak wiele autocytowań, choć i tak ich liczba została maksymalnie zredukowana jedynie do tych, które uznano za kluczowe dla pogłębionego udokumentowania analiz zawartych w niniejszym artykule [zob. pozycje: 6 oraz 17-35].

W przywołanych źródłach odnaleźć można przekrój teoretycznego i empirycznego dorobku stosunków przemysłowych. To prawda, że zdecydowanie mniej spośród przywołanych pozycji odnosi się do obszaru poradzieckiego. Nie wynika to jednak z zaniedbań w kwerendzie, ale z prozaicznego faktu, że opracowania takie rzadko się ukazują, a wiele z tych, które są publikowane, ma charakter bardziej propagandowy, a mniej naukowy. Z tego powodu piszący zachował wstrzeźliwość w ich cytowaniu, skupiając się na kilku rzetelnych, choć niekiedy już nienajnowszych publikacjach, których autorami byli uczeni pochodzący z krajów poradzieckich. Z niektórymi z nich udało się nawet autorowi bezpośrednio współpracować, co także wyszczególniono w bibliografii.

Rekapitułując to, co dotychczas podano: celem tego tekstu nie jest szczegółowe badanie, ale uogólnienie dotychczasowych wyników badań, a zarazem wskazanie zainteresowanym czytelnikom objętościowo pokaźnych opracowań o typowo już badawczym charakterze. W tym sensie prezentowany artykuł stanowi rodzaj „mapy” po krajobrazie stosunków przemysłowych w obszarze poradzieckim. Uogólnione rezultaty studiów porównawczych zawartych we wcześniejszych pracach stanowią tło, bez dodatkowej narracji, która z uwagi na mnogość rozpatrywanych kwestii oraz stosowanych metod, potrzebowałaby o wiele więcej miejsca. Odpowiednio rozwinięte wątki łatwo odnaleźć w pracach im poświęconych i podanych w bibliografii.

W artykule nie będą także rozpatrywane zagadnienia bliższe zainteresowaniom prawników, ekonomistów czy przedstawicieli klasycznego nurtu nauk o zarządzaniu. Proponowana tu treść lokuje się w innym obszarze

nauk społecznych, którego domeną jest *public policy*, a więc zorientowana politologicznie analiza polityki publicznej [szerzej zob. np. 41].

Notabene sformułowanie w ostatnim zdaniu stanowi przydatny w tym miejscu dwojaki przykład, po pierwsze – tego, jak tłumaczenie może kaleczyć oryginał, i po drugie – przykład zasadności używania w dyskusji naukowej spolszczonych wersji zwięzłych sformułowań obcojęzycznych, których znaczenie zaciera się i deformuje w tłumaczeniu. Przedstawiciele wszystkich dyscyplin nauki doskonale znają ten dylemat. W naukach społecznych problem ten jest dodatkowo związany ze stanem społeczeństwa, jego orientacją kulturową i wynikającymi z niej trajektoriami rozwojowymi. Pewne sformułowania nie pojawiają się w danym języku w sposób zwarty, ponieważ dotąd nie próbowano, albo rzadko próbowano, zrozumieć i praktykować stojące za słowami idee. W tym przypadku są to idee publicznych działań praktycznych, idee stosowne dla rozwiązań otwierających system polityczny na samoorganizację społeczną. Są to zarazem idee właściwe dla rozwiązań ograniczających siłę działań odgórnych, autorytatywnych czy dyskrecjonalnych. Takie pomysły przychodzą do głów częściej w społeczeństwach, które konsekwentnie i rzeczywiście starają się współdecydować – w takich warunkach, dzięki praktyce, za coraz celniej formułowanymi myślami podążają słowa o coraz wyraźniejszych konotacjach. Tam zaś, gdzie dominuje kulturowy wariant publicznej koordynacji odgórnej, typu *top-down*, praktyki oddolne są wątki, a stojące za nimi idee mało widoczne. W takich warunkach potrzeba wielu więcej słów, aby móc próbować się odnosić do idei oraz praktyk oddolności i współdecydowania.

Z uwagi na lepszą porównywalność danych nieco inaczej przedstawione zostaną kraje bałtyckie. Natomiast w przypadku pozostałych krajów poradzieckich uwaga zwrócona będzie na dane dostępne, nie zawsze zbieżne z tymi, które publikuje się w obszarze UE. Przywołane informacje posłużą utwierdzeniu postawionych poniżej dwóch tez wiodących. Do tez odnosić się będą argumenty zebrane w dwóch kolejnych punktach opracowania. Następnie dokonana zostanie ich rekapitulacja, odnosząca je do modelowych uogólnień, jakie pod adresem rosyjskich stosunków przemysłowych sformułował Viktor V. Komarovski, którego wnioski zostaną przez autora uzupełnione w podsumowaniu [14].

Teza pierwsza, strukturalno-systemowa, odnosi się do konsolidacyjnej roli członkostwa w Unii Europejskiej (UE) oraz do związanego z tym faktu, że stosunki przemysłowe w republikach bałtyckich wyraźnie różnią się, *in plus*, od sytuacji w pozostałych państwach obszaru poradzieckiego.

Teza druga odnosi się do niedopasowania uwarunkowań kulturowo-instytucjonalnych, które decydują o bardziej otwartym albo bardziej zamkniętym charakterze jednej z kluczowych aren współczesnych systemów politycznych, jaką jest arena stosunków przemysłowych. We wszystkich krajach obszaru poradzieckiego, które nie należą do UE, skutkiem tego niedopasowania jest rozwój dwóch niepoliarchicznych (w uproszczeniu: niedemokratycznych), w rozumieniu Roberta Dahla, wariantów stosunków przemysłowych, tj. autorytarnego etatyzmu oraz autorytarnego zetatyzowanego korporatyzmu [szerzej zob. 7; 8].

W tekście nie uda się pomieścić wyjaśnień wielu specjalistycznych pojęć. Są one jednak już dobrze opisane w literaturze oraz na tyle dostępne, że piszący zakłada, iż zainteresowany tematem czytelnik będzie w stanie je zgłębić, podążając choćby za cytatami. Poniżej przybliżone zostaną jedynie dwa kluczowe, ściśle ze sobą powiązane pojęcia, jakimi są stosunki przemysłowe oraz dialog społeczny.

Mianem stosunków przemysłowych określa się dwu-, trój- oraz wielostronne relacje pomiędzy tzw. funkcjonalnymi organizacjami grup interesu (jakimi są związki zawodowe i organizacje przedsiębiorców i pracodawców) a ośrodkami władzy publicznej. W klasycznych, zachodnioeuropejskich rozwiązaniach stosunki przemysłowe lokują się bliżej jednego z dwóch modelowych wariantów brzegowych, tj. korporatyzmu i pluralizmu. W korporatyzmie dominują rozwiązania przybierające postać instytucji (zwykle określanych mianem komisji lub rad) o charakterze dwu-, trój- oraz wielostronnym, w obrębie których prowadzony jest dialog społeczny. Sam zaś dialog społeczny stanowi charakterystyczną dla korporatyzmu formę deliberacyjnego współdecydowania w ramach stosunków przemysłowych, stanowiących jedną z kluczowych polityk sektorowych we współczesnej polityce publicznej [szerzej zob. 33]. W tym sensie stosunki przemysłowe są jednym ze współczesnych sektorowych filarów (a nie tylko jedną z „metod”) zarządzania publicznego. Mają znaczenie kluczowe, ponieważ w ich obrębie generowane są wiodące przesłanki pokoju społecznego [27]. Dostęp do tych instytucji jest ograniczony i wynika z „parytetu wpływu” danej organizacji – im większy jest związek zawodowy, im bardziej wpływowa organizacja pracodawców, tym większe szanse mają one na swą stałą reprezentację w ramach korporatystycznych komisji. Udział w nich jest cenny z uwagi na fakt, że na ich forum konsultuje się, a nierzadko nawet współdecyduje w ważnych kwestiach społeczno-gospodarczych, włączywszy nawet, jak to ma miejsce w Polsce, deliberowanie nad kształtem ustawy budżetowej na następny rok, którą rząd kieruje pod obrady parlamentu wyłącznie po uprzednich konsultacjach w ramach Rady Dialogu Społecznego [40]. Z kolei w wariacie bliższym pluralizmowi w stosunkach przemysłowych podobne instytucje

nie powstają, a organizacjom grup interesu pozostaje wybór rywalizacyjnej strategii promocji interesów grupowych, jaką jest lobbing [19; 25].

W rozwiązaniach z obszaru UE dominuje korporatyzm, przybierający różne formy hybrydowe. Pluralizm natomiast rozwija się najpełniej w Wielkiej Brytanii oraz za oceanem – w USA. Zagadnieniom tym szczegółowo dano wyraz w angielsko-, polsko- oraz rosyjskojęzycznych opracowaniach autorskich, a przedstawione w nich zagadnienia modelowe, mimo iż od publikacji niektórych z nich upłynęło już sporo lat, nie uległy istotnym zmianom – za co piszący gotów jest ręczyć wiedzą, którą do tej pory zdobył, a także swym aktualnym rozeznanieniem w stanie zmian zachodzących w poruszanej problematyce [18; 19; 1; 35]. Tym zaś, których interesuje przyszłość obu wspomnianych modeli, tzn. korporatyzmu i pluralizmu, zaleca się inne opracowania własne traktujące o możliwych mutacjach aren stosunków przemysłowych współczesnego świata [28; 29; 30; 32].

Zakładając, że dwa kluczowe dla artykułu pojęcia udało się w skrócie przybliżyć, pozostaje ostatecznie stwierdzić, że to, co bardziej krytyczne oko mogłoby ewentualnie nadal, pomimo formułowanych zastrzeżeń i wyjaśnień, rozpoznać jako nadmierny pojęciowy skrót, niedbałość metodologiczną albo badawcze zaniechanie, bynajmniej nie wynika z autorskiej nierzetelności, ale z uogólnień płynących z udokumentowanych badań własnych. Niemniej jednak nie zawadzi przeprosić za ewentualne trudności związane z lakoniczną formą artykułu, wierząc, że poprzedzający go dorobek zostanie także i przez czytelników tego tekstu uznany za odpowiednią, a zarazem możliwie kompletną dokumentację teoretyczną oraz empiryczną dla prezentowanych treści. Przeprosin tych nie umniejsza fakt, że na podobne „trudności” w zgłębianiu materiału „skazani” są jednakowo wszyscy ci akademicy, którzy zdają sobie sprawę z tego, że nie zawsze i nie wszystko udaje się pomieścić w jednym tylko tekście, ale zarazem jeden tekst może, a czasem nawet powinien otwierać drogę dla dalszych, już własnych studiów specjalistycznych. Jeśli tylko jest co studiować, a tak się szczęśliwie składa w tym przypadku. I o to przecież ludzie nauki zabiegają – aby ich dorobek miał charakter kumulatywny i stopniowo zwalniał ich z „mantrowania” zagadnień podstawowych czy wyjaśniania terminów ustalonych, a zarazem wielostronnie dyskutowanych zarówno w kraju, jak i zagranicą.

Scharakteryzowana w powyższy sposób intencja towarzyszyła piszącemu, a wskazanie na nią ustanawia pierwszy „drogowskaz” w prezentowanej topografii stosunków przemysłowych w obszarze poradzieckim. Na odbiór całości składa się jednak również styl i tu pozostaje mieć nadzieję, że okazał się on przyswajalny. Tym bardziej że w tekście pada sporo określeń, które – choć dla jednych mogą zakrawać na komplikowanie spraw oczywistych – w istocie stanowią topograficzne punkty odniesienia dla bliżej zainteresowanych złożonością stosunków przemysłowych.

Jak już wspomniano, problematyka tekstu oraz styl jej prezentacji mieszczą się w tym fragmencie rozległego obszaru nauk społecznych, któremu najbliższą jest do politologicznej analizy polityki publicznej i zarządzania publicznego – dziedzin w Polsce nowych, ale w wolnych systemach otwartych znanych co najmniej od lat pięćdziesiątych XX w. Z tym faktem związana jest ostatnia wreszcie uwaga inspirowana odbiorem pierwszych jego czytelników: artykuł ma charakter wprowadzający, ale nie popularyzatorski. Dlatego sama politologia i polityka publiczna także nie są w nim przybliżane ani w skrócie referowane. Zdecydowanie brak na to miejsca, a i sam cel podobnego zabiegu jawiłby się jako niejasny już choćby z tego powodu, że popularyzacji dyscyplin i dziedzin naukowych służą inne, wyspecjalizowane opracowania, np. podręczniki, które „wykładają” dany przedmiot, lub słowniki, które go referują [zob. np. 10; 39]. Artykuł naukowy powinien natomiast „wykładać”, powinien referować tylko tyle, ile pomieści się w jego z natury rzeczy skrótowej formie. Ograniczony wskazanym w tytule tematem powinien przy tym wykładać i referować tak, aby dawać asumpt do dalszej fachowej dyskusji w odniesieniu do podjętego zagadnienia. Ujmując rzecz w ten sposób, autor nie zmusza tym samym czytelnika do akceptacji propozycji, której jedna część – tj. politologia – byłaby spowitym niedomówieniem truizmem, a druga – tzn. polityka publiczna – jawiłaby się jako rodzaj językowego nadużycia. Zarówno politologia, jak i polityka publiczna i wreszcie stosunki przemysłowe są z dawna okrzepłymi i dalej rozwijającymi się dziedzinami aktywności badawczej i praktycznej. „Streszczać” ich domeny w jednym artykule byłoby niedorzecznością. Dlatego pozwolę sobie w tym miejscu na kolejne, jedynie pozornie zagadkowe stwierdzenie, iż prawdziwy deliberacyjny dialog, również w nauce, skutkuje nie tym, że ludzie (a także stosowane przez nich społeczne gry oraz narzędzia wpływu) się do siebie upodabniają, ale tym, że pomimo iż coraz bardziej się od siebie różnią, porozumienie pomiędzy nimi staje się lepsze.

Z tego też powodu warto kontynuować studia nad autorytarnymi formami stosunków przemysłowych, które stanowią antypody wobec form deliberacyjno-dialogowych. Te ostatnie mają wyraźnie okcydentalne zabarwienie kulturowe, przynoszą lepsze rezultaty społeczne i polityczne, a także lokują się bliżej celów, które szczęśliwie wciąż zdają się przyświecać polskiej wersji transformacji systemowej, ale zarazem pozostają niezrozumiałe i odległe dla wielu społeczeństw obszaru poradzieckiego.

1. Systemowe uwarunkowania stosunków przemysłowych: przypadki Estonii, Litwy i Łotwy na tle pozostałych państw poradzieckich

Trójstronne relacje w stosunkach przemysłowych – tak charakterystyczne dla kontynentalnych systemów politycznych Europy Zachodniej oraz postkomunistycznych krajów członkowskich UE – są w pozostałej części obszaru poradzieckiego silnie obciążone przeszłością. Dodatkowo w obszarze tym zmianom ulegają generalne parametry skuteczności władczych działań państwa. Innymi słowy: polityczna hegemonia państwa bywa tam chwiejna [7]. Widać to tam zdecydowanie wyraźniej aniżeli w Estonii, na Litwie i Łotwieczy w postkomunistycznych krajach Europy Środkowej, gdzie problemy wydolności państwa poddane są stałej parametryzacji, ocenom i ewaluacji, w ramach poszczególnych pasm zarządzania publicznego w UE, w tym także w stosunkach przemysłowych i dialogu społecznym. Nie oznacza to jednak, że mamy do czynienia ze stanem idyllicznym. Przeciwnie, stosunki przemysłowe w UE są mocno zróżnicowane i – jak niemal wszędzie na świecie – współcześnie ulegają erozji. Jednak jej skala jest wyraźnie większa w państwach poradzieckich, które znajdują się poza wpływem unijnych standardów.

W krajach poradzieckich nienależących do UE władze państwowe nie zawsze radzą sobie z kontrolą kluczowych zasobów niezbędnych do prowadzenia skutecznej polityki stosunków przemysłowych [37]. Chodzi przede wszystkim o efektywne mechanizmy kształtowania zbiorowych stosunków pracy, ale także o chęci oraz umiejętności wykorzystywania dążeń przedstawicieli grup interesu do partycypacji w publicznych procesach decyzyjnych. W obu tych płaszczyznach znaleźć można więcej różnic niż podobieństw do rozwiązań dominujących w obrębie tzw. europejskiego modelu socjalnego [38]. Nietrudno zarazem odpowiedzieć na pytanie o to, na czym polega różnica o charakterze podstawowym. Otóż, jak można się domyślić, obserwując inne sfery życia politycznego, chodzi tu o odmienne kulturowe rozumienie roli państwa. W poradzieckich stosunkach przemysłowych i dialogu społecznym państwo bardzo rzadko bywa partnerem związków zawodowych, organizacji pracodawców i innych podmiotów obywatelskich. Ale także i tamtejsze organizacje grup interesu trudno czasem uznać za szczególnie bliskie swym europejskim krewnym. W obszarze poradzieckim państwo jest (oczywiście na tyle, na ile je stać) szafarzem dóbr i przywilejów, w tym także przywileju dostępu do procesów decyzyjnych. Jest również „głową rodziny” kartelu elit, zaś jego przedstawiciele w uzasadnieniach decyzji posługują się swoiście stylizowaną państwowo-rynkową i narodową retoryką przetykaną mniej lub bardziej spójnymi wątkami socjalnymi [6]. Retoryka ta w istocie zastępuje instytucjonalną agendę polityki publicznej. Jest propagandowym narzędziem, co oznacza, że specyficzny dla niej rodzaj logiki nie ma charakteru nadrzędnego, stosuje się ją instrumentalnie – jedynie na tyle, na ile może być skuteczna w uzasadnianiu poszczególnych decyzji. Istotą mechanizmu podejmowania tego typu dyskrejonalnych decyzji tworzą natomiast zmienne konstelacje interesów ogniskujące się wokół powiązanych z państwem ośrodków oligarchii. Najskuteczniejszą zaś strategią organizacji grup interesu jest poszukiwanie liczących się patronów w osobach ludzi aparatu państwowego i ludzi władzy politycznej.

W państwach poradzieckich, które nie należą do UE, mamy do czynienia z hybrydą odmienną nie tylko od rozwiązań zachodnioeuropejskich, ale także od hybryd składających się na środkowoeuropejskie areny stosunków przemysłowych. Jest to wielowariantowy splot etatyzmu i klientelizmu, w którym nie tylko relacje trójstronne, ale i ogólna idea partnerstwa społecznego zdecydowanie nie są kluczowe i nie są także jasne. Liczy się przede wszystkim dostęp do strategicznie ułożonych decydentów i kartelowa wymiana zasobów, czemu towarzyszy mniej lub bardziej państwowo-rynkowa retoryka. Nie sposób zarazem nie zauważyć, że element narodowy pojmowany jest w te same retoryce w swoiście postsowieckim stylu. Przyjęcie go skutkuje skłonnościami do eksponowania perspektywy klasowej. Czasem jest ona uzasadniona w sposób bardziej spójny i argumentatywny, ale zdecydowanie częściej stanowi jedynie ornament lub rodzaj inwokacji. W tym sensie można powiedzieć, że w krajach posowieckich klasowym uzasadnieniem decyzji wyraźnie brak klasy. Klasy podobnej np. do propozycji brytyjskich neomarksistów strukturalnych, których w analizach stosunków przemysłowych godnie reprezentuje John Kelly [13]. W obszarze poradzieckim element klasowy jest interpretowany najczęściej w sposób niepodbudowany rzetelną analizą strukturalną, a przez to przebrzmiały, a nierzadko wręcz propagandowo-prymitywny. Uwaga ta dotyczy niestety zarówno prac naukowych, jak i strategicznych dokumentów rządowych oraz oficjalnych stanowisk organizacji partnerów społecznych. To poważna bariera kulturowa, zdecydowanie utrudniająca zmianę retoryki oraz pogłębione studia. Znamienne jest zarazem wyraźnie odczuwalna niechęć organizacji partnerów społecznych, uniwersytetów czy instytucji rządowych pochodzących z tamtego obszaru do udziału w uznanych międzynarodowych przedsięwzięciach, których efektem są parametryczne analizy porównawcze stosunków przemysłowych i dialogu społecznego. O niechęci tej pisze się tu nie na podstawie zasłyszanych opinii, ale wnioskując z bezpośrednich doświadczeń własnych, m.in. związanych z udokumentowaną, międzynarodową aktywnością badawczą autora prowadzoną w ramach znanego unijnego *thinktanku* w postaci Europejskiej Fundacji na rzecz Poprawy Warunków Życia i Pracy (*European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*, <http://www.eurofound.europa.eu>) z siedzibą w Dublinie. To kolejny argument

przemawiający za tym, aby przedstawić tę problematykę w sposób przekrojowy i uogólniony, ale – w przekonaniu piszącego – oddający zasadnicze rysy stosunków przemysłowych w obszarze poradzieckim.

W tym miejscu warto zadać pytanie, co wyróżnia kraje bałtyckie na tle pozostałych? Z naukowego punktu widzenia przede wszystkim cechuje je dostępność i weryfikowalność danych, których wybór umieszczono w tabeli 1. Dość regularnie publikuje się tam w miarę kompletne informacje oddające stan stosunków przemysłowych. Brak tego rodzaju publikacji, przy jednoczesnym nadmiarze publikacji o charakterze bardziej propagandowym, świadczy natomiast o niedomaganiach systemowych, oddalających pozostałe przypadki krajów poradzieckich od kluczowych cech Dahlowskiego modelu poliarchii [8].

Tabela 1. Wybrane parametry otoczenia stosunków przemysłowych w trzech krajach bałtyckich na tle średnich UE

	Estonia	Litwa	Łotwa	EU
Średni wzrost realny PKB (2016)	2,1%	2,3%	2,1%	3,8%
Poziom zatrudnienia osób w wieku od 15 do 64 roku życia (średnia z lat: 2007, 2011, 2016)	74,1%	70,6%	72,5%	65,4%
Stopa bezrobocia (średnia z lat: 2007, 2011, 2016)	9,0%	9,7%	9,8%	10,2% (2014)
Zasięg obowiązywania zbiorowych układów pracy wśród zatrudnionych	18,6% (2009)	26% (2010)	13,4% (2013–2015)	60% (2015)
Uzwiązkowienie sektora pracy (2015)	7,2%	7,9%	10,8%	23%
Uzwiązkowienie pracodawców (2013)	18%	brak danych	30% (szacunkowo)	brak danych
Liczba strajków	0 (2013–2016)	202,25 (2013–2016)	250 (2015)	dane niespójne, za zmienną najbardziej relewantną przyjęto przybliżoną średnią dni utraconych w 2014 r. w krajach UE z powodu akcji grupowych, która wyniosła 70 dni w roku
Płaca minimalna (w euro, 2017)	470	380	380	nie dotyczy – uogólnienie niemożliwe m.in. z uwagi na fakt, że nie we wszystkich krajach UE obowiązują generalne ramy formalne regulujące poziom płacy minimalnej

Źródło: oprac. własne [4, 5 11, 12].

W przypadku pozaunijnych krajów obszaru radzieckiego sporządzenie podobnego zestawienia tabelarycznego jest niemożliwe właśnie z powodu braku danych. Często są one albo niedostępne, albo sprzeczne. A jeśli nawet

już można je pozyskać lub oszacować, wówczas często okazują się one nieprzystawać do realiów unijnych – jak się o tym będzie można niebawem przekonać na przykładzie danych o poziomach uzwiązkowienia. Dlatego w kolejnym punkcie opracowania więcej uwagi poświęcone będzie generalnym uwarunkowaniom instytucjonalnym, które nadają poradzieckim stosunkom przemysłowym ich osobliwe kierunki. Na tym tle zostaną przedstawione dane nt. poziomu uzwiązkowienia sektora pracy. A w konkluzji do tej części wskazane zostaną dwa wiodące typy stosunków przemysłowych w krajach poradzieckich.

Odrębność kulturowo-instytucjonalnych uwarunkowań stosunków przemysłowych w obszarze poradzieckim

Trzy wiodące cechy poradzieckich stosunków przemysłowych uwypukla nieco tutaj zmodyfikowany model autorstwa Viktora V. Komarowskiego [14]. Wskazuje się w nim na:

- przypadkowość wynikającą z tego, że aktualnie obowiązujący kształt formalnych relacji w ramach stosunków przemysłowych w żadnym z rozpatrywanych krajów nie był uprzednio specjalnie projektowany, analizowany, a tym bardziej poddawany szerszej dyskusji, ale stanowi rezultat przypadkowych lub dyktowanych potrzebami chwili decyzji władz centralnych;

- asymetrię i ograniczoną niezależność strony społecznej – rząd centralny jest głównym aktorem relacji trójstronnych, organizacje partnerów społecznych nie są wystarczająco niezależne od elit decyzyjnych, m.in. z uwagi na znaczny zakres kontroli sieciowej, kartelowej, ale także formalnej i nieformalnej kontroli właścicielskiej [36];

- niemożność wprowadzania istotnych zmian w otoczeniu – dialog społeczny wciąż nie znajduje takiego poziomu uznania zarówno w oczach władz, jak i obywateli, który stanowiłby wystarczające uzasadnienie dla implementacji trójstronnie wypracowanych postanowień odnoszących się do zagadnień generalnych oraz strategicznych w polityce społecznej i gospodarczej. Trójstronność ma charakter kartelowo-oligarchiczny i legitymizuje strukturę wpływów o podobnej naturze, a także dokonuje uaktualnień przypadającego uczestnikom parytetu korzyści.

W całym interesującym nas tutaj obszarze, podobnie zresztą jak w większości krajów na świecie, mamy do czynienia ze spadkiem liczebności związków zawodowych. Choć w przypadkach uwzględnionych w treści tabeli 2 poziom uzwiązkowienia jest wyraźnie wyższy niż w większości krajów UE. Jeszcze wyraźniej to widać w zestawieniu z danymi nt. uzwiązkowienia w krajach Grupy Wyszehradzkiej. Należy jednak dodać tu dwa kluczowe zastrzeżenia. Po pierwsze, mamy tam do czynienia z utrzymującą się schedą przeszłości, z jej nierównomiernym rozwojem gospodarczym, centralizmem, biurokracją, korupcją, propagandą i zredefiniowaną oligarchizacją [3]. Po drugie, w warunkach tych utrzymuje się uzależnienie związków zawodowych od państwa oraz ma miejsce zrastanie się środowisk biznesowych z hierarchiami urzędniczymi. Spadek uzwiązkowienia sektora pracy w krajach poradzieckich, choć pozornie nie tak wielki w porównaniu do depresji, w jaką wpadło uzwiązkowienie w obszarze EU, wydaje się jednak bardziej dotkliwy niż w skonsolidowanych demokracjach. Dotyka on bowiem społeczeństw o słabo rozwiniętych formach samoorganizacji i wątych tradycjach zinstytucjonalizowanej reprezentacji interesów.

Tabela 2. Szacunkowy poziom uzwiązkowienia sektora pracy w wybranych państwach poradzieckich

Kraj	Poziom uzwiązkowienia
Azerbejdżan, Kazachstan, Gruzja	25–35%
Armenia, Kirgistan, Rosja, Turkmenistan, Ukraina	40–60%
Białoruś, Uzbekistan, Tadżykistan	ponad 60%

Źródło: oprac. własne [5; 8].

We wszystkich omawianych krajach poradzieckich, oprócz Turkmenistanu, powołane zostały centralne instytucje trójstronne. W żadnym jednak nie zdobyły one liczącej się, czy choćby bardziej widocznej, pozycji. Nie znaczy to jednak, że wszędzie tam mamy do czynienia z jednakowym nasileniem etatyizmu w omawianych relacjach. W tym sensie można wskazać na dwie grupy krajów postsowieckich (tabela 3).

Tabela 3. Dwa wiodące typy stosunków przemysłowych w wybranych państwach poradzieckich

Typ stosunków przemysłowych	Kraj
Autorytarny etatyzm	Armenia, Uzbekistan, Turkmenistan
Autorytarny zetatygowany korporatyzm	Białoruś, Gruzja, Mołdawia, Rosja, Ukraina, Kirgistan

Źródło: oprac. własne [4; 7].

Szczególnie w Uzbekistanie i Turkmenistanie, gdzie na arenach stosunków przemysłowych rozwija się autorytarny etatyzm, zdecydowanie silniej niż w pozostałym obszarze postsowieckim uwidaczniają się hierarchiczne wzorce znane z czasów Związku Radzieckiego. Wiodącą zasadą porządkującą relacje pomiędzy organizacjami partnerów społecznych w istocie nadal pozostaje leninowska formuła, w myśl której związki zawodowe pełnią rolę pasa transmisyjnego „od mas do partii”. W praktyce realizacja tej zasady oznaczała wykorzystanie organizacji związkowych jako jednego z ważnych narzędzi kontroli sektora pracy. I w ten właśnie sposób należy rozumieć rolę związków zawodowych we współczesnym Uzbekistanie i Turkmenistanie, co w sposób oczywisty przeczy zasadzie autonomii związków zawodowych. W pozostałych krajach kontrola nie ma aż tak sztywnego charakteru, jednak z pewnością trudno mówić o relacjach partnerskich. Można nawet zaryzykować twierdzenie, że ramy kultury politycznej i administracyjnej w krajach, gdzie występuje autorytarny zetatyzowany korporatyzm, nie tylko nie sprzyjają implementacji partnerstwa społecznego, ale i samemu zrozumieniu jego idei.

Wskaźnikiem, który obrazuje splot autorytaryzmu i etatyzmu w rozpatrywanych państwach, jest zakres wolności od korupcji. Realna wolność od korupcji mówi także sporo o zakresie odpowiedzialności państwa w realizacji polityki publicznej, o wydolności jej administracyjnego aparatu, a także o skali oligarchizacji porządku społecznego, gospodarczego i politycznego. Ten oraz cztery inne wskaźniki umieszczono w tabeli 4.

Tabela 4. Wybrane parametry otoczenia stosunków przemysłowych w wybranych państwach poradzieckich

Państwo	PKB realne (proc.) 2015	Inflacja (proc.) 2017	Dług publiczny (proc. PKB) 2017	Wolność od korupcji (≤ 100) 2012	Stopa bezrobocia (proc.), 2017
Armenia	3,0	3,7	46,6	26	16,3
Białoruś	-3,9	13,5	59,9	23	6,1
Gruzja	2,8	4,0	41,2	38	12,3
Kirgistan	3,5	6,5	68,8	20	8,2
Mołdawia	-1,1	9,6	42,0	29	5,0
Rosja	-3,7	15,5	17,7	21	5,8
Turkmenistan	6,5	5,5	23,3	16	10,0
Ukraina	-9,9	48,7	80,2	24	9,9
Uzbekistan	8,0	8,5	10,7	16	10,1

Źródło: oprac. własne [2].

W Uzbekistanie, gdzie utrzymuje się autorytarny etatyzm, obserwujemy lepszą kondycję gospodarczą i większy zakres wolności od korupcji. W pozostałych dwóch państwach tej grupy, zwłaszcza w Armenii, ale także w Turkmenistanie, nie jest to już tak jednoznaczne. Natomiast w państwach o cechach autorytarnego zetatyzowanego korporatyzmu, do których przyporządkowano Białoruś, Gruzję, Mołdawię, Rosję, Ukrainę i Kirgistan, występują wyraźniejsze trudności gospodarcze i mniejszy zakres wolności od korupcji.

Podsumowanie

W obszarze poradzieckim doszło do istotnego zróżnicowania stosunków przemysłowych. Największy postęp, jeśli za postęp, jak się tu postuluje, uznamy upodobnienie do wariantów zachodnioeuropejskich, odnotowano w krajach bałtyckich. Natomiast pozostałe kraje, choć dokładne charakterystyki ich stosunków przemysłowych z pewnością nie byłyby jednolite, w sensie kulturowym, instytucjonalnym i strukturalnym należą do modelu poradzieckiego.

Oprócz wskazanych na początku tego punktu trzech generalnych cech poradzieckiego modelu stosunków przemysłowych, a więc: przypadkowości, asymetrii oraz niemożności wprowadzania zmian w otoczeniu, warto zaproponować uwzględnienie kolejnych dziewięciu cech. Są to:

- niższy (w porównaniu z krajami Europy Środkowej) poziom prywatyzacji,
- utrzymywanie się formalnych i nieformalnych mechanizmów państwowej kontroli gospodarki,
- oligarchizacja gospodarki i polityki,
- wysoki poziom uzwiązkowienia,
- przejściowe lub trwałe ograniczenia autonomii związkowej,
- słabość ruchów pracodawców,
- brak relacji autonomicznych (dwustronnych),
- hierarchiczny etatyzm,
- klientelizm.

Na koniec pozostaje stwierdzić, że oprócz Estonii, Łotwy i Litwy w żadnym z krajów poradzieckich nie wykształciły się formy interakcji znane z pozostałych europejskich aren stosunków przemysłowych. Uwaga ta dotyczy zarówno wariantów bardziej skonsolidowanych, które odnajdziemy w Europie Zachodniej, jak i form hybrydowych, znanych z krajów bałtyckich czy z państw Grupy Wyszehradzkiej. Modelowi poradzieckiemu wciąż bliżej do „transmisyjnego” autorytaryzmu w stosunkach przemysłowych aniżeli do idei partnerstwa społecznego. Odmianę tego stanu rzeczy mogłaby z pewnością przynieść dekartelizacja gospodarki. Jednak z uwagi na dzisiejszą potęgę polityczno-administracyjno-gospodarczych powiązań kartelowych w tym regionie, trudno sobie wyobrazić, aby w przewidywalnej przyszłości mogło dojść do podobnych posunięć.

1. *Administracja i polityka. Ewolucja stosunków przemysłowych w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. Sroka J., Wyd. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2003.
2. Aleksanyan A., 2013, *The Civilian Culture. The Crisis of Social partnership in Post-Soviet countries (Modeling of Social Partnership in Armenia)*, http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_10393.pdf (dostęp: 6 I 2018).
3. Ashwin S., Clarke S., *Russian Trade Unions and Industrial Relations in Transition*, Palgrave, New York 2002.
4. Aumayr-Pintar Ch., Boehmer S., Bremermann M., Paraskevopoulou A., McKay S., Lewis J., Clark N., 2014, *Developments in Working Life in Europe 2014*, <https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/comparative-information/developments-in-working-life-in-europe-2014-eurwork-annual-review> (dostęp: 6 I 2018).
5. Blaziene I., Zabarauskaite R., 2017, *Living and working in Lithuania*, <http://www.eurofound.europa.eu/eiro/country/lithuania> (dostęp: 6 I 2018).
6. Bockman J., 2007, *The origins of neoliberalism between Soviet socialism and Western capitalism: „A galaxy without borders”*, *Contemporary Sociological Theory*, vol. 36.
7. Borisov V., Clarke S., *The rise and fall of social partnership in postsocialist Europe: the Commonwealth of Independent States*, „*Industrial Relations Journal*”, 2006, vol. 37.
8. Dahl R., *Demokracja i jej krytycy*, tłum. S. Amsterdamski, wyd. Aletheia, Warszawa 2012.
9. Fukuyama F., *Budowanie państwa. Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2005.
10. Heywood A., *Politologia*, PWN, Warszawa 2006.
11. Kadarik I., Masso M., 2017, *Living and working in Estonia*, <http://www.eurofound.europa.eu/eiro/country/estonia> (dostęp: 6 I 2018).
12. Karnite R., 2017, *Living and working in Latvia*, <http://www.eurofound.europa.eu/eiro/country/latvia> (dostęp: 6 I 2018).
13. Kelly J., *Rethinking Industrial Relations. Mobilization, Collectivism and Long Waves*, Routledge, London–New York 1998.
14. Komarovski V.V., *Social Dialogue in Russia*, „*Sociological Research*” 2007, vol. 46, no. 3.
15. Krywoi Y., *Discrimination and Security of Employment in a Post-Soviet Context*, *The „International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations”* 2006, vol. 22/1, .
16. *Sieci czy struktury? Dialog społeczny na poziomie regionalnym*, Instytut Spraw Publicznych, red. M. Błaszczuk, J. Sroka, Warszawa 2006.
17. Sroka J., *Europejskie stosunki przemysłowe w perspektywie porównawczej*, wyd. U. Wr., Wrocław 2000.
18. Sroka J., *Рождение корпоративной стратегии? Направления перемен индустриальных отношении в Центрально-Восточной Европе*, w: *Переход к демократии стран Центральной и Восточной Европы*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Донбасс, Донецк 2001.
19. Sroka J., *Лоббирование и его обусловленность*, w: *Десятилетие демократических реформ в Украине: достижения, проблемы, перспективы*, Донецк 2001.
20. Sroka J., *Polityka organizacji pracodawców i przedsiębiorców*, Wyd. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2004.
21. Sroka J., Herbut R., Sula P., *Dialog społeczny na poziomie regionalnym. Raport z badań*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2004.
22. Sroka J., *Zinstytucjonalizowany dialog społeczny w Unii Europejskiej*, w: *Administracja i polityka, Europejska administracja publiczna*, red. R. Wiszniowski Wyd. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2005.
23. Sroka J., *Deliberacja i rządzenie wielopasmowe*, Wyd. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2009.
24. Sroka J., *Analiza funkcjonowania instytucji dialogu społecznego na poziomie województw. Raport z badań wojewódzkich komisji dialogu społecznego*, współpraca w opracowaniu rezultatów badań: Wiesław Zając, Szkoła Główna Handlowa, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2009.
25. Sroka J., *Lobbying jako strategia promocji interesów grupowych*, w: *Marketing polityczny w teorii i praktyce*, red. A. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wyd. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2009.
26. Sroka J., 2010, *Flexicurity and industrial relations*, European Industrial Relations Observatory, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin <http://www.eurofound.europa.eu/eiro/studies/tm0803038s/pl0803039q.htm> (dostęp: 3 V 2018).
27. Sroka J., *Deliberation As A New Perspective of Cooperation Between Public Authority and Society*, w: *Political Science: An Antology*, red. P. Sula, Wrocław 2013.
28. Sroka J., *Rekomendacje w zakresie zasad włączania interesariuszy do współpracy w zmodernizowanym Systemie Kwalifikacji (Rada Interesariuszy)*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2015.
29. Sroka J., *System stosunków przemysłowych współcześnie – przyczynek do aktualizacji klasycznego modelu*, w: *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi. Podmioty i procesy demokratyczne*, t. 1, red. Juchnowski J., Wiszniowski R., Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2015.
30. Sroka J., *Dialog zablokowany – zarys środowiskowego mechanizmu ukrytej grupy interesu na przykładzie nauk politycznych*, „*Biuletyn. Analizy, ekspertyzy, opracowania*” 2016, nr 3, Centrum Partnerstwa Społecznego „Dialog”, Warszawa 2016.
31. Sroka J., *Korporatyzm – inspiracje ideowe, cechy wzorca instytucjonalnego, polityka publiczna*, w: *Ideologie, doktryny, ruchy społeczne i polityczne. Wybrane problemy*, red. M. Marczevska-Rytko, W. Ziętara, Wyd. UMCS, Lublin 2016.
32. Sroka J., *Odpyły reprezentacji interesów*, „*Dialog. Pismo Dialogu Społecznego*” 2017., nr 3.
33. Sroka J., *Wzorce kulturowe, formalne instytucje a partnerstwo i dialog*, „*Studia z Polityki Publicznej*” 2017, nr 3.

34. Sroka J., *W jakim kierunku powinien rozwijać się software zarządzania publicznego? Wielopasmowość, deliberacyjne godzenie interesów, ekwiwalentność, intuicja*, w: *Nowe idee zarządzania publicznego. Wyzwania i dylematy*, red. E.M. Marciniak, J. Szczupaczyński, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2017.
35. *Stosunki przemysłowe i dialog społeczny w obszarze poradzieckim*, w: R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, red. J. Sroka, Wyd. Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2010.
36. Tikhonova N.E., *Russians at the Present Stage of Sociocultural Modernization*, „Sociological Research” 2007, vol. 46.
37. Tsygankov A.P., *Modern at last? Variety of weak states in the post-Soviet world*, „Communist and Post-Communist Studies” 2007, vol. 40.
38. *Wybrane instytucje demokracji partycypacyjnej w polskim systemie politycznym*, red. J. Sroka, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2008.
39. Zakrzewska I., *Podręczny słownik dialogu społecznego i wartości pokrewnych*, Centrum Partnerstwa Społecznego „Dialog”, Wyd. MRPiPS, Warszawa 2017.
40. Ustawa z dnia 24 lipca 2015 o Radzie Dialogu Społecznego i innych instytucjach dialogu społecznego, Dz.U. z 27.08.2015, poz. 1240.
41. Zybala A., *Polityki publiczne. Doświadczenia w tworzeniu i wykonywaniu programów publicznych w Polsce i w innych krajach. Jak działa państwo, gdy zamierza/chce/musi rozwiązać zbiorowe problemy swoich obywateli?*, Krajowa Szkoła Administracji Publicznej, Warszawa 2012.

ВІЙСЬКОВА І БЕЗПЕКОВА СКЛАДОВІ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У 2007–2014 РР.

Andrij Demartyno. Military and Security complex of the internal and external policy of the Russian Federation for 2007–2014.

The radical actions of the Kremlin, which led to the annexation of the Crimea and the support of the separatists in the East of Ukraine, were conditioned by fundamental changes in Russia's domestic and foreign policy, which began much earlier and were connected with the historically determined irrational aspirations of Russians to territorial expansion. The turning point of radical changes in Russia's domestic and foreign policy can be considered the famous speech of Putin, which he spoke at the Munich Security Conference on February 10, 2007, and openly said that he «really thinks about the problems of international security.» The main points of this report are the following: the unacceptability and impossibility for a modern world of a unipolar model of international relations; the need to find a reasonable balance between the interests of all actors in international politics; the inadmissibility of the invasion of the United States of America in all spheres of world development and the imposition of rules of the game to other states; the admissibility of the use of military force as the last argument only on the basis of the UN Charter; termination of the provocative NATO expansion to the East as reducing the level of mutual trust in the world; the hopelessness of the West's economic policy towards the Third World countries; stopping the process of transforming the OSCE into a tool for securing the foreign policy interests of one or a group of countries relative to other countries; the formation of a just, democratic world order capable of ensuring prosperity not only for the elected but for all.

Putin's speech served as an occasion for controversy in the Western political circles to restore the «cold» war. By the Russian side, the Munich speech of Putin was seen as a further program of foreign policy of Russia in the late 2000's - early 2010's. External causes of radical change in the course of the Russian Federation: 1) the enlargement of NATO and the EU to the east in 2004, which took place without taking into account the interests of the Russian Federation, and this is against the backdrop of the intensified declaration of Putin after the terrorist attacks of September 11, 2001 supporting the American strategy to combat terrorism; 2) «color revolutions» that took place in 2003-2005 in Georgia, Ukraine and Kyrgyzstan, and were actively supported by the United States and the leading European countries. The conservative part of the Russian elite perceived them as an offensive against Russia's interests in the post-Soviet space. Internal reasons: 1) the rise in oil prices on the world market since the early 2000's, accompanied by a surge of foreign direct investment and a cessation of capital outflow. In conjunction with the dependence of European countries on the supply of Russian energy resources, all this generated in the higher political elite a sense of Russia's new status as an «energy superpower» and claims to restore its role in world politics; 2) the defeat of the big business (Berezovsky, Khodorkovsky) in the struggle for power in the Russian Federation and the growing influence of the federal bureaucracy and security forces, which led by Putin to gain mass support in the parliamentary and presidential elections of 2003-2004.

After Munich in Russia, a whole series of conceptual, legislative, structural changes and organizational measures aimed at adapting state institutions and politics under new conditions was launched. The preparation and conduct of the presidential elections in Russia, which resulted in the «return» of Putin to a senior position in the state, finally severed the Kremlin, even with the possibility of establishing a pragmatic cooperation with the West, which attempts were made during the reign of D. Medvedev within the framework of the «reboot» from the United States and «Partnership for Modernization» programs with Germany and the EU.

Thus, the evolution of the domestic and foreign policy of the Russian Federation in 2007-2014 is largely due to the imperial essence of the state and society of this country, due to all its historical development. In addition, the subjective factor associated with the activities of the President of the Russian Federation, Vladimir Putin and his oligarchic leadership headed by his desire for personal enrichment and indivisible domination in the post-Soviet geopolitical space, played a role in changing the country's political course. Accordingly, Russian aggression against Ukraine, which began in February 2014, should be considered a natural result of the expansionist aspirations of the ruling class in Russia.

Key words: internal politics, foreign policy, geopolitical space, political radicalism, Munich speech V. Putin, military reform, strategic decisions, international relations.

У перше десятиліття після зникнення з карти світу СРСР постала ілюзія щодо незворотності демократичних процесів на всьому пострадянському просторі. Але вже тоді західні вчені (З. Бауман, А. Пшеворський, З. Бжезінський, С. Гантінгтон та ін.) й деякі українські (О. Бойко, В. Горбатенко, А. Романюк, І. Кресіна, Є. Головаха, М. Михальченко) не виключали можливості виникнення «пасток», «провалів», «відкатів» назад у процесі забезпечення політичної модернізації. Класичний «відкат», зокрема, від початку ХХІ ст. продемонструвала путінська Росія. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує еволюція військової і безпекової складової внутрішньої і зовнішньої політики Російської Федерації 2007–2014 рр., що передувала анексії Криму й агресії з боку цієї держави на Сході України.

Увага до дослідження зазначеного періоду прослідковується у працях українських вчених В. Горбуліна, М. Розумного, Я. Бережного, В. Іщука, О. Рижука, Л. Леонтьєвої, Г. Жирова та ін. Разом з тим подальшого поглибленого аналізу потребує цілий ряд питань, пов'язаних з радикальною, антизахідною зміною політичного курсу Росії, а також проблем, які доводиться вирішувати цивілізованому співтовариству у зв'язку з агресивною політикою Кремля. У відповідності з цим метою даного дослідження є аналіз «постімперського синдрому» Росії з урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників, об'єктивних і суб'єктивних передумов формування і реалізації її агресивної політики, а також з'ясування підготовчої систематичної діяльності, що передувала російсько-українському збройному протистоянню, що розпочалося у 2014 році.

Радикальні дії Кремля, що спричинили анексію Криму і підтримку сепаратистів на Сході України, були зумовлені принциповими змінами у внутрішній і зовнішній політиці Росії, які почалися набагато раніше й були пов'язані з історично зумовленим ірраціональним прагненням росіян до територіальної експансії. У цьому контексті В. Ішук слушно зазначає: «З приходом до влади Владіміра Путіна почалося поступове втілення в політичну практику стратегії Дугіна. Криваві війни в Чечні, Грузії, Сирії та Україні є результатом втілення євразійської концепції» [1, с. 10]. Переломним моментом радикальних змін у внутрішній і зовнішній політиці Росії можна вважати знамениту промову В. Путіна, з якою він виступив на Мюнхенській конференції з безпеки 10 лютого 2007 року і відкрито сказав те, що він «дійсно думає про проблеми міжнародної безпеки». До основних позицій цієї доповіді відносяться наступні:

- неприйнятність і неможливість для сучасного світу однополярної моделі міжнародних відносин;
- необхідність пошуку розумного балансу між інтересами всіх суб'єктів міжнародної політики;
- неприпустимість вторгнення Сполучених Штатів Америки в усі сфери світового розвитку й нав'язування правил гри іншим державам;
- допустимість використання військової сили як останнього аргументу лише на основі Статуту ООН;
- припинення провокативного розширення НАТО на Схід як такого, що знижує рівень взаємної довіри у світі;
- безперспективність економічної політики Заходу щодо країн «третього світу»;
- зупинення процесу перетворення ОБСЄ на інструмент забезпечення зовнішньополітичних інтересів однієї або групи країн відносно інших країн;
- формування справедливого, демократичного світоустрою, здатного забезпечити процвітання не лише для обраних, а для всіх [2].

Виступ В. Путіна послугував приводом для полеміки в західних політичних колах про відновлення «холодної» війни. За словами американського сенатора Джона Маккейна, який особисто був присутній при виступі російського президента, він почув від Путіна «найагресивніші висловлювання, які будь-хто з російських лідерів робив із часів холодної війни». Інший американський законодавець Грем Ліндс зазначив, що агресивна налаштованість, продемонстрована Путіним, «зробила більше для об'єднання Європи і Америки, ніж ми змогли б це зробити за десятиліття» [3]. Міністр закордонних справ Чехії Карел Шварценберг сказав: «Ми повинні подякувати президенту Путіну, який не тільки добре подбав про публічність цієї конференції, – більше, ніж очікувалося, – а й який ясно і переконливо довів, чому НАТО повинно розширюватися» [4].

Російською стороною Мюнхенська промова Путіна розглядалася як подальша програма дій зовнішньої політики Росії кінця 2000-х – початку 2010-х років. Так, академік Олексій Арбагов, керівник Центру міжнародної безпеки Інституту світової економіки і міжнародних відносин РАН, вважає, що в Мюнхені була зроблена спроба перегляду фактичних відносин, що склалися між державами» [5]. Політолог і керівник програми Московського Центру Карнегі Андрій Колесников висловив думку, що з Мюнхенської промови виросла інша, яка стала її сіквелом і логічним завершенням, – звернення 18 березня 2014 з приводу кримського референдуму [6]. Андрій Яковлев, професор факультету соціальних наук Національного дослідницького університету «Вища школа економіки», в якості причин кардинальної зміни курсу Російської Федерації виділяє наступні:

– зовнішні: 1) розширення НАТО і ЄС на Схід у 2004 році, яке відбулося без урахування інтересів РФ, і це на тлі посилено декларованої Путіним після терористичних актів 11 вересня 2001 року підтримки американської стратегії боротьби з тероризмом; 2) «кольорові революції», що відбулися в 2003–2005 рр. у Грузії, Україні та Киргизії, й були активно підтримані США та провідними європейськими країнами. Консервативна частина російської еліти сприйняла їх як наступ на інтереси Росії на пострадянському просторі;

– внутрішні: 1) підвищення цін на нафту на світовому ринку з початку 2000-х рр., що супроводжувалося припливом прямих іноземних інвестицій і припиненням відтоку капіталу. У поєднанні із залежністю

європейських країн від поставок російських енергоресурсів все це породжувало у вищій політичній еліті відчуття нового статусу Росії як «енергетичної супердержави» і претензій на відновлення її ролі у світовій політиці; 2) поразка великого бізнесу (Березовський, Ходорковський) у боротьбі за владу в РФ і зростання впливу федеральної бюрократії і силовиків, які на чолі з Путіним здобули масову підтримку на парламентських і президентських виборах 2003–2004 рр. [7, с. 119–121].

Після Мюнхена в Росії був запущений цілий комплекс концептуальних, законодавчих, структурних змін та організаційних заходів, покликаних адаптувати державні органи і політику під нові умови. Так, у військово-політичній сфері підтвердженням нового підходу керівництва Росії стала ініціатива щодо призупинення дії Договору про звичайні збройні сили в Європі (липень 2007 р.). 5 листопада 2008 року Президент РФ Дмитро Медведєв, виступаючи зі зверненням до Федеральних зборів, заявив, що відповіддю на американську ПРО в Польщі стане розміщення в Калінінградській області ракетних комплексів «Іскандер». Також зросли число і масштаби російських військових навчань, поновилися патрульні польоти стратегічної авіації в нейтральному повітряному просторі. У цьому контексті кібератаки на естонські урядові сайти і конфлікт навколо перенесення Бронзового солдата в Таллінні у квітні–травні 2007 року, а також війна з Грузією в серпні 2008 р. стали явною демонстрацією сили, яка підтверджувала претензії Росії на нову роль у геополітиці.

Хоча російська армія в ході швидкоплинної кампанії і придушила опір грузинської армії, проте військово-політичне керівництво Росії в цілому визнало досвід застосування збройних сил у російсько-грузинському конфлікті неоднозначним. Тому за результатами бойових дій у Грузії політичне і військове керівництво Росії восени 2008 р. прийняло рішення про здійснення нового етапу радикальної військової реформи, що мала на меті прискорене приведення збройних сил до «нового вигляду», орієнтованого насамперед на участь у локальних конфліктах на території колишнього СРСР [8]. 14 жовтня 2008 року міністр оборони А. Сердюков публічно оголосив про початок реалізації заходів із докорінного реформування російської військової системи. Була підготовлена і прийнята масштабна програма озброєнь до 2020 року, яку підписав і затвердив президент Дмитро Медведєв у останній день 2010 року. Вона передбачала виділення 20,7 трлн рублів на нове, модернізоване озброєння і військову техніку, а також на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) [9]. У 2014 р за сумарними асигнуваннями на армію Росія увійшла до трійки світових лідерів [10].

Поряд з вищезазначеним відбулася зміна доктринальних і законодавчих установок щодо національної безпеки. Так, у 2009 році були внесені доповнення до федерального закону «Про оборону», що дозволяли оперативно використовувати формування Збройних Сил Росії за її межами. У кінці грудня 2011 р. Міністерство оборони представило документ під назвою «Концептуальні погляди на діяльність Збройних сил РФ в інформаційному просторі». Ключовою новацією документа стало те, що цей простір вперше було віднесено до потенційних театрів військових дій і зведено в ранг основних загроз національній безпеці. У ньому, зокрема, констатувалося, що високі темпи розвитку інформаційних систем різного призначення, комп'ютерних мереж типу Інтернет та електронних ЗМІ привели на рубежі тисячоліть до формування глобального інформаційного простору. І поряд з сухопутним, морським, повітряним і космічним простором, інформаційний простір в арміях найбільш розвинених країн став активно використовуватися для вирішення широкого кола військових завдань. Внаслідок уразливості інформаційно-комунікаційних систем до радіоелектронних і програмно-апаратних впливів у світі виникла і стала швидко поширюватися інформаційна зброя, що володіє «транскордонними вражаючими факторами», різко зросла «роль інформаційної війни». І Російська Федерація, що стрімко просувається шляхом інформатизації усіх сфер життєдіяльності суспільства, на думку представників влади, опинилася перед лицем нової серйозної загрози, яка походить з глобального інформаційного простору [11].

Суттєвим нововведенням стало те, що Москва поширила на інформаційну сферу можливість «в умовах ескалації конфлікту в інформаційному просторі» скористатися правом на індивідуальну або колективну самооборону із застосуванням будь-яких способів і засобів. У березні 2012 р. російська влада офіційно оголосила про намір створити кібер-командування за аналогією з американським. Втім, за деякими даними, виявилось, що така структура вже рік як існувала, і в ній працювали близько 150 чоловік [12].

Істотні зміни були внесені в такі політичні документи як нова «Концепція зовнішньої політики Російської Федерації» (2013) і нова «Військова доктрина Російської Федерації» (2010). Історик Уолтер Лакер зазначає, що в них були зафіксовані важливі зміни, які стосувалися нового політичного курсу:

- якщо попередні такі документи (2005–2006 рр.) фіксували потребу усунення залишків відносин часів Холодної війни, то тепер це було проігноровано;
- зникла згадка про можливість взаємодії російських збройних сил з НАТО;

– підкреслювалося зміщення центру глобальної сили із Заходу на Схід, з Європи в Азіатсько-Тихоокеанський регіон; пріоритетною була визначена необхідність встановлення більш тісних відносин із Китаєм та Індією;

– на відміну від ізоляціоністських тенденцій в американській і європейській зовнішній політиці, російська зовнішня політика ставала більш експансіоністською;

– несподівано з'явилися нові проблеми і нові можливості, включаючи інтерес до Арктики й Антарктики [13].

По суті, йшлося про те, що стратегія пошуку компромісів із західними лідерами поступилася місцем реструктуруванню світової системи співпраці з незахідними країнами, де Росія стала б одним із визнаних лідерів. Інтеграцію в західні структури як ідеологію замінили збереження незалежності Росії і поворот до партнерів на Сході й Півдні. Мета розчинення російської національної економіки в світовому ринку була замінена на забезпечення реіндустріалізації країни, що повинно було закласти основу її економічної незалежності та створення власної економічної асоціації. Вакуум в ідеології зовнішньої політики Росії був заповнений ідеєю збирання «русского мира» і пріоритету захисту традиційних християнських цінностей [14].

Військовий експерт і головний редактор журналу «Moscow Defense Brief» Михайло Барабанов з приводу військових новацій писав, що, судячи з усього, великомасштабна конвенційна війна між провідними країнами світу була визнана практично неймовірною. Тому збройні сили повинні переорієнтуватися з участі у масштабній війні з декількома противниками на можливу участь у локальних конфліктах на кордонах Росії, на території країн СНД і ближнього зарубіжжя. У зв'язку з переоцінкою ймовірності великомасштабної війни було вирішено відмовитися від мобілізаційної системи, яка в існуючому вигляді була анахронізмом, що дістався в спадок від Радянської армії, і залишити тільки сили постійної готовності. Саме в цьому й полягав задум військової реформи 2008 р., в результаті якої збройні сили повинні були набути «нового вигляду». Захист від інших великих держав (у першу чергу від США і НАТО) тепер покладався майже виключно на стратегічні ядерні сили [8].

Кардинальна переоцінка концептуальних походів стосовно міжнародних відносин і все більш жорстка консервація владної «вертикалі» всередині країни істотно змінили баланси в російській політиці та еліті. Ініціюючи масштабну військову реформу, влада прагнула не тільки модернізувати військову техніку, а й підвищити ефективність командного управління. Все це об'єктивно забезпечувало зростання впливу так званих «силовиків» у системі російської влади. Цьому сприяли особливості «роківовки», внаслідок якої В. Путін став прем'єр-міністром, а Д. Медведев – Президентом. Так, у 2008 році кардинально змінилася робота Ради безпеки РФ, що також супроводжувалося призначенням экс-директора ФСБ М. Патрушева в якості секретаря Радбезу. Зокрема, засідання ради стали регулярними (не рідше одного разу на місяць), помітно змінилася риторика і раніше цілком відкриті напрямки отримали гриф «секретно». У 2011 році указом № 590 президента Дмитра Медведева повноваження Радбезу і його секретаря були істотно розширені. Відомство М. Патрушева отримало право не тільки на «формування державної політики в галузі забезпечення національної безпеки», але рішення Радбезу, згідно з указом, стали обов'язковими для виконання усіма міністерствами і відомствами. Віднині Радбез бере участь у «формуванні кадрової політики», «організовує контроль за цільовим витрачанням бюджетних асигнувань, передбачених у федеральному бюджеті на поточний рік на фінансування витрат із забезпечення національної оборони, національної безпеки і правоохоронної діяльності», а уряд, Рада Федерації і Державна дума зобов'язані щорічно подавати звіт про виконану роботу [15].

Надалі цей тренд тільки підсилювався на тлі придушення політичної опозиції і пошуку «іноземних агентів». Експерт Деніел Трейсман, який займається Росією, назвав це явище «силовархією» (в піку «олігархії»), що означає систему, в якій колишні представники силових структур, займаючи високі посади на державній службі, паралельно виконують важливі функції і у великих державних компаніях, тому завжди можуть використовувати адміністративні ресурси в боротьбі з конкурентами по бізнесу [16].

На рубежі 2013–2014 рр. Рада безпеки по суті стала основним центром прийняття стратегічних рішень у системі влади РФ. Вона перетворилася в щось на зразок «тіньового уряду», що справляє істотний вплив на основні напрями державної політики. Однак формально порушень тут немає. З точки зору права – це орган дорадчий і обговорювати він може все, що завгодно, щоб забезпечити умови «для здійснення Президентом Російської Федерації повноважень у галузі забезпечення національної безпеки».

Отже, після Мюнхенської конференції 2007 року тенденції до зміни російських підходів стосовно міжнародних відносин не тільки збереглися, а ще більше посилювалися. Підготовка і проведення президентських виборів у Росії, в результаті яких відбулося «повернення» В. Путіна на вищий пост у державі, остаточно розмежували Кремль навіть з можливістю налагодити прагматичне співробітництво

із Заходом, спроби якого робилися під час правління Д. Медведева в рамках «перезавантаження» зі США і програм «партнерства заради модернізації» з Німеччиною та ЄС.

Серія революцій в арабських країнах навесні 2011 р., а також масові політичні протести в Москві проти фальсифікацій на парламентських виборах у кінці 2011 – на початку 2012 рр. стали шоком для російської політичної еліти, яка відчула в цьому пряму загрозу своїй владі. Саме це і стало основним мотивом, який зумовив перехід до переважно силової політики як усередині країни, так і за її межами. Крім того, до 2013 р. путінська економічна політика по суті вичерпала свій потенціал і в Росії намітилися стійкі тенденції до суттєвого уповільнення економічного зростання, скорочення інвестицій і збільшення відтоку капіталу. До цього часу на тлі загального зростання доходів – за рахунок експорту вуглеводнів і випереджаючого зростання споживання – Росія деградувала практично у всіх галузях економіки, так і не створивши конкурентної продуктивної сфери. Так, у 2013 році не більше 10% ВВП відносилось до сфери незалежних послуг і нересурсного виробництва. До 2014 року, за даними Росстату, частка імпорту в області засобів виробництва в Росії досягла 85–95%, в області товарів народного споживання – 50–70%. На все це наклалася нерозумна соціальна політика: зростання доходів населення випереджало зростання ВВП навіть з урахуванням нафтової складової. У 2013 році на тлі пікових цін на нафту зростання ВВП склало всього 1,3%, причому інвестиції скоротилися на 0,5%, капітальне будівництво – на 1,5%, експорт – на 0,8%. На тлі інфляції в 6,5% заробітна плата в реальному вираженні зросла на 11,9%, торгівля – на 4%, імпорт – на 1,7%, вартість державних комунальних послуг – на 8% [17]. Не менш важливим став початок на цьому тлі скорочення політичної підтримки влади (зниження особистих рейтингів Путіна з літа 2013 р.). На думку А. Яковлева ці процеси передвизначили перехід до наступної стадії в еволюції російської політики, пов'язаної з анексією Криму [7].

На прикладі еволюції внутрішньої і зовнішньої політики Росії, на думку О. Рижука, можна прослідкувати як закриті суспільства, готуючись до війни, «заздалегідь переводять засоби масової інформації у режим військової пропаганди, поширюючи інформацію, яка вигідна потенційній країні-агресору». Перш, ніж розпочати агресивні дії щодо України, інформаційні ресурси в Росії «перестали бути незалежними та перетворились на ручні засоби масової інформації, які висвітлюють волю керівництва Росії» [18, с. 16]. На думку Л. Леонтьєвої, вже на початку 2000-х років стало очевидним, що «фактично стратегічним інтересом Росії залишається завдання будь-що утримати Україну в зоні власного впливу» [19, с. 263].

Згідно з матеріалами групи «Інформаційний спротив», російська інформаційна агресія проти України, поряд з агресією військовими методами, готувалася завчасно. До закінчення 2013 року російські заходи «softpower» («м'якої сили») проявили себе в різних сферах діяльності в Україні. За допомогою тривалої активності російських медіа, спецслужб, фахівців МЗС і російської розвідки в Україні було підготовлено ґрунт для створення політичної, інформаційної та економічної дестабілізації з очевидною метою втягування України в орбіту Росії. Упродовж 20 років Кремль насаджував російський бізнес в Україні, лобював «потрібних» політиків у передвиборних кампаніях і їх політичній кар'єрі, а потім з їх же допомогою вибудовував політичну та управлінську архітектуру всередині нашої держави. Акцент «м'якої сили» був зроблений на ключових позиціях української держави і перед початком військової агресії Кремлю вдалося досягти значних результатів у «softpower» [20]; про це свідчить наступне:

- особа президента та членів його команди, керівництво уряду України у своїй більшості були агентами Кремля й підтримували позицію Росії щодо агресії по відношенню до України. Завдяки ретельно підбраному складу «української» верхівки Росії вдалося отримати важелі впливу на розвиток політичної ситуації в Україні;

- консолідація проросійськи налаштованих політичних сил (парламентської більшості) у Верховній Раді України і створення умов для перманентної парламентської кризи. На той момент український парламент був фактично заблокований і не міг приймати важливих для українського суспільства політичних рішень;

- залучення місцевої влади – міських голів і голів обласних державних адміністрацій російськомовних областей України до формування в їх регіонах позитивного образу «руського мира». Крім цього, поширювалися необхідні меседжі й відстежувалися соціально-політичні настрої в цих регіонах. Саме на місцеву владу робилася ставка Кремля, який поширював інформацію про нібито бажання «південно-східних» областей України створити власну автономію проросійського типу;

- силовий блок – армія, міліція, спецслужби – очолювався особами, лояльними до проросійськи налаштованого Президента України. Діяльність суб'єктів українського силового блоку планувалася і коректувалася, виходячи з інтересів Москви;

- медійний простір України становив собою систему недержавних ЗМІ зі значною часткою в ній проросійського сектора. Він був сформований за два роки до агресії шляхом примусу власників ЗМІ

до продажу своїх активів підконтрольним Кремлю українським олігархам. У підсумку, основні важелі впливу на українські ЗМІ були зосереджені в руках найближчих до Віктора Януковича осіб. Крім того, в інформаційному просторі України вільно функціонували російські канали, що поширювали кремлівську пропаганду. Відтак, як зазначає Л. Леонтьєва, «можна стверджувати про існування інформаційного неоколоніалізму» [19, с. 253].

– наукове співтовариство України залучалося до співпраці з російськими колегами в рамках наукових обмінів, спільних проєктів з історії, соціології, культури. Це дозволяло поширювати проросійську ідеологію серед молодих вчених і студентів. У частині впливу на українську наукову свідомість було сформоване коло авторитетних українських і російських вчених для участі в різних заходах, у тому числі в якості експертів на телебаченні, парламентських слуханнях, регіональних нарадах і т. ін.;

– Російська православна церква Московського патріархату в Україні подавалася як «провладна конфесія». Більше того, її функціонуванню в Україні створювалися пріоритети, порівняно з іншими, присутніми в релігійному полі, церквами;

– використання військово-морської бази в Севастополі як одного з важелів стимулювання євроатлантичної інтеграції України і майбутньої анексії Криму з метою створення буферної зони між територією Росії та територіями країн-членів НАТО [21, с. 69-70].

– створення важелів залежності української економіки від Росії. Ця модель формувалася Москвою десятиліттями шляхом кооперації українських виробництв у російську економіку, через інвестування відповідних проєктів, маніпулювання цінovими показниками на енергоринку і надання рублю статусу пріоритетної валюти в Україні;

– опора Кремля на український бізнес. Це завдання залишилося нереалізованим. Передбачалося, що український бізнес буде проявляти інтерес у приєднанні України до Митного союзу (МС), однак реалізації планів Москви завадила повальна корупція «Сім'ї» і захоплення об'єктів бізнесу провладними структурами. Планувалося проводити роботу з менеджерами і власниками великих підприємств України через спеціально створену для лобіювання ідеї приєднання до МС Асоціацію «Постачальники Митного союзу». Їм пропонувалися різного роду преференції – від інформаційної підтримки українських бізнесменів до лобіювання інтересів у органах державної влади Росії;

– формування мережі проросійських громадських організацій, що підтримують цілі Кремля. На момент агресії їх налічувалося більше сотні по всій Україні. Основним завданням такої мережі було створення потужної проросійської політичної сили, здатної висунути своїх лідерів і нав'язати українському керівництву ідеї Кремля. Шляхом надання гуманітарних грантів із російських фондів допомоги в цю роботу залучалися молодь, козацтво, історико-культурні об'єднання.

Таким чином, еволюція внутрішньої і зовнішньої політики Російської Федерації у 2007–2014 рр. значною мірою пов'язана з імперською сутністю держави й суспільства цієї країни, зумовленою усім її попереднім історичним розвитком. Поряд з цим, не останню роль у зміні політичного курсу країни відіграв суб'єктивний чинник, пов'язаний з діяльністю Президента РФ Володимира Путіна та очолюваної ним олігархічної верхівки з її прагненням до особистого збагачення і неподільного панування на пострадянському геополітичному просторі. У відповідності з цим російську агресію проти України, що розпочалася у лютому 2014 р., слід вважати закономірним результатом експансіоністських прагнень правлячого класу Росії.

1. Іщук В. Руські йдуть! Що загрожує світовій цивілізації? *Голос поліції*: журнал. 2015. Спецвипуск. С. 10–14.

2. Выступление президента России Владимира Путина на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности 10.02.2007 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> (дата звернення: 15.10.2017).

3. Как шпион шпиону. URL: <https://lenta.ru/articles/2007/02/12/munich/> (дата звернення: 10.10.2017).

4. Мюнхенская речь Владимира Путина. URL: http://ruxpert.ru/%D0%9C%D1%8E%D0%BD%D1%85%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D1%87%D1%8C_%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%B0_%D0%9F%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0 (дата звернення: 15.10.2017).

5. Арбатов А. Точка возврата. URL: http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/comments/tochka-vozvrata/?sphrase_id=95327 (дата звернення: 26.12.2017).

6. Его Фултон: к десятилетию Мюнхенской речи Владимира Путина. URL: http://ruxpert.ru/%D0%9C%D1%8E%D0%BD%D1%85%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D1%87%D1%8C_%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%B0_%D0%9F%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0 (дата звернення: 14.05.2017).

7. Яковлев А. Смысл и назначение воинственности. *Россия в глобальной политике*: журнал. 2015. № 6. С. 119–134.

8. Барабанов М. Испытание «нового облика». Украинский конфликт и военная реформа в России. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Ispytanie-novogo-oblika-17097> (дата звернення: 14.05.2017).

9. Купер Д. Военное лицо «Воинственной России». URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Voennoe-litco-Voinstvennoi-Rossii-17830> (дата звернення: 14.01.2018).

10. Список стран по военным расходам / Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD_%D0%BF%D0%BE_%D0%B2%D0%BE%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%BC_%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%BC (дата звернення: 11.08.2017).
11. Концептуальные взгляды на деятельность Вооруженных Сил Российской Федерации в информационном пространстве. URL: <http://ens.mil.ru/science/publications/more.htm?id=10845074@cmsArticle> (дата звернення: 05.01.2018).
12. Черненко Е. Холодная война. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Kholodnaya-voina-20-15874> (дата звернення: 14.05.2017).
13. Лакёр У. Путинизм. Россия и её будущее с Западом. URL: <http://www.lander.odessa.ua/doc/laker-putinizm-rossiya-i-ee-budushche-s-zaradom.pdf> (дата звернення: 04.12.2017).
14. Bratersky M. Transformation of Russia's Foreign Policy. URL: <http://eng.globalaffairs.ru/number/Transformation-of-Russias-Foreign-Policy-16706> (дата звернення: 23.10.2017).
15. Канев С.. Смотрящие от президента. URL: <https://newtimes.ru/stati/temyi/02436cd5b5fbf254ceb4c06379300ab7-smotryashue-ot-prezidenta.html> (дата звернення: 14.05.2017).
16. Пирамида путинской власти: кто на самом деле управляет Россией? URL: <http://ru.delfi.lt/opinions/comments/piramida-putinskoj-vlasti-kto-na-samom-dele-upravlyaet-rossiej.d?id=65408240> (дата звернення: 13.06.2017).
17. Мовчан А. Коротко о главном: российская экономика в XXI веке. URL: <http://inosmi.ru/economic/20170104/238482276.html> (дата звернення: 13.07.2017).
18. Рижук О. Інформаційна політика Росії щодо України як підготовка до відкритої агресії у гібридній війні. *Освіта регіону*. 2017. № 1 (46). С. 12–17.
19. Леонтьева Л. Є. Пропаганда як інформаційно-психологічний складник політичних процесів: монографія. Київ–Львів, 2004. 298 с.
20. Гусаров В. Российская «softpower» в новом этапе информационной кампании. URL: <http://sprotuv.info/ru/news/kiiev/rossijskaya-soft-power-v-novom-etape-informacionnoy-kampanii-analitika> (дата звернення: 14.05.2017).
21. Жиров Г. Анексія Криму: причини та наслідки. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2014. Вип. 45. С. 68–72.

«РАШИЗМ» ЯК КВАЗІІДЕОЛОГІЯ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО РЕВАНШУ

Demyanenko Borys "Ruscism" as a quasi-ideology of the Post-Soviet imperial revenge.

The article is devoted to the «ruscism» – the political neologism that arose at the beginning of the 21st century to denote the quasi-ideology and social practice of the modern political regime in the Russian Federation. Key definitions of the proposed article are «ideology» as a system of beliefs and ideas, views on society and its political life, that reflects ideals, worldview, interests, mindset of people, social classes, political parties, social movements, and also includes values, normative and target tendencies and the ways of their achievement, in particular its modern concept of «expanding» (according to T. Parsons) that is being interpreted as a particular society's system of values that is serving the universal orientation for the socio-political activities; «quasi-ideology» in the sense of «false», «imaginary» ideology and an eclectic synthesis of certain postulates; «ruscism» as the unofficial name of the quasi-ideology and social practice of the ruling regime in the Russian Federation at the beginning of the 21st century, which is an eclectic mix of imperial neo-colonialism, great-power chauvinism, nostalgia for the Soviet past, religious traditionalism, and acts as an identification mechanism within the system (recognition of «friends» and «enemies»), engagement (attracting of the new «friends»), and legitimization of conditional offenders on which all kinds of freedom supporters make claims.

The author relies on a wide range of approaches to the definition of the semantic and ideological content of the «ruscism» by Russian scholars and political analysts who represent a predominantly critical view of the current political regime of the Russian Federation (S. Belkovsky, L. Gudkov, A. Melnikov, A. Piontkovsky, A. Skobov), political and military figures of the post-Soviet space (Sh. Basayev, J. Dudayev), Ukrainian researchers (O. Grinov, O. Kaftan, O. Kostenko, O. Leusenko, V. Tkachenko, M. Tomenko and etc.), expresses own opinion regarding this phenomenon.

It is stated that the manifestation of «ruscism» in the domestic policy is the violation of human rights for freedom of thought, the persecution of dissidents, the use of mass media for misinformation of the own society and the neglect of democratic procedures. In foreign policy «ruscism» manifests itself in violation of the international law principles, the imposition of the world's own version of historical truth, the justification of the barbarian geopolitics of the Russian Federation aimed at occupation and annexation of the other states' territories based on the local cooperation and support of the Russian fifth columns. Nowadays «ruscism» acts as the ideological basis of the non-democratic regime in the Russian Federation also known as «putinism».

It is predicted that «ruscism» as an ideological basis of «putinism» and «putinism» itself as a kind of authoritarian political regime of the present Russian Federation can exist after Putin's departure (resignation, escape, natural or violent death, etc.). In this case the role of the key figure of the regime will be played by another successor and such a modernization of the quasi-ideology of «ruscism» and the facade of «putinism» may be beneficial to the financial oligarchy, since it can hypothetically reduce the impact of international sanctions and isolation.

Keywords: ruscism, putinism, ideology, quasi-ideology, power, political regime.

На початку ХХІ ст. серед політичних неологізмів набула поширення дефініція «рашизм» (від англ. «Russia, Russian» («раша») й італ. «fascismo» – фашизм, від якого взято закінчення «изм») або «русизм» як неофіційна назва квазіідеології й соціальної практики сучасного владного режиму Російської Федерації. Термін «рашизм» отримав поширення в неофіційних колах у 2008 році під час агресії Російської Федерації проти Грузії. Нова хвиля поширення терміну припала на період анексії АР Крим Російською Федерацією, збиття літака Boeing 777 17 липня 2014 року поблизу Донецька та початку російсько-українського протистояння в 2014 році (АТО). Дефініцію «русизм» уперше введено О. Герценом у романі «Минуле і думи» (1868) для позначення екстремістського напрямку в русофільстві. Своїм відродженням термін завдячує президенту Чеченської Республіки Ічкерія Дж. Дудаєву, який основну рису «русизму» вбачав у територіальній експансії Російської Федерації на Кавказі. Політик назвав «русизм» особливою формою людиноненависницької ідеології, яка ґрунтується на великодержавному шовінізмі, повній бездуховності й аморальності. Він відрізняється від відомих форм фашизму, расизму, націоналізму особливою жорстокістю як до людини, так і до природи. Маючи рабську психологію, він паразитує на неправдивій історії, на окупованих територіях і гноблених народах [1]. Цей контекст сприйняття поняття було продовжено лідерами Республіки Ічкерія Шамілем Басаєвим та Асланом Масхадовим. Ш. Басаєв, наприклад, говорив: «Ваша великоросійська мрія – сидючи по горло в лайні, затягнути туди усіх інших. Це і є русизм» [2].

Радянський і російський філософ та соціолог Б. Грушин угледів в основі «русизму» феодальне холопство й рабство (опоненти називали таку його позицію русофобською). Проте представники російського націоналізму перетворили цей термін (як поєднання «російського імперіалізму» з «побутовим націоналізмом») на основу своєї ідеології. Націоналіст О. Іванов-Сухаревський

проголосив проект побудови Святої Русі – наддержави (станової імперії) на чолі з народом слов'яно-русів, об'єднаних кров'ю, мовою та історією. Серед численних радикальних націоналістичних рухів 1990-х рр. у Російській Федерації ультраправа політична партія «Народна національна партія» (ННП), заснована в 1994 році О. Івановим-Сухаревським як Рух народних націоналістів, удавала з себе захисницю російського православ'я й козацьких рухів і поширювала ідеологію, яку назвала «русизмом». Ця ідеологія була комбінацією популізму, расового й антисемітського містицизму, національного екологізму, православ'я, ностальгії за царем.

Ключовими дефініціями пропонованої статті є «ідеологія» (система переконань та ідей, поглядів на суспільство, його політичне життя, що відображає ідеали, світогляд, інтереси, умонастрої людей, суспільних класів, соціальних верств, політичних партій, громадських рухів, а також охоплює цінності, нормативні й цільові схильності та способи їх досягнення), зокрема її «розширювана» (за Т. Парсонсом) сучасна концепція (тракується як система цінностей конкретного суспільства (у нашому випадку – сучасної Російської Федерації), яка виступає універсальною орієнтацією соціально-політичної діяльності); «квазіідеологія» (у розумінні «несправжньої», «уявної» ідеології як еkleктичного синтезу певних постулатів); «рашизм» – неофіційна назва квазіідеології й соціальної практики владного режиму Російської Федерації початку XXI ст., яка виглядає еkleктичною сумішшю імперського неокolonіалізму, великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму, і виступає механізмом ідентифікації всередині системи (розпізнавання «свій – чужий»), ангажування (залучення «своїх»), і легітимізації умовних порушників, до яких усілякі прибічники свобод (що якраз абсолютно не вписується в стилістику спецслужб) пред'являють претензії.

У своїй науковій розвідці автор спирається на широкий спектр підходів до визначення внутрішньо-сміслового та ідеологічного наповнення дефініції «рашизм» російськими (які представляють переважно критичний погляд на нинішній політичний режим у Російській Федерації) науковцями та політичними аналітиками (С. Белковський [3, 4], Л. Гудков [5, 6], А. Мельников [7], А. Піонтковський [8, 9], А. Скобов [10]), політичними і військовими діячами пострадянського простору (Ш. Басаєв [2], Дж. Дудаєв [1]), вітчизняними дослідниками (О. Гринів [11], О. Кафтан [12], О. Костенко [13], О. Леусенко [14], В. Ткаченко [15], М. Томенко [16] й ін.), висловлює власне ставлення до цього явища [17-19].

«Рашизм» ґрунтується на культурі національного лідера, який повернув Росії «велич» (трьома головними елементами кремлівської доктрини російський публіцист С. Белковський назвав такі: Путін – це стабільність, а будь-яка дієздатна («неіграшкова») опозиція – фашизм і громадянська війна; Путін – менше зло в усіх відношеннях; щоб менше зло ніколи не поступилося місцем більшому, потрібна консолідація еліт [3]); ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян; «старшості братнього російського народу»; на ненависті й заздрощах до західних демократій (Європи, США, Канади і т. п.); на запереченні західних ліберально-демократичних цінностей та інститутів (зокрема, вільних виборів та інших громадянських прав і свобод); на нетерпимості до елементів культури інших народів, яким протиставляє євразійську (російську) цивілізацію; на тоталітаризмі й імперіалізмі радянського типу; запереченні сили права й утвердженні права сили; неповазі до суверенітету сусідів і самоствердженні за допомогою свавілля й насильства; на зневазі до особистості, прагненні розчинити особистість у «більшості» й придушити меншість; на використанні російського православ'я як моральної доктрини «богообраності» росіян; на геополітичних інструментах впливу (насамперед, енергоносіях).

«Рашизму» притаманна невіра в демократичні процедури, бо «усе це лише інструмент тонких маніпуляцій» («рашизм» віддає перевагу грубим маніпуляціям – прим. автора). «Рашизм» виходить з того, що «народний дух» і «вищий загальний інтерес» виявляються не через формальні виборні механізми, а ірраціональним, містичним чином – через вождя, який став таким, тому що зумів «зачистити» усіх інших [10]. Після розпаду СРСР у Російській Федерації відбулося оновлення персоналістської влади у вигляді президентства, яке постало над суспільством і стало непідконтрольним йому. Двоїстість режиму «путінізму», який, з одного боку, потребує модернізації, а з іншого – побоюється її наслідків і прирікає країну на хронічний транзитивний стан, і надає правлячому режиму квазі-персоналістського характеру [4].

Р. Ключник справедливо зазначав, що російська еліта надала собі право будувати власну «суверенну демократію» без посилань на західні стандарти, але з урахуванням російських традицій державотворення. Адміністративний ресурс у Російській Федерації є одним із засобів збереження демократичного фасаду, за яким ховається механізм абсолютного маніпулювання волевиявленням громадян [20]. Виборча система сучасної Російської Федерації за останні півтора десятиліття зазнала потужної дискредитації: роль народу в управлінні країною зведена до рівня голосування, причому за одного й того ж кандидата/політичну партію; присутні перманентно розширювані масштаби використання адміністративного ресурсу на виборах регіонального й федерального рівнів; результат виборів у переважній більшості

випадків задалегідь визначають вищі бюрократичні інстанції; укорінилася система спадкоємства, за якої чергового президента Російської Федерації призначає попередній (а не вибирають громадяни).

В ідеології «рашизму» химерним чином поєдналися погляди на світ як на поле тотальної звіриної боротьби за виживання з претензією на високу духовність, до якої, на думку «рашистів», неспроможна піднятися решта світу. У той же час, ця ідеологія являє собою квінтесенцію холуйства й хамства [10]. Окремі прояви культури західного світу (наприклад, узаконення проституції, права сексуальних меншин («гейропа»), наркозалежних тощо), використовуються росіянами для обґрунтування «відсутності духовності» в інших народів або навпаки – як цивілізаційної належності Росії до спільноти цивілізованих країн. «Рашизм» є поєднанням концепції «особливого шляху», про який багато говорили більшовики, з нацистською ідеєю переваги, але не расової, а духовної, що «на виході дало забійну суміш, іменовану «російським світом» («Русским миром») [12].

«Рашизм» є обґрунтуванням варварської геополітики Російської Федерації, спрямованої на окупацію та анексію територій інших держав, часто позначається штампом «збирання земель руських» і спирається на місцевий колабораціонізм та підтримку російської п'ятої колони. Він маскується під антифашизм, але має фашистське обличчя й сутність [21]. А російський політолог А. Піонтковський стверджував, що ідеологія «рашизму» за принципами багато в чому схожа з німецьким нацизмом, а за промовами і політикою президента Росії В. Путіна – з ідеями А. Гітлера [22]. На думку вітчизняного політика М. Томенка, «рашизм» – це людиноненавистницька ідеологія, що за змістом суттєво не відрізняється від фашизму чи сталінізму. Росія, яка спочатку боролася інформаційно та ідеологічно, по всьому світу підтримує будь-які методи (у т. ч. й військові), щоб знищити тих, хто не підтримує ідеологію «Русского мира» й передбачає реалізацію цієї ідеології будь-якими методами [16].

Український політолог О. Леусенко слушно акцентував увагу на ненависті як характерній рисі «рашизму» й поведінки росіян: «Росіяни ненавидять, передусім, самих себе – бо як інакше можна пояснити той скотинячий рівень життя, в якому байдуже живе абсолютна більшість росіян? Росіяни ненавидять своїх сусідів – бо заздять успішнішим і зневажають менш удачливих. Росіяни ненавидять вихідців із Середньої Азії – тому, що «чурки», кавказців – тому, що «чорно*опі», китайців і всіх азятів – через їхню «косорилість», євреїв – тому, що «жиди пархаті й розумні дуже», американців – бо «піндоси», європейців – «так у них же гей-паради проводять», білорусів – тому, що «бульбаші». Для офіційної назви чорношкірих африканців у російській мові використовується настільки образливе й принизливе щодо останніх слово, що, приміром, у США за нього можна отримати цілком солідний штраф, а за певних умов і у в'язницю потрапити! Расизм, печерний націоналізм і неофашизм – ось основні прикмети сучасної Росії та її «великого» народу, просоченого ненавистю до всього, що відрізняється від них зовні, поведінкою, освітою або ментальністю» [14].

О. Гринів застерігає, що треба відрізнити «рашизм» від «путінізму», бо «рашизм» стосується ідеологічного обґрунтування авантюрної політики нинішнього російського диктатора В. Путіна – московського імперіалізму, під якою об'єдналися ідеологічні суперники (компартійні ідеологи, шовіністи й антикомуністи) задля економічного й політичного шантажу держав на території колишньої імперії; більшовизм тепер можна розглядати лише як один із різновидів «рашизму». Історія підтверджує, що «рашизм» передбачає в першу чергу знищення українства як національної спільноти [11].

Слід зазначити, що дефініція «путінізм» на початку XXI ст. набула кількох тлумачень. Цим поняттям ідентифікують: 1) різновид авторитарного політичного режиму, що сформувався в Російській Федерації на початку 2000-х років у добу глобалізації та інтернету; 2) економічний лад Російської Федерації, який виник на початку XXI ст. на уламках останньої тоталітарної імперії XX ст. – СРСР; 3) певний тип політики, яку А. Меркель і її європейські та американські колеги кваліфікували як регресивну, притаманну XVIII ст., коли прагнення добиватися бажаних результатів базувалося на аргументі сили і проводилося з позиції сили [18, с. 481]. Початкове використання терміну «путінізм» переважно в критичному значенні (як поєднання превентивних заходів і стагнації в неконкурентоздатній, економічно ослабленій Російській Федерації) належить ЗМІ. Одним із перших цей термін використав щодо президента Російської Федерації В. Путіна журналіст New York Times У. Сафір у 2000 році переважно в публіцистичному розумінні для позначення культу особи, цензури і мілітаризму. Одним із перших у Російській Федерації увів термін «путінізм» у повсякденний вжиток політолог А. Піонтковський [8]. Клерикальний варіант «рашизму» намагається реалізувати московський патріарх Кірілл, що засвідчує його концепція «Русского мира». У цьому контексті цікавою є думка О. Костенка, який вважає «рашизм» проявом соціопатії. Він виконує замісну щодо релігії функцію, даючи адепту відчуття причетності до боротьби «добра зі злом», наповнюючи його існування сенсом, виправдовуючи тяготи і жертви, які він приносить у реальності, позбавляючи його від комплексу неповноцінності [23].

Нині «рашизм» виступає ідеологічною основою «путінізму». Сучасна Російська Федерація характеризується глибокою вкоріненістю в суспільній свідомості радянської ментальності, а «совок» постав соціальним агентом «путінізму». Дефініція «совок» має пейоративне забарвлення, за її допомогою 1) ідентифікують людину з певними психологічними і суспільними установками (людина ієрархічна, з патерналістською свідомістю, імперська, для якої колективні цінності представлені насамперед великодержавністю, людина лукава, двоєдушна, яка вимушена постійно пристосовуватися до репресивної держави, демонструючи лояльність до неї й одночасно прагнучи її обдурити), котра оцінює інших людей, явища та оточуючий світ, користуючись укоренілою, незмінною системою міфів, принесеною з Радянського Союзу; 2) у добу пізнього застою й перебудови цим терміном стали позначати Радянський Союз з його суспільно-політичним устроєм.

Директор Аналітичного центру Юрія Левади («Левада-Центр», РФ) Л. Гудков стверджував, що головний ресурс підтримки В. Путіна складають молоді росіяни з провінції, бюрократія й державний сектор. У переважній масі це передусім населення малих і середніх міст, де збереглася радянська галузева структура (насамперед, машинобудування й важка промисловість – ядро ВПК Радянського Союзу), а натепер, це відсталі технології, неконкурентоздатні підприємства, достатньо бідне й депресивне середовище [5]. Таким чином, соціальну базу «путінізму» складає консервативна периферія з дуже слабким потенціалом самоорганізації.

Характерною особливістю режиму «путінізму», вважає Л. Гудков, є не стільки його побудова з уламків і «матеріалу старої системи», як факт, що його архаїка переважно модернізована, і контекст її функціонування став дещо іншим. Насамперед, це було досягнуто за рахунок використання нових технологій влади (масового управління) і нової системи легітимізації панування (підстав авторитету). Саме тому «путінізм» у порівнянні з іншими аналогічними (тоталітарними чи авторитарними) режимами має специфічні особливості. По-перше, у ньому відсутня звична для радянського покоління монополія «партії-держави» (зрощення партійного апарату й державних органів управління); відсутній у перше десятиліття президентства В. Путіна й щільний державний та ідеологічний контроль, що пронизує все суспільне життя; партія «Единая Россия» не повторювала КПРС ні устроєм, ні функціонально, ні щодо ефективності – робота її партійного апарату зводилася лише до інсценування масової підтримки влади [6].

По-друге, у 2009 р. Л. Гудков не вважав В. Путіна ні «фюрером», ні «демагогом», ні «трибуном», який завоював довіру мас у ситуації глибокої кризи; ментально – це чиновник «із органів», що потрапив у владу в результаті апаратних угод та інтриг, якому російська пропаганда заднім числом, після утвердження його у владі, надала «харизматичного» ореолу. Причини його популярності ховаються, з одного боку, в ілюзіях мас, що його керівництво країною дозволить зберегти нинішній рівень життя, а з іншого – в усуненні з політичної сцени будь-яких впливових фігур, у стерилізації критики, створенні уявлення безальтернативності його становищу. По-третє, на кінець першого десятиліття XXI ст. в правлячих колах Російської Федерації не існувало тотальної щодо охоплення мас мобілізаційної ідеології побудови «нового світу» і формування «нової людини». По-четверте (що дуже важливо для громадян України), на середину першого десятиліття XXI ст. російські аналітики стверджували, що зовнішня політика В. Путіна не спрямована на експансію, на утворення другого «соціалістичного табору». Максимально можливим на той час вважалось створення своєрідного «санітарного кордону» проти західних впливів, вестернізації [15, с. 121-122].

«Рашизм» є ідеологією, яка базується на ілюзіях і обґрунтовує припустимість будь-якого свавілля заради хибно трактованих інтересів російського суспільства. У зовнішній політиці «рашизм» проявляється, зокрема, у порушенні принципів міжнародного права, нав'язуванні світові своєї версії історичної правди виключно на користь Росії, у зловживанні правом вето в Раді Безпеки ООН тощо. У внутрішній політиці проявом «рашизму» є порушення прав людини на свободу думки, переслідування учасників «руху незгодних», використання ЗМІ для дезінформації власного народу тощо [13]. Вдумливі українці відзначають імітаційний характер системної «опозиції» в Російській Федерації (А. Піонтковський небезпідставно стверджував, що «саме цинічна терплячість «еліт» являє більшу небезпеку для російської державності, ніж «демократичне нетерпіння» опозиціонерів» [9]), відсікання справді опозиційних політиків і організацій від виборів і провідних ЗМІ.

Політика В. Путіна не виходить за рамки проблем адаптації до зовнішніх змін. Звідси спостерігаються різноманітні сурогатні форми псевдоінституційних інновацій і медійної «демократії» (громадські палати, рухи «наших», послання до Федеральних зборів і т. п.). В. Путін не задає програму діяльності бюрократії, а прагне пристосуватися (утримати рутинну конструкцію безконтрольної влади) до наростаючих явищ децентралізації панування й нових джерел впливу.

Прихильників ідеології «рашизму» зазвичай називають «рашистами», іноді – «ватниками» (походження терміна пов'язане з «ватниками» – ватяними куртками-тілогрійками, дешевизна й простота вироблення яких забезпечили їхній масовий ужиток у СРСР). Це, зазвичай, малоосвічені й невиховані особи, для яких характерні ностальгія за «сильною рукою», рабський менталітет, ксенофобія, ненависть до всього неросійського, алкоголізм, трансляція цінностей ідеології «Русского мира». Психологія «рашистів» є психологією ворожості. Вони переконані в тому, що навіть у Росії всюди є чужинці. Цією психологією наділені люди, глибоко ображені придуманими чи справжніми приниженнями, яким їх піддавав Захід. Але «коли Росія сильна», «рашисти» мають можливість помститися. Відмінною рисою свідомості «рашистів» є надія й ставка на силу. Важливою ознакою «рашистів» є мертве й полемічне розуміння історії Росії, її перетворення на набір культових дат, яким вони поклоняються, і в які вірять [7].

Зверху, підозріле («навколо вороги, усі хочуть нас з'єсти») і загалом злісне ставлення до цього розтлінного світу, погляд на нього як на потенційну здобич, у «рашистів» поєднуються з по-дитячому наївною образою на те, що «нас ніхто не любить». Вони хочуть, щоб їх ще й любили – як великого брата. «Рашисти» поширюють патріархальні принципи на відносини між народами. Вони переконані, що любити можна змусити, що «стерпиться-злюбиться», що «якщо б'є – значить, любить», тому, що «для їхнього ж блага». Один із найвідоміших «рашистів» російський актор І. Охлобистін вважає, що «рашизм – це вибір мудрого», і доводить вірність власним переконанням татуванням на руці, яке він назвав «тавром рашиста».

До «рашистів» відносять і осіб усередині України та інших анексованих Російською Федерацією територій, які прагнуть передовсім знищити українство як національну спільноту, виступають прихильниками сепаратизму, демонструють свою позицію носінням чорно-помаранчевих «георгіївських» стрічок. Це, насамперед, носії «совкової» психології.

Український прозаїк і громадський діяч М. Слабошпицький справедливо зазначав, що «типовий «совок» – це індивідуум, джерелом душевних сил і покликанням якого є створення ворога й боротьба з ним. Визначальні риси «совка» – нетерпимість, агресія, надзвичайна нав'язливість. Йому до всього на світі є діло: чи не дискримінують негрів в Америці, чи справедливі санкції до Саддама Хусейна, чи не обмежують прав російськомовного населення в Прибалтиці. Коротше кажучи, це божевільна інтервенція всюди, що найчастіше супроводжується абсолютним нехлюйством у власному домі. Типовий «совок» – максималіст. У Радянському Союзі це вважалося неабиякою чеснотою, хоча користь суспільству від максималістів з їх революційним пафосом, на межі з ідіотизмом, вельми сумнівна. Тому, що «совок» – не просто максималіст, який усе на світі хоче переробити за абстрактними схемами, він при цьому ще торгується. Адже на світі нема нічого дешевшого, ніж переконання «совка»» [24].

Отже, «рашизм», як людиноненависницька ідеологія, виступає еклектичною сумішшю імперського неоколоніалізму, великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму. У внутрішній політиці проявом «рашизму» є порушення прав людини на свободу думки, переслідування інакомислячих, використання ЗМІ для дезінформації власного народу, йому притаманне ігнорування демократичних процедур. У зовнішній політиці він проявляється в порушенні принципів міжнародного права, нав'язуванні світові власної версії історичної правди, є обґрунтуванням варварської геополітики Російської Федерації, спрямованої на окупацію та анексію територій інших держав, спираючись при цьому на місцевий колабораціонізм та підтримку російської п'ятої колони. Нині «рашизм» виступає ідеологічною основою недемократичного режиму «путінізму».

«Рашизм» як ідеологічна основа «путінізму» і «путінізм» як різновид авторитарного політичного режиму нинішньої Російської Федерації, може існувати і після відходу (відставки, утечі, природної чи насильницької смерті тощо) В. Путіна. У цьому випадку замість «батька-засновника» цієї системи роль ключової постаті режиму виконуватиме черговий наступник. Така модернізація квазіідеології «рашизму» і фасаду «путінізму» може бути вигідна фінансово-бюрократичній олігархії, оскільки може послабити чи й позбавити загалом її бізнес від дошкульних міжнародних санкцій та ізоляції.

1. Дудаев Дж. Русизм – шизофреническая форма мании мирового господства. URL: <http://www.argumentua.com/tsitaty/rusizm-shizofrenicheskaya-forma-manii-mirovogo-gospodstva> (дата звернення: 20.12.2017).

2. Шамиль Басаев был прав. *Українська правда*. 2015. 24 січня. URL: <https://www.forum.prawda.com.ua/index.php?topic=820052.0> (дата звернення: 20.12.2017).

3. Белковский С. Сущность режима Путина. URL: <http://www.itexts.net/avtor-stanislav-belkovskiy/41076-suschnost-rezhima-putina-stanislav-belkovskiy/read/page-4.html> (дата звернення: 21.12.2017).

4. Белковский С. Апология Владимира Путина: Легко ли быть царем? URL: <http://www.profilib.com/chtenie/148538/stanislav-belkovskiy-apologiya-vladimira-putina-legko-li-byt-tsarem.php#t1> (дата звернення: 21.12.2017).

5. Тагаева Л. Лев Гудков: «Если за все отвечает один человек в стране, через какое-то время иллюзии в отношении его способностей превращаются в раздражение». URL: <http://www.slon.ru/russia/1107112.xhtml> (дата звернення: 22.12.2017).

6. Гудков Л. Природа «путинизма». Левада-Центр > АРХИВ > ПРЕСС-ВЫПУСКИ. URL: <http://www.levada.ru/press/2009121600.html> (дата звернення: 23.12.2017).
7. Мельников А. Рашизм против россиян. URL: http://www.echo.msk.ru/blog//alex_melnikov/1312322-echo/ (дата звернення: 23.12.2017).
8. Пионтковский А. Путинизм как высшая и заключительная стадия бандитского капитализма в России. URL: http://www.yabloko.ru/Publ/Book/Fire/fire_002.html (дата звернення: 22.12.2017).
9. Пионтковский А. Искушение Владимира Путина. URL: <http://www.rulit.me/books/iskushenie-vladimira-putina-read-307991-1.html> (дата звернення: 23.12.2017).
10. Скобов А. «Циммервальдская левая». URL: <http://www.graniru.org/blogs/free/entries/227015.html> (дата звернення: 20.12.2017).
11. Гринів О. Рашизм із прицілом на україноцид. URL: <http://www.qwas.ru/ukraine/nru/Profesor-Oleg-Grin-v-RAShIZM-Z-PRIC-LOM-NA-UKRA-NOCID/> (дата звернення: 21.12.2017).
12. Кафтан А. Почему рашизм обречен на забвение. *Власть денег*. 2015. № 5/430.
13. Костенко О. Що таке «рашизм»? *День*. 2014. 18 березня.
14. Леусенко О. Почему русские всех ненавидят? Даже себя... URL: <http://www.oleg-leusenکو.livejournal.com/1394936.html> (дата звернення: 22.12.2017).
15. Ткаченко В. Н. Россия: беспутье агрессора. Киев: Изд-во «ЛОГОС УКРАИНА», 2016. 432 с.
16. Томенко М. У XXI столітті з'явилася нова чума – «рашизм». URL: <http://www.vikka.ua/novini/95648-mikolatomenko-u-hhi-stolitti-zyavilasya-nova-chuma-rashizm.htm> (дата звернення: 21.12.2017).
17. Дем'яненко Б., Дем'яненко А. Рашизм. *Енциклопедичний словник символів культури України* / за заг. ред. О. І. Потапенка, В. П. Коцура, В. В. Куйбіди. 7-е вид. Корсунь-Шевченківський: Корсунський видавничий дім «Всесвіт», 2017. С. 491–494.
18. Дем'яненко Б., Дем'яненко А. Путінізм. *Енциклопедичний словник символів культури України* / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. 7-е вид. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В. М., 2017. С. 481–484.
19. Дем'яненко Б., Дем'яненко В. «Путінізм» як політичний феномен і неприваблива російська дійсність. *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів ХХ – початку ХХІ ст.*: зб. наук. праць до ювілею доктора політичних наук, професора В. П. Горбатенка / ред.-упор. С. Рудницький. Житомир: ФОП Свенюк О. О., 2017. С. 26–35.
20. Ключник Р. М. Розвиток теорії та практики демократії: ретроспективний аналіз. URL: <http://www.zgroup.com.ua/> (дата звернення: 20.12.2017).
21. Путин будет захватывать новые территории, чтобы проложить путь к Балканам / эксперты. URL: <http://www.tsn.ua/svit/putin-budet-zahvatyvav-novye-territorii-chtoby-prolozhit-put-k-balkanam-eksperty-356507.html> (дата звернення: 21.12.2017).
22. «Просто рашизм». Телеканал 1+1. 2014. 24 березня.
23. Credo quia absurdum. Что такое рашизм? URL: http://www.by24.org/2014/07/26/credo_quia_absurdum/ (дата звернення: 23.12.2017).
24. Що таке, у вашому уявленні, типовий «совок»? запитання «Дня». URL: <http://www.day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/zapitannya-dnya-198> (дата звернення: 23.12.2017).

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА ПРЕЗИДЕНТІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ І РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА ЩОДО УКРАЇНИ

Oksana Kukuruz Information Policy of Presidents of the Russian Federation and the Republic of Poland concerning Ukraine.

In 2013, Ukraine's geopolitical choice was in the centre of attention of the whole world, began to take a significant part of the information space. For the authorities of the neighbouring states, it is important to know what is happening in Ukraine and, if possible, influence on situation. After the Revolution of Dignity, the annexation of the Crimea by the Russian Federation and the initiation armed conflict in the Donetsk and Luhansk regions, Ukrainian society must understand the political stance of Russia towards Ukraine. Also no less important is the position of the Republic of Poland regarding Ukraine, since it was this state until recently was considered the main advocate of Ukraine in the European Union.

Information component of the foreign policy of the states in the XXI century has a decisive influence on the formation of public opinion, the position of international institutions, international relations, the image of society and the state in the world. The purpose of this article is to find out the goals of the information policy of the presidents of Russia and Poland concerning Ukraine in the period 2014–2017. The article shows: the essence of the concept of «information policy»; the existing characteristics of the information policy of Russia and Poland concerning Ukraine; the positions of the presidents of Russia and Poland concerning Ukraine, which were published on their official sites; similarities and differences in the positions of the Russian and Polish presidents toward to Ukraine.

Having analyzed the public statements of the presidents of Russia and Poland concerning Ukraine in 2014–2017, the author finds some similarities and differences. For example, the Russian president, as a rule, tell about Ukraine and Russia's role in issues related to Ukraine, while Polish presidents usually speak about Poland and Ukraine, focusing on Polish-Ukrainian relations. The Russian authorities, in the person of its president, divide Ukraine into power and people (the power is bad, the people need help). For the Polish authorities, at least until recently, in the official speeches of the presidents it was about Ukraine as a single whole (the people and the power that this people elected). In addition to the geopolitical interest of Russia and Poland to Ukraine, Russian authorities often tell about their economic interests in Ukraine; Poland authorities – about security issues (the dependence of the security of Poland and Europe as a whole on the situation in Ukraine). Russian authorities call the Ukrainian nationalists guilty of worsening Russian-Ukrainian relations. The Polish authorities also lately actualized the discussion of the activities of Ukrainian nationalists in the first half of the twentieth century. This issue has recently been the basis of modern Polish-Ukrainian relations.

The comparison of the theoretical definitions of the concept of «information policy», which was presented at the beginning of the report and the practical aspects elucidated in the process of analyzing the public statements of the presidents of the two states in 2014–2017, gives possibility to formulate another conclusion. The information policy of the Polish president is more in line with the definition – the promulgation of the official position of the president of the state, informing the society of the goals and plans of activity, and attempts to obtain public support. Instead, the information policy of the Russian president, or rather the information geopolitics, is more oriented towards the use of technologies of information and psychological influence on the individual and mass consciousness in order to form the necessary public opinion, behaviours that will meet the goals defined by the authorities.

Key words: information policy, state information policy, information geopolitics, information policy of the Russian president, information policy of the Polish president.

У 2013 році геополітичний вибір України опинився в центрі уваги всього світу, став займати значну частину інформаційного простору. Для органів влади найближчих сусідніх держав важливо було знати, що відбувається в Україні і, по можливості, впливати на ситуацію. Після Революції гідності, анексії Російською Федерацією (далі Росія) Криму і розв'язання збройного конфлікту на території Луганської і Донецької областей українському суспільству необхідно розуміти, якою ж є політична позиція Росії щодо України. Також не менш важливою є позиція Республіки Польща (далі Польща) щодо України, оскільки саме ця держава до недавнього часу вважалася основним адвокатом України в Європейському Союзі.

Інформаційна складова зовнішньої політики держав у XXI столітті має визначальний вплив на формування громадської думки, позиції міжнародних установ, міжнародні відносини, імідж даного суспільства і держави у світі. Інформаційна політика органів влади є об'єктом досліджень сучасних вчених, зокрема колективів авторів Національної академії державного управління при Президентові України, Національного інституту стратегічних досліджень (Україна), Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Російської академії державної служби при Президентові Російської Федерації, Московського державного університету імені М. В. Ломоносова, експертів Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова, Фонду

імені Казимира Пуласького (Польща), Фонду імені Стефана Баторія (Польща), Громадської організації «Платформа успішного партнерства» (Україна).

Джерельною базою даного дослідження є праці, що розкривають теоретико-прикладні аспекти інформаційної політики органів влади, а також висвітлюють інформаційну політику Росії і Польщі щодо України. Це, зокрема, монографії: А. Манойла «Державна інформаційна політика в особливих умовах» (2003); Б. Добек-Островської, Р. Вишньовського «Теорія публічного і політичного спілкування» (2007); «Інформаційна складова державної політики та управління» (за ред. Н. Грицяк, 2015); «Політика безпеки. Польща. Україна» (за ред. Т. Горбовського, П. Косевського, 2015); «Світова гібридна війна: український фронт» (за заг. ред. В. Горбуліна, 2017); аналітична доповідь «Режим Путіна перед викликами часу» (за заг. ред. М. Розумного, 2017); публікації: В. Попова «Державна інформаційна політика: стан і проблеми формування» (2012); М. Кармазіної «Громадянські ідентичності в Україні в контексті зовнішньополітичних впливів» (2014); М. Щегельняка «Інформаційна політика центральних установ у Польщі на прикладі використання інтернет-каналів передачі інформації» (2016); М. Лелонека «Основні помилки польської закордонної політики щодо України» (2016); А. Ліхтіна, А. Ковальова «Теоретичні аспекти поняття «інформаційна політика і особливості її реалізації в сучасній російській суспільно-політичній реальності» (2017); І. Валушко «Російський вплив на сучасні відносини України та Польщі» (2017).

У зазначених працях проаналізовано різноманітні аспекти інформаційної політики Росії і Польщі щодо України. Водночас публічним виступам суб'єктів, які власне уособлюють зовнішню політику, не приділено достатньої уваги. Відповідно, метою цієї статті є з'ясування цілей інформаційної політики президентів Росії і Польщі щодо України у період 2014-2017 рр. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити наступні завдання: розкрити сутність поняття «інформаційна політика»; з'ясувати наявні характеристики інформаційної політики Росії і Польщі щодо України; проаналізувати позиції президентів Росії і Польщі щодо України, які були оприлюднені на їх офіційних сайтах; виявити схожості й відмінності у позиціях російського і польських президентів щодо України.

Насамперед з'ясуємо поняття «інформаційна політика». Російський науковець В. Попов інформаційну політику визначає як «здатність і можливість суб'єктів політики справляти вплив на свідомість, психіку людей, їх поведінку і діяльність в інтересах держави і громадянського суспільства з допомогою інформації» [1, с. 20]. Російський дослідник А. Манойло вважає, що «державна інформаційна політика (ДІП) як діяльність федеральних органів державної влади з досягнення національних інтересів Російської Федерації в інформаційно-психологічній сфері реалізує свої функції державного управління системою соціально-політичних відносин суспільства через встановлені російським законодавством заходи, процедури і технології інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну і масову свідомість громадян, окремих соціальних груп, соціальних систем і всього суспільства в цілому» [2, с. 134].

Російський науковець В. Містюков вважає, що інформаційна політика сучасної Росії – це «цілеспрямована діяльність владних структур зі створення, зберігання і розповсюдження директивної та іншої інформації в цілях стійкого розвитку соціуму» [3, с. 10-11]. Російські науковці А. Ліхтін і А. Ковальов інформаційну політику вважають особливим видом політичної реальності, який існує в інформаційному просторі як частині соціального простору. На їх погляд, «інформаційна політика Росії в епоху протистояння цивілізацій – це діяльність з виробництва, розповсюдження й інтерпретації інформації, результатом якої повинен стати синтез інтересів державного апарату і громадянського суспільства, який є запорукою всеохоплюючої безпеки країни» [4, с. 34-35]. Основою будь-якої інформаційної політики науковці називають масову комунікацію, а важливою рисою останньої – соціальну значимість інформації. Також А. Ліхтін і А. Ковальов звертають увагу на те, що засоби масової інформації можуть виконувати як функцію захисту для мільйонів людей, так і функцію знищення. Все, на їх переконання, залежить від змістовного аспекту державної інформаційної політики, рівня політичної культури державних структур і громадянського суспільства.

У польській науковій літературі, на відміну від російської, рідко можна зустріти термін «державна інформаційна політика». Польські науковці мало уваги приділяють інформаційній політиці органів центральної влади, водночас щодо органів місцевого самоврядування існує багато публікацій. На основі останніх можна зрозуміти сутність і розуміння цього явища в Польщі. Польський науковець Д. Флешер, зібравши основні визначення інформаційної політики місцевого самоврядування, зазначає, що її ототожнюють зі «свідомою, плановою і систематичною діяльністю влади самоврядування, яка включає: комунікацію з оточенням з метою отримання активної суспільної підтримки для реалізації стратегічних цілей розвитку та створення позитивного іміджу міста (гміни, повіту); реалізацію права громадян на доступ до інформації, сприяння ефективній суспільній системі комунікації в територіальній одиниці, створення порозуміння між громадою і її владою та популяризація територіальної одиниці назовні» [5, с.

189]. На переконання польського науковця П. Шосток, «інформаційна політика виконує службову роль відносно всіх інших політик» [6, с. 105]. Польський науковець М. Шчегельняк, досліджуючи інформаційну політику центральних установ, вважає, що інформаційна політика – це «вся комунікаційна діяльність, що супроводжує реалізацію певної публічної політики», а у вузькому значенні – це «надання інформації про проведену діяльність, головним чином зі сфери реалізованої публічної політики» [7, с. 70]. Польські науковці Б. Добек-Островська і Р. Вишньовські рекомендують використовувати термін «комунікативна політика», який є ширшим за змістом від інформаційної політики. На їх думку, комунікативна політика – це «сукупність комунікативних дій, здійснюваних свідомо і планово публічними установами, відповідно до політики цих установ» [8, с. 49]. Важливою відмінністю комунікативної політики від інформаційної вважається її спрямованість на діалог, тобто влада не лише повинна інформувати громадян, а й очікувати на інформацію від них.

Важливим для дослідження зовнішньої політики є поняття «інформаційна геополітика». Останню вважають одним із «сучасних визначень геополітики, що розкриває її як галузь знання, що вивчає закономірності взаємодії політики із системою неполітичних факторів, що формують географічне середовище (характер розташування, рельєф, клімат, ландшафт, корисні копалини, економіка, екологія, демографія, соціальна стратифікація, військова міць)». Метою інформаційної геополітики вважається «досягнення, підтримка, зміцнення й розширення влади (впливу) у цих координатах (просторах)». Вона досягається «переважно шляхом вирішення завдань ослаблення («усунення» із простору конкурентної боротьби) конкуруючих співтовариств і завоювання, утримання й розширення контролю над життєво важливими ресурсами, інтегрованими або таких, що цілком перебувають в інформаційному просторі» [9, с. 310].

Український науковець М. Кармазіна доводить, що «громадянська ідентичність українців упродовж усіх років незалежності перебувала і перебуває під постійним і потужним впливом сусідніх держав, з якими межує Україна, і, зокрема, Росії, Угорщини, Румунії, Польщі, що зумовлюється, з-поміж іншого, боротьбою за ресурси (територіальні, людські та ін.), яка розгортається у сучасному світі». Науковець звертає увагу на різницю між позиціями згаданих країн щодо України: «показово, що якщо відкрито насильницьке громадянство щодо українців культивувала (у попередні роки) лише Росія, то інші країни-сусідки (Угорщина, Румунія, Польща) вдавалися, найперше, до ненасильницьких форм «перереформатування» громадянської ідентичності українців» [10, с. 274, 281].

Росія, на думку авторського колективу Національної академії державного управління при Президенті України, «реалізує якісно нову стратегію конфлікту у вигляді «гібридної війни». Ключовим елементом війни є боротьба за оволодіння свідомістю громадян самої РФ, України, країн ЄС та багатьох інших країн з метою формування потрібного Кремлю образу подій, що виправдовує порушення державного суверенітету України, анексію Криму і агресію на Сході України» [9, с. 216]. Більшість українських експертів асоціюють Росію з державою, яка здійснює «гібридну» агресію, спрямовану не лише на Україну, але й на інші країни Європи [11, с. 39].

Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень серед цілей російської геополітичної доктрини називають: «... зниження геополітичної ролі України, недопущення її формування як незалежного регіонального лідера з подальшим зниженням її статусу до країни третього світу, повністю залежної від Москви; здійснення на прикладі України примусової та показової реінтеграції пострадянського простору під жорстким патронатом Росії та на основі її уявлень про цивілізаційні цінності, а в разі неможливості реалізувати такий план – максимальна руйнація її територіальної цілісності та спроможності як держави; примушення Києва (а на його прикладі – й інших країн) будь-якими методами до узгодження своєї внутрішньої та зовнішньої політики з інтересами Росії; компрометація політики України, спрямованої на здобуття реальної і повної незалежності від Російської Федерації; унеможливлення для України реалізації проекту європейської та євроатлантичної інтеграції шляхом створення перешкод у здійсненні курсу щодо асоціації з Євросоюзом та поглиблення співпраці з НАТО» [12, с. 196-197].

Польща, і особливо українсько-польські відносини, входять у поле зору імперських інтересів російської влади. На думку І. Валюшко, «головними напрямками деструктивного російського впливу на українсько-польському театрі є: формування перешкод євроатлантичній інтеграції України; сприяння внутрішньополітичній нестабільності в обох країнах; приховане лобіювання проекту Міжмор'я, бо Росії вигідне посилення Польщі та послаблення ЄС; дискредитація України як потенційного партнера в регіональних об'єднаннях, бо українсько-польський союз в його рамках невігідний Кремлю; погіршення двосторонніх відносин України з Польщею та іншими державами регіону» [13, с. 83-84].

Більшість вказаних українськими науковцями і експертами геополітичних цілей Росії і Польщі щодо України не зафіксовані в офіційних документах, вони впливають з діяльності влади цих держав. Їх

можна визначити, ідентифікувати в результаті аналізу публічних виступів суб'єктів, які формують державну політику в цій сфері, а також супроводжуючу її інформаційну політику.

Відповідно до Конституції Російської Федерації основні напрями зовнішньої політики держави визначає Президент Російської Федерації (ст. 80). Відповідно до Доктрини інформаційної безпеки Російської Федерації, затвердженої Указом Президента Російської Федерації № 646 від 05.12.2016 р., одним із національних інтересів у інформаційній сфері є «доведення до російської і міжнародної громадськості достовірної інформації про державну політику Російської Федерації та її офіційної позиції щодо соціально значущих подій в країні і світі...» [14].

Одним із способів інформування громадськості про позицію влади Росії щодо питань внутрішньої і зовнішньої політики є щорічна телепередача «Пряма лінія з Володимиром Путіним». Під час цих передач президент, а раніше прем'єр-міністр Російської Федерації, В. Путін відповідає на запитання населення. З п'ятнадцяти телепередач, які відбулися з 2001 року, проаналізовано чотири останніх, які знаходяться в часових межах цього дослідження – 12–15 телепередачі (2014–2017 рр.). У кожній телепередачі певний час було приділено Україні. Умовно у висловлюваннях В. Путіна щодо України можна виокремити дві складові: 1) оцінка російським президентом політичних процесів і соціально-економічної ситуації в Україні; 2) роль Росії в цих процесах.

Дванадцята телепередача відбулася 17 квітня 2014 року [15]. На цей момент вже відбулася анексія Росією Криму, розпочався російсько-український конфлікт на Сході України, українською владою оголошено про Антитерористичну операцію (АТО). Питання, пов'язані з Україною, зайняли значну частину ефіру.

Перша складова. В. Путін виправдовував діяльність бывшего Президента України В. Януковича. Він наголосив, що В. Янукович не відмовлявся підписувати угоду про асоціацію з Європейським Союзом, а лише сказав, що він на таких умовах не може підписати, тому що це буде різко погіршувати соціально-економічне становище України і громадян країни. Протест українців проти рішень тодішньої влади, який переріс у Революцію гідності (листопад 2013 року – лютий 2014 року), В. Путін назвав заворушеннями, які «привели в кінцевому підсумку до антиконституційного перевороту, до збройного захоплення влади». На його думку, ці події стали причиною хвилювання людей на Сході й південному сході України, бо вони «спостерігали і зростання націоналізму, і погрози на свою адресу, і бажання скасувати деякі права національних меншин, в тому числі російської меншини». Потім була «зроблена відразу спроба скасувати рішення, пов'язані з використанням рідної мови», а «на місця губернаторів, керівників регіонів з Києва прислали своїх призначенців». За версією В. Путіна, корінні мешканці цих територій почали висувати зі свого середовища лідерів, але влада посадила їх у тюрму і тому «на Сході люди самі почали озброюватися». Далі «київські володарі», за словами В. Путіна, рушили на цивільне населення танками і авіацією. За твердженням В. Путіна, в Україні «погрози щодо російськомовного населення були абсолютно конкретними і відчутними» і «саме це спонукало народ Криму, громадян, які там проживають, задуматися про своє майбутнє і звернутися до Росії за допомогою».

Друга складова. Росія в інтерпретації її Президента – це дружня, братська для України держава, яка «ніколи не планувала ніяких анексій і ніяких військових дій у Криму». Російська Федерація «не приєднувала Крим силою», а «створила тільки умови для вільного волевиявлення людей, які проживають у Криму і Севастополі» за допомогою спеціальних формувань і Збройних Сил. «А рішення про приєднання прийняли самі люди». «Немає на Сході України ніяких російських підрозділів, немає спеціальних служб, немає інструкторів. Це все місцеві громадяни» – стверджував В. Путін. Українське питання, на його думку, повинно вирішуватися політичними силами всередині країни. Йому, начебто, не важливо які механізми будуть задіяні для стабілізації ситуації (референдум, вибори), йому найголовніше, щоб були забезпечені «законні права та інтереси російських і російськомовних громадян південного сходу України». І нагадав, що «Новоросія – Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса – не входили до складу України в царські часи, це все території, які були передані в Україну в 20-і роки радянським урядом». «Розділити, розтягти єдиний, по суті, народ є предметом міжнародної політики вже протягом століть» – наголосив В. Путін.

Тринадцята телепередача відбулася 16 квітня 2015 року [16]. На той час в Україні вже були новий президент, парламент і уряд, переобрані протягом 2014 року. Відбулися Мінські переговори щодо врегулювання російсько-українського конфлікту на Сході України.

Перша складова. В. Путін у своїх відповідях акцент робив на тому, що «київська влада» не спішить виконувати мінські домовленості. «Ми не бачимо бажання сьгоднішніх київських керівників відновлювати ні соціалку, ні економіку Донбасу... сьгодні ми спостерігаємо повну блокаду Донбасу. Це стосується фінансової сфери (відключена банківська система), це стосується виплат соціальної допомоги (нічого не платять)». На думку В. Путіна, «керівництво України робить багато помилок, і результати будуть

негативними, але це вибір і Президента, і уряду». За його версією, бойові дії на Донбасі розпочав О. Турчинов. Потім у новообраного Президента України Петра Порошенка, на думку В. Путіна, «був шанс зробити спроби мирним способом вирішувати питання з людьми на Донбасі, домовлятися з ними ... Ні, почали бойові дії». З його слів, люди в Україні «втомилися від злиднів, від злочинства, від хамства влади, від їх невгамовної жадоби, від корупції, від олігархів, котрі пробралися у владу». В таких ситуаціях, за спостереженнями В. Путіна, люди починають шукати виходи й інколи звертаються до тих, хто, спекулюючи на поточних труднощах, пропонує якісь прості рішення. До таких він зараховує й націоналістів. Варто відзначити, що українська влада в коментарях В. Путіна, як правило, постає в негативному образі. Наприклад, прихід до влади В. Ющенко і Ю. Тимошенко після Помаранчевої революції у 2004 році В. Путін назвав «квазіпереворотом», оскільки третій тур не був передбачений Конституцією України.

Друга складова. В. Путін, принаймні на словах, визнав, що «Україна – самостійна незалежна держава, і необхідно ставитись до цього з повагою». Він зазначив, що Росія не збирається втручатися у внутрішні справи України, не буде нав'язувати Україні той чи інший спосіб поведінки. Водночас В. Путін підкреслив, що Росія має «право висловити свою думку» і «право звернути увагу на необхідність виконання мінських домовленостей». Росія презентувалася В. Путіним як держава, яка завжди допомагала і допомагає Україні, зокрема економічно (знижки на газ, електроенергію, вугілля, надання кредитів, тепер приймає біженців і т. ін.). Таку допомогу він обґрунтовував наступним чином: «політична ситуація в тій чи іншій країні змінюється час від часу, а народ залишається – народ, як я вже казав, дуже близький нам». За його словами, він «не робить різниці між українцями і росіянами», він вважає, що це один народ і Росія «допомагає людям, перш за все, – ми допомагаємо українському народу». Він підкреслив, що Росія зацікавлена, щоб «українська економіка вийшла з кризи», і в тому, щоб «відновлювати відносини з Україною», бо це відповідає російським інтересам. В. Путін пообіцяв, що Росія зі свого боку буде робити все для нормалізації відносин з Україною, а від української влади чекає виконання всіх домовленостей у Мінську. Він заявив: «На сьогодні Росія нічого не чекає від київської влади, крім одного – ставлення до нас як до рівноцінних партнерів за всіма напрямками взаємодії. Важливою частиною для нас є, звичайно, дотримання законних прав і інтересів росіян, що проживають в Україні, і тих людей, які вважають себе росіянами, незалежно від того, що в них у паспорті написано. Людей, які вважають російську мову рідною мовою, а російську культуру рідною культурою і які відчувають свій нерозривний зв'язок з Росією». Щодо прямого запитання І. Хакамади, чи є російські війська на південному сході України, В. Путін відповів, що «російських військ в Україні немає». Те, що відбувається в Україні, за твердженням В. Путіна, є результатом внутрішньої політики України.

Чотирнадцята телепередача відбулася 14 квітня 2016 року [17]. У цей час в Україні відбулася зміна уряду. Під час цього ефіру основна увага була зосереджена на внутрішніх питаннях Росії, оскільки для населення відчутними стали міжнародні санкції, а Україна згадувалася лише декілька раз.

Перша складова. У цій передачі В. Путін підкреслив, що Мінські домовленості не виконуються через «київську владу», яка не вносить змін до Конституції України, не ввела в дію Закон про особливий статус Донбасу, не прийняла закон про амністію. Зазначив, що уряд А. Яценюка із дев'яти пунктів їхнього плану діяльності виконав два, і то не повністю. Далі порівняв економічну ситуацію в обох країнах і зробив висновок, що в Росії, на тлі України, ще все добре. Наприклад, за його даними, інфляція в Росії – 12,9%, а в Україні – понад 48% і т. ін. В. Путін, критикуючи владу в Україні, водночас поінформував, що у розмові з ним Президент України зробив правильну пропозицію, яку він підтримує. З його слів, йшлося про посилення присутності ОБСЄ на південному сході України, в тому числі співробітників зі зброєю на лінії розмежування.

Друга складова. Росія, за висловлюваннями В. Путіна, – держава, яка зацікавлена, щоб Україна була стабільною, процвітаючою країною, надійним економічним партнером. На його думку, Москва виконала все, що повинна була виконати, а тепер буде спостерігати за розвитком процесів в Україні, які залежать від дій української влади.

П'ятнадцята телепередача відбулася 15 червня 2017 року [18]. На цей момент Україна отримала безвізовий режим з Європейським Союзом.

Перша складова. У цьому ефірі В. Путін приділив увагу особі В. Медведчука, який виступає «за дуже добрі відносини з Росією, якщо не за якийсь союз, то за економічну інтеграцію». В. Путін охарактеризував його як українського націоналіста, який є гарячим прихильником незалежності України, акцентував увагу, що «його система поглядів заснована на фундаментальних, якщо можна так сказати, працях – теж скажемо умовно – українських націоналістів, які писали свої праці ще в XIX столітті, потім пізніше, це Грушевський, Франко, Драгоманов. Потім вже людина нашого часу – Чорновіл». Далі наголосив, що «ці фундаменталісти незалежності України і українського націоналізму – деякі з них взагалі не бачили, до

речі кажучи, Крим у складі України. ...У будь-якому випадку, всі виступали за федералізацію, розвиток свободи особистості, демократичний розвиток держави».

Далі багато уваги В. Путін приділив особі Президента України П. Порошенка. Він прокоментував його виступ на урочистій церемонії з нагоди отримання Україною безвізового режиму з країнами ЄС. Зокрема, детально зупинився на кожному слові вірша М. Лермонтова «Прощай, немытая Россия», рядки з якого П. Порошенко навів для підкреслення остаточного розриву української держави з російською імперією. В. Путін у відповідь звернув увагу, що М. Лермонтов нікуди не виїжджав, а переїжджав з однієї частини Російської імперії в іншу. На його думку, це може свідчити, що П. Порошенко теж нікуди не збирається (*йшлося про Європейський Союз*), а з огляду на націоналістичні сили в Україні й обіцянки виборцям, в такій завуальованій формі каже: «хлопці, у мене інтереси в Росії є, і я насправді нікуди не збираюся».

Друга складова. В. Путін підкреслював, що Росія намагається не втручатися у внутрішньополітичні процеси в Україні, але його турбує ситуація в цій країні, в тому числі економічна. За його даними, доходи людей в Україні знизилися більше, ніж у Росії, пенсії низькі, а плата за газ, холодну і гарячу воду навпаки зростає. Він, відзначив, що з повагою ставиться до українського народу, до спільної історії, спільної віри і сподівається, що колись цей період у житті й в історії України і українського народу закінчиться.

Аналіз цих телепередач свідчить, що для Президента Росії В. Путіна немає невідповідних питань, він не уникає їх обговорення, а навпаки намагається максимально використати ефір, щоб розставити акценти так, як це вигідно йому, російській владі. У цих передачах В. Путін надав свою інтерпретацію подій у Криму, на південному сході України, оцінку мінських переговорів. У всіх висловлюваннях В. Путіна щодо України, які прозвучали в проаналізованих телепередачах, є такі складові: перша – Україна, в якій В. Путін чітко розмежовує владу України та народ України; друга – роль Росії у політичних процесах в Україні, де Росія не розділяється на владу і народ і, як правило, позначається словом «ми».

У його інтерпретації Україна – це держава, в якій двічі відбулися антиконституційні перевороти – Помаранчева революція і Революція гідності. Після останньої, за його словами, незаконна влада порушувала права людей, в тому числі, застосовуючи безпідставні ув'язнення та зброю проти мешканців України. Населення, особливо російськомовне, страждало від незаконних дій цієї влади, а тому змушене було просити Росію про допомогу. Росія презентувалася як держава, яка не хоче втручатися у внутрішні справи України, але оскільки на території України мешкають росіяни і російськомовні громадяни, що опинилися там у результаті історичної несправедливості, то російська влада не може залишатися осторонь.

Росія, в уявленні В. Путіна, – це держава, яка хоч і має свої проблеми, та, попри все, завжди чим може допомагає Україні. Серед причин для допомоги, які публічно висловлював В. Путін, можна виокремити такі: 1) проживання на території України росіян і російськомовних громадян, яких Росія зобов'язана захищати; 2) братній для росіян український народ також треба захищати, бо у росіян і українців спільна історія, релігія і взагалі це єдиний народ, який не треба розділяти; 3) економічні інтереси (на переконання В. Путіна, в Україні і Росії була вигідна спільна інфраструктура, енергетика, фінансові й технологічні можливості, які необхідно відновлювати).

За твердженням В. Путіна, криза, яка розпочалася в Україні через договір з Євросоюзом, є рукотворною. В його розумінні це не цивілізаційний вибір, а інструмент для заміни влади. На відміну від народу України, якому В. Путін, за його словами, допомагає, представників влади України він, як правило, критикує. Особливо тих, хто позиціонує себе прихильником вступу України до Європейського Союзу. Зокрема, він дає негативну оцінку діяльності В. Ющенка, Ю. Тимошенко, П. Порошенка і позитивну або, принаймні, нейтральну тим, хто висловлюється за співпрацю з Росією, зокрема, В. Януковичу, В. Медведчуку.

У жодному офіційному документі не зазначені справжні цілі інформаційної політики Росії щодо України, але на основі аналізу чотирьох телепрограм ми можемо припустити, що вони є наступними: 1) подавати анексію Криму Росією і її зацікавленість південним сходом України як вимушені кроки російської влади по захисту інтересів і прав росіян та російськомовних мешканців цих територій; 2) акцентувати увагу, що у всьому, що відбувається на Донбасі, винні націоналісти, які на сьогодні становлять «київську владу»; 3) наголошувати на тому, що мінські домовленості не виконуються, бо їх не хоче виконувати «київська влада»; 4) дискредитувати владу в Україні, особливо тих її представників, які не підтримують зв'язків з російською владою; 5) підкреслювати значний спад в економіці України і показувати, що в Росії на тлі України все набагато краще; 6) формувати імідж Росії як держави, яка піклується про права народу України, який є дуже близьким для росіян; 7) розмивати громадянську ідентичність українців; 8) нагадувати історичні періоди, коли українці і росіяни мешкали в межах одного державного утворення.

Значну роль у кремлівській гібридній війні, на думку українських науковців О. Власюка і С. Кононенка, «відіграють як приховано «підготовувані», так і відверто «утримувані» засоби масової

інформації» [19, с. 16]. Український науковець С. Бондаренко показує, що для захисту своїх інтересів російська влада використовує також програми і проекти громадської дипломатії, що представлені у багатьох країнах світу. Зокрема, у 2014 році: Фонд «Рускій мір» налічував 95 центрів у 43 країнах світу та 136 кабінетів у 53 країнах; Агенція «Росспівробітництво» – 59 центрів науки і культури та 18 представників у складі дипломатичних місій у 77 країнах; Міжнародне інформаційне агентство «Росія сьогодні» – 40 представництв у світі. ІТАР-ТАРС має 68 зарубіжних представництв у 63 країнах світу, а телевізійна мережа RT здійснює трансляцію більш ніж у 100 країнах [20, с. 112-121]. Також з метою захисту національних інтересів Росії або точніше того, що російська влада називає національними інтересами, активно використовуються соціальні мережі.

За допомогою потужної інформаційної мережі у світі Росія з 2013 року намагається переконати міжнародну спільноту, що порушення територіальної цілісності України зумовлено захистом російськомовних осіб. З цією метою Росія поширила інформацію про існування в Україні «хунти неофашистів-бандерівців», які переслідують російськомовних осіб. Проаналізувавши інформацію про Україну в західних інформаційних ресурсах, український науковець М. Кармазіна приходять до висновку, що найбільшою загрозою Україні ззовні і зсередини є путінізм [21, с. 32]. На переконання колективу авторів Національного інституту стратегічних досліджень, «режим Путіна побудований на реконструкції радянської імперської моделі», а «консолідація суспільства навколо лідера стала рекордною ... головним чином, на основі створення образу «зовнішнього ворога» [22, с. 77, 62]. Зовнішня експансія, на думку колективу авторів, є органічною складовою імперського реваншу. Українські науковці В. Горбулін, О. Власюк, С. Кононенко вважають, що прагнення Росії змінити баланс сил на свою користь «відбувається в когнітивних межах реалістських теоретико-методологічних уявлень про міжнародну політику як боротьбу за владу». Натомість «Україна опинилася на перетині ліній глобальних і регіональних силових взаємодій і стала не лише учасником, а й індикатором їх інтенсивності» [23, с. 38].

Для з'ясування інформаційної політики Польщі щодо України аналогічно скористаємося сайтом Президента Республіки Польща. Відповідно до Конституції Республіки Польща, репрезентантом держави у зовнішніх відносинах є Президент Республіки Польща (ст. 133), хоча далі зазначається, що у сфері закордонної політики Президент повинен співпрацювати з Головою Ради Міністрів і відповідним міністром. У Польщі немає такої щорічної телепередачі, під час якої президент у прямому ефірі відповідав би на запитання, які турбують населення, відтак аналізувалися публічні виступи і звернення Президента Республіки Польща, а точніше двох Президентів Республіки Польща – Б. Коморовського та А. Дуди, оскільки у досліджуваній період у Польщі відбулися президентські вибори (2015 р.).

Проаналізовано звернення Б. Коморовського до Національних зборів (4 червня 2014 року), виступ Б. Коморовського у Верховній Раді України (9 квітня 2015 року), виступ А. Дуди на прес-конференції в Києві під час його першого офіційного візиту до України (15 грудня 2015 року), виступ А. Дуди під час візиту Президента України П. Порошенка до Польщі (2 грудня 2016 року), лист А. Дуди щодо вшанування пам'яті жертв злочину на Волині (11 липня 2017 року), інтерв'ю А. Дуди для радіопрограми «Siódma9» (10 листопада 2017 року), виступ А. Дуди на прес-конференції в Харкові під час офіційного візиту до України (13 грудня 2017 року).

4 червня 2014 року Президент Республіки Польща Б. Коморовський звернувся з посланням до Національних зборів [24]. Разом із досягненнями він назвав виклики, які постали перед Польщею, в тому числі – кризу в Україні. «Ситуація на Сході піддається дестабілізації, виявила вже старі й нові виклики. Імперські амбіції, застосування сили, ігнорування міжнародного порядку, порушення прав людини за нашим східним кордоном є викликом для нашої польської солідарності та, насамперед, для посиленої турботи про безпеку». Він відзначає, що події в Україні показують: сучасні загрози мають неklasичний, гібридний характер, відтак з метою підвищення стратегічної стійкості Польщі до агресії важливо об'єднати зусилля по зміцненню і невійськової безпеки. На його переконання, російсько-український конфлікт викликає занепокоєння щодо безпеки цілого регіону – Центрально-Східної Європи. «Незмінно для нашої польської безпеки розвитку важливе значення має незалежність, розвиток та орієнтація на Захід нашого сусіда, яким є і буде Україна».

9 квітня 2015 року Президент Республіки Польща виступив у Верховній Раді України [25]. Виступаючи перед народними депутатами України, Б. Коморовський підкреслив багато схожостей між поляками і українцями, зокрема, навів слова з польського і українського гімнів, пісень, віршів, у яких йдеться про прагнення до свободи, незалежності. Згадав відомих українців, які мешкали в Польщі, поляків – в Україні, наголосив, що тисячі студентів з України приїхали на навчання до Польщі. Відзначив, що в минулому між українцями і поляками були й конфлікти, про результати яких треба дискутувати, але минуле не повинно ставати на заваді майбутньому. На його переконання, найкращим способом для пошани дідів і прадідів

є «дії на користь Польщі й України, держав сильних і незалежних, поєднаних баченням майбутнього і доброго сусідства». Також наголосив, що треба пам'ятати про те, що «коли поляки і українці стануть один проти одного, то завжди користується з цього хтось третій». Б. Коморовський відзначив діяльність польського руху «Солідарність» у проведенні важливих реформ у державі й висловив упевненість, що українці також зможуть змінити свою державу. «Революція гідності, яка почалася із захисту європейського вибору України, показала, що українці однозначно висловлюються за європейські цінності» – зазначив Б. Коморовський. Він похвалив владу (президента, прем'єр-міністра, міністрів, парламент), яка, на його думку, розпочала глибокі реформи. Наголосив, що «Польща робить і зробить усе, щоб руку Україні подали також інші держави і народи вільного світу Заходу». Звернув увагу на те, що «Світ Заходу повинен зрозуміти, що буде безпечним лише тоді, коли безпечною буде Україна». Підкреслив, що український народ є дуже близьким до польського народу і закликав подати один одному руку і разом будувати європейське майбутнє для наступних поколінь поляків та українців. «За нашу і вашу свободу! Хай живе вільна, демократична та європейська Україна!» – такими словами закінчив свій виступ Б. Коморовський.

15 грудня 2015 року Президент Республіки Польща А. Дуда, перебуваючи з першим офіційним візитом в Україні, зазначив, що «Україна є великим стратегічним партнером Польщі» [26]. Також він підкреслив, що суверенність і незалежність України для Польщі є однією з ключових справ, і тому Польща з великою увагою стежить за виконанням мінських домовленостей. Президенти Польщі й України говорили про потребу інтенсифікувати діяльність президентського консультативного комітету, зокрема, з метою створення інституції діалогу. Остання повинна стати форумом для дискусії і встановлення взаємних стосунків з питань науки, культури і, перш за все, історії. А. Дуда сказав, що він «не має сумнівів, разом з паном президентом Порошенком, що встановлення гарного майбутнього і гарних польсько-українських взаємин також повинно засновуватися на історичній правді». Він зазначив, що Польща буде ділитися з Україною досвідом побудови демократичної, правової держави, підтримувати Україну в процесі децентралізації, зокрема, у виїздах представників української місцевої влади на консультації до представників польського місцевого самоврядування, підтримувати польських експертів. Також він звернув увагу на потребу покращення ситуації польських підприємців, активних на українському ринку.

02 грудня 2016 року, під час візиту Президента України П. Порошенка до Польщі, Президент Республіки Польща А. Дуда наголосив: «ми весь час з Україною» [27]. Він заявив, що Польща підтримує Україну в реалізації реформ: децентралізації, зміцнення місцевого самоврядування, боротьби з корупцією, створення системи правосуддя, модернізації української армії. А. Дуда висловив сподівання, що найближчим часом вдасться створити «інституцію доброго сусідства», яка повинна мати «неполітичний, історично-міжнародний» характер. Її метою повинно стати створення платформи для співпраці, «щоб пам'ятати про те, що було важке і страшне, але заодно у тому всьому показувати, що також були елементи добра і що те добро між нашими народами завжди було, а зокрема показувати тих, котрі це добро робили» – підкреслив А. Дуда.

Волинь, на його думку, «це не тільки історія, але, перш за все, ключ до польського і українського майбутнього, до нашої спільної свободи і добробуту завтра і післязавтра» [28]. 9 листопада 2017 року А. Дуда для Радіо Плюс прокоментував свою позицію щодо польсько-українських відносин [29]. «Історична політика також є важливою – і важко їй відмовити у правоті, бо історія та історична пам'ять впливають на те, які відносини є сьогодні. Впливають також на те, як формуються різного типу установи, впливають також на міжособистісні відносини. І мабуть ніхто, хто намагається розважливо дивитись на політику, не має сумнівів, що саме в цих міжнародних відносинах – буквально міжнародних, тобто між народами – правда має надзвичайно важливе значення». А. Дуда вважає, що майбутнє не може цілком абстрагуватися від історії. Для нього «правда у взаєминах між народами має фундаментальне значення» [30].

13 грудня 2017 року, під час чергового візиту до України, А. Дуда ще раз наголосив на важливості встановлення правди історичних подій, в основі яких повинні бути наукові дослідження, а не емоції. Висловив упевненість, що ці складні питання вдасться вирішити «в дусі добросусідства та гарної співпраці між нашими країнами, і, перш за все, гарної співпраці між нашими суспільствами» [31]. Першим кроком такої співпраці він назвав спільні дії щодо відновлення ексгумації і поміркованість у висловлюваннях щодо українсько-польської історії. Крім історичної політики А. Дуда виявив зацікавленість і висловив підтримку Україні в питаннях газопостачання та необхідності миротворчої місії ООН на Донбасі. «Ми дуже прагнемо, щоб війна в нашого сусіда, війна в Україні, закінчилася, щоб люди в Східній Україні могли повернутися до своїх домівок...» – відзначив А. Дуда [31].

Виходячи із офіційних публічних висловлювань Б. Коморовського та А. Дуди, цілі інформаційної політики президента Польщі є наступними: 1) підкреслити схожість боротьби за незалежність і демократію польського і українського народів (зокрема, йдеться про рух, а згодом профспілку «Солідарність» у

Польщі та Помаранчеву революцію і Революцію гідності в Україні); 2) нагадати історичні періоди, коли поляки і українці мешкали на спільних територіях; 3) згадати видатних поляків, які мешкали в Україні та українців у Польщі, які вплинули на науку, культуру, загалом на розвиток цих країн; 4) підкреслити важливість історичної пам'яті для польсько-українських відносин.

Щодо останнього пункту позиції Б. Коморовського і А. Дуди дещо відрізняються. Б. Коморовський наголошував, що більше треба дбати про майбутнє – розвиток двох незалежних держав, їх добросусідські відносини. З минулого, на його думку, варто пам'ятати, що полякам і українцям не вигідно конфліктувати. А. Дуда натомість сказав, що для нього майбутнє тісно пов'язане з минулим. Останнє впливає на сучасні відносини, тому він вважає за необхідне приділяти увагу історичній політиці.

Хоча питання історичної пам'яті викликали багато суперечок між представниками польської і української влади, А. Дуда у своїх виступах протягом 2015 – 2017 років незмінно демонстрував підтримку Україні, зокрема в питаннях незалежності, територіальної цілісності, встановлення миру. Він відверто говорив, що така позиція зумовлена тим, що ситуація в Україні визначально впливає на стан безпеки у Європі, а відтак Польщі. Питання, пов'язані з українсько-польською історією, які значно актуалізувалися під кінець 2017 року, звісно ж дещо змінили закордонну політику Польщі, однак це вже тема окремого дослідження.

Політика Польщі щодо України активно аналізується експертами польських фондів. Виступи учасників заходів, організованих Фондом імені Стефана Баторія у жовтні 2015 року, присвячених питанням політики безпеки Польщі й України, свідчать, що висловлювання президента Польщі зумовлені аудиторією перед якою він виступає. Учасники відзначили, що під час сімдесятої сесії Генеральної Асамблеї ООН президент А. Дуда «не згадав Росію» (А. Гетьманчук), «українці не почули, щоб речі були названі по імені, щоб ворога названо ворогом» (В. Горбач) [32, с. 16, 50]. Експерт Фонду імені Казимира Пуласького М. Лелонек звертає увагу, що зовнішня політика Польщі щодо України зумовлена внутрішніми і зовнішніми чинниками. Одним із негативних внутрішніх чинників він вважає «використання історії для потреб поточної внутрішньої політики і як інструменту в зовнішній політиці (спрямованого однак в основному на використання внутрішнього споживача), що особливо небезпечно в епоху інформаційної і психологічної війни з боку Російської Федерації» [33, с. 2]. Серед головних концептуальних помилок політики Польщі щодо України експерт називає «відсутність координації дій у інформаційному просторі» [33, с. 3-5].

Проаналізувавши публічні висловлювання президентів Росії і Польщі щодо України у 2014 – 2017 роках, можна знайти деякі схожості й відмінності. Наприклад, російський президент, як правило, згадує Україну і роль Росії в питаннях, пов'язаних з Україною, а польські президенти, зазвичай, говорять про Польщу і Україну, акцентуючи увагу на польсько-українських відносинах. Російська влада в особі її президента поділяє Україну на владу і народ (влада погана, а народу треба допомогти), а для польської влади, принаймні до недавнього часу, у офіційних виступах президентів йшлося про Україну як про єдине ціле (народ і влада, яку цей народ обрав). Крім геополітичного інтересу Росії і Польщі до України, від російської влади найчастіше можна почути про її економічні інтереси в Україні, а від польської – про питання безпеки (залежність безпеки Польщі і Європи в цілому від ситуації в Україні). Російська влада винними у погіршенні російсько-українських відносин називає українських націоналістів. Польська влада нещодавно також актуалізувала питання діяльності українських націоналістів у першій половині ХХ століття і саме це питання останнім часом було покладено в основу сучасних польсько-українських відносин.

Співставлення теоретичних визначень поняття «інформаційна політика», які були наведені на початку розвідки, і практичних аспектів, з'ясованих у процесі аналізу публічних висловлювань президентів двох держав у 2014 – 2017 роках, дає змогу сформулювати ще один висновок. Інформаційна політика польського президента більше відповідає визначенню – оприлюднення офіційної позиції президента держави, інформування суспільства про цілі і плани діяльності, намагання отримати суспільну підтримку. Натомість інформаційна політика російського президента, а точніше – інформаційна геополітика, більше зорієнтована на застосування технологій інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну і масову свідомість з метою формування необхідної громадської думки, поведінки, які будуть відповідати цілям, визначеним владою.

1. Попов В. Д. Государственная информационная политика: состояние и проблемы формирования. *Массовые информационные процессы в современной России: очерки* / отв. ред. А. В. Шевченко; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. Москва: Изд-во РАГС, 2002. С. 8–30.

2. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях: монография. Москва: МИФИ, 2003. 388 с.

3. Мистюков В. В. Информационная политика современной России в контексте формирующегося гражданского общества: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Москва, 2012. 23 с.
4. Лихтин А. А., Ковалев А. А. Теоретические аспекты понятия «информационная политика» и особенности ее реализации в современной российской общественно-политической реальности. *Управленческое консультирование*. 2017. № 1. С. 29–36.
5. Fleszer D. Rola polityki informacyjnej w zarządzaniu jednostką samorządu terytorialnego. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Zarządzanie*. 2015. № 3. S. 187–203.
6. Szostok P. Współczesna prasa samorządowa w województwie śląskim. Analiza prasoznawczo-politologiczna wybranych tytułów. Rozprawa doktorska. Katowice, 2009. 500 s. URL: <http://www.sbc.org.pl/Content/12048/doktorat2932.pdf> (дата звернення: 2.09.2017).
7. Szczegielniak M. Polityka informacyjna urzędów centralnych w Polsce na przykładzie wykorzystania Internetowych kanałów przekazu informacji. *Polityka i społeczeństwo*. 2016. № 4 (14). S. 69–81.
8. Dobek-Ostrowska B., Wiszniowski R. Teoria komunikowania publicznego i politycznego. Wprowadzenie. Wrocław: Astrum, 2007. 243 s.
9. Інформаційна складова державної політики та управління: монографія / С. Г. Соловійов та ін.; заг. ред. Н. В. Грицяк; Нац. акад. держ. упр. при Президенті України, каф. інформ. політики та електрон. урядування. Київ: К.І.С., 2015. 320 с.
10. Кармазіна М. Громадянські ідентичності в Україні в контексті зовнішньополітичних впливів. *Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві*: кол. монографія. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 258–286.
11. Російська «гібридна» агресія в Україні та Європі: позиції і оцінки експертів. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 9–10. С. 38–44.
12. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
13. Валушко І. Російський вплив на сучасні відносини України та Польщі. *Сучасні українсько-польські відносини: погляд експертів*: зб. аналітичних матеріалів / упоряд. В. Бусленко. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. Вип. 2. С. 83–89.
14. Об утверждении Доктрины информационной безопасности Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации № 646 от 05.12.2016 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/41460> (дата звернення: 5.09.2017).
15. Прямая линия с Владимиром Путиным, 17.04.2014 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/20796> (дата звернення: 7.09.2017).
16. Прямая линия с Владимиром Путиным, 16.04.2015 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/49261> (дата звернення: 14.09.2017).
17. Прямая линия с Владимиром Путиным, 14.04.2016 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/51716> (дата звернення: 21.09.2017).
18. Прямая линия с Владимиром Путиным, 15.06.2017 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/54790> (дата звернення: 28.09.2017).
19. Власюк О. С., Кононенко С. В. Кремлівська агресія проти України: роздуми в контексті війни: монографія. Київ: НІСД, 2017. 304 с.
20. Бондаренко С. В. Інформаційний напрям політики захисту національних інтересів держав: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Вінниця, 2017. 244 с.
21. Кармазіна М. Оцінки західними інформаційними ресурсами загроз і перспектив України. *Виклики й інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та Донбасі*: аналіз оцінок зарубіжних аналітиків і експертів. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 5–39.
22. Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / за заг. ред. М. М. Розумного. Київ: НІСД, 2017. 84 с.
23. Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна. Київ: НІСД, 2015. 132 с.
24. Orędzie Prezydenta RP przed Zgromadzeniem Narodowym, 4 czerwca 2014. URL: <http://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta/wystapienia/art,198,oredzie-prezydenta-rp-przed-zgromadzeniem-narodowym.html> (дата звернення: 5.10.2017).
25. Wystąpienie Prezydenta RP w Radzie Najwyższej Ukrainy, 9 kwietnia 2015. URL: <http://www.prezydent.pl/archiwum-bronislawa-komorowskiego/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta/wystapienia/art,223,wystapienie-prezydenta-rp-w-radzie-najwyzszej-ukrainy.html> (дата звернення: 12.10.2017).
26. Ukraina jest wielkim strategicznym partnerem Polski, 15 grudnia 2015. URL: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wizyty-zagraniczne/art,41,drugi-dzien-wizyty-na-ukrainie.html> (дата звернення: 19.10.2017).
27. Prezydent Andrzej Duda: Cały czas stoimy przy Ukrainie, 2 grudnia 2016. URL: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/art,124,duda-caly-czas-stoimy-przy-ukrainie-poroszenko-polska-strategicznym-partnerem.html> (дата звернення: 26.10.2017).
28. List prezydenta Andrzeja Dudy upamiętniający ofiary Zbrodni Wołyńskiej, 11 lipca 2017. URL: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/inne/art,429,list-prezydenta-andrzeja-dudy-upamietniajacy-ofiary-zbrodni-wozynskiej.html> (дата звернення: 07.11.2017).
29. Prezydent dla Radia Plus: Chcę, by dobra zmiana służyła polskiemu społeczeństwu, 9 listopada 2017. URL: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wywiady/art,124,prezydent-dla-radia-plus-chce-by-dobra-zmiana-sluzyla-polskiemu-spoleczenstwu.html> (дата звернення: 09.11.2017).
30. Polacy oceniają, czy jestem odważnym prezydentem, 10 listopada 2017. URL: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wywiady/art,126,polacy-oceniaja-czy-jestem-odwaznym-prezydentem.html> (дата звернення: 10.11.2017).
31. Wypowiedź Prezydenta RP dla mediów po spotkaniu z Prezydentem Ukrainy w Charkowie. 13 grudnia 2017. URL: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta-rp/wystapienia/art,337,wypowiedz-prezydenta-rp-dla-mediow-po-spotkaniu-z-prezydentem-ukrainy-w-charkowie.html> (дата звернення: 20.12.2017).
32. Політика безпеки. Польща. Україна / за ред. Т. Горбовського, П. Косевського; Фондація ім. Стефана Баторія. Варшава, 2015. 184 с. URL: http://www.batory.org.pl/upload/files/Programy%20operacyjne/Otwarta%20Europa/Polityka%20bezpieczenstwa_Polska_Ukraina_wersja%20ukrainska.pdf (дата звернення: 22.12.2017).
33. Lelonek A. Główne błędy polskiej polityki zagranicznej wobec Ukrainy. Komentarz Międzynarodowy Pułaskiego. 08.10.2016. 11 с. URL: https://pulaski.pl/wp-content/uploads/2015/02/Pulaski_Policy_Papers_Nr_24_16.pdf (дата звернення: 26.12.2017).

ДЖЕРЕЛА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН

Volodymyr Horbatenko. Sources and Methodology of research of modern Ukrainian-Polish relations.

One of the most important vectors of Ukraine's contemporary development is its active policy in bilateral relations with the leading European countries, since such a policy opens the way for recognition of its European identity and forms unlimited opportunities for international cooperation on a mutually beneficial basis. Among the closest partners and the most reliable allies of Ukraine was and remains Poland, because here, hundreds of thousands of Ukrainians live, work and study without any special problems. In addition, the strengthening of strategic partnership with Poland contributes to the practical realization of the European choice of Ukraine. On the other hand, Poles are interested in the territorial integrity, independence and European orientation of Ukraine, seeing it an ally in confronting external threats.

In connection with the aforementioned one of the most important directions of the study of the state and prospects of modern Ukrainian-Polish relations is the elucidation of the sources and methodology of their comprehension. Although any classification is conditional, it is still worth trying to identify the main sources whose potential is intended to strengthen the relations between the two countries and outline the methodological aspects of their use in order to strengthen Ukrainian-Polish cooperation. First of all, such sources should include the following.

1. *The ideological and theoretical work of the representatives of Ukraine and Poland, aimed at finding ways to deepen mutual understanding between the two peoples.* At the same time, particular attention should be paid to strategic considerations expressed on both sides, as well as reservations about the risks that accompany bilateral relations. Along with this, the important points for studying are the positions of people who are distinguished for their diligence, openness to mutual respect and mutual understanding. The ideological and theoretical potential of Ukrainian and Polish intellectuals, aimed at convergence, the dialogue of the cultures of the two countries, still needs to be properly studied and systematized, and can serve as an important basis for the state-building efforts of Ukraine and Poland in the future.

2. *External and domestic legal acts and documents of strategic direction aimed at strengthening of bilateral relations.* This vector of relationships was already established at the turn of the 20th - 21st centuries in the relevant international legal and internal documents: the Declaration on the Principles and Main Directions of Ukrainian-Polish Relations (October 13, 1990); Treaty on Good Neighborhood, Friendly Relations and Cooperation (May 18-19, 1992); Agreement on the legal status of the Ukrainian-Polish border (January 12, 1993); Communique on the results of the meeting of the Consultative Committee of the Presidents of Ukraine and the Republic of Poland (September 27-28, 1995); Joint Statement for Understanding and Integration (May 21, 1997); Security Strategies of the Republic of Poland (2000); National Concept of Strategic Partnership Relations with the Republic of Poland (July 27, 2001); in a paper presented by the Polish political experts «The Eastern Policy of the Union in the Perspective of its Expansion through the States of Central and Eastern Europe - the Polish Point of View» (October 2003). Sufficiently strong legal and regulatory framework for bilateral relations between Ukraine and Poland is evidence of a gradual strengthening of political, economic, international legal and cultural cooperation. At the same time, a number of problems remain inadequate. First of all, it concerns border cooperation, common historical heritage, education, labor migration, etc.

3. *Institutional system for the provision and coordination of mutual strategic interests of the two states.* Today, this coordination is jointly carried out by: the Advisory Committee of the Presidents of Ukraine and the Republic of Poland; Ukrainian-Polish Mixed Commission on Trade and Economic Cooperation; Ukrainian-Polish and Polish-Ukrainian parliamentary groups; Permanent Ukrainian-Polish Conference on European Integration; Polish Institute in Kyiv; Ukrainian-Polish, Polish-Ukrainian forums, Foundation Research Center Poland-Ukraine and others. In addition, there are a number of research structures in each of the countries that are highly specialized in the Polish-Ukrainian and Ukrainian-Polish issues. Accordingly, this direction should be monitored and the current evaluation of the effectiveness of these or other structural units should be carried out on the subject of a real impact on the quality of bilateral relations. At the same time, mutual understanding should be sought on the basis of openness, dialogue, compromise, and the avoidance of the formation of structures focused on unilateral consideration of disputed problems.

4. *State-political decisions in the field of security policy, anti-hybrid foreign-policy threats.* A real threat to the entire European security system was the aggressive policy of Russia in 2014. Under these conditions, Ukraine was the leading outpost of protecting European values and democratic order. Systemic comprehension of the existing experience in a vital military-strategic sphere will help to optimize the directions of further cooperation, in particular on such important issues as: the final determination by Ukraine of the transition to international standards in the military sphere; exchanging experience of reforming the troops and maintaining their combat readiness at an appropriate level; combining the efforts of all EU countries in combating hybrid threats, as well as conducting a single foreign and security policy; consolidated actions of the European states in relation to the offending state (point of application of sanctions, embargo, etc.); to develop, on the basis of the UN, a common position on the unconditional implementation by all countries of the world of the requirements of international law and the search for ways to improve it in order to resolve non-standard situations; the study of the NATO countries by the unique Ukrainian experience of functioning the state in a hybrid war.

5. *The ideological and theoretical potential of public events (scientific conferences, debates, discussions, official meetings) that promote reconciliation with respect to controversial historical events, the dissolution of persistent*

stereotypes. From time to time, the recurrence of historical hostility between the two neighboring countries is given significant, including at the official level. First of all, these are the negative manifestations of mutual opposition, such as: the war of monuments to the dead Poles and Ukrainians; the dissemination at the level of mass consciousness of outdated stereotypical ideas humiliating national dignity; attempts to politicize the policy of memory through speculation on the tragic events of the past, in which the representatives of both nations suffered; the criticisms of the Polish radicals about the re-establishment of the Commonwealth at the borders of 1939 and the ill-conceived statements of some Ukrainians, which prompted «to forget about Poland for 25 years». The realization by Poland of offensive historical politics in Ukraine creates a reciprocal reaction in the issue of Ukraine's implementation of its policy of memory and causes various kinds of distortions. Therefore, under the current conditions, monopolization of the policy of memory at the state level, without involving the general public, is extremely dangerous for the future. This remark applies to both Poland and Ukraine.

Thus, despite current problems, today we have every reason to state the significant level of Ukrainian-Polish cooperation. At the same time, in the bilateral relations between Ukraine and Poland it is worth looking first and foremost on positive things, consolidating in the mass consciousness what unites the two Eastern European countries, to highlight the views of people who for years build a Polish-Ukrainian understanding: translate books, establish scientific cooperation, restore cemeteries, collect help for soldiers who guarantee European security in eastern Ukraine. The progressive forces of both countries, regardless of the various kinds of provocations, should be abstracted from the insinuations of the marginal environment, reveal wisdom in assessing historical events, and determine common priorities not only for the medium term, but also for the long-term perspective. The level of mutual relations between the two countries depends on the possibility of realizing the needs of national minorities - Ukrainian in Poland and Polish in Ukraine. In addition, the strengthening of intergovernmental cooperation will contribute to establishing closer cooperation between Ukrainian and Polish societies in general, which depends largely on the future of both countries in the European House of Spies.

Key words: bilateral relations, Ukrainian-Polish cooperation, dialogue of cultures, strategic interests, security policy, public events.

Одним із найважливіших векторів сучасного розвитку України є її активна політика у двосторонніх відносинах з провідними європейськими країнами, оскільки така політика відкриває шлях до визнання її європейської ідентичності та формує необмежені можливості щодо міжнародного співробітництва на взаємовигідній основі. Серед найближчих партнерів і найвірніших союзників України була і залишається Польща, оскільки тут живуть, працюють і навчаються без якихось особливих проблем сотні тисяч українців. До того ж, «зміцнення стратегічного партнерства з Польщею сприяє практичній реалізації європейського вибору України» [1, с. 269]. З іншого боку, й поляки зацікавлені в територіальній цілісності, незалежності та євроспрямованості України, вбачаючи в ній союзника у протистоянні зовнішнім загрозам. Поряд з тим, що співпраця Польщі й України вигідна обом країнам, вона покликана «сприяти поверненню Європи у свої визначені історією кордони, подолати притаманний другій половині ХХ ст. розкол континенту» [2, с. 198].

У зв'язку з вищезазначеним, одним із найважливіших напрямів дослідження стану і перспектив сучасних українсько-польських відносин є з'ясування джерел та методології їх всебічного осмислення. І хоча будь-яка класифікація є умовною, варто все ж таки спробувати виокремити основні джерела, потенціал яких покликаний слугувати зміцненню взаємовідносин двох країн, та окреслити методологічні аспекти їх використання задля зміцнення українсько-польського співробітництва. До таких джерел насамперед слід віднести *ідейно-теоретичний доробок представників України і Польщі, спрямований на пошуки шляхів поглиблення взаєморозуміння між двома народами*. При цьому особливу увагу слід звертати на висловлювані з обох боків міркування стратегічного характеру, а також застереження щодо ризиків, які супроводжують двосторонні відносини.

Мости взаєморозуміння між українським і польським народами з польського боку в минулому столітті будували такі відомі особистості як Папа Іван Павло II, Єжи Гедройць, Пйотр Дунін-Борковський, Юзеф Лободовський, Юліуш Мерошевський, Єжи Стемповський, Станіслав Вінценз, Яцек Куронь, Чеслав Мілош. Зазначену традицію продовжують нинішні польські вчені та громадсько-політичні діячі: Адам Міхнік, Лешек Бальцеревич, Володимир Мокрий, Павел Коваль, Оля Гнатюк, Єжи Вирозумський, Ірена Ставови-Кавка, Богуміла Бердиховська, Гжегож Мазур, Ян Маліцький, Маріуш Зайончковський та ін.

У контексті взаємин між двома народами важливо привернути увагу до стратегічної настанови, визначеної Єжи Гедройцем: «наведення мостів між Польщею та її найближчими сусідами шляхом безстороннього аналізу нагромаджених взаємних образ і жалів» [3, с. 430]. Постать Є. Гедройця є принциповою для українсько-польських взаємовідносин, у зв'язку з чим польська україністка Оля Гнатюк слушно зазначає: «Гедройць посів чільне місце в польській культурі та політичній думці. Був одним із незаперечних авторитетів, що його він здобув своєю незалежністю від сильних світу цього, своїм державницьким мисленням і своєю наполегливою працею на користь Польщі. А також на користь України, оскільки Гедройць уважав, що в державних інтересах Польщі – існування сильної української держави» [4, с. 281].

З українського боку за зміцнення дружніх стосунків між двома народами ратували такі всесвітньо відомі постаті як В'ячеслав Липинський, Андрей Шептицький, Іван Лисяк-Рудницький, Богдан Осадчук. Серед нинішніх українських інтелектуалів, які прикладають вагомий зусилля, спрямовані на зміцнення українсько-польських відносин, слід відзначити таких особистостей як Дмитро Павличко, Оксана Забужко, Микола Рябчук, Юрій Андрухович, Іван Дзюба, Ярослав Грицак, Таїсія Зарецька, Анатолій Романюк, Галина Зеленько, Сергій Рудницький, Леонід Зашкільняк, Юрій Шаповал та ін.

Позиції всіх цих людей відзначаються виваженістю, відкритістю до взаємоповаги та взаєморозуміння. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує застереження Богдана Осадчука: «Всі ми виходимо із засадничого становища, що історія та географія веліли нам бути сусідами і що досвід минулого, як і недавніх літ, учить нас одного: кожний конфлікт між українцями і поляками є водою на млин ворогів Києва і Варшави та що вони кожний спір автоматично використовують для поглиблення протиріч та міжусобиць» [5].

Ідейно-теоретичний потенціал українських і польських інтелектуалів, спрямований на зближення, діалог культур двох країн, ще потребує належного вивчення й систематизації та може слугувати в подальшому важливим підґрунтям державотворчих зусиль України і Польщі.

Вагомим джерелом вивчення стану й динаміки співпраці України і Польщі є *зовнішні та внутрішньодержавні нормативно-правові акти й документи стратегічного спрямування, орієнтовані на зміцнення двосторонніх відносин*.

Нормативно-правова база забезпечення стратегічного партнерства почала формуватися разом зі здобуттям незалежності України, на що звертають увагу українські історики, які відслідковують хроніку двостороннього співробітництва: «Варшава була однією з перших східноєвропейських столиць, яка почала інтенсивно розвивати договірно-правову базу двосторонніх відносин з Києвом» [1, с. 268]. Цей вектор взаємовідносин вже на зламі ХХ – ХХІ століть було закріплено у відповідних міжнародно-правових та внутрішньодержавних документах: Декларації про принципи та основні напрямки українсько-польських відносин (13 жовтня 1990 р.); Договорі про добросусідство, дружні відносини та співпрацю (18 – 19 травня 1992 р.); Договорі про правовий статус українсько-польського кордону (12 січня 1993 р.); Комюніке за результатами засідання Консультаційного Комітету Президентів України і Республіки Польща (27 – 28 вересня 1995 р.); Спільній заяві до порозуміння та єднання (21 травня 1997 р.); Стратегії безпеки Республіки Польща (2000 р.); Національній Концепції відносин стратегічного партнерства з Республікою Польща (27 липня 2001 р.); в представленому польськими політичними експертами документі «Східна політика Союзу в перспективі його розширення за рахунок держав Центральної та Східної Європи – польська точка зору» (жовтень 2003 р.).

Логіка ухвалення наведених документів була продиктована взаємним інтересом двох держав щодо забезпечення політичної стабільності в регіоні Центрально-Східної Європи та в рівноправній інтеграції до європейських структур, гарантування національної безпеки в рамках створення загальноєвропейської системи безпеки. Подальші рішення засвідчують, що дружня співпраця двох країн набуває незворотного і стійкого характеру. Це, зокрема, підтверджують численні нормативно-правові акти, загальна кількість яких на сьогодні вже обчислюється не десятками, а сотнями. Серед цих актів варто виділити наступні: Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про додаткові заходи зміцнення довіри та безпеки (30 листопада 2004 р.); Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про економічне співробітництво (04 травня 2006 р.); Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в галузі інформації (30 грудня 2008 р.); Угода між Службою безпеки України та Агенцією внутрішньої безпеки Республіки Польща про співпрацю (02 вересня 2009 р.); Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про скасування оплати за видачу національних віз (15 вересня 2012 р.); Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення (01 січня 2014 р.).

Слід відзначити також той факт, що зовнішньополітичні документи постійно підкріплюються внутрішньодержавними, до яких, зокрема, слід віднести Стратегію безпеки Республіки Польща (2000 р.) та розроблену українською стороною Національну Концепцію відносин стратегічного партнерства з Республікою Польща (2001 р.). Довгостроковий і незворотний характер взаємовідносин двох країн засвідчує Польська програма допомоги для розвитку на 2016 – 2020 роки. Згідно цього документа Україна включена до числа 10 пріоритетних країн-реципієнтів надання допомоги з метою підтримки демократичних реформ.

Достатньо міцна нормативно-правова база двосторонніх відносин України й Польщі є свідченням поступового зміцнення політичного, економічного, міжнародно-правового й культурного співробітництва. Разом з тим залишаються недостатньо врегульованими цілий ряд проблем. Насамперед це стосується прикордонного співробітництва, спільної історичної спадщини, освіти, трудової міграції та ін.

Поступове і послідовне зміцнення стратегічного партнерства Польщі та України засвідчує його інституціоналізація. А це означає, що важливим джерелом осмислення напрямів утвердження дружніх міждержавних стосунків є *інституціональна система забезпечення і координації взаємних стратегічних інтересів двох держав*.

На сьогодні зазначену координацію спільно здійснюють: Консультативний комітет президентів України та Республіки Польща; Українсько-польська змішана комісія з питань торгівлі та економічного співробітництва; українсько-польська та польсько-українська парламентські групи; Постійна українсько-польська конференція з питань європейської інтеграції; Польський інститут у Києві; Українсько-польський, Польсько-український форуми, Фонд Центр досліджень Польща – Україна та ін. Окрім цього, існує цілий ряд дослідницьких структур у кожній з країн, які значною мірою спеціалізуються на польсько-українській та українсько-польській проблематиці. У Польщі це Центр східних досліджень, Польський інститут міжнародних справ; Інститут справ публічних; Фонд імені Стефана Баторія; Польська академія наук і мистецтв; Студіум Східноєвропейських досліджень Варшавського університету та ін. В Україні це Інститут світової політики; Центр українсько-польських студій; Центр польських та європейських студій Національного університету «Києво-Могилянська академія»; Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки; Українсько-польський центр академічних обмінів, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Польське наукове товариство у Житомирі та ін. У цьому зв'язку слід погодитися з думкою польського політичного експерта Катажини Пелчинської-Наленч, яка зазначає: «Добрі відносини між країнами не можуть триматися тільки на добрій волі, симпатії чи дружбі тих чи інших груп людей, тож дуже важливою є інституціоналізація» [6].

Відповідно слід відслідковувати цей напрям та здійснювати поточну оцінку ефективності діяльності тих чи інших структурних підрозділів на предмет реального впливу на якість двосторонніх відносин. При цьому слід шукати взаєморозуміння на основі відкритості, діалогу, компромісу й уникати утворення структур, орієнтованих на односторонній розгляд спірних проблем.

Руйнація наприкінці минулого століття радянської тоталітарної системи й похідного від неї так званого соціалістичного табору породила ілюзію щодо гармонізації міжцивілізаційних відносин. Однак досить скоро зазначена ілюзія розвіялась, і це змусило вчених констатувати суворі реалії, які засвідчують, що «проблема виживання людства не стала менш болючою у новому ХХІ столітті, ніж у жахливому ХХ, і загальний міцний мир лишається недосяжною метою на тлі збройних конфліктів й терористичних актів, що виникають у різних куточках світу» [7, с. 7]. Відтак дуже важливим джерелом політичного аналізу українсько-польських відносин є *державно-політичні рішення у сфері безпекової політики, бротьби проти гібридних зовнішньополітичних загроз*.

Реальною загрозою для всієї системи європейської безпеки постала у 2014 році агресивна політика Росії. За цих умов передовим форпостом захисту європейських цінностей і демократичного порядку виступила Україна. Поляки, пам'ятаючи заповіт батька-засновника сучасної польської державності Юзефа Пілсудського, що без української незалежності не буде безпеки для Польщі, належним чином оцінили героїчні зусилля українського народу. Реальною військовою допомогою Україні стало створення литовсько-польсько-української бригади «ЛитПолУкрбриг». Польща одразу прийняла рішення про виділення значної кредитної допомоги Україні, розробила цілий ряд стипендіальних програм для студентів з Донецької та Луганської областей, Криму. Поряд з цим Польща здійснює постійний тиск на Росію (заборона перельоту літака міністра оборони РФ над своєю територією, припинення діяльності польських консульств в Донецьку та Севастополі, відкладення низки польсько-російських і російсько-польських культурних заходів та ін.). Державний концерн «Укроборонпром» і польська компанія WB Electronics домовились про співробітництво у сфері протиповітряної оборони, зокрема в галузі створення зенітної і зенітно-ракетної техніки. Розробка нових зразків озброєння для України з компанією країни-члена НАТО дозволила «Укроборонпрому» остаточно визначити курс переходу на міжнародні стандарти. Розвивається співпраця між ВМС України та Польщі, зокрема досягнуто домовленості про участь ВПК України у частковій модернізації винищувачів морської авіації ВМС Польщі. Відбувається обмін досвідом реформування військ і підтримання на належному рівні їх боєготовності. Розвивається співпраця прикордонних військових округів – Західного оперативного командування ЗС України та Сілезького військового округу ЗС Республіки Польща. Зазначена співпраця дала підстави польському дослідникові А. Джевськи констатувати: «розвиток польсько-українського військового співробітництва став природним продовженням добросусідських відносин між країнами» [8, с. 161].

Нова Глобальна стратегія ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки, затверджена у 2016 р., орієнтує на те, що порушення Росією міжнародного права і дестабілізація України на тлі

тривалих конфліктів у Чорноморському регіоні стали викликом самій суті європейської безпеки, у відповідності з чим необхідне об'єднання зусиль усіх країн ЄС у протидії загрозам, а також провадження єдиної зовнішньої та безпекової політики [9]. На виконання цієї стратегії у Варшаві 26 жовтня 2017 р. було відкрито Платформу дій Україна-НАТО щодо гібридних загроз. Метою Платформи є створення антигібридних механізмів співпраці між НАТО та Україною. Створення Платформи є одним з основних елементів Комплексного пакета допомоги для України (The Comprehensive Assistance Package CAP for Ukraine), який лідери країн і урядів прийняли під час саміту НАТО у Варшаві в 2016 році.

У зазначеному аспекті українські вчені Національного інституту стратегічних досліджень констатують: «Єдиним інструментом впливу міжнародної спільноти є дії держав стосовно держави-порушника – санкції, ембарго тощо. Для високої дієвості таких заходів потрібні політична воля і однострійність» [10]. Отже допомога НАТО і окремих країн, які представляють альянс, для України є надзвичайно важливою. З іншого боку, Україна, яка бореться з російською агресією, має унікальний досвід функціонування держави в умовах гібридної війни, важливий для країн НАТО.

Системне осмислення наявного досвіду в життєво важливій військово-стратегічній сфері дозволить оптимізувати напрями подальшої співпраці, зокрема з таких важливих проблем як: остаточне визначення Україною переходу на міжнародні стандарти у військовій сфері; обмін досвідом реформування військ і підтримання на належному рівні їх боєготовності; об'єднання зусиль усіх країн ЄС у протидії гібридним загрозам, а також провадження єдиної зовнішньої та безпекової політики; консолідовані дії європейських держав стосовно держави-порушника (точкове застосування санкцій, ембарго тощо); вироблення на базі ООН спільної позиції щодо беззастережного виконання всіма країнами світу приписів міжнародного права та пошуки шляхів його вдосконалення задля врегулювання нестандартних ситуацій; вивчення країнами НАТО унікального українського досвіду функціонування держави в умовах гібридної війни.

Загалом, можна констатувати: вироблення Україною і Польщею спільної безпекової стратегії пов'язане як із внутрішнім розвитком українського та польського суспільств, так і з зовнішніми чинниками, необхідністю віднайти формулу безпеки, котра б враховувала інтереси обох держав у регіоні Центральної та Східної Європи, убезпечувала їх від деструктивних зовнішніх впливів.

Між Україною і Польщею упродовж тисячоліття склалися як дружні, так і надзвичайно складні стосунки. Звичайно, на шляху до примирення між двома народами й державами вже немало зроблено. Зокрема, у 2016 році Парламенти України й Польщі ухвалили спільну Декларацію пам'яті й солідарності щодо подій Другої світової війни, в якій наголошується, що з досвіду загальносвітової трагедії слід зробити висновки – і не лише українцям та полякам, а й усій європейській спільноті. Однак у відносинах між двома народами, на превеликий жаль, залишаються досить стійкими чинники, які провокують протистояння, взаємні образи, аж до несприйняття і небажання почути протилежну сторону. За цих умов важливим джерелом переосмислення й переформатування ставлення до політичної історії і національної пам'яті є *ідейно-теоретичний потенціал публічних заходів (наукових конференцій, дебатів, дискусій, офіційних зустрічей), що сприяють примиренню стосовно спірних історичних подій, розвінчуванню стійких стереотипів.*

Час від часу рецидиви історичної ворожнечі між двома сусідніми країнами даються взнаки, у тому числі й на офіційному рівні. Йдеться насамперед про такі негативні прояви взаємного протистояння як: війна пам'ятників загиблим полякам і українцям; поширення на рівні масової свідомості застарілих стереотипних уявлень, що принижують національну гідність; намагання політизувати політику пам'яті через спекуляції на трагічних подіях минулого, в яких постраждали представники обох народів; закиди польських радикалів щодо відновлення Речі Посполитої у кордонах 1939 р. та непродумані заяви деяких українців, що спонукають «забути про Польщу років на 25». Нову хвилю взаємних звинувачень значною мірою спровокував фільм польського режисера Войцеха Смажовського «Волинь». І хоча на офіційному рівні українські і польські дипломати кваліфікували його як твір мистецтва, що не претендує на точність висвітлення історичних подій, однак він, поза всяким сумнівом, посіяв зерно недовіри до українців у масовій свідомості польського суспільства.

Хоча первісно саме Польща виступила активним провідником європейської моделі історичної пам'яті, що базується на формулі взаємного порозуміння (достатньо згадати лист польських єпископів німецьким єпископам, чи залагодження конфлікту навколо Волинської трагедії на початку 2000-х років), однак саме Стратегія історичної політики Польщі, яка втілюється з 2015 року, таїть у собі дуже серйозні наслідки, що стосуються загрози спотворення істини. Йдеться по-перше, про надмірну героїзацію історії, яка зумовлює замовчування таких негативних фактів минулого як колабораціонізм, етнічні чистки, породжує міфологізацію історичної пам'яті; по-друге, про односторонній характер пошуку історичної правди; по-третє, про невинуваті територіальні претензії, приховані за лаштунками ідеї особливої зони національних інтересів.

Реалізація Польщею по відношенню до України наступальної історичної політики породжує зворотню реакцію у питанні втілення Україною своєї політики пам'яті та зумовлює різного роду перекося. На перший погляд політика пам'яті за своїм сутнісним призначенням означає не що інше як прагнення більше любити свою вітчизну. Однак її зміст суперечить основоположному принципу сучасної демократичної держави, який досить точно інтерпретує литовський інтелектуал Томас Венцлова: «Любити вітчизну, означає уникати ненависті, зберігати тверезий погляд в умовах гострої кризи і протистояння» [11, с. 22].

Відтак за нинішніх умов надзвичайно небезпечною для майбутнього є монополізація політики пам'яті на державному рівні, без залучення широкої громадськості. Це зауваження стосується як Польщі, так і України. У цьому контексті надзвичайно актуальною проблемою для країн Східної Європи є вибір між сумлінням і вітчизною. Зазначена моральна дилема, зокрема, постала в 2014 році перед нинішньою російською інтелігенцією: зрадити своє сумління чи висловити претензії провідній верстві своєї Батьківщини. Більшість представників цієї інтелігенції схилилися до формули імперського патріотизму: «Права чи ні, – це моя країна».

Для Росії з її постімперським синдромом ця дилема є очевидною. Але ж ми стаємо свідками, як останнім часом ця моральна дилема постає й перед Україною та Польщею. Відповідно виникає низка питань: Ототожнювати себе з існуючим політичним режимом, чи ні?; До якої межі можна дозволяти іншим державам виправляти твою країну?; Якою є ціна компромісів і в чому варто поступатися, а в чому стояти до кінця на своєму? Історія засвідчує, що найбільше шкодять вітчизні та нації ті, хто в їх ім'я опускаються до компромісів з владою та її неправомірними діями.

Важливим є також наступне питання: Що означає європейська політика, чи є вона цілісною й послідовною в ціннісному сенсі? Це питання постало у свідомості українців після 2014 року, коли наша країна опинилась у своєрідних лещатах – між російською експансією з її «телефашизмом» і західним «колективним Фейхтвангером» (терміни запропоновані сучасним російським дисидентом Андреем Піонтковським – В. Г.).

Що стосується Польщі, то її зовнішня і внутрішня політика останніх років спонукає до з'ясування питання: Чи позбулася Польща остаточно впливу попереднього історичного досвіду, або точніше – стилю поведінки країн «іншої Європи»? Тут є певні сумніви. Йдеться не про безпосередній вплив якихось політичних сил, а про опосередкований, що виявляється в нетерпимості, намаганнях втілення безальтернативного здійснення політики, порушенні принципу толерантності. Відповідно і українцям варто замислитись: Чи позбудемось ми російського впливу разом зі вступом до ЄС, чи нам знадобиться тривалий період для адаптації до європейських механізмів?

Англійський історик Арнольд Тойнбі ще в минулому столітті передбачав невідворотність переходу від політики, що спирається на мислення в категоріях національних держав, до політики, що враховує глобальний характер міжнародних відносин. В надзвичайно складний, жорстокий період національного ренесансу в Україні такий підхід багато кому, можливо, здаватиметься передчасним. Хоча в умовах необхідності інтеграції суспільства в лоно демократичного світу лунають і альтернативні заклики. Так, 15 вересня 2016 р. Український ПЕН-центр провів у Львові дискусію на тему «Культура між викликом глобалізму та спокусою націоналізму». Його голова Микола Рябчук, зокрема зазначив: «Нативізм не менш утопійний, ніж глобалізм, тільки його утопія розташована не у майбутньому, а в минулому. А тому, якщо нам, тобто нашій культурі, доводиться вибирати між цими двома проектами, мусимо взяти щось корисного від кожного, а все ж ставити на майбутнє. Бо минулого ми так чи так не змінимо і до його утопії не повернемося. Майбутнє ж тим часом залишається відкритим. І хоча шанси зробити його розумнішим і перспективнішим загалом невеликі, вони все ж поки що існують і за них варто боротися» [12]. На пошуки можливостей для примирення орієнтує і дослідниця Інституту світової політики Катерина Зарембо, яка зауважує: «Обговорення всіх історичних питань необхідно перевести з політичної площини у наукову, зокрема в рамках Українсько-польського форуму істориків. Водночас, варто усвідомлювати, що робота форуму передбачає копітку наукову працю, яка у короткотерміновій і навіть середньостроковій перспективах не зможе розставити усі крапки над «і» в історичних претензіях» [13, с. 36].

Подібні підходи є своєрідним застереженням, що зосередження виключно на взаємних образах створює ґрунт лише для ксенофобії та національної нетерпимості. До того ж, вони суперечать викликам майбутнього, аналізуючи які американський футуролог Джордж Фрідман прогнозує, що до середини нинішнього століття відбуватиметься процес зміцнення країн Східної Європи. І в разі успіху цього процесу центр ваги європейського порядку зміститься на Схід, що саме по собі буде слугувати стабілізуючим чинником [14, с. 203]. Оскільки ж Україна і Польща є близькими країнами за своєю історичною долею, очевидно постає необхідність розбудовувати на практиці європейську політику примирення, яка для

обох країн має базуватися на європейському принципі поглиблення діалогу між громадянами з різною історичною пам'яттю з метою дійти спільних поглядів на минуле, сьогодення і майбутнє.

Таким чином, попри існуючі проблеми, сьогодні маємо всі підстави констатувати вагомий рівень українсько-польського співробітництва. При цьому в двосторонніх взаємовідносинах України і Польщі варто звертати погляд насамперед на позитивні речі, утверджувати в масовій свідомості те, що об'єднує дві східноєвропейські країни, висвітлювати погляди людей, які роками будують польсько-українське порозуміння: перекладають книги, налагоджують наукове співробітництво, відновлюють цвинтарі, збирають допомогу для воїнів, які гарантують європейську безпеку на Сході України. Прогресивним силам обох країн, незважаючи на різного роду провокації, слід абстрагуватися від інсинуацій маргінального середовища, виявити мудрість в оцінках історичних подій, визначити спільні пріоритети не лише на середньострокову, а й на довгострокову перспективу. Від рівня взаємовідносин двох країн залежить можливість реалізації потреб національних меншин – української в Польщі й польської в Україні. Поряд з цим зміцнення міждержавного співробітництва сприятиме встановленню тіснішого співробітництва між українським і польським суспільствами в цілому, від чого значною мірою залежить майбутнє обох країн у спільному Європейському Домі.

1. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / відп. ред. С. В. Віднянський. Київ: Генеза, 2004. 616 с.
2. Зовнішня політика України – 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за заг. ред. Г. М. Перепелиці. Київ: ВД «Стилос», 2007. 272 с.
3. Мілош Чеслав. Велике князівство літератури: вибрані есеї / передмова О. Гнатюк, упоряд.: О. Коваленко та І. Ковальчук, пер. із польської О. Коваленко, І. Ковальчук, А. Павлишина. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 440 с.
4. Гнатюк Оля. Між літературою і політикою. Есеї та інтермедії. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. 368 с.
5. Альберда Т. Богдан Осадчук: життя як запит на свободу, або Blitzkrieg українського «Берлінця». URL: h.ua/story/363513/ (дата звернення: 12.10.2017).
6. Сучасні українсько-польські відносини – це «стратегічний маразм». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28716447.html> (дата звернення: 11.10.2017).
7. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. Київ: Генеза, 2006. 240 с.
8. Drzewicki A. Stosunki z Ukrainą w sferze bezpieczeństwa: polski punkt widzenia. *Bezpieczeństwo narodowe*. 2011. № 1. S. 151–168.
9. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy. URL: http://eeas.europa.eu/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf (дата звернення: 14.10.2017).
10. Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / М. М. Розумний, Я. В. Бережний, І. В. Валюшко, Р. В. Власенко та ін.; за заг. ред. М. М. Розумного. Київ: НІСД, 2017. 84 с.
11. Венцлова Томас, Донскіс Леонідас. Передчуття і пророцтва Східної Європи / пер. з лит. Георгій Єфремов, Олег Коцарев. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 120 с.
12. Рябчук М. Поміж двома утопіями. URL: file:///C:/Users/Vova/Desktop/Поміж%20двома%20утопіями%20_%20Збруч.html (дата звернення: 14.10.2017).
13. Зарембо К. Аудит зовнішньої політики: Україна – Польща: Дискусійна записка. Київ: Ін-т світової політики, 2016. 44 с.
14. Фридман Джордж. Следующие 100 лет: прогноз событий XXI века / пер. с англ. А. Калинина, В. Наричи, М. Мацковской. Москва: Эксмо, 2010. 336 с.

STANOWISKO NIEMIEC WOBEC WSPÓŁPRACY Z ROSJĄ: NOWE TENDENCJE I WYBRANE PROBLEMY W DRUGIEJ DEKADZIE XXI WIEKU

Erhard Cziomer. Germany's Position Towards Cooperation with Russia: New Tendencies and Selected Problems in the Second Decade of the 21st Century.

The paper synthetically presents new trends and selected issues concerning Germany's stance vis-à-vis Russia in the second decade of the 21st century. It concentrates on an analysis of the following substantive issues:

- draft of the essence of domestic political shifts in Germany and Russia in international context;
- presentation of general assumptions featuring the new strategy in German policy vis-à-vis Russia;
- showing principal challenges as well as selected problems of German cooperation with Russia in the period 2014-17;
- underscoring new tendencies in Russia's impingement on Germany together with German judgments as to Russia's international role in the era of the Ukrainian crisis in light of opinion polls.

Over the years 2003-17, as a result of internal changes in Germany, a multi-party system took on a shape that made it harder to create a coalition and a new government after the parliamentary election of September 24, 2017. In Russia, in turn, the authoritarian government system with president Vladimir Putin at the helm strengthened. President Putin, through the annexation of Crimea and support for separatists in Donbas, begot to the persistent destabilization of Ukraine. The above mentioned developments were accompanied by a transition from the post-Cold War, unipolar international system, with the United States on top, towards a multipolar international system with the rising significance of China and Russia. Russia transformed into a geopolitical "competitor" of its strategic partner, Germany. On the other hand, Germany – as a leading EU and NATO state – together with France attempted to solve the Russian-Ukrainian conflict. It managed merely to achieve a partial armistice in Donbas within the framework of the OSCE mission (the Second Minsk Agreement from February 12, 2015). Due to the strong political and economic ties, Germany solely and temporarily suspended some forms of contact and cooperation with Russia and decided to reintroduce them in 2015. Germany engaged in hammering Western sanctions against Russia and their implementation during 2014-18. It concurrently supported Ukraine in its endeavors to achieve association with the EU in 2016. Simultaneously, Russia took advantage of its trump cards in the form of its presence in Germany ("Russian Germans", media: Sputnik and RT as well as sympathy in some political and social circles) to prop up anti-Western and populist tendencies in this country.

Keywords: Germany, Russia, cooperation, new tendencies, challenges, problems.

Wstęp

Celem opracowania jest przedstawienie stanowiska Niemiec wobec współpracy z Rosją w nowych uwarunkowaniach wewnętrznych i międzynarodowych. Zagadnienie to posiada duże znaczenie poznawcze, ponieważ relacje niemiecko-rosyjskie ze względu na doświadczenia historyczne, położenie geopolityczne, potencjały oraz rolę międzynarodową obu państw, zawsze wykraczały poza wymiar dwustronny, stanowiąc zarazem ważny element kształtowania bezpieczeństwa i współpracy w skali ogólnoeuropejskiej i globalnej.

Praca opiera się na szerokiej bazie źródłowej, w tym zwłaszcza dostępnych na stronach internetowych dokumentach rządu federalnego oraz jego ważniejszych resortów [1]; dokumentacji – Petersburger Dialog [2]; Deutsch-Russisches Forum [3]; zestawie analiz i materiałów źródłowych Uniwersytetu w Bremie [4]. Z literatury specjalistycznej na temat ogólnych tendencji ewolucji współpracy niemiecko-rosyjskiej na uwagę zasługują najnowsze syntezy – niemiecka [5], rosyjska [6] oraz w literaturze polskiej [7, s. 27-56]. Dużo informacji odnośnie do strategii, taktyki oraz roli czołowych polityków niemieckich zawierają najnowsze oceny – kanclerz A. Merkel [8], byłego kanclerza federalnego i prorosyjskiego lobbysty Gazpromu – G. Schroedera [9] oraz relacje długoletniego ministra spraw zagranicznych i obecnego prezydenta federalnego F.W. Steinmeiera [10]. W centrum zainteresowania niemieckich analiz specjalistycznych znajduje się również strategia i taktyka rządu ekipy prezydenta Rosji W. Putina [11] oraz jego wpływ na realizację polityki Rosji wobec Niemiec [12].

Ograniczone ramy opracowania pozwalają autorowi wyłącznie na formułowanie syntetycznych ocen, tez i hipotez na temat stanowiska Niemiec wobec Rosji.

1. Istota przemian wewnątrzpolitycznych w Niemczech i Rosji w kontekście międzynarodowym

W ciągu XXI w. doszło do ważnych przemian wewnątrzpolitycznych w Niemczech i Rosji, których współpraca wykraczała poza wymiar bilateralny. Posiadały one zarówno ważny wpływ na przyszły kształt Unii Europejskiej (UE), jak również niektóre elementy modyfikacji oraz ewolucji współczesnego systemu międzynarodowego. Można to syntetycznie ująć następująco:

Niemcy – jako pierwsza gospodarka UE oraz czwarta świata po USA, Chinach (CHRL) i Japonii – stały się w połowie drugiej dekady XXI w. atrakcyjnym partnerem gospodarczym oraz ważnym graczem

międzynarodowym. Składały się na to przede wszystkim pomyślny rozwój gospodarczy, niskie bezrobocie oraz relatywnie wysoki poziom życia społeczeństwa. Wskaźniki te zawdzięczano głównie reformie rynku pracy, zainicjowanej i wdrożonej przez byłego kanclerza G. Schroedera w tzw. Agendzie 2010 z lat 2003–2004. Jej istota polegała na znacznym ograniczeniu wysokości świadczeń społecznych dla bezrobotnych oraz wymuszeniu różnych form zatrudnienia w pracach dorywczych. Dzięki tym działaniom w latach 2015–2016 w Niemczech obniżyła się stopa bezrobocia do ok. 4% przy równoczesnym powiększeniu się do 2,03 mln osób pobierających najniższe świadczenia społeczne – tzw. Hartz IV (391 euro miesięcznie na osobę, pomijając zwolnienie z czynszu oraz opłat za leczenie zdrowotne). W następstwie tego coraz większa liczba osób pracowała dorywczo na niskopłatnych „umowach śmieciowych”. W dodatku płace w Niemczech wschodnich pozostawały średnio nadal niższe o ok. 30% niż w Niemczech zachodnich, choć równocześnie ze starych krajów związkowych (dawna RFN) do nowych krajów związkowych (była NRD) w latach 1990–2016 ogólny transfer finansowy wyniósł ok. 2 biliony Euro. Ważnym elementem silnej pozycji gospodarki niemieckiej w skali światowej pozostawały przede nadwyżki eksportu nad importem w skali globalnej. Rekordowe dodatnie saldo w handlu zagranicznym od połowy pierwszej dekady XXI w. kolejno w poszczególnych latach kształtowało się następująco w miliardach euro: 2007 – 195,3; 2008 – 178,2; 2009 – 138,6; 2010 – 154,8; 2011 – 158,7; 2012 – 193,2; 2013 – 197,6; 2014 – 213,6; 2015 – 247,8 [13, s. 28]. Na marginesie warto dodać, że wśród nielicznych, a zarazem najważniejszych partnerów gospodarczych, z którymi Niemcy odnotowały deficyt handlowy w 2016 r., były CHRL – 18,1 mld oraz Rosja – 4,5 mld Euro. W nowszych analizach podkreśla się, że sprawa tych nadwyżek w coraz większym stopniu staje się powodem krytyki Niemiec ze strony partnerów zewnętrznych, w tym zwłaszcza USA. Zaznaczają oni, iż nadwyżki wynikają w dużym stopniu z polityki niższych płac oraz celowego ograniczania popytu w Niemczech. Politycy niemieccy zwracają uwagę na dużą konkurencyjność gospodarki RFN. Równocześnie jednak w Niemczech powiększa się luka inwestycyjna, która wpływa ujemnie na poziom infrastruktury komunalnej, dróg lokalnych itp. Poważnym wyzwaniem dla perspektywnego rozwoju gospodarczego jest też luka wykształceniowa i brak dobrych specjalistów w wielu branżach. Oblicza się, że w Niemczech występuje deficyt ok. dziewięćdziesięciu zawodów wymagających wyższych kwalifikacji. W sumie w drugiej dekadzie XXI w. w Niemczech roczne zapotrzebowanie na zatrudnienie specjalistów zagranicznych wynosi ok. 300 tys. osób rocznie [12, s. 47–109].

Dobra koniunktura gospodarcza oraz relatywnie wysoki poziom życia niektórych grup społeczeństwa nie wpływały jednak automatycznie na utrzymanie się stabilności wewnątrzpolitycznej Niemiec. Wyrazem tego była między innymi konieczność utworzenia dwukrotnie Wielkiej Koalicji CDU/CSU/SPD w latach 2005–2009 oraz 2013–2017, na czele z kanclerz Angelą Merkel, która przewodziła również koalicji chadecko-liberalnej CDU/CSU/FDP w okresie 2009–2013, sprawując łącznie przez 12 lat urząd kanclerza federalnego. W okresie kanclerstwa Merkel (2005–2017) obok określonych sukcesów doszło do spłaszczenia różnic programowych między chadecją a socjaldemokracją. Osłabiło to znacznie rolę centrum w systemie politycznym. Socjaldemokracja oraz chadecja jako największe „partie ludowe” w RFN po 1949 r., straciły w drugiej dekadzie XXI w. swoich tradycyjnych wyborców i sympatyków. Równocześnie wzmocnieniu uległy w Niemczech tendencje lewicowe i nacjonalistyczno-populistyczne poprzez umocnienie się dwóch partii antysystemowych – Partii Lewicowej (Die Linke) od 2007 r. oraz Alternatywy dla Niemiec (AfD) po 2013 r. Nowe podziały polityczne zostały zaostrzone w wyniku podjętej 12 września 2015 r. przez najbliższe otoczenie kanclerz Merkel decyzji o całkowitym otwarciu granic oraz niekontrolowanym napływie przez Austrię ok. 1 mln „nielegalnych uchodźców” do Niemiec. Doprowadziło to do ostrych kontrowersji politycznych w Niemczech, wzmacniając wyraźnie w latach 2016–2017, podczas kampanii wyborczych na szczeblu krajowym i federalnym, partie i ruchy prawicowo-populistyczne, w tym głównie AfD [15, s. 63–72].

Odzwierciedlały to wyraźnie wyniki wyborów do Bundestagu 24 września 2017 r., w których poszczególne partie uzyskały następującą liczbę głosów wyborców: CDU – 26,8%; CSU – 6,2%; razem CDU/CSU – 32,9%; SPD – 20,5%; AfD – 12,6%; Partia Lewicy – 9,2%; FDP – 10,2%; Zieloni – 8,9%. Największe straty w stosunku do wyborów z 2013 r. poniosły: CDU – 8,6% oraz SPD – 5,2%. Pierwszy raz do Bundestagu weszła nacjonalistyczno-populistyczna AfD, którą zasilili dotychczasowi wyborcy oraz sympatycy z pozostałych partii – z CDU ponad 1 mln, z SPD ponad 500 tys., z Partii Lewicowej ponad 400 tys., z FDP – 50 tys., ponadto dodatkowo 1280 tys. z grupy wyborców niezdecydowanych oraz 740 tys. z mniejszych partii, które nie przekroczyły progu wyborczego 5%. Sporą liczbę głosów CDU i SPD utraciły także na rzecz FDP. Największe poparcie uzyskała AfD w nowych krajach związkowych (była NRD), gdzie w Saksonii wyprzedziła nawet główną partię rządzącą tym krajem związkowym bez przerwy od 1990 r. – CDU. Kierownictwo AfD właściwie wyczuło nastroje społeczne, kierując ostrze swojej agitacji wyborczej przeciwko polityce kanclerz Merkel w sprawie masowego napływu uchodźców do Niemiec oraz wynikającego z tego zagrożenia dla bezpieczeństwa wewnętrznego. Nadzwyczaj korzystne dla AfD wyniki we wschodnich krajach związkowych nie tylko

świadczyły o tym, że partia bardziej zmobilizowała wyborców, ale dodatkowo wiązały się z utrzymującymi się tam dysproporcjami rozwojowymi oraz trudnościami psychologicznymi – scalaniem się społeczeństwa w obu częściach Niemiec. Dowodziły one także istnienia głębokich obaw wśród Niemców wschodnich przed niebezpieczeństwem degradacji społecznej w dobie szybko postępujących zmian globalizacyjnych. Nie bez znaczenia były także utrzymujące się stereotypy i uprzedzenia wobec obcych, w tym zwłaszcza azylantów i cudzoziemców na wschodzie Niemiec [16].

Wynik wyborów do Bundestagu z 24 września 2017 r. uwidocznił postępujące zmiany układu sił wewnątrzpolitycznych w Niemczech. Po odrzuceniu przez kierownictwo SPD – ze względu na słaby wynik wyborczy oraz krytykę stylu rządzenia kanclerz Merkel – możliwości kontynuacji Wielkiej Koalicji, CDU/CSU zdecydowała się na podjęcie rozmów sondażowych na temat utworzenia nowego rządu koalicyjnego z FDP i Zielonymi – tzw. Jamajki. Zostały one ze względu na różnice programów oraz interesów politycznych zerwane w dniu 20 listopada 2017 r. przez przywódcę liberałów – Christiana Lindnera. W powstałej sytuacji pod naciskiem kół gospodarczych oraz innych grup interesów pod auspicjami prezydenta W.F. Steinmeiera, 7–12 stycznia 2018 r. doszło do rozmów sondażowych między CDU/CSU a SPD. Mimo oporów wewnętrznych SPD zgodziła się zgodnie z uchwałą swojego nadzwyczajnego zjazdu 21 stycznia 2018 r. na rozpoczęcie oficjalnych rozmów koalicyjnych na temat ponownego utworzenia w Niemczech Wielkiej Koalicji. Ich pomyślny wynik musiał być dodatkowo zatwierdzony przez 440 tys. członków SPD w powszechnym i bezpośrednim głosowaniu indywidualnym. Jego pozytywny wynik miał przesądzić dopiero o utworzeniu nowego rządu CDU/CSU/SPD prawdopodobnie na przełomie marca i kwietnia 2018 r. W przeciwnym wypadku miało dojść do przedterminowych wyborów [18].

Przedłużanie się okresu tworzenia nowego rządu po wyborach parlamentarnych z 24 września w 2017 r. niosło ze sobą nie tylko poważne następstwa wewnątrzpolityczne, lecz miało również określone implikacje dla polityki zagranicznej, w tym również w zakresie relacji rosyjsko-niemieckich.

Rosja jako sukcesor ZSRR przeszła okres burzliwych przemian wewnętrznych w okresie nieudolnych rządów prezydenta Borysa Jelcyna w latach 1991–1999. Jego następcą w rozgrywce o władzę różnych klanów na Kremlu został Władimir Putin, wywodzący się z szeregow dawnego KGB. Putinowi, początkowo jako premierowi (1999/2000), a następnie jako prezydentowi Federacji Rosyjskiej (FR), udało się w ciągu pierwszej (2000–2004) oraz drugiej (2004–2008) kadencji doprowadzić do poprawy sytuacji społeczno-gospodarczej, ale za cenę wprowadzenia rządów autorytarnych w Rosji. Były one często określane jako „system demokracji sterowanej” lub „demokracji” [18].

W okresie przejściowym prezydentury Dmitrija Miedwiediewa (2008–2012) Putinowi jako premierowi udało się doprowadzić legalnie do zmiany Konstytucji FR, pozwalającej mu jeszcze przez dwie kolejne, wydłużone do sześciu lat kadencje sprawować urząd prezydenta. W 2012 r., w momencie rozpoczęcia przez Putina trzeciej kadencji prezydenckiej, doszło do dalszego umacniania się tendencji autorytarnych w Rosji. W jego najbliższym otoczeniu największe wpływy polityczne – obok zaufanych technokratów, menedżerów, artystów, naukowców i oligarchów – uzyskiwały osoby wywodzące się głównie ze służb specjalnych oraz wojska. Jednak mimo kontroli politycznej nad gospodarką i mediami ze względu na spadek cen surowców energetycznych, pogarszały się stopniowo warunki życia części społeczeństwa rosyjskiego poza wielkimi ośrodkami miejskimi. Oznaczało to dla Putina konieczność ograniczenia polityki współpracy Kremla z USA, NATO i UE przy równoczesnym nasileniu się generalnej krytyki pod adresem Zachodu. Na terenie Rosji wiązało się to z dalszym ograniczeniem swobody działania zachodnich fundacji oraz ośrodków kulturalno-naukowych (tzw. agentów zagranicznych). Ekipa Putina zdecydowanie występowała na rzecz umocnienia strefy wpływów rosyjskich na terenie tzw. bliskiej zagranicy, głównie w europejskich oraz środkowoazjatyckich krajach Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP). Przejawiało się to m.in. w zwalczaniu przez Rosję tzw. kolorowych rewolucji w krajach WNP, zmierzających do forsowania zmian demokratycznych oraz stowarzyszenia z UE. Najistotniejszymi etapami działań Rosji w tym zakresie było:

- oderwanie od Gruzji w wyniku interwencji zbrojnej Rosji zbuntowanych prowincji – Południowej Osetii i Abchazji (sierpień 2008).

- aneksja Krymu (18 marca 2014) oraz wsparcie dla separatystów w Donbasie (od wiosny 2014) na terenie wschodniej Ukrainy [19, s. 489–502].

W latach 2015–2017 Putin udzielił dodatkowo demonstracyjnego i skutecznego poparcia militarnego prezydentowi Baszarowi al Assadowi w wojnie domowej w Syrii przeciwko opozycji oraz Państwu Islamskiemu [20].

Stanowiło to wyraźne wyzwanie pod adresem USA oraz współdziałających z nimi państw koalicji antyislamistycznej, w której uczestniczyły także Niemcy. Dla Putina działania te były zarazem ważnym elementem strategii szukania dodatkowego poparcia ze strony społeczeństwa rosyjskiego dla jego starań w wyborach o fotel prezydencki czwartej kadencji w kwietniu 2018 r.

Zasygnalizowane tu przemiany wewnątrzpolityczne w Niemczech i Rosji w drugiej dekadzie XXI w. posiadały określone implikacje dla ewolucji systemu międzynarodowego w XXI w. Po przewyciężeniu konfliktu Wschód–Zachód w latach 1989–1991 doszło do upadku bloku wschodniego w krajach Europy Środkowej (1989), pokojowego zjednoczenia Niemiec (1990) i rozpadu ZSRR (1991). Dzięki zabiegom zjednoczonych Niemiec do G-7 została przyjęta jako pełnoprawny członek również Rosja w 1999 r. jeszcze w okresie prezydentury Jelcyna, która wówczas była zainteresowana współpracą z UE, USA i NATO. Silne zaangażowanie się USA w walce z terroryzmem międzynarodowym po 11 września 2001 r. nie przyniosło oczekiwanych efektów. Nie doszło do przywrócenia pokoju i stabilizacji ani w odniesieniu do Afganistanu (2001–2014), ani też w Iraku (2003–2011). Na Bliskim Wschodzie pojawiły się natomiast nowe ogniska zapalne – zwłaszcza po utworzeniu Państwa Islamskiego na terenie Syrii i Iraku (2011) oraz destabilizacji w wielu krajach Afryki Północnej i Subsaharyjskiej (po wojnie domowej w Libii w 2011 r.) [21, s. 357–579].

Wspomniane wydarzenia i tendencje rozwojowe w Niemczech i Rosji należy rozpatrywać również w kontekście szerokich zmian międzynarodowych w skali globalnej oraz regionalnej od przełomu pierwszej i drugiej dekady XXI w. Wiązały się one m.in. z osłabieniem roli USA jako jedyne supermocarstwa po zimnej wojnie oraz ze stopniowym przekształcaniem się systemu jednobiegunowego w układ wielobiegunowy [22]. Rosja należała do grupy państw autorytarnych, które od połowy pierwszej dekady XXI w. zdecydowanie działały na rzecz osłabienia pozycji międzynarodowej USA oraz kształtowania multilateralnego systemu międzynarodowego. Do najważniejszych działań ekipy rządzącej na Kremlu wokół prezydenta Putina w kierunku tworzenia przeciwstawnego Zachodowi multilateralnego systemu międzynarodowego zaliczyć można przede wszystkim:

a) aktywne zaangażowanie się w tworzenie ugrupowania krajów BRICS w latach 2001–2011 (Brazylia, Chiny (CHRL), Indie, Rosja oraz Afryka Południowa), dysponujących takimi wskaźnikami, jak: ok. 3 mld ludności (42%), 22,7% nominalnego PKB oraz 32% PKB wg siły nabywczej w skali świata. Wszystkie kraje BRICS należą do grupy G-20, która od chwili światowego kryzysu gospodarczego 2007 + uzyskała przewagę nad egalitarną grupą państw wyskoupzemysłowionych G-7/8, z której Rosja została wykluczona w 2014 r. z tytułu interwencji zbrojnej przeciwko Ukrainie [23].

b) zacieśnianie współpracy polityczno-wojskowej i gospodarczej między Rosją a Chinami, które równocześnie rywalizowały między sobą. Oba kraje formułowały ofertę szerokiej współpracy z partnerami zewnętrznym: Chiny – koncepcję „Nowego Jedwabnego Szlaku” (2013), a Rosja: Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej (EUG)” (2015) [24, s. 430–455].

c) odpowiedź Kremla kontrsanekcjami ekonomicznymi na sankcje zachodnie z tytułu podważenia ładu międzynarodowego poprzez aneksję Krymu oraz destabilizację Donbasu na Ukrainie w 2014 r., nasilenie propagandy antyzachodniej poprzez wsparcia ruchów populistycznych w UE. Ważną bronią Rosji przeciwko Zachodowi było organizowanie zamaskowanych cyberataków na kraje NATO i UE, w tym również Niemcy [25].

Zasygnalizowane działania Rosji od końca pierwszej dekady XXI w. określane są przez niektórych specjalistów niemieckich jako celowe dążenie do zakłócania funkcjonowania systemu multilateralnego o wymownej nazwie multipolarnego nieładu (Multipolare Unordnung) [26].

2. Ogólne założenia nowej strategii w polityce Niemiec wobec Rosji

Od początku XXI w. doszło do zbliżenia politycznego między Niemcami a Rosją. Dzięki zabiegom byłego kanclerza federalnego G. Schroedera Rosja stała się od 2002/2003 r. nie tylko partnerem strategicznym Niemiec, ale całej UE. Mimo pewnych zastrzeżeń status Rosji jako partnera strategicznego podtrzymywały wszystkie kolejne rządy w Niemczech, zarówno chadecko-socjaldemokratyczne (2005–2009), jak i chadecko-liberalne (2009–2013). Początkowo potwierdzał go również powstały pod koniec 2013 r. kolejny rząd Wielkiej Koalicji (CDU/CSU/SPD), na czele z kanclerz A. Merkel. Jednak aneksja Krymu oraz wspieranie przez Rosję separatystów w konflikcie z Ukrainą w Donbasie od wiosny 2014 r., stanowiły poważny cios dla polityki partnerstwa strategicznego Niemiec z Rosją. Rosja nie tylko złamała prawo międzynarodowe, ale przeszła jawnie do polityki konfrontacji ze strukturami zachodnimi – NATO i UE, z którymi Niemcy były ściśle powiązane. Stąd też w latach 2015–2016 coraz częściej określano w niemieckich kręgach rządzących Rosję Putina jako „rywała Niemiec” [27 s. 29–42]. W środowiskach intelektualno-politycznych związanych z SPD i innymi ugrupowaniami politycznymi oraz kołami gospodarczymi czołowym lobbystą prezydenta Rosji W. Putina był wspomniany już, bardzo wpływowy, były kanclerz federalny do 2005 r. G. Schroeder jako przewodniczący Rady Nadzorczej Gazociągu Północnego Nordstreamu.

Mimo pewnych dyskusji w rządzie CDU/CSU/SPD w polityce Niemiec wobec Rosji, w lecie 2014 r. kanclerz Merkel przevorsowała w uzgodnieniu z prezydentem Francji Hollande’em w ramach „formatu normandzkiego”, stosownie do niemieckich interesów politycznych i gospodarczych, swoją strategię i taktkę. Polegała ona na forsowaniu trzech powiązanych ze sobą celów długofalowych:

1) formalnego podtrzymywania stałego kontaktu oraz dialogu politycznego z ekipą Putina na Kremlu, z założeniem, iż leży to zarówno w interesie bezpieczeństwa europejskiego, jak też Niemiec,

2) udziału w wypracowaniu i wdrożeniu sankcji ekonomicznych przez UE i USA jako instrumentu nacisku na Rosję w celu uzyskania od niej określonych ustępstw w przywróceniu pokoju i stabilizacji na Ukrainie, zwłaszcza na terenie Donbasu,

3) utrzymania dwustronnych kontaktów politycznych oraz współpracy gospodarczej z Rosją [27].

Pierwszy cel osiągnięto połowicznie poprzez zawarcie zasygnalizowanych już wcześniej porozumień w Mińsku 12 lutego 2015 r. (Mińsk II). Jednak poza wynegocjowaniem rozejmu oraz okolicznościowej wymiany jeńców za pośrednictwem misji OBWE w latach 2015–2017 Ukraina odrzucała wszelkie rozmowy na temat federalnego statusu Donbasu. Natomiast separatyści dążyli do utrzymania swojego stanu posiadania na Ukrainie Wschodniej (obwody Doniecki i Ługański) oraz zachowania otwartej granicy między Donbasem a Rosją. W ten sposób ekipa Putina realizowała konsekwentnie swoją koncepcję „zamrożenia konfliktu z Ukrainą” [24, s. 234–236].

Administracja prezydenta B. Obamy w USA i większość krajów NATO i UE, mimo pewnych uwag krytycznych, generalnie popierały strategię Merkel–Hollande’a w odniesieniu do rozwiązania konfliktu ukraińsko-rosyjskiego w Donbasie. Nie można bowiem było osiągnąć więcej ustępstw ze strony Putina. Wyniki porozumienia Mińsk II były z jednej strony traktowane w USA oraz w UE jako przesłanka do dalszych ustępstw ze strony Rosji, która z kolei oczekiwała średniofalowo zniesienia sankcji ze strony państw zachodnich. Utrzymujące się sytuacje kryzysowe w UE oraz nowe wyzwania globalne w relacjach transatlantyckich w latach 2016–2017 skomplikowały jednak możliwości szybkiego rozwiązania konfliktu rosyjsko-ukraińskiego oraz ożywienia współpracy Niemiec z Rosją.

3. Zasadnicze wyzwania oraz wybrane problemy współpracy Niemiec z Rosją w latach 2014–2017

Przebieg kryzysu ukraińskiego 2014–2017 miał decydujące znaczenie dla dalszego rozwoju współpracy Niemiec z Rosją. W rozmowach „formatu normandzkiego” od jesieni 2014 r. najistotniejszą kwestią dla kanclerz Merkel była sprawa przerwania działań zbrojnych i stabilizacji Donbasu. Natomiast całkowicie otwartą i sporną sprawą pozostał fakt aneksji Krymu przez Rosję (18 marca 2014 r.) Został on – jako rzecz niezwykle trudna – całkowicie pominięty w porozumieniach Mińsk II. Jednak ze względu na interesy bezpieczeństwa Rosji oraz przejście przez nią na własność twierdzy rosyjskiej na Krymie –Sewastopol, sprawa ta z punktu widzenia prawa międzynarodowego obciążała także oficjalne relacje niemiecko-rosyjskie. Podczas toczącej się kampanii wyborczej do Bundestagu w 2017 r. przewodniczący opozycyjnej FDP Christian Lindner zgłosił propozycję, aby anektowany przez Rosję Krym uznać za „trwałe prowizorium” w dłuższej perspektywie czasowej, do chwili rozładowania napięcia w relacjach Rosji z Zachodem[29].

Propozycja Lindnera nie znalazła uznania ani u kanclerz Merkel i rządu federalnego, ani też wśród partii współrządzących CDU/CSU i SPD. Jednak w licznych komentarzach publicystycznych sprawa Krymu była podnoszona z jednej strony jako poważny długofalowy delikt międzynarodowy z jednej strony, a z drugiej jako fakt, który musi być zaakceptowany przez inne państwa, ze względu na to, że Rosja, jako mocarstwo nuklearne oraz stały członek Rady Bezpieczeństwa ONZ, powoływała się na konieczność ochrony własnego bezpieczeństwa. Tylko aneksja Krymu wykluczała, z punktu widzenia Kremla, realną oraz jednoznaczną możliwość deklarowanego przystąpienia przez Ukrainę do NATO. Zmiana jego statusu mogłaby nastąpić tylko w wyniku zgody Rosji. Nawet politycy i kongresmani USA, krytykujący bezprawny akt aneksji Krymu, nie proponowali żadnych konkretnych działań polityczno-dyplomatycznych USA, nie mówiąc już o presji militarnej na Rosję. USA, Wielka Brytania i Kanada ograniczyły się tylko do pomocy Ukrainie w szkoleniu żołnierzy oraz dostarczeniu jej „nieśmiercionośnego” sprzętu wojskowego. Doraźne, ale priorytetowe znaczenie jako warunek wstępny bliższej współpracy z Rosją miała dla Niemiec przede wszystkim sprawa pokojowego i trwałego rozwiązania konfliktu ukraińsko-rosyjskiego w Donbasie. Jednak i to okazało się bardzo trudne do realizacji [9, s. 869–920].

W rezultacie między marcem a wrześniem 2014 r. USA i UE uzgodniły, a następnie wdrożyły trzy grupy „celowych i selektywnych” sankcji wobec Rosji. Istotne znaczenie miały pierwsze dwie grupy, obejmujące głównie zakaz udzielenia wiz wjazdowych na Zachód oraz blokad kont prywatnych, rygory dla najbliższych doradców, oligarchów i innych współpracowników prezydenta Putina. Sankcje te, mimo iż wiązały się dla Rosji ze stratami, nie przyniosły oczekiwanych rezultatów dla Zachodu. Dlatego też nie mogły szybko wpłynąć na zmianę kursu polityki Rosji wobec Ukrainy. W lecie 2014 r. doszło zatem do dalszego zaostrzenia sankcji ekonomicznych wobec Rosji, zwłaszcza w odniesieniu do samochodów, sektora bankowego oraz eksportu zachodnich urządzeń wojskowych i nowoczesnych technologii. Te ostatnie miały duże zastosowanie w poszukiwaniu i eksploatacji surowców energetycznych i w innych dziedzinach modernizacji gospodarki rosyjskiej. Nie obejmowały one jednak importu towarów rosyjskich do USA i UE. Niemniej od jesieni 2014 r. gospodarkę i system finansowy Rosji dodatkowo dotknęły ujemne tendencje i trudności związane

z utrzymaniem się ceny poniżej 100 dolarów za baryłkę ropy naftowej na rynkach światowych oraz z masowym odpływem z Rosji giełdowego kapitału spekulatywnego za granicę w wysokości ok. 125 mld USD (2014). Sankcje obejmowały także niektórych oligarchów ukraińskich, współpracujących z Rosją, głównie na Krymie oraz w Donbasie. Zostały one w latach 2014–2017 kilka razy przedłużone, ostatnio w połowie 2017 r. do 31 stycznia 2018 r. [30].

Rząd CDU/CSU/SPD lojalnie popierał sankcje UE i USA wobec Rosji, mimo strat poniesionych przez gospodarkę niemiecką. Problem nabrał jednak wymiaru polityczno-strategicznego, kiedy Senat USA w połowie czerwca 2017 r. zdecydował ogromną większością głosów Republikanów i Demokratów, że sankcje wobec Rosji zostaną rozszerzone z tytułu poparcia dla realizacji projektu koncernu rosyjskiego Gazpromu – Nordstream 2. Na decyzję tę odpowiedziały ostrym protestem rządy Niemiec i Austrii oraz Komisja Europejska w Brukseli. Dwa duże koncerny niemieckie musiały się liczyć z objęciem ich sankcjami amerykańskimi ze względu na pomoc Rosji w finansowaniu wspomnianego projektu równoległe ze współpracą z firmami USA. Realizacja Nordstream 2 posiadała istotne znaczenie dla zaopatrzenia Niemiec w gaz ziemny [31]. USA argumentowały, iż sankcje przeciwko Gazpromowi podyktowane są głównie troską o ochronę interesów gospodarczo-finansowych Ukrainy, gdyż utraci ona znaczne wpływy z opłat za tranzyt gazu rosyjskiego do UE po wybudowaniu drugiej nitki Gazociągu Północnego. Natomiast Niemcy i KE upatrywały w tej decyzji jedynie motywy ekonomiczne USA oraz ich dążenie do zwiększenia dostaw własnego gazu LNG do krajów UE [32]. Ze względu na jednostronną decyzję USA bez uzgodnienia z Komisją Europejską, Niemcy i Austria odrzuciły argumentację USA, zapowiadając zdecydowaną ochronę swoich interesów ekonomiczno-strategicznym. Utrzymywano też, iż inwestycja drugiej nitki Nordstreamu posiada wyłącznie charakter „biznesowy” (Merkel). Mimo kampanii wyborczej do Bundestagu kanclerz Merkel z CDU i wicekanclerz Gabriel z SPD odrzucili jednoznacznie argumentację amerykańską, zapowiadając ochronę interesów ekonomicznych Niemiec. Komisja Europejska poparła stanowisko Niemiec i Austrii [33]. Prezydent Trump poparł sankcje, aby osłabić wymowę oskarżeń swoich doradców podczas kampanii wyborczej w 2016 r. o współpracę z Rosją. Sprawa sankcji USA przeciwko budowie 2 nitki Gazociągu nie została jeszcze ostatecznie przesądzona, ale próba jej konsekwentnego wdrożenia może mocno skomplikować nie tylko relacje USA–Niemcy, ale także Ukrainy i Polski.

Na marginesie można stwierdzić, iż stanowisko rządu CDU/CSU/SPD przeciwko amerykańskiemu planowi sankcji wobec Rosji popierało w sondażach 83% ankietowanych Niemców. Natomiast 77% ankietowanych upatrywało chęć nałożenia dodatkowych sankcji USA przeciwko Rosji w 2017 r. tylko ze względów na własne interesy gospodarcze, a nie z powodu kryzysu ukraińskiego. Dla porównania w lipcu 2015 r. 50% ankietowanych w Niemczech uznawało sankcje wobec Rosji za słuszne, a 41% było temu przeciwnie. Równocześnie według tego samego sondażu Instytutu Forsa o ile jeszcze jesienią/zimą 2013/2014 – w trakcie protestów na Majdanie w Kijowie oraz po aneksji przez Kreml Krymu w marcu 2014 r. – 38% respondentów w Niemczech uznawało Rosję za odpowiedniego partnera dla Niemiec, o tyle liczba ich na początku lipca 2017 r. zmalała do 34% [34].

Mimo zasygnalizowanych sankcji USA i UE wobec Rosji oraz ich jednoznacznego poparcia przez kanclerz Merkel i cały rząd CDU/CSU/SPD, politycy niemieccy wszystkich ugrupowań politycznych utrzymywali intensywne kontakty z Rosją. Szczególnie czołowi politycy SPD na czele z ministrem spraw zagranicznych Steinmeierem oraz wicekanclerzem Gabrielem składali często wizyty w Moskwie, prowadząc także dodatkowo przy każdej okazji rozmowy z prezydentem Putinem. Kanclerz Merkel poza negocjacjami w ramach „formatu normandzkiego”, w latach 2014–2017 rozmawiała z Putinem telefonicznie ponad pięćdziesiąt razy. Wiele wskazuje na to, iż początkowo w 2015 r. Merkel wierzyła, iż pod wpływem sankcji zachodnich dojdzie do przyspieszenia realizacji postanowień Mińsk II. Jednak w ciągu 2016 r. Merkel doszła do wniosku, iż perspektywa zakończenia kryzysu ukraińsko-rosyjskiego nie ma większych szans na powodzenie. Poza tym wbrew oczekiwaniom Rosja nie tylko nie została izolowana na arenie międzynarodowej, ale od przełomu 2015/2016 r. wzmocniła swoją pozycję na Bliskim Wschodzie (Syria) oraz zacieśniła dodatkowo współpracę z CHRL, Iranem i Turcją [6, s. 38–49]. Mimo sceptycznej postawy wobec Putina od 2012 r. Merkel zależało coraz bardziej na pozyskaniu przychylności Rosji w sprawach klimatycznych podczas szczytu G-20 w Hamburgu 6–8 lipca 2017. Z dostępnych relacji medialnych wynika, że rozmowy Merkel z Putinem w Soczi na początku maja 2017 r. nie przyniosły żadnego przełomu, ale Kremlowi również zależało na poprawie stosunków z Niemcami w 2017 r. w nowej sytuacji geopolitycznej w kontekście nieobliczalnej polityki międzynarodowej administracji prezydenta Trumpa USA od początku 2017 r. [35].

Mimo uczestnictwa w rządzie Wielkiej Koalicji CDU/CSU/SPD czołowi politycy socjaldemokratyczni – na czele z ministrem spraw zagranicznych F.W. Steinmeierem i przewodniczącym SPD oraz następcą Steinmeiera od 2017 r. S. Gabrielem – nigdy nie zrezygnowali w latach 2013–2017 z utrzymywania bliskich kontaktów z kierownictwem Rosji, w tym również – prezydentem W. Putinem. Wychodzili oni generalnie z założenia, iż mimo błędnej polityki Rosji wobec Ukrainy, zarówno w wymiarze europejskim, jak też globalnym w interesie

UE oraz Niemiec będzie prędzej czy później powrót do współpracy z Kremlu. Uzasadniano to m.in. interesami bezpieczeństwa rosyjskiego oraz ważną rolą i pozycją międzynarodową Rosji [9, s. 34 n.]. Bardzo często pośrednikiem w rozmowach z Putinem w sprawach gospodarczych i politycznych polityków SPD był wcześniejszy kanclerz G. Schroeder, który w 2017 r. kandydował do ścisłego zarządu jednego z największych rosyjskich koncernów gazowych – Rosneftu. CDU wykorzystało to spotkanie, próbując zdyskredytować czołowego kandydata SPD M. Schulza podczas końcowej fazy kampanii wyborczej do Bundestagu 24 września 2017 r. [36].

Nie wchodząc w tym miejscu w szereg kwestii szczegółowych, należy podkreślić, iż po 1990 r. zjednoczone Niemcy i Federacja Rosyjska rozbudowały szeroką sieć powiązań. Po 2001 r. – w okresie kanclerstwa Schroedera oraz jego „męskiej przyjaźni” z Putinem – powstały m.in. różne rozbudowane powiązania instytucjonalne w ramach Forum Niemiecko-Rosyjskiego oraz Dialogu Petersburskiego. Zainicjowały one szeroki dialog ekspertów, polityków różnych orientacji, przedstawicieli gospodarki, nauki oraz innych grup społeczno-zawodowych, w tym również młodzieży i innych środowisk na specjalnych sesjach, konferencjach, grupach roboczych itp. Dlatego w Niemczech tak dużo ankietowanych w Niemczech nie było po wybuchu konfliktu rosyjsko-ukraińskiego w 2014 r. w stanie jednoznacznie potępić Rosji i jej kierownictwa na Kremlu. Niektórych form spotkań rosyjsko-niemieckich nie przerwano w ogóle. Dialog Petersburski zawieszono tylko w 2014 r., ale od 2015 r. wznowił on swoją działalność. Regularnie spotykali się także szefowie resortów gospodarczych oraz przedstawiciele innych agend rządowych, jeśli nie byli objęci sankcjami USA i UE. Warto podkreślić, iż na szczeblu krajowych oraz współpracy komunalnej w większości krajów związkowych, rządzonych przez SPD, kontakty niemiecko-rosyjskie w ogóle nie zostały zerwane [6, s. 176].

Najtrudniejsza sytuacja powstała w relacjach gospodarczych między Niemcami a Rosją. Sytuację w Rosji wnikliwie analizował w latach 2013–2017, zlokalizowany w Związku Przemysłu Niemieckiego (BDI), Komitet Wschodni Gospodarki Niemieckiej w Kolonii. W ujęciu syntetycznym warto z jego raportu dotyczącego początku 2017 r. przytoczyć następujące fakty i tendencje związane ze następstwami sankcji USA i UE dla Niemiec w latach 2014–2026:

- W 2012 r. eksport Niemiec do Rosji opiewał na 80 mld Euro. Do końca 2016 r. skurczył się on blisko o połowę, czyli do 41,5 mld euro;
- Liczba przedsiębiorstw niemieckich w Rosji skurczyła się z 6000 w 2013/2014 do 5500 na koniec 2016 r.;
- Ogólnie eksport Niemiec do Rosji skurczył się latach 2013–2014 o 26%, a z Rosji do Niemiec aż o 55%;
- W latach 2013–2016 udział Niemiec w handlu zagranicznym Rosji spadł o 0,6% i wyniósł w 2016 r. łącznie 9,3%. Niemcy pozostawały jednak po CHRL drugim partnerem handlowym Rosji;
- Spadek nowych bezpośrednich inwestycji niemieckich w Rosji występował już od 2011 r. i wyniósł w 2015 r. – 1,8 mld Euro oraz w 2016 r. – 1,9 mld Euro;
- W latach 2013–2015 całokształt handlu UE z Rosją zmniejszył się o 120 mld Euro, czyli o 35%;
- Oblicza się, że w latach 2014–2016 z tytułu sankcji zachodnich przemysł niemiecki utracił ponad 100 tys. miejsc pracy. W tym samym czasie w 27 krajach UE pracę utraciło od ok. 900 tys. do 1 mln osób [14].

Zaprezentowane szacunki oraz dane nie są całkowicie precyzyjne, gdyż poza sankcjami zachodnimi duże znaczenia dla współpracy gospodarczej między Niemcami a Rosją miał spadek cen na surowce energetyczne, w tym przede wszystkim na gaz ziemny i ropę naftową. Niemniej jednak nie da się jednoznacznie stwierdzić, ile wynosiły dodatkowe straty Niemiec z tytułu zmniejszenia się przyjazdów turystycznych, w tym także klientów z Rosji, na zakupy do Niemiec. Z analiz bieżących wynika, że od początku 2017 r. następuje ożywienie niemiecko-rosyjskiej wymiany handlowej w stosunku do 2016 r. (wzrost o 43% do 6,7 mld Euro) w styczniu i lutym 2017 r. Prognozuje się również wzrost inwestycji niemieckich w Rosji, z których najważniejsze to: realizacja planowanej drugiej nitki Nordstream 2, budowa szybkiego połączenia kolejowego Moskwa–Kazań oraz budowa filii Mercedesa koło Moskwy do 2020 r. Przewiduje się również finalizację szeregu mniejszych i średnich inwestycji niemieckich, związanych z mistrzostwami świata w piłce nożnej w Rosji w 2018 r. [37].

Na marginesie warto podkreślić, iż niemieckie koła gospodarcze są zainteresowane od 2015 r. kooperacją z krajami utworzonej przez Rosję z udziałem Kazachstanu, Białorusi, Armenii i Kirgizji – Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej (EUG), w której rywalizują jako partnerzy zewnętrzni w handlu z CHRL. Według danych za 2016 r. udział Niemiec w eksporcie do tych krajów wyniósł 11,2% , a CHRL – 22,7%, natomiast w imporcie z tych krajów Niemcy partycypowały w 7,3%, z kolei CHRL – w 10,7% [43]. Postępujący wzrost przewagi CHRL nad Niemcami w handlu z krajami EUG w ostatnich latach wynika zdaniem niemieckich ekspertów m.in. z faktu, iż w wyniku wprowadzenia sankcji zachodnich w 2014 r. wobec Kremla Rosja otwarła się mocno na współpracę z Chinami. Natomiast w długofalowym interesie Kremla nie leży nadmierne uzależnienie się od gospodarki chińskiej. Ekspansja gospodarcza CHRL od początku drugiej dekady XXI w. nastawiona jest przede wszystkim na bogate surowcowo kraje praradzieckiej Europy Środkowej. Dlatego też po perspektywicznym zniesieniu sankcji zachodnich Rosja będzie prawdopodobnie w myśl dawnej koncepcji W. Putina – „O strefie wolnego

handlu od Władystoku do Lizbony” z połowy pierwszej dekady XXI w. – z powrotem zainteresowana poszerzeniem i pogłębieniem współpracy gospodarczej z Niemcami oraz innymi krajami UE. Równocześnie rozważa się także inne możliwe scenariusze rozwoju gospodarczego CHRL i Rosji. Przykładowo eksperci niemieccy, chińscy, jak też z poradzieckich krajów środkowoazjatyckich dyskutowali w ramach kilkudniowej konferencji Fundacji im. Friedricha Eberta z Bonn w kwietniu 2017 r. w Krasnojarsku nad możliwymi implikacjami praktycznej realizacji projektów EUG oraz „Nowego Jedwabnego Szlaku” dla Rosji, CHRL, obszaru poradzieckiego oraz Europy. Realizacja tych projektów może stwarzać w przyszłości zarówno wiele trudności, jak też doprowadzić do dalszego ożywienia współpracy gospodarczej i politycznej między Niemcami a CHRL i Rosją [39, s. 1–3].

Współpraca gospodarcza Niemiec z Rosją i krajami obszaru poradzieckiego oraz CHRL rodzi dodatkowo w drugiej dekadzie XXI w. ważny problem międzynarodowy. Chodzi bowiem o szerszy problem rywalizacji między krajami zachodniej demokracji liberalnej oraz gospodarki wolnorynkowej z krajami autorytarnymi, względnie wadliwej demokracji, które odgrywają coraz większą rolę w gospodarce światowej. Zakres współpracy Niemiec z tymi krajami ilustruje tabela 1.

Tabela 1. Pięćdziesiąt najważniejszych partnerów handlowych Niemiec w 2013 r.

Pozycja	Partner handlowy	Obroty w mld Euro (Import + Eksport)	Typy reżymów (wg indeksu KID)
01	Francja	163 998 178	Demokracja
02	Niderlandy	159 649 857	Demokracja
03	Chiny (CHRL)	141 455 973	Autokracja
04	USA	137 929 762	Demokracja
05	Wielka Brytania	118 001 686	Demokracja
06	Włochy	100 177 232	Demokracja
07	Austria	93 068 992	Demokracja
08	Szwajcaria	85 245 572	Demokracja
09	Belgia	81 432 475	Demokracja
10	Polska	78 485 636	Demokracja
11	Federacja Rosyjska	77 036 055	Autokracja
12	Republika Czeska	64 083 662	Demokracja
13	Hiszpania	54 988 286	Demokracja
14	Węgry	36 995 581	Demokracja
15	Japonia	36 567 521	Demokracja
16	Szwecja	34 605 033	Demokracja
17	Turcja	33 670 423	Demokracja wadliwa
18	Norwegia	30 317 254	Demokracja
19	Dania	27 424 334	Demokracja
20	Słowacja	22 890 334	Demokracja
21	Republika Korei	22 495 588	Demokracja
22	Brazylia	20 172 506	Demokracja wadliwa
23	Rumunia	18 807 473	Demokracja wadliwa
24	Indie	16 114 812	Demokracja wadliwa
25	Irlandia	14 241 899	Demokracja
26	Finlandia	14 223 651	Demokracja
27	Afryka Południowa	13 295 064	Demokracja wadliwa
28	Kanada	13 254 600	Demokracja
29	Meksyk	12 862 405	Demokracja wadliwa
30	Tajwan	12 355 970	Demokracja
31	Portugalia	11 471 192	Demokracja
32	Singapur	11 115 688	Autokracja

33	Australia	11 111 686	Demokracja
34	Arabia Saudyjska	10 899 660	Autokracja
35	Zjed. Emiraty Arabskie	10 699 205	Autokracja
36	Malezja	10 385 426	Reżym hybrydowy
37	Słowenia	8 684 816	Demokracja
38	Luxemburg	8 580 217	Demokracja
39	Tajlandia	8 208 370	Autokracja
40	Wietnam	7 458 640	Autokracja
41	Hongkong	7 167 571	część autonomiczna CHRL
42	Ukraina	6 943 319	Autokracja
43	Kazachstan	6 749 529	Autokracja
44	Indonezja	6 702 307	Demokracja wadliwa
45	Grecja	6 514 353	Demokracja
46	Libia	5 594 414	Państwo upadłe
47	Nigeria	5 457 700	Autokracja
48	Bułgaria	5 373 276	Demokracja wadliwa
49	Izrael	5 252 670	Demokracja wadliwa
50	Argentyna	4 505 637	Demokracja wadliwa

Źródło: E. Cziomer, Współczesne wyzwania współpracy międzynarodowej państw demokratycznych z autorytarnymi na przykładzie Niemiec, w: Demokracja współczesna. Wymiar polski i międzynarodowy, red. J. Kornaś, L. Danel, Toruń 2016, s. 368–369.

Z tabeli wynika, że aż dwadzieścia krajów rządzonych przez reżymy autorytarne lub wadliwej demokracji znajdowało się wśród pięćdziesięciu najważniejszych partnerów handlowych Niemiec. Współpraca handlowo-gospodarcza jest korzystna dla obu stron. Z jednej strony przyczynia się do umocnienia pozycji Niemiec jako pierwszoplanowego eksportera w skali ogólnoswiatowej, a z drugiej wymaga od nich bardzo zróżnicowanych reakcji i działań jako partnera państw autorytarnych w konkretnych sytuacjach prawno-politycznych oraz międzynarodowych [40].

W sumie koła gospodarcze związane z Komitetem Wschodnim Gospodarki Niemieckiej podkreślały w połowie 2017 r. jednoznacznie ujemny wpływ trzyletnich sankcji zachodnich wobec Rosji na niemiecko-rosyjską współpracę gospodarczą. Równocześnie wskazano na wyraźne tendencje powolnego ożywienia kooperacji handlowo-przemysłowej od początku 2017 r. między obu krajami.

4. Nowe tendencje oddziaływania Rosji na Niemcy oraz niemieckie oceny jej roli międzynarodowej w dobie kryzysu ukraińskiego

Wskazano już, iż kryzys ukraiński 2013/2014–2017 stanowi ważną cezurę w stopniowej zmianie stanowiska Niemiec w polityce wobec Rosji, która z „partnera strategicznego” przekształciła się w ich „rywala”. Równocześnie jednak Niemcy ze względów historycznych oraz w związku z sytuacją współczesną nigdy nie traktowały Rosji jednoznacznie jako wroga. Wynikało to z faktu, iż nie udało się ani izolować w pełni Rosji na arenie międzynarodowej, ani też zrezygnować ze współpracy z nią w wymiarze europejskim, globalnym oraz w rozwiązywaniu ważnych problemów dwu- i wielostronnych. Ponadto kierownictwo Rosji starało się wykorzystać wszelkie własne atuty i możliwości oddziaływania na sytuację wewnętrzną w najważniejszych zachodnich państwach. Ze względu na liczne powiązania oraz aktywne formy współpracy wzajemnej Niemcy należały do głównych krajów europejskich, które znalazły się w centrum zwiększonego zainteresowania oraz oddziaływania ze strony Rosji. Dalej ograniczę się tylko do skrótowego wyeksponowania przesłanek oraz możliwości oddziaływania Rosji na sytuację wewnętrzną Niemczech dla osiągnięcia własnych celów politycznych, aby w końcowej części przejść do oceny jej roli i pozycji międzynarodowej Rosji w niemieckich sondażach demoskopijnych w latach 2016–2017.

– W momencie aneksji Krymu oraz poparcia separatystów w 2014 r. w Donbasie ekipa Putina dysponowała nie tylko zmodernizowanymi siłami zbrojnymi, ale wypracowała określoną strategię oddziaływania na rozwój wewnętrzny poszczególnych państw europejskich. W ocenie specjalistów niemieckich agresja ekipy Putina w 2014 r. wobec Ukrainy miała z pewnością motywy wewnętrzne, ponieważ chodziło o uzyskanie szerszej akceptacji i poparcia ze strony społeczeństwa rosyjskiego. Jednak zmierzała ona również do zwiększenia możliwości oddziaływania Rosji na rozwój sytuacji wewnętrznej w ważniejszych krajach europejskich poprzez

wspieranie tam tendencji populistycznych oraz wyraźnie prorosyjskich. Cel ten miał zostać osiągnięty poprzez dezinformację wewnętrzną, która miała przyczynić się do destabilizacji wybranych krajów [5]. W odniesieniu do Niemiec można przyjąć jako hipotetyczne próby destabilizacji wewnątrzpolitycznej przede wszystkim następujące działania:

1) podejmowanie ataków hakerskich z obszaru Rosji na Bundestag, jego frakcje parlamentarne oraz inne instytucje państwowe na szczeblu centralnym, zwłaszcza w Berlinie w latach 2015–2016 [46]. W Niemczech w odróżnieniu od USA nie wszczęto jednak żadnych oficjalnych dochodzeń w tym zakresie, ponieważ bardzo trudno udowodnić, iż hakerzy mają bezpośrednie powiązania z Kremlem.

2) różne próby dezinformacji w Niemczech, za którymi stały uruchamiane po 2013 r. media rosyjskie „Sputnik”, RT-Deutsch-Online” oraz inne portale internetowe. Nasiliły one swoją działalność szczególnie przed wyborami do Bundestagu. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oraz Federalny Urząd Ochrony Konstytucji analizowały na wyraźne zlecenie Urzędu Kanclerskiego na bieżąco wszelkie działania dezinformacyjne rosyjskich służb specjalnych oraz mediów w odniesieniu do Niemiec [42, s. 4–10].

3) bardziej pogłębioną analizę na temat metod oddziaływania Kremla na wybory w Niemczech przygotowała Fundacja M.Chodorkowskiego w Londynie – „Otwarta Rosja”, która utrzymywała bliskie kontakty z opozycją rosyjską oraz popiera działalność czołowego oponenta W. Putina – A. Nawalnego. Chodorowski, zawdzięczając swoje uwolnienie z więzienia w Rosji w grudniu 2013 r. mediacji byłego szefa MSZ H.D.Genschera, przy poparciu rządu federalnego CDU/CSU/FDP zakładał w swoim raporcie, iż Kreml będzie próbował wpłynąć na wynik wyborów do Bundestagu 24 września 2017 r. wszelkimi możliwymi środkami – od oddziaływania rosyjskich sił specjalnych oraz mediów w Niemczech do wykorzystania kontaktów oficjalnych swoich placówek dyplomatyczno-konsularnych z politykami niemieckimi w ramach rozbudowanej współpracy niemiecko-rosyjskiej. Niemcy pozostaną bowiem nadal pierwszoplanowym partnerem Rosji w UE [43].

4) w rosyjsko-niemieckich ocenach publicystycznych z punktu widzenia interesów Rosji najbardziej pożądaną koalicją rządzącą po wrześniowych wyborach do Bundestagu w 2017 r. byłaby każda konstelacja polityczna w Niemczech, ale bez udziału najbardziej negatywnie nastawionych do Rosji Zielonych. Na początku 2017 r. liczone się przejściowo, iż nowym kanclerzem może zostać polityk SPD [44]. Jednak po spadku notowań M. Schulza w sondażach od wiosny 2017 r. perspektywa taka stała się nierealistyczna.

– Kreml wybrał również Berlin na miejsce utworzenia najważniejszego think tanku rosyjskiego w Europie Zachodniej. Z inicjatywy Putina działania takie podjął były minister transportu Rosji Władimir Jakunin. Utworzył on w 2016 r. w Berlinie fundację z stałym, otwartym klubem dyskusyjnym – „Dialog Cywilizacji”. W regularnych spotkaniach uczestniczą tam jako referenci i słuchacze – naukowcy, politycy różnych orientacji, emerytowani generałowie, publicyści, dziennikarze oraz przedstawiciele innych grup opiniotwórczych. Zapraszani są także referenci z Rosji. Wielu uczestników niemieckich rekrutuje się ze środowisk uczestniczących w ostrych kontrowersjach w latach 2014/2015 wokół roli Rosji w kryzysie ukraińskim. Media niemieckie informują na bieżąco o działalności fundacji i klubu dyskusyjnego [45].

– Warto w tym miejscu pokreślić, iż w momencie powstania Wielkiej Koalicji CDU/CSU/SPD pod koniec 2013 r. zarówno MSZ(AA), jak też Urząd Kanclerski były zaskoczone strategią i taktyką zastosowaną przez Kreml wobec wydarzeń na Ukrainie w 2014 r., zwłaszcza zaś błyskawiczną aneksją Krymu oraz poparciem separatystów w Donbasie. Czołowi politycy niemieccy byli zupełnie zaskoczeni przebiegiem tych działań Rosji oraz jej dalszej strategii destabilizacji wobec Ukrainy. W tym kontekście już pod koniec 2014 r. skierowano publiczne zarzuty pod adresem niemieckich badań wschodnich, które tradycyjnie koncentrowały się na Rosji, ale po rozwiązaniu w 1999 r. Instytutu Badań Wschodnich i Międzynarodowych (BIOST) w Kolonii, zostały rozrzucone w licznych ośrodkach akademickich RFN. W Berlinie utrzymały się tylko małe grupy badaczy wschodnich, działających w Nauce i Polityce (SWP) i Niemieckim Towarzystwie Polityki Zagranicznej (DGAP). Badania wschodnie w odniesieniu do Rosji nie wsparły wystarczająco ekspertyzami zarówno działalności niemieckich służb wywiadowczych (BND), jak też bezpośrednio w ramach doradztwa politycznego czołowych decydentów rządu federalnego oraz Bundestagu. Stąd też po dyskusji w latach 2015–2016 zdecydowano się na bazie ogólnoniemieckich analiz wschodnich Uniwersytetu w Bremie utworzyć nową placówkę badań nad Rosją i całym obszarem poradzieckim [51]. Decyzję w tej sprawie podjął Bundestag pod koniec 2016 r., a pod koniec marca 2017 r. powołano formalnie do życia nową placówkę badawczą w Berlinie – Centrum Badań Wschodnich i Międzynarodowych (Zentrum für Osteuropa und Internationale Studien (ZOIS), które podlega bezpośrednio resortowi spraw zagranicznych (AA). Nawiązuje ona do dorobku badań tradycyjnych niemieckich – Badań Wschodnich (Ostforschung) i zatrudnia kilkanaście młodszych naukowców o charakterze interdyscyplinarnym [52, s. 33–38]. Powstanie nowej placówki badawczej nie doprowadziło automatycznie do zaprzestania pełnienia dotychczasowych funkcji ekspertyzowo-doradczych w odniesieniu do Rosji przez centralne zespoły badawcze – DGAP i SWP skupione w Berlinie. Mimo krytycznej analizy polityki zagranicznej bezpieczeństwa ekipy Putina po 2000 r. niemieckie badania wschodnie nie

miały decydującego wpływu na ostateczny kształt polityki rosyjskiej rządu federalnego, a przede wszystkim na ocenę niemieckiej opinii wobec roli międzynarodowej Rosji w drugiej dekadzie XXI w.

– Natomiast ważnym elementem oddziaływania Rosji na Niemcy w dobie kryzysu ukraińskiego stali się Niemcy rosyjscy (Russlanddeutsche). Określenie ich stanu liczebnego na terenie Niemiec w połowie drugiej dekady XXI w. szacuje się na ok. 3–4 mln. Większość z nich to potomkowie kolonistów rosyjskich, rozrzuconych po całym obszarze byłego ZSRR, którzy w większości wyjechali nie bez trudu do Niemiec na pobyt stały dopiero po rozpadzie ZSRR (1991). Ponad 80% tych przesiedleńców pochodzi z Rosji, Kazachstanu i Ukrainy. Natomiast często za Niemców rosyjskich uważają się także ludzie pochodzenia żydowskiego oraz innych narodów byłego ZSRR, którzy wraz z małżonkami i dziećmi posługują się jako pierwszym językiem rosyjskim oraz swoją socjalizację odbyli jeszcze w okresie radzieckim. Uwzględniając ich, szacunki Niemców rosyjskich wahają się nawet w granicach 4–6 mln. Ok. 2 mln z nich w momencie przyjazdu do Niemiec nie przekroczyło dziesiątego roku życia. W samym Berlinie zamieszkuje ok. 200 tys. Niemców rosyjskich – w szerokim znaczeniu tej kategorii. Sporo z nich nie zna wystarczająco języka niemieckiego i nie zostało zintegrowanych w społeczeństwie niemieckim. Od 2007 r. nieznaczną ich część wyjechała z powrotem do Rosji na zaproszenie rządu Federacji Rosyjskiej. Należy też podkreślić, iż blisko 150 tys. Niemców rosyjskich posiada podwójne obywatelstwo – niemieckie i rosyjskie – a część z nich często wyjeżdża do Rosji. Wielu z nich posiada kontakty z rosyjskimi służbami specjalnymi [53]. Niemcy rosyjscy w znacznej części preferują bezpośrednio oglądanie satelitarnej telewizji rosyjskiej, bądź też oglądają wspomniane wyżej rosyjskie stacje telewizyjne w Niemczech, czerpiąc z nich wiele spreparowanych informacji. Ich poglądy i orientacja są z reguły konserwatywne, przed dziesięcioma latami preferowali w wyborach partie chadeckie, a tylko w mniejszym stopniu SPD. Po masowym napływie w 2015 r. nielegalnych uchodźców do Niemiec zdecydowana większość Niemców rosyjskich przeszła na pozycje skrajnie prawicowe, kierując swoją sympatią polityczną ku AfD, PEGIDY, NPD oraz innych ugrupowań skrajnie prawicowych w RFN. W 2016 r. uczestniczyli m.in. w masowych demonstracjach antymigranckich w Berlinie oraz innych większych miastach „niemieckich przeciwko kanclerz Merkel”. Na bazie tych protestów część działaczy ze środowisk Niemców rosyjskich podjęła liczne próby tworzenia szerszych organizacji oraz stowarzyszeń polityczno-społecznych o zabarwieniu konserwatywno-nacjonalistycznym. AfD zamierza pozyskać ich jako wyborców [54]. Dyplomacja rosyjska posiada możliwość wykorzystania Niemców rosyjskich jako instrument do inscenizacji doraźnych oraz masowych akcji protestacyjnych przeciwko rządowi federalnemu w Berlinie. Przykładowo ambasada rosyjska i osobiście minister spraw zagranicznych S. Ławrow postanowili wykorzystać sprawę rzekomego gwałtu na trzynastoletniej dziewczynce niemieckiej „Lizie” rosyjskiego pochodzenia w Berlinie, puszczając w ruch maszynę propagandową w mediach w Rosji oraz na terenie RFN bez oczekiwania na wyniki formalnego śledztwa policji berlińskiej, która całkowicie wykluczyła gwałt. Do tego celu część liderów Niemców rosyjskich, posiadających obok obywatelstwa niemieckiego również paszporty rosyjskie, zmobilizowała nawet kilkanaście tysięcy demonstrantów, rekrutujących się z ich kręgów, przed Urzędem Kanclerskim w Berlinie oraz w innych miastach niemieckich. Sprawa ta spowodowała m.in. wymianę not dyplomatycznych między Berlinem a Moskwą [50].

W sumie można więc stwierdzić, że mimo konfliktu z Ukrainą oraz zastosowanych przez USA, UE i inne kraje zachodnie sankcji ekonomicznych, kierownictwo Rosji przywiązywało dużą wagę do utrzymywania bliskich kontaktów oraz zachowania możliwości oddziaływania na Niemcy jako czołowy kraju UE w różnych zakresach i płaszczyznach w latach 2014–2015. Kremlowi zależało też na tym, aby w społeczeństwie niemieckim zachować w miarę możliwości korzystny wizerunek Rosji, jeśli chodzi o jej rolę i pozycję międzynarodową.

Reprezentatywne sondaże (1002 ankietowanych) think tanku w Berlinie DGAP w połowie 2017 r. na temat różnych aspektów polityki Niemiec wobec Rosji oraz jej roli i pozycji międzynarodowej dały następujące wyniki:

– Wśród wewnątrzpolitycznych priorytetów Niemiec w połowie 2017 r., sprawa dążenia do poprawy stosunków Niemiec z Rosją znalazła się na czwartym miejscu – 63% respondentów (po ochronie klimatu – 83%, prowadzeniu dyplomatycznych negocjacji rozjemczych – 73% oraz zwalczaniu przyczyn nielegalnych migracji z Bliskiego Wschodu i Afryki – 71%) [51, s. 5].

– Natomiast w maju 2017 r. DGAP zleciła do zbadania Instytutowi Demoskopijnemu Forsa szereg pytań na temat wpływu Rosji na politykę światową, z których wybieramy dwa:

1) „Jak duży jest wpływ Rosji na politykę światową?”; odpowiedzi: duży – 57%, bardzo duży – 23% oraz bardzo ograniczony – 18%.

2) „Jakie są źródła siły Federacji Rosyjskiej w świecie?”; odpowiedzi: wojsko oraz broń atomowa – 77%, bogactwo surowcowe – 75%, autorytarny system sprawowania władzy, „demokracja sterowana” – 50%, położenie geograficzne – 46%, zdolność wywierania wpływu na przebieg wyborów w innych krajach – 35% [52].

W sumie można stwierdzić, iż wyniki wybiórczych badań sondażowych w Niemczech wskazują na zróżnicowaną, lecz w dużej mierze korzystną ocenę roli oraz pozycji międzynarodowej Rosji w społeczeństwie niemieckim.

Konkluzja

W drugiej dekadzie XXI w. sprawa współpracy Niemiec z Rosją uległa znacznej ewolucji. Ze względu na wzrost tendencji autorytarnych w Rosji, przejście Kremla do aneksji Krymu, wspierania separatystów w Donbasie oraz zainicjowania polityki napięć w relacjach z krajami NATO, UE i USA, Niemcy odeszły – mimo kontrowersji wewnętrznych – od polityki partnerstwa strategicznego do sankcji przeciwko Rosji. Równocześnie wraz z Francją podjęły próbę rozwiązania konfliktu rosyjsko-ukraińskiego w ramach tzw. formatu normandzkiego, doprowadzając jednak tylko do częściowego zawieszenia broni oraz do zamrożenia zbrojnego konfliktu ukraińsko-rosyjskiego w Donbasie (Mińsk II). Niemcy przystąpiły również do sankcji ekonomicznych Zachodu wobec Rosji (2014–2017) oraz wsparcia dla stowarzyszenia Ukrainy z UE. Od 2015 r. w związku z masowym napływem uchodźców do Europy i postępującym kryzysem UE Niemcy wróciły do poszerzenia współpracy gospodarczo-politycznej z Rosją i z krajami poradzieckimi, w tym zwłaszcza z krajami członkowskimi Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej. Rosja wykorzystywała osłabienie spójności UE 2015/2016, doprowadzając do bezpośredniego wsparcia w wielu krajach członkowskich tendencji populistycznych i prorosyjskich, w tym również w Niemczech.

1. Die Bundesregierung [linki: Bundeskanzleramt, Auswärtiges Amt, Bundesministerium der Finanzen Pressekonferenzen, Reden, Interviews, Bulletin des Presseamtes der Bundesregierung i inne], <https://www.bundesregierung.de/Webs/Breg/DE/Bundesregierung/bundesregierung.html;jsessionid=B4646AC23FE20BA608FA21571C6C9070.s5t2> (dostęp: 21 XII 2017).
2. Petersburger Dialog [2001–2017], <http://www.petersburger-dialog.de/ein-forum-fuer-den-dialog-der-zivilgesellschaften> (dostęp: 22 XII 2017).
3. Deutsch-Russisches Forum 2013–2017, <http://www.deutsch-russisches-forum.de/> (dostęp: 22 XII 2017).
4. Universitaet-Bremen: Russland Analysen 2001–2017, <http://www.laender-analysen.de/russland/> (dostęp: 22 XII 2017).
5. *Deutschland und Russland. Die Geschichte einer schicksalhaften Beziehung*, Kindle Verlag, Berlin 2017.
6. Kalinin J., *Gesinnung oder Verantwortung der Russlandpolitik*, Springer-Verlag, Wiesbaden 2017.
7. Cziomer E., Rola Niemiec w geopolitycznej grze o Ukrainę [w:] *Geopolityczny wymiar kryzysu ukraińskiego i jego implikacje dla bezpieczeństwa europejskiego*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Część 2 (XII), Kraków 2015.
8. *Merkel. Eine kritische Bilanz*, Hrsg. E. Plickert, Spiegel Verlag, München 2007.
9. Schoelgen G., *Gerhard Schroeder. Die Biographie*, Deutscher Verlag, München 2015.
10. Steinmeier F.W., *Flugschreiber. Notizen aus der Aussenpolitik in Krisenzeiten*, Edition Berolina, Berlin 2016.
11. Mommsen M., *Putin Syndikat. Russland im Griff der Geheimdienste*, CH. Beck Verlag, München 2017.
12. Ewers Ph., *Putin verstehen? Russische Außenpolitik in der Ära Putin*, Edition Berolina, Berlin 2017.
13. Arbeitslosengeld [2015-10-20] In Deutschland leben immer mehr Hartz IV –Unternehmer- Handelsblatt, <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/arbeitslosengeld-in-deutschland-leben-immer-mehr-h>, (dostęp 5 IV 2016).
14. Fratscher F., *Die deutschen Illusionen. Warum wir unsere Wirtschaft ueberschaetzen und Europa brauchen*, Deutscher Verlag, München 2014.
15. Cziomer E., *Implikacje wyborów federalnych z 24 września 2017 r. oraz napływu nielegalnych uchodźców dla przemian wewnętrznych oraz roli Niemiec w Unii Europejskiej*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, Oficyna Wydawnicza KAAFM, Kraków 2017/IV/2.
16. Waehlerwanderung – Welche Parteien die meisten Wehler an die AfD verloren haben, Die Welt, 24 vom September 2017, <https://Waehlerwanderung> [24-09-2017] Welche Parteien die meisten Stimmen an die AfD verloren:<http://www.welt.de/politik/deutschland/article168989573/Welche-Parteien-die-meisten-Stimmen-an-die-AfD-verloren.html> (dostęp: 11 I 2018).
17. Cziomer E., *Wyzwania nowej roli międzynarodowej Niemiec w dobie globalizacji oraz kryzysów gospodarczych i finansowo-politycznych UE po 2007 roku*, Oficyna Wydawnicza KAAFM, Kraków 2018.
18. Reitschuster B., *Putins Demokratie. Ein Machtmensch und sein System*, Berlin 2014. Cziomer E., *Implikacje kryzysu ukraińskiego dla polityki Niemiec wobec Rosji w latach 2013–2014*, w: *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Polska–Europa–Świat. Księga Jubileuszowa dedykowana profesorowi Ryszardowi Ziębie z okazji czterdziestolecia pracy naukowej*, red. naukowa J. Zajac, A. Wodkowska-Bagan, M. Kaczmarek, Warszawa 2015.
20. *Syrien [15 Maerz 2016] Putins perfekter Krieg*, Die Zeit, Hamburg <http://www.zeit.de/politik/ausland/2016-03/syrien-wladimir-putin-hybrider-krieg-russland-propaganda>, (dostęp XII 2017)
21. Winkler H.A., *Geschichte des Westens. Die Zeit der Gegenwart*, Ch. Beck Verlag, München 2015.
22. Kissinger H., *Neue Weltordnung*, Verlag C.Bertelsmann, München 2014.
23. *BRICS-Staaten, [01. Dezember 2016], Die BRICS Staaten auf ersten Blick – Politik und Zeitgeschichte*, <https://crp-infotec.de/organisationen-brics-staaten/> (dostęp: 11 I 2018).
24. Lubina M., *Niedzwiedz w cieniu smoka. Rosja–Chiny 1991–2015*, Wydawnictwo Akademickie UJ, Kraków 2014.
25. Gloger K., *Putins Welt. Das neue Russland, die Ukraine und der Westen*, Kindle Berlin 2015.
26. Kuenhardt L., *The Global Society and its enemy Liberal Order Reymont the Third World War*, Springer Verlag, Berlin 2017.
27. Cziomer E., *Niemcy wobec międzynarodowego wymiaru kryzysu na Ukrainie w latach 2013–2014*, w: *Polska i Niemcy wobec przemian na Ukrainie/Polen und Deutschland angesichts des Wandels in der Ukraine*, red. naukowa W. Furman, Rzeszów 2015.
28. Umland A., [Der russisch-ukrainischer Konflikt 08.08.2017] Herausforderungen, w: *Ukraine – Nachrichten 08.08.2017*, http://www.huffingtonpost.de/andreas-umland/der-russisch-ukrainische-konflikt-herausforderungen-und-losungen_b_17548864.html (dostęp: 13 XII 2017).
29. Lindner Ch., *Annektierte Krim als „dauerhaftes Provisorium ansehen“*, „WirtschaftsWoche“ vom 08. August 2017, [https://www.google.pl/search?q=Lindner+Ch.+\[08.+08.2017+Annektierte+Krim+als+dauerhaf](https://www.google.pl/search?q=Lindner+Ch.+[08.+08.2017+Annektierte+Krim+als+dauerhaf) (dostęp: 13 XII 2017).
30. *Aktueller Stand der Sanktionen gegen Russland und die Ukraine*, 08.08.2017, https://www.wko.at/service/aussenwirtschaft/Aktueller_Stand_der_Sanktionen_gegen_Russland_und_die_Ukrai.html (dostęp: 30 XII 2017).
31. Nordstream Pipeline [17 Juni 2017] Worum es im Gasstreit wirklich geht, Spiegel – Online vom 17 Juni 2017, <http://www.spiegel.de/forum/wirtschaft/nordstream-pipeline-worum-es-im-gas-streit-wirklich-geht-thread-616218.html> (dostęp: 12I2018)

32. Kritik an Russland-Sanktionen [17 Juni 2017] Merkel stellt sich an Gabriels Seite, FAZ-Net vom 17 Juni 2017, <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftspolitik/kritik-an-russland-sanktionen-merkel-stellt-sich-an-gabriels-seite-15063660.html> (dostęp: 12I2018)
33. Internationale Sanktionen, [4 Mai 2017] Deutscher Handel mit Russland boomt, Zeit-Online 4. Mai 2017, Hamburg, <http://www.zeit.de/wirtschaft/2017-05/internationale-sanktionen-handel-deutschland-russland-2017>, (dostęp: 14 I 2018).
34. Umfrage in Deutschland, 29. Juli 2017 Deutliche Mehrheit lehnt neue US Sanktionen gegen Russland ab, Spiegel-Online vom 29 Juli 2017, <https://www.google.pl/search?q=Umfrage+in+Deutschland,+29+.Juli+2017+Deutliche+Mehrheit+lehnt+n+ue+US> (dostęp: 21 XII 2017).
35. *Treffen in St. Petersburg*, [24.08.2017] *Was besprachen Putin, Schroeder und Gabriel*, FAZ Net 24 August 2017, [https://www.google.pl/search?q=Treffen+in+St.+Petersburg,+%5B24.08.2017%5D+Was+besprechen+Putin,+Schroeder+un+d+Gabriel,+-\(w:\)+FAZ+Net+24+Aufust+2017-&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwi9jt6T0PzVAhXMCpoKHfcMB3IQBQgJKAA&biw=1280&bih=892](https://www.google.pl/search?q=Treffen+in+St.+Petersburg,+%5B24.08.2017%5D+Was+besprechen+Putin,+Schroeder+un+d+Gabriel,+-(w:)+FAZ+Net+24+Aufust+2017-&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwi9jt6T0PzVAhXMCpoKHfcMB3IQBQgJKAA&biw=1280&bih=892) (dostęp: 12 I 2018).
36. *Russische Föderation [Stand Februar 2017] Ausschuss der deutschen Wirtschaft*, Koeln, <http://www.ost-ausschuss.de/russische-f-deration> (dostęp: 13VI2017)
37. *Merkel bei Putin*. [03.05.2017] *Frostige Stimmung unter der russischen Palmen*, Spiegel-Online vom 3 mai 2017, <http://www.spiegel.de/politik/ausland/angela-merkel-trifft-wladimir-putin-in-sotschi-eiszeit-unter-russischen-palmen> (dostęp: 14 XII 2017).
38. *Zob. Eurasische Wirtschaftsunion [Maerz 2017] Germany Trade & INVEST*, s. 4, https://www.gtai.de/GTAI/Content/DE/Trade/Fachdaten/MKT/2017/02/mkt201702148008_20914_wirtschaftsdaten-kompakt---eurasische-wirtschaftsunion.pdf?v=6 (dostęp: 17 I 2018).
39. *Eurasien verengt sich [19.04.2017] Eine neue Seidenstrasse führt China, Russland und Deutschland zusammen*, Friedrich Ebert Stiftung, Expertentisch 19.04.2017, Krasnojarsk, <http://www.fes-russia.org/de/veranstaltungen/eurasien-verengt-sich-eine-neue-seidenstrasse-fuehrt-china-russland-und-deutschland-zusammen/> (dostęp: 17I2018)
40. Rosin I., [Deutschland und Russland, 30.Juni 2017] *Drei Jahre – Russland-Sanktionen: Ost Ausschuss zieht Bilanz*, Koeln, [https://www.google.pl/search?q=Rosin+IN.,\[+Deutschland+und+Russland,+30.Juni+2017\]+Drei+Jahre+–+Russland-](https://www.google.pl/search?q=Rosin+IN.,[+Deutschland+und+Russland,+30.Juni+2017]+Drei+Jahre+–+Russland-), (dostęp 20 I 2018)
41. *Verfassungsbericht*, [4.07.2017] *Deutsche Politik zunehmend im Visier von Hacker*, FAZ-Net vom 4. Juli 2017, <http://www.faz.net/aktuell/verfassungsschutzbericht-deutsche-politik-zunehmend-im-visier-von-hackern-15090152.html> (dostęp: XI2017).
42. Porzgem G., s. 4–10 *Informationskrieg in Deutschland, Zur Gefahr russischer, Berlin Desinformation im Bundestagswahljahr*, w: *Russland und Deutschland*, APZ Nr 21–22.
43. *Bundestagswahl [29.08.2017] Warten auf Putins Attacke*, 29.08.2017, Welt HD <https://www.google.pl/search?q=%5B+29.08.2017%5DWarten+auf+Putins+Attache%2C+29.08.2017+w%3A+Welt+HD&oq=%5B+29.08.2017%5DWarten+au+f+Putins+Attache%2C+> (dostęp: 23 XII 2017).
44. *Welche Regierung Russlad gefallen koennte [2.02.2017]*, Frankfurter Rundschau 2. Februar 2017, <http://www.fr.de/politik/bundestagswahl-welche-regierung-russland-gefallen-koennte-a-1249003> (dostęp: 27 XII 2017).
45. *Denkfabrik in Berlin [03.07.2017] Die gefährliche neue Liebe der Deutschen zu Russland*, Welt N24 vom 3 Juli 2016, Berlin, <http://www.stopfake.org/de/karl-schlogel-die-gefaehrliche-neue-liebe-der-deutschen-zu-russland/> (dostęp:10 XII 2017).
46. *Universitaet Bremen [2017] Russland, Ukraine, Belarus, Caucasus Zentralasien und Polen–Analysen) Russland, Ukraine, Belarus, Caucasus Zentralasien und Polen–Analysen*, <http://www.laender-analysen.de/> (dostęp: 30 X 2017).
47. Saper A., 2017/21–22, *Mehr Expertise wagen. Russland und Osteuropakompetenz in Deutschland*, Aus Politik und Zeitgeschichte Nr 21–22, Mai 2017, Berlin.
48. *Wie viele Russischsprachige leben in Deutschland*, [31.04.2017] *Mediendienst Integration*, <https://mediendienst-integration.de/artikel/datenlage-wie-viele-russischsprachige-menschen-leben-in-deutschland.html> (dostęp: 13 XII 2017).
49. Heinrich K., [04.04.2016] *Wer von Russlanddeutschen politisch profitieren will*, *Deutschlandfunk*, <https://www.google.pl/search?q=Heinrich+K.,+%5B04.04.2016%5D+Wer+von+Russlanddeutschen+politisch+profitieren+will> (dostęp:13 XII 2017).
50. *Angeblich vergewaltigte 13-jährige. Russland nutzt „Fall Lisa“ für Retorkutsche am Westen (2016)*, 30.01.2016, <http://www.tagesspiegel.de/politik/angeblich-vergewaltigte-13-jaehrige-russland-nutzt-fall-lisa-fuer-retourkutsche-am-westen/12900562.html>, (dostęp: 16 I 2018).
51. *Deutschlands ausenpolitischen Prioritaeten* [Juli/August, 2017, s. 5], *Internationale Politik – Die Zeitschrift*, DGAP Nr Juli/August, Berlin, <https://zeitschrift-ip.dgap.org/de/ip-die-zeitschrift/archiv/jahrgang-2017/juli-august/deutschlands-aussenpolitische-prioritaeten> (dostęp: 13 I 2018).
52. *Wie groß ist Russlands Einfluss in der Weltpolitik*, *Internationale Politik. Zeitschrift Nr 3 Mai/Juni 2017*, <https://zeitschrift-ip.dgap.org/de/ip-die-zeitschrift/archiv/jahrgang-2017/mai-juni/wie-gross-ist-der-einfluss-russlands-der> (dostęp: 13 I 2018).
53. Cziomer E., *Wybrane implikacje wzrostu międzynarodowej roli dla współpracy Niemiec z Rosją i Polską w dobie globalizacji i kryzysów Unii Europejskiej w XXI w*, *Rocznik Integracji Europejskiej* Nr. 10 Red. B.Koszel, UAM Poznań. 2016.
54. Kuenhardt L., *The Global Sowiety and its enemie Liberal Order Reymont the Third World War*, Springer Verlag, Berlin 2017.
55. Lindner Ch., [08.08.2017] *Annektierte Krim als „dauerhaftes Provisorium ansehen“*, „WirtschaftsWoche“ vom 08. August 2017, <https://www.wiwo.de/politik/ausland/christian-lindner-annektierte-krim-als-dauerhaftes-provisorium-ansehen/20151328.html>, (30 XII 2017).
56. Umland A., [Der russisch-ukrainischer Konflikt 08.08.2017], *Herausforderungen Ukraine – Nachrichten* 08.08.2017, http://www.huffingtonpost.de/andreas-umland/der-russisch-ukrainische-konflikt-herausforderungen-und-losungen_b_17548864.html, (dostęp: 30 XII 2017).
57. *Kritik an Russland-Sanktionen- [17 Juni 2017] Merkel stellt sich an Gabriels Seite*, FAZ-Net vom 17 Juni 2017, <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftspolitik/kritik-an-russland-sanktionen-merkel-stellt-sich-an-gabriels-seite-15063660.html> (dostęp: 23 X 2017).
58. Berendt S., *Was will Putin? Wie durch Desinformation ein großer Konflikt in Europa provoziert werden soll?*, Rottenburg, 2016.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ПО ЛІНІЇ МОСКВА – МІНСЬК У РАМКАХ ЕНЕРГЕТИЧНОГО СЕКТОРУ

Robert Klaczyński. Cooperation between Moscow and Minsk in the energy sector.

A paper entitled *Cooperation between Moscow and Minsk in the energy sector* describes the most important problems of gas and petrol market at the European part of former USSR. It is an attempt to answer questions aroused by the situation at the post-soviet petrol market. Its analytical part is based on statistical data, analytical papers of the most important think-tanks in that matter, books and papers together with internet resources. All above mentioned contribute to an author's proper arguments which are focused on abilities and limitations of petrol and gas sector of Russian Federation and Republic of Belarus. The paper provides an information about bilateral relations of these countries, describes Russian energy strategy towards pos-soviet area, especially towards the Belarus' role. It also describes Russian-Belarusian relations in broad international context and also Belarusian dilemmas while Minsk does refuse Russians to obtain strategic importance in the country's energy sector on the one hand, but also must strictly cooperate with Moscow while Belarusian economy is unable to function without cheap petrol and gas supplies from Russia. An author focuses also on Yamal pipeline and the eventual threat from the Nord-Stream project and also describes the meaning of BTS1 and BTS2 installations which virtually are the pressure tools on Belarus. He characterizes the background of past and current energy conflicts in bilateral relations and indicates the role of petrol and gas as political tools at Russian disposal, towards Belarus. He also formulate prognosis, based on his past analyzes. According to an author Belarus must solve the problem of its own dependency on Moscow in the energy area. Without it she won't be a clearly independent state. In the same time Russia is using all possible tools and strengths it monopoly on the Belarusian petrol market. This kind of policy is a step in Russian Federation's policies aimed at regaining imperial role again in the post-soviet area.

Key words: petrol, natural gas, energy sector, pipelines, Russian Federation, Republic of Belarus.

Вступ

Білорусь належить до тієї групи держав колишнього СРСР, які не мають відповідних до потреб запасів природного газу та нафти. З метою задоволення попиту з боку індивідуального споживача та сектору виробництва і послуг необхідним є імпорту енергоресурсів. Білорусь отримує природний газ та нафту з Російської Федерації. І це єдине джерело постачання енергоресурсів, що ставить Російську Федерацію у привілейоване щодо білоруського споживача становище. Зазначене тягне за собою вагомні наслідки у сфері економічних та політичних стосунків.

Окреслена реальність є наслідком важкої пострадянської енергетичної спадщини у вигляді існуючої передавальної мережі, що полегшує транспортування природного газу та нафти, а також відсутності серйозної альтернативи російським поставкам. Білоруський паливний ринок є надто залежним від російської енергетичної політики. Головною метою російської енергетичної стратегії є отримання впливу на ряд суттєвих для країн-імпортерів енергоресурсів сфер, необхідних для повноцінного, а що найважливіше, суверенного функціонування держави.

Російсько-білоруські відносини – найпоказовіший, більше того, майже модельний цьому приклад. Повністю залежний від російських поставок природного газу і нафти білоруський енергетичний сектор з одного боку, ефективно прив'язує цю країну до російської зони впливів. З іншого боку, відносно низькі ціни за імпортовану з Російської Федерації сировину дозволяють Республіці Білорусь реалізовувати основні завдання, пов'язані з редистрибуцією коштів із державного бюджету. Не варто також забувати, що ефектом так визначеної російською стороною політики щодо свого сусіда є економічний ріст, що тримається майже безперервно від середини 90-х років ХХ століття.

Існуюча ситуація робить реальними шанси на збереження біля керма влади нинішнього керівництва на чолі з Олександром Лукашенком. Для Російської Федерації Білорусь – це «вікно в Європу», як в економічному вимірі, так і в сфері безпеки. Через територію республіки проходить стратегічно важлива газова магістраль «Ямал», через яку здійснюються поставки «блакитного палива» на європейський ринок природного газу. Газова магістраль «Ямал» набула значення водночас із загостренням у 2013 році російсько-українського конфлікту, що фокусується навколо територіальних питань, а також, що більш суттєво з геополітичної точки зору, із вибором Україною європейського шляху подальшого розвитку [1, с. 37-39]. Нейтральна, але не значить, що прихильна позиція Білорусі щодо розвитку ситуації по лінії Москва – Київ, дозволяє їй артикулювати фінансові, політичні потреби з боку білоруських владних еліт на адресу кремлівського керівництва, очікуючи на «економічний реванш» у вигляді економічних

поступок, що концентруються у питаннях ще більшого, ніж досі, процесу субсидування білоруської економіки.

Російські політичні еліти змушені шукати союзників, які, хоча й здебільшого не наважуються відверто підтримувати нинішній курс, обраний Російською Федерацією, але, принаймні, не намагаються його змінити. Вироблена за цією схемою стратегія білоруської влади знаходить своє відображення у відмові від будь-яких дій, що можуть деструктивно вплинути на політику відновлення імперської позиції на території колишнього СРСР, яку проводить Кремль. Проте вона може бути затратною політично, особливо якщо врахувати динамічні зміни на глобальному економічному ринку [2, с. 1; 3, с. 2].

Білоруси мають іншу важливу перевагу в енергетичних відносинах з російською стороною. Ця перевага – відносно сучасні нафтопереробні заводи, на яких російська нафта переробляється у паливо та нафтопродукти. Після розпаду СРСР нафтопереробна промисловість у значній мірі залишилася поза кордонами Російської Федерації, що змушувало росіян шукати співпраці з тепер незалежними державами, а у минулому – республіками в складі радянської імперії. Незважаючи на суттєвий поступ у будівництві та модернізації існуючої нафтопереробної бази на території Росії, досі не вдалося повністю позбавитись залежності від пострадянських нафтопереробних заводів, хоча, слід визнати, що з кожним роком російська сторона наближається до здобуття в процесі нафтопереробки повної самодостатності. З цього виникають намагання росіян отримати контрольний пакет акцій білоруського нафтопереробного комплексу, чому опирається білоруська сторона, побоюючись остаточного політичного узалежнення республіки від імперії, якою, поза сумнівом, є Російська Федерація [4].

Метою статті є аналіз можливостей та обмежень білоруського енергетичного сектора, як у вимірі внутрішніх стосунків, так і ширше, як частини європейського ринку палива. Дана розвідка також аналізує шанси і загрози, які стоять перед білоруським енергетичним сектором або постануть у майбутньому.

Пропонована стаття підготовлена на підставі як місцевих, так і закордонних джерел. Переважають праці, аналітичні матеріали та статті в періодичних виданнях. Цінним доповненням є нетографічні матеріали, що становлять базу для аналізу поточних подій, які мають місце як у російському, так і в білоруському енергетичному секторі. Публікація базується на методі наочних прикладів, що, на думку автора, є одним із найбільш креативних аналітичних інструментів, які використовуються сучасною політологією.

Білоруський енергетичний сектор: запаси, виробництво, передавальні лінії

Білоруські запаси нафти та природного газу відносно невеликі. Річне виробництво нафти тримається на рівні 1,5 – 2 млн тон сировини, що становить ледве 10% потреби з боку білоруського ринку палива. За рік Білорусь імпортує близько 23 млн тон сировини, що вдвічі більше, ніж попит з боку внутрішнього споживача. Нафта потрапляє на білоруський ринок через трубопровід «Дружба». Білоруська влада проводить широкомасштабні роботи з метою розвідки нових запасів «чорного золота». З огляду на геологічну структуру країни, це можливо, але важко сподіватись, що відкриті запаси були б настільки цінними, щоб радикально змінити ситуацію на білоруському паливному ринку.

З великою надією влада республіки прийняла новину, що діючі на території республіки фірми, які шукають нафту та природний газ, відкрили нафту в так званій «Прип'ятській впадині» [5]. Після ретельного дослідження родовища можливості повної експлуатації оцінено заледве на 1,7 млн тон сировини. Чинником, що не сприяє видобуванню, є надто глибоке розташування покладів. Вони знаходяться на глибині 6,1 кілометра під землею, крім того прикриті важкою для проходження скальною породою. Гірше того, знаходяться в оточенні покладів метану, що робить виробничий процес вигідним лише у випадку збереження високих цін на сировину на світових біржах. Небагато допомагає те, що білоруська нафта значно легша, а завдяки цьому містить менше сірки, ніж російський відповідник марки Urals. Її занадто мало, щоб можна було говорити про повну окупність процесу виробництва. Відтак, важко позитивно діагностувати перелом у роботах із пошуку нових джерел постачання сировини, враховуючи вищезазначені чинники [5; 6].

Незначними є також поклади природного газу. За рік білоруський енергетичний сектор виробляє заледве 0,3 млрд м³, і це незначна кількість у порівнянні зі споживанням «блакитного палива» пострадянською енергоємною економікою [7, с. 108; 8, с. 1-12].

Потреба в сировині з боку Республіки Білорусь становить близько 20 млрд м³ на рік. Через Білорусь проходять газові магістралі, що з'єднують російські родовища сировини з європейським ринком природного газу. Обсяг транзиту «блакитного палива» через територію Білорусі оцінюється у 60 – 70 млрд м³ на рік, що становить близько 20% всього російського експорту, з яких близько 30 млрд м³ сировини потрапляє на європейський ринок через магістраль «Ямал» [7, с. 108-113; 8, с. 1-12].

Певні сподівання білоруська сторона пов'язує з виробництвом сланцевого газу. Ведуться роботи з розвідки, позначення та підрахунку покладів сланцевого газу. Проте, наразі не вдалося підтвердити

наявності покладів сланцевого газу, що підходять для експлуатації в промислових масштабах. Водночас важко собі уявити, щоб білоруська держава могла самостійно провести виробничий процес сировини, що походить із бітумних сланців, зокрема зважаючи на зростаюче узалежнення від російської сторони в сфері постачання енергоресурсів. Росія, напевно, не буде зацікавлена в пошуку білоруською державою сировини із власних покладів. Це послаблювало б її позиції на білоруському паливному ринку [9; 5, с. 9].

Найважливішою частиною білоруського енергетичного сектору залишається його інфраструктура, зокрема нафтопереробні заводи. На території Республіки Білорусь працюють два підприємства, відповідальні за нафтопереробку. Наприкінці 60-х років ХХ століття був збудований нафтопереробний завод у Мозирі, що займається виробництвом дизельного палива та мазуту. 75% виробництва потрапляє на європейський паливний ринок. Загальні виробничі потужності підприємства складають 11-13 млн тон нафти. Власником підприємства є російсько-білоруська компанія «Славнефть».

Другим підприємством, що відповідає за переробку нафти, є завод у Новополоцьку. Його власником є державний «Белнефтехим». Виробничі потужності заводу коливаються у межах 12-13 млн тон сировини на рік. Завод пройшов ґрунтовну модернізацію, в результаті якої отримано можливість виробництва бензину та дизелю, що відповідають європейським стандартам. Близько 80% виробництва йде на експорт. Білоруські нафтопереробні заводи займаються переробкою російської нафти. До них надходить 22 млн тон сировини з Російської Федерації та 1,5-1,7 млн тон з власного видобутку. Близько 30% доходів державного бюджету походить від продажу нафтопродуктів.

Оскільки Білорусь є державою-експортером вироблених із російської сировини нафтопродуктів, вони обкладаються експортним митом. Після довгих переговорів російська сторона погодилася на встановлення мінімального розміру мита, що належить їй за передачу білоруських нафтопродуктів на європейський паливний ринок. Вартість укладеного договору приносить вигоду білоруській стороні, й оцінюється в межах не менш як 1,5 млрд доларів США.

Варто при цьому зазначити, що реальні обтяження, передбачені митними таблицями перерахунку, які застосовуються на європейському паливному ринку, є вищими та складають близько 4 млрд доларів США на рік. Тобто, можна говорити в цьому випадку про приховане субсидування білоруської економіки російською стороною [8, с. 1-5]. Для європейського паливного ринку Білорусь – це стратегічно важлива держава-транзитер російської нафти. За рік через територію Білорусі проходить до 60 млн тон сировини.

Парадоксом ситуації, що склалася, є те, що економіка країни, яка не володіє власними покладами нафти, характеризується високою монокультурністю. Завдяки використанню відносно дешевої нафти, що походить із Росії, стає можливим отримання прибутків з продажу сировини, які стабілізують бюджет держави. Таким чином, Білорусь прив'язується до Російської Федерації, що обмежує її поле для маневру як у політичній, так і в економічній сферах. Спроби вийти з глухого кута, хоча б шляхом закупівлі сировини у Венесуелі, виявились, з огляду на вартість її отримання, ірраціональними з економічної точки зору.

Росіяни, використовуючи свою домінуючу позицію на білоруському ринку нафти, намагаються отримати контрольний пакет акцій білоруської нафтопереробної промисловості. Білоруська влада намагається цього не допустити, побоюючись остаточного узалежнення від російського енергетичного сектора, а також втрати інструментів впливу на економічні процеси, що відбуваються на території республіки [10; 11, с. 1-8, 12; 13].

Наскільки у випадку білоруського нафтового сектору ми можемо говорити про певну самостійність, настільки сектор природного газу цілком контролюється російською стороною. До складу білоруської газової системи входить близько 8 тис. км труб разом із компресорними станціями природного газу. Всім цим управляє підприємство, яке є філією російського концерну «Газпром» – «Газпром Трансгаз Беларусь».

Російському концерну належить 100% акцій. «Газпром Трансгаз Беларусь» володіє відрізком довжиною 575 км ключовою для транзиту «блакитного палива» магістралі «Ямал», у тому числі п'ятьма компресорними станціями, відповідальними за підтримку певної передавальної потужності системи. В обмін на передачу повного пакету участі в білоруському операторі ринку природного газу росіяни запропонували, поряд із звичайною оплатою за вартість акцій підприємства, преференційну ціну за сировину, що її купує Білорусь. У 2013 році вона складала лише 154 долари США за тисячу кубічних метрів «блакитного палива».

З 2017 року діє умова, яка враховує місце видобутку сировини, а також кошти його зберігання російською стороною. Проте, в підсумку, ціни на газ, що постачається білорусам, незначною мірою відрізняються від цін, що діють на внутрішньому російському ринку природного газу. Це становить ефективний механізм для політичного і економічного тиску на білоруську владу. Російська Федерація майстерно використовує доступні їй інструменти впливу на білоруський ринок енергоресурсів, отримуючи вплив також на інші політичні та економічні сфери функціонування білоруської держави [8, с. 6-7].

Суттєвою частиною білоруського енергетичного сектору є теплові електростанції, праця яких спирається на використання природного газу. 90% білоруського ринку електроенергії знаходиться під контролем енергетичного консорціуму «Белэнерго». Білорусь є імпортером електроенергії. Дефіцит у 25% електроенергії республіка покриває за рахунок поставок із Російської Федерації. Головним постачальником електроенергії є атомна електростанція в Смоленську. Білоруська влада імпортує струм за посередництвом російського енергетичного концерну «РАО ЕЭС».

Білорусь має можливість отримання електроенергії через енергетичні коридори з Литви та України. А також має доступ до енергетичних коридорів, що виходять із Польщі, але нині вони закриті. В цьому випадку є очевидним брак волі політичного порозуміння, і це стосується обох сторін. Згідно з урядовим проектом розвитку енергетичної системи, прийнятим у 2012 році, Білорусь має обмежити споживання природного газу на 7 млрд м³. Реалізація цих намірів має стати реальною із включенням до енергетичного сектору двох блоків атомних електростанцій, що нині знаходяться у процесі будівництва.

У 2012 році Білорусь уклала з російською владою договір про будівництво атомної електростанції в Островці, що знаходиться у 250 кілометрах від важливого політичного і економічного центру Гродно. Проект буде завершено завдяки кредиту, що надала Білорусі Російська Федерація, у розмірі 9 млрд доларів США. До складу атомної електростанції увійдуть два енергетичних блоки загальною потужністю 2400 МВт. Відкриття атомного проекту передбачено у два етапи протягом 2018-2020 років.

Прогнозована потужність атомної електростанції може задовольнити до 25% загальної потреби Білорусі в електроенергії. Таким чином білоруська енергетична система буде здатна експортувати електроенергію. Надлишок виробництва, на думку білоруської влади, повинен потрапити на європейський ринок електроенергії, зокрема до Польщі. Проте слід пам'ятати, що Російська Федерація забезпечила собі контроль над експортом надлишків енергії шляхом допущення до цього процесу компанії «РАО ЕЭС», а також над процесом виробництва електроенергії шляхом постачання необхідного в процесі виробництва ядерного палива. Це зміцнює її монопольну позицію в білоруському енергетичному секторі [8, с. 7-8].

Серед нечисленних видів енергетичної сировини, що знаходяться на території Республіки Білорусь, які у майбутньому можуть зіграти суттєву роль при перегляді стратегії в рамках енергетичного сектору, слід згадати торф. Білоруська влада пов'язує чималі сподівання з численними запасами торфу, що знаходяться на території республіки. Поклади торфу, які є у розпорядженні білорусів, оцінюються у 4 млрд тон. Завдяки цьому Білорусь посідає друге місце серед держав-виробників торфу в межах колишнього СРСР та десяте у світі. Як джерело енергії торф приблизно у чотири рази дешевший від природного газу. Проте використовується у невеликій мірі. Нині його виробництво складає близько 2,5 млн тон на рік. Частка торфу в білоруському енергетичному балансі, на жаль, дуже низька і складає лише 3%. Це викликано відсутністю відповідної інфраструктури, пристосованої до торфу.

Білорусь намагається також інвестувати у виробництво біогазу. Білоруська влада впровадила в рамках підтримки вітчизняної альтернативної енергетики пільги та звільнення від податків як для фірм, що використовують біогаз у виробничих процесах, так і для підприємств, що продукують біогаз на ринок.

Білоруська влада намагається вживати заходів із метою розвитку сонячної та вітрової енергетики. У майбутньому, згідно з прийнятими білоруською елітою політичними планами, має настати динамічний розвиток цієї частини сектора альтернативної енергетики. У рамках підтримки вітрової енергетики визначено вже близько 1800 місць, де мають бути збудовані установки для вироблення екологічно чистої електроенергії. Енергетичний потенціал у цій сфері оцінюється в близько 450 МВт [14, с. 10-11; 15, с. 121].

Спроби диверсифікації в рамках білоруського енергетичного сектору

Міцні взаємини, що пов'язують білоруський енергетичний сектор з його російським відповідником при одночасному політично-економічному узалежненні білоруської держави від Російської Федерації, не сприяють диверсифікації енергетичного ринку. Це знаходить своє відображення у відсутності великих, фундаментальних для білоруського енергетичного сектору, досліджень нових енергетичних проектів, не говорячи вже про можливість їх завершення. Нечисленні несміливі спроби диверсифікації не можуть вплинути на переговорну позицію Білорусі, як і на реальні шанси диверсифікації постачання енергоресурсів.

У рамках паливного ринку Білорусь здійснювала спроби купівлі нафти з Венесуели, що мало бути аргументом у переговорах із Росією в справі ціни та засад отримання ключової для бюджетних доходів сировини. Двократна різниця в ціні за сировину на користь російської пропозиції змусила білоруську сторону відмовитись від цієї малореальної спроби диверсифікації постачання. Нафта мала також надходити до білоруських нафтопереробних заводів у рамках договору «Свап» з Азербайджану. Цей проект теж виявився занадто витратним [5, с. 1].

Певні надії білоруська сторона поклала на співпрацю з Польщею. На перешкоді проте стали політичні питання, меншою мірою – економічні умови. Одним із досі не реалізованих проектів була

модернізація та повторне відкриття енергетичних мереж Білосток – Рось та Брест – Вулька Добринська, що з'єднують дві країни.

Білоруська влада, проте, воліла зробити ставку на енергетику, що базується на ядерному синтезі. Але не можна цілком виключити повторного запуску передавальних ліній, що було б пов'язано з надлишками електроенергії, які мають утворитися після відкриття в Білорусі обох блоків атомної електростанції в Островці. Електроенергія могла б на той час потрапляти до Польщі, яка в найближчі роки може відчувати нестачу відповідних до потреб виробничих потужностей в цій сфері. Це стосується особливо північно-східних регіонів країни.

У 2011 році повинно було розпочатись будівництво вугільної електростанції в Мінську приватним консорціумом Яна Кульчика, проте той, зіткнувшись із проблемами політичного характеру, відмовився від цієї ідеї. Доцільним, проте малоефективним прикладом диверсифікації передавання нафти на європейський паливний ринок, було транспортування нафтопродуктів через литовські та латвійські термінали на Балтійському морі.

Внаслідок дії російсько-білоруської угоди, в рамках якої білоруська сторона здобула знижку на транспортування нафти за посередництвом російської залізниці, білоруси зобов'язалися з 2018 року передавати нафтопродукти через російські нафтові термінали на Балтиці, в тому числі через новий термінал в Усть-Лузі [16, с. 2-3; 17, с. 2-3]. Білоруси хотіли також у кооперації з польською компанією «Енергополь» збудувати продуктивний нафтопровід, яким дизпаливо з білоруських нафтопереробних заводів надходило б на польський ринок. Нинішня частка білоруського дизпалива складає близько 3%, тобто близько 0,5 млн тон. Проте, польська сторона намагається блокувати цього типу ініціативи, оскільки вони створювали б серйозну конкуренцію на паливному ринку для польських нафтопереробників «Лотос» та «Орлен» [5, с. 3].

Перспективи

У найближчому майбутньому російсько-білоруські відносини в рамках енергетичного сектору не повинні суттєво змінитися. Це обумовлено як надто обмеженим енергетичним потенціалом білоруської держави, так і силою та значенням Російської Федерації на енергетичному ринку, в тому числі у сфері виробництва, передавання та продажу нафти і природного газу. На ситуацію в білоруському енергетичному секторі впливає також геополітичне розташування цієї держави, яке «де факто» виключає можливість, та у великій мірі також доцільність, диверсифікації постачання енергоресурсів.

Єдиною можливістю отримання певної незалежності від російського експортера нафти та природного газу було би будівництво нових інтерконекторів, що з'єднували б білоруську систему транспортування природного газу і нафти з польським енергетичним ринком, який є частиною європейського енергетичного ринку. Проте, це обумовлено успіхом польської енергетичної стратегії, в планах якої є створення з Польщі центральноєвропейського енергетичного хабу, а також змінами власників у білоруському енергетичному секторі [18, с. 1]. Можливість вище зазначеного могла б бути обумовлена політичними змінами в Білорусі, та про них наразі ніщо не свідчить. Проевропейські сили винятково слабкі, неорганізовані, а білоруське суспільство не виявляє бажання більш глибоких змін, радикальних реформ, чому сприяє і ситуація в сусідній Україні.

Серйозні сумніви породжує також польська енергетична стратегія, що передбачає можливість створення газового хабу. Серед держав Центральної та Східної Європи не видно проявів згоди з перспективою домінування Польщі на ринку природного газу та нафти. До цього часу польський енергетичний сектор не зміг створити ситуацію, за якої Польща була б здатна до реальної конкуренції з Російською Федерацією за впливи в цій частині європейського ринку палив. Максимум, до чого схиляють існуючі можливості, це до припущення що у випадку Польщі можлива лише диверсифікація постачання природного газу та нафти, з урахуванням того факту, що вартість цього процесу не перевищить фактичні, реальні прибутки.

Польські плани, в кінці кінців, наштовхуються на спротив країн колишнього СРСР, в тому числі України, яка, як і Польща, декларує бажання створення на території республіки енергетичного хабу, зокрема газового. Так само, як і у випадку з Польщею, можна говорити про відсутність серйозних підстав для цієї концепції [19, с. 1-3]. У цій ситуації, не дивлячись на численні декларації про необхідність диверсифікації ринку газу та нафти в європейських країнах колишнього СРСР, шанси на реалізацію такого сценарію слід визнати надто ілюзорними.

Фінансова вигода від співпраці з російською стороною для білоруської держави занадто суттєва, щоб владні еліти в цій країні могли вжити радикальних заходів на користь зміни ситуації на білоруському енергетичному ринку [20, с. 186-190]. Слід пам'ятати, що російсько-білоруські взаємини в енергетичній сфері, якщо дивитись на більш широкий політичний контекст, обумовлені стосунками по лінії Російська

Федерация – ЕС – Вашингтон. У такій політичній дійсності Білорусь стає заручницею свого розташування на карті «Старого світу» [21, с. 293-298; 22, с. 129-135].

1. Marshall T. Więźniowie geopolityki, ZYSK i SKA, Poznań 2017. 376 s.
2. Bakunowicz T. Polityczne manewry Białorusi na tle konfliktu ukraińsko – rosyjskiego: Analizy OSW. Ośrodek Studiów Wschodnich. Warszawa, 2014. S. 1–5.
3. Bakunowicz T. Rosja kupuje polityczną lojalność Mińska: Analizy OSW. Ośrodek Studiów Wschodnich. Warszawa, 2014. S. 1–6.
4. Rosja zwiększy nakłady na przemysł rafineryjny. URL: http://nafta.wnp.pl/rosja-zwiekszy-naklady-na-przemysl-rafineryjny,186669_1_0_0.html (дата звернення: 12.01.2018).
5. Two oil deposits discovered in Belarus. URL: <http://eng.belta.by/economics/view/two-oil-deposits-discovered-in-belarus-108060-2017/> (дата звернення: 11.01.2018).
6. Białoruś ma własne złoża ropy naftowej. URL: <http://www.rp.pl/Energianews/301039958-Bialorus-ma-wlasne-zloza-ropy-naftowej.html> (дата звернення: 07.01.2018).
7. Kłaczyński R. Ropa naftowa i gaz ziemny obszaru postradzieckiego. Rola i znaczenie surowców energetycznych w polityce Kremla. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego im KEN, 2010. 176 s.
8. Czerniewicz K. Sektor energetyczny Białorusi, Ośrodek Analiz Strategicznych. Warszawa, 2015. S. 1–12.
9. Wojcieszak Ł. Perspektywy pozyskiwania gazu łupkowego przez Białoruś w kontekście jej bezpieczeństwa gazowego. URL: www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis.../cgiirbis_64.exe?...2...1 (дата звернення: 07.01.2018).
10. Natural resources. Belarus Fact. URL: http://belarusfacts.by/en/belarus/economy_business/business_opportunities/open_investors/natural_resources/ (дата звернення: 11 stycznia 2018).
11. Konończuk W., Kłysiński K. Niewyczerpane źródło dochodów? Znaczenie i perspektywy białoruskich rafinerii: Komentarze OSW. Warszawa, 2012. Nr 81. S. 1–8.
12. Нефтехимическая, отрасль. URL: http://belarusfacts.by/ru/belarus/economy_business/key_economic/petrochem/ (дата звернення: 11.01.2018).
13. Kublik A. Białoruś i Rosja kończą konflikt o ropę naftową i gaz. URL: <http://wyborcza.biz/biznes/1,149543,20815591,bialorus-i-rosja-koncza-konflikt-o-ropę-naftowa-i-gaz.html> (дата звернення: 10.01.2018).
14. Kuźmich G. W. Usowa I. P. Energetyka odnawialna Białorusi, Heinrich Boll Stiftung. Warszawa, 2015. 7 s.
15. Jermaszkiwicz W. N. Odnawialne źródła energii Białorusi: prognoza, mechanizmy, Wydawnictwo NO BIP – C. Mińska, 2004. 121 s.
16. Rosja skusiła białoruskie rafinerie. Ropa popłynie do rosyjskich portów. URL: <http://nafta.wnp.pl/rosja-sksila-bialoruskie-rafinerie-ropa-poplynie-do-rosyjskich-portow.html> (дата звернення: 10.01.2018).
17. Putin chce, by białoruskie rafinerie używały rosyjskich portów. URL: <http://nafta.wnp.pl/putin-chce-by-bialoruskie-rafinerie-uzywaly-rosyjskich-portow.html> (дата звернення: 10.01.2018).
18. Hub gazowy w Polsce. URL: <http://rynekinwestycji.pl/hub-gazowy-w-polsce> (дата звернення: 07.01.2018).
19. Ukraina chce być wielkim hubem gazowym. URL: <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artykul/ukraina-hub-gazowy-polska,2,0,2391554.html> (дата звернення: 07.01.2018).
20. Eberhardt A. Gra pozorów. Stosunki rosyjsko – białoruskie 1991–2008 / Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Warszawa, 2008. 268 s.
21. Czachor R. Polityka zagraniczna Republiki Białorusi w latach 1991–2011 / Studium Politologiczne, Wydawnictwo Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Techniki w Polkowicach. Polkowice, 2011. 351 s.
22. Iwańczuk K. Pozycja geopolityczna Białorusi / red. I. Topolski; Białoruś w stosunkach międzynarodowych. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2009. S. 129–135.

ІНТЕГРАЦІЙНО-ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У МОЛДОВІ

Vera Yavir. Integration and dezintegration processes in Moldova.

Moldova had to deal with the disintegration-integration challenges from the very beginning of the formation of an independent state unlike Ukraine, which at the early stages of independence did not recognize the urgency of ethnonational problems at the state level, did not pay attention to ethnopolitical threats. Issues of ethnopolitical integration and disintegration are among the most important in the field of ethnopolitical security and ethnonational policy of this multiethnic state with very complicated ethnopolitical heritage. Ukraine did not take advantage of the ethnopolitical experience of Georgia and Moldova in the past, now all three post-Soviet states (Ukraine, Moldova and Georgia) are at the post-desintegration stage of development, which means the presence of self-proclaimed republics in their territorial composition, the settlement of armed ethnicpolitical conflicts and the policy of reintegration of the occupied territories.

In fact Moldova's disintegration began before the formation of an independent state in the course of the collapse of the USSR. Its cause was the Transnistrian ethnopolitical conflict, which is considered one of the most controversial in the post-Soviet space, although the ethnic factor did not play a decisive role in it. In the late 1980s, the nationalist movement for the restoration of the state gained popularity in the Moldavian Soviet Socialist Republic. The Moldovan elite tried to build the state around the formation of the national-linguistic identity of its citizens. An important element in the restoration of Moldavian identity was the political course of ethnopolitical, ethnolinguistic integration of Moldova with ethnic, linguistic and historically close country - Romania. This triggered the separation of Transnistria.

The Transnistrian conflict has been under regulation for more than 25 years, but the prospects for restoring the territorial integrity of Moldova and the Transnistria reintegration are very small. During numerous talks with Russia, Ukraine and the OSCE, it was not possible to reach agreement on the status of Transnistria. The Moldovan leadership refused to conduct direct talks with leaders of the unrecognized republic, stressing that it is necessary to negotiate with Russia, which writes the script of the negotiation process and manipulates leaders of self-proclaimed state.

The regulation of the Transnistrian conflict was significantly hampered by the integration trends between Moldova and Romania, which did not lead to the ethnopolitical integration of both states, but became a hindrance to the reintegration of Transnistria into Moldova. Moldova balances between an association with Romania and an orientation towards Russia, depending on which political forces - pro-Russian or pro-Romanian gained power in the state. Ethnopolitical integration with Romania meant a loss of statehood and a lasting loss of hope in resolving the Transnistria conflict by returning the territory of an unrecognized republic to Moldova.

Moldova is an example of an unstable post-Soviet state, an ethno-political system that contains many ethnic and territorial contradictions, are dependent on foreign policy players, in which disintegration-integration processes balance each other, preventing the state from advancing in any direction of integration/disintegration. The political course on the ethnopolitical integration of Moldova with Romania hinders the resolution of the Transnistrian conflict, the reintegration of the territories of an unrecognized republic into Moldova and threatens further disintegration - the secession of Gagauzia. Therefore, this post-Soviet state, full of internal contradictions, has not succeeded in any direction - both integration with Romania and overcoming the consequences of disintegration. But, despite the fact that Moldova did not restore territorial integrity, it retained statehood and sovereignty.

Keywords: ethnopolitical disintegration, ethnopolitical integration, Transnistria, ethnopolitical conflict.

На відміну від України, яка на ранніх етапах незалежності на державному рівні не визнавала гостроти етнонаціональних проблем, не надавала першочергового значення етнополітичним загрозам, Молдові довелося мати справу з дезінтеграційно-інтеграційними викликами від самого початку формування незалежної держави. Питання етнополітичної інтеграції та дезінтеграції є одними з найважливіших зі сфери етнополітичної безпеки та етнонаціональної політики цієї поліетнічної держави зі складною етнополітичною спадщиною. Україна свого часу не скористалася етнополітичним досвідом Грузії та Молдови, тепер усі три пострадянські держави (Україна, Молдова та Грузія) перебувають на постдезінтеграційному етапі розвитку, який характеризують наявність самопроголошених республік у територіальному складі, врегулювання збройних етнополітичних конфліктів та політика реінтеграції окупованих територій.

Придністровську проблематику аналізують М. Балмаседа, М. Бобіск, В. Бузало, К. Бусчер, С. Волф, Ш. Гарнетт, В. Георгіу, Е. Дан, А. Девятков, М. Дмитрієнко, Д. Забарах, М. Капітоненко, Н. Кожокару, К. Клаус, В. Колосов, Р. Косто, Р. Лебенсон, А. Малгін, О. Натой, М. Плаксенко, Н. Попеску, О. Процюк, С. Ропер, А. Санчес, К. Сіуреа, О. Сіобану, Ж. Схинн, М. Спіннер, Г. Тоал, Ж. Толструб. Однак дослідники зосереджуються окремо на інтеграційних або дезінтеграційних процесах, не досліджуючи їх взаємозв'язку та взаємозумовленості. Тому метою статті є комплексне дослідження інтеграційно-дезінтеграційних процесів у Молдові з огляду на їх взаємне стримування і врівноважування.

Фактично дезінтеграція Молдови розпочалася ще до утворення незалежної держави в ході розпаду СРСР. Її причиною став Придністровський етнополітичний конфлікт, який вважається одним із найбільш суперечливих на пострадянському просторі, хоча етнічний фактор не відігравав у ньому вирішальної ролі.

Наприкінці 1980-х років у Молдавській СРСР набув популярності націоналістичний рух за відновлення держави. Молдовська еліта намагалася побудувати державу навколо формування національно-мовної ідентичності її громадян. Важливим елементом відновлення молдовської ідентичності став політичний курс на етнополітичну, етнолінгвістичну інтеграцію Молдови із етнічно, мовно та історично близькою Румунією. Тоді ж з'явився уніоністський рух, метою якого є приєднання Молдови до Румунії. Уніоністи закликали молдован відмовлятися від радянської ідентичності на користь румунської. Більша частина молдовської еліти стояла на поміркованих позиціях запозичення та утвердження елементів румунської ідентичності – мови, культури, які були потрібні, щоб національно відмежуватися від радянської спадщини та легітимізувати претензії на створення власної держави.

З теорії етнополітології відомо, що під час формування національної ідентичності, етноспільноті необхідно максимально дистанціюватися від держави, зі складу якої вона виходить. Якщо їй бракує національно-культурних ідентитетів, їй доводиться привласнювати чужі – історію, культуру, мову. Так сталося з Молдовою під час дезінтеграції СРСР – молдовська інтелігенція в журналі «Ністру» оприлюднила програму, в якій вимагала визнати тотожність молдовської та румунської мов та перевести молдовську мову на латинську графіку. В 1989 р. Верховна Рада МРСР ухвалила Закон «Про функціонування мов», який діє дотепер і за яким державною мовою в Молдавській РСР ставала, по суті, румунська мова – молдовська, яка функціонує на основі латинської графіки [1]. Тож приводом для конфлікту та головним рушієм мобілізації суспільної підтримки в Придністров'ї стало мовне питання.

У відповідь на мовні ініціативи Кишинєва в найбільших містах Придністров'я прокотилася хвиля протестів – у Тирасполі, Бендерах, Рибниці. Поліетнічне населення Придністров'я не мало наміру переходити на румунську мову. Тому політичні сили, що його представляли, звернулися до Президії Верховної Ради МРСР з закликом прийняти закон про функціонування в республіці двох державних мов – молдовської та російської. Вчені зауважують, що в цей період у Молдові та Придністров'ї відбулася консолідація двох різних політичних еліт: з одного боку, консервативної придністровської, орієнтованої на збереження СРСР та економічних зв'язків із Росією та Україною; з іншого – націоналістичної молдовської, що прагнула незалежності Молдови та зближення її з Румунією [2, с. 447].

У 1989-1990 роках в Придністров'ї було проведено референдум щодо створення Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Зближення Молдови з Румунією суттєво заважало збереженню контролю над Придністров'ям та пошуку спільної мови з регіоном, який відокремлювався. Праві політичні сили Молдови вимагали перейменувати Молдову на Румунську Республіку Молдова. Верховна Рада Молдови навіть визнала незаконним створення МРСР в 1940 р. та деокупацію Бессарабії і Північної Буковини, затвердивши Висновок спеціальної комісії щодо Пакту Молотова-Рібентропа. У 1991 р. було прийнято Декларацію про незалежність Молдови, якою Закон від 02 серпня 1940 р. «Про утворення Союзної Молдавської РСР» проголошувався таким, що не має юридичної сили. Тирасполь на це відповів, що якщо МРСР була створена незаконно, то Лівобережжя також було незаконно в неї включено.

Вирішальну роль у відокремленні Придністров'я відіграв військовий чинник – на території регіону дислокувалася добре оснащена 14 гвардійська армія Збройних сил СРСР, яка згодом перейшла під юрисдикцію Російської Федерації. Спочатку її військовослужбовці зберігали нейтралітет у Придністровському конфлікті, але згодом перейшли на бік ПМР. Найбільш масштабною битвою збройної фази Придністровського конфлікту вважається бій за Бендери, який точився кілька днів 19-21 червня 1992 р. і в ході якої загинуло 600 осіб. Поразка змусила Кишинєв відмовитися від силового варіанту на користь мирного врегулювання конфлікту. 21 липня 1992 р. між Молдовою та Росією, яка виступила на боці самопроголошеної республіки, було підписано «Угоду про принципи мирного врегулювання озброєного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдова» [3]. Сторони погодилися на двосторонні заходи з відведення збройних формувань за лінію протистояння, створення буферної зони та розміщення спеціальної комісії в м. Бендери. Підписанти визнали територіальну цілісність Молдови та право Придністров'я самостійно вирішувати власну долю у випадку зміни державного статусу Молдови. Цим пунктом прогнозувалася ймовірність інтеграції Молдови до Румунії, дуже популярної в Молдові на першому етапі державотворення.

Ретроспективно позитивно оцінюючи цей документ, який дав змогу покласти край збройним зіткненням і кровопролиттю на берегах Дністра, в уряді Молдови з жалем констатують, що «Росія так і не виконала взяті на себе зобов'язання з виведення з Придністровського регіону російських військ і озброєння». Підкреслюється також, що «з часом російська миротворча місія на Дністрі стала, де-факто,

інструментом консервації замороженого Придністровського конфлікту, про що свідчить і неодноразова участь російських миротворців у спільних з військовослужбовцями сепаратистського регіону військових навчаннях, які регулярно проводяться на території Придністровського регіону» [4]. У 2017 р. парламент Молдови зажадав від Росії вивести її війська з території Придністров'я, прийнявши відповідну декларацію. У документі зазначається, що дислокація на території країни російських військ, а також значної кількості зброї та боєприпасів з Російської Федерації, є постійною загрозою для суверенітету, цілісності і незалежності Республіки Молдова. Однак Росія цю вимогу проігнорувала.

Урегулювання Придністровського конфлікту триває вже понад 25 років, проте перспективи відновлення територіальної цілісності Молдови та реінтеграції Придністров'я дуже незначні. В ході численних переговорів за посередництвом Росії, України й ОБСЄ досягти згоди щодо статусу Придністров'я не вдалося. Керівництво Молдови відмовилося вести прямі переговори з лідерами невизнаної республіки, наголошуючи на тому, що домовлятися потрібно з Росією, яка пише сценарій переговорного процесу та маніпулює лідерами самопроголошеного утворення.

Позиція Росії в переговорному процесі була безкомпромісною і зводилася до того, щоб зберегти контроль над Придністров'ям і за певних умов навіть розширити його на Молдову. Так, Росія намагалася проштовхнути сценарій реінтеграції Придністров'я до складу Молдови шляхом федералізації останньої. Зокрема, за «планом Козака» 2003 р. Молдові пропонували змінити Конституцію у напрямку формування «асиметричної федерації», в якій ПМР і Гагаузія отримали б особливий статус і можливість блокувати законопроекти, не вигідні для автономій та небажані для Росії. Надання Придністров'ю права вето в федерації дало б Росії можливість контролювати внутрішній та зовнішній курс держави, а отже, зберегти свою присутність у регіоні. Згідно з «планом Козака» Молдова зобов'язувалася дотримуватися нейтралітету і демобілізувати армію, але при цьому надати Росії право на розміщення російських військ на території Придністров'я терміном на 20 років як гаранту врегулювання конфлікту. Мета федералізації полягала в тому, щоб проросійські сили зберегли вплив або принаймні отримали блокувальний пакет акцій щодо політики країни стосовно всього спектру питань – від реформ до зовнішньої чи оборонної політики, – зауважує А. Санчес [5, с. 154]. Не дивно, що Молдова відмовилася від такого варіанту федералізації задля врегулювання Придністровського конфлікту.

Експерти зауважують, що оскільки «Угода про принципи мирного врегулювання озброєного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдова» підписувалася в Москві російським Президентом, це вказує на Росію як сторону Придністровського конфлікту. Але згодом Москва поступово «перетворилася зі сторони конфлікту в статус начебто нейтрального гаранта», – наголошує Н. Беліцер [6]. Така позиція була обрана для просування Придністров'я як легітимного державного утворення, яке має стати повноправною стороною переговорів. Відтак урегулювання Придністровського конфлікту перейшло в формат 5+2, в якому сторонами конфлікту було визначено Молдову та Придністровську Молдовську Республіку, посередниками – Росію, Україну та ОБСЄ і спостерігачами – ЄС та США. Експерти радять не допустити застосування цього сценарію до інтеграції України.

Євросоюз наполягав на тому, що «Придністровський конфлікт може бути врегульований відносно легко», порівняно з аналогічними замороженими конфліктами на пострадянському просторі. Насамперед тому, що роль етнічного чинника в ньому мінімальна [7, с. 138]. Натомість західні вчені дотримувалися іншої точки зору на врегулювання Придністровського конфлікту та інтеграцію Молдови. В. Георгіу, О. Натой та Н. Попеску прогнозували, що Молдова не зможе самотужки протистояти російським інтересам, які підживлюють та заморожують Придністровський конфлікт. Тому вчені назвали недоцільним пошук успішного та життєздатного врегулювання конфлікту за збереження незаконної російської присутності в Молдові без висунення прямої умови демонтажу тоталітарного режиму в Придністров'ї [8, с. 20]. Дослідники переконані, що нові можливості для врегулювання етнополітичного конфлікту можуть виникнути лише у випадку нової конфігурації інтересів, пов'язаних із Придністровським конфліктом та державністю Молдови.

Переговори щодо врегулювання Придністровського конфлікту неодноразово припинялися і відновлювалися після кількарічних перерв. Наразі експерти оцінюють їх перспективи доволі песимістично. Г. Шелест зазначає, що через багаторічне замороження конфлікту сторони перебувають на максимально віддалених позиціях і не готові до компромісів чи пошуку рішення [9]. Тому переговори відбуваються скоріше щодо технічних речей – наприклад, визнання номерних знаків чи освітніх дипломів, ніж щодо суті врегулювання конфлікту. Однак головною перешкодою у врегулюванні Придністровського конфлікту залишається зовнішній чинник – участь та вплив Росії – геополітичного гравця, не зацікавленого втрачати контроль у регіоні внаслідок реінтеграції Придністров'я до складу Молдови. К. Вітман констатує, що Росія навіює Придністров'ю наявність об'єктивних перешкод

до возз'єднання. Мовляв, за більш, ніж 20 років фактичної незалежності в ПМР і Молдові встигли скластися дві самостійні економіки і соціально-політичні системи, а також незалежні еліти з найчастіше протилежними інтересами, які жодна зі сторін уже не може ігнорувати [10, с. 627]. Політика Російської Федерації у всіх підтримуваних і субсидованих незвизнаних пострадянських республіках дуже схожа. Як в Абхазії та Південній Осетії, так і в Придністров'ї діє подвійне громадянство і більшість населення мають ще й російські паспорти.

У 2007 р. в Придністров'ї відбувся референдум, який підтвердив чинний політичний курс – дистанціювання від Молдови з одночасним зближенням з Росією. Учасники референдуму обирали між двома перспективами: 1) курсом на незалежність Придністровської Молдавської Республіки і вільне приєднання її в подальшому до Російської Федерації; 2) можливістю відмовитися від незалежності Придністровської Молдавської Республіки і входження в подальшому до складу Республіки Молдова. У експертів виникли запитання, чому незалежність прирівнювалася до російського напряму інтеграції самопроголошеного державного утворення [11, с. 253]. Однак цей політичний курс підтримали близько 92% учасників референдуму.

Врегулюванню Придністровського конфлікту суттєво заважали інтеграційні, доцентрові тенденції між Молдовою та Румунією, які не призвели до етнополітичної інтеграції обох держав, а стали на заваді реінтеграції Придністров'я до складу Молдови. Політичні еліти Молдови в 1990-х роках схилилися до інтеграції в Європейський Союз шляхом возз'єднання з Румунією. Праві партії Молдови поширювали в суспільстві уніоністські настрої – своєю політичною діяльністю вони заперечували існування молдовської нації та молдовської мови, дискредитували молдовську історію, стверджуючи, що Молдова – невід'ємна частина Румунії. Уніоністська політика та її толерування на державному рівні призвели до явища «демолдовенізації», тобто заперечення молдовської державності. Вперше на офіційному рівні цю проблему було визнано в Концепції державної національної політики Республіки Молдова 2003 р. [12].

Румунія також заохочувала інтеграційні процеси між обома державами [13, с. 85]. Було спрощено процедуру надання румунського громадянства молдованам, які охоче нею скористалися для отримання права вільного в'їзду та працевлаштування в Євросоюзі. Румунія також спонукала молодь до здобуття вищої освіти в Румунії, щоб сформувати прошарок молдовської політичної, наукової еліти, орієнтованої на європейську Румунію, а не на пострадянську Молдову. Особливо активним прихильником інтеграції Румунії та Молдови був румунський президент Т. Бесеску (2004-2014), який просував ідею етнополітичної єдності в Румунії, Молдові, а також на рівні ЄС. Зокрема, виступаючи на засіданні Європарламенту, політик заявляв, що населення Румунії і Молдови має однакову історію, культуру, традиції, говорить однією мовою і має спільні з європейськими устремління. Праві політичні сили Румунії відмовляють Молдові у окремій ідентичності, історії, мові та навіть державності, привласнюючи її територію проектом Великої Румунії, суть якого полягає в збиранні, інтеграції всіх румунських земель. Зокрема, Т. Бесеску заявляв, що «ми (спільно румуни та молдовани) повинні думати про те, що рано чи пізно ми осушимо ріку Прут для того, щоб всі румуни знову були разом» [14].

Молдова тим часом балансувала між об'єднанням з Румунією та орієнтацією на Росію, залежно від того, які політичні сили – проросійські чи прорумунські – приходили до влади. Етнополітична інтеграція з Румунією означала втрату державності та остаточну втрату надії на вирішення Придністровського конфлікту шляхом повернення території незвизнаної республіки до складу Молдови. Дезінтеграційно-інтеграційні процеси в Молдові врівноважували одне одного і не давали країні можливість рухатися в якомусь одному напрямку.

Головною перешкодою для об'єднання Румунії та Молдови є небажання молдован втрачати власну державу, а також відмовлятися від реінтеграції Придністров'я, що неминуче у випадку входження до складу Румунії. Остання ж не претендує на Придністров'я, оскільки молдовське населення не становить більшість у регіоні, який повністю перебуває під геополітичним впливом Росії. Як наголосив Т. Бесеску, «Румунія має пам'ятати, що до 1940 року її кордон проходив по Дністру. Якщо Бухарест і Кишинів домовляться про об'єднання, то питання з Придністров'ям буде предметом переговорів з РФ і Україною». А. Язькова підтверджує, що для Румунії Придністров'я не має першочергового значення, оскільки не входило до складу історичної Молдови [15, с.117].

Аналізуючи дезінтеграційно-інтеграційні процеси в Молдові, не слід обмежуватися лише проблемою Придністров'я, позаяк відцентрові тенденції характерні також для Гагаузії. І вони також інтенсифікуються у випадку актуалізації етнополітичної інтеграції Молдови та Румунії. Гагаузія є автономним територіальним утворенням на Півдні Молдови, в якому 82% населення становлять етнічні гагаузи. В 1990-х роках у ході дезінтеграції СРСР була проголошена Гагаузька Автономна Радянська Соціалістична Республіка, згодом просто Республіка Гагаузія або гагаузькою мовою – Гагауз Єрі. Однак Молдові вдалося вмовити

регіон залишитися у складі держави шляхом надання йому особливого автономного статусу. У 1994 р. на референдумі населення Гагаузії відмовилося від незалежності, зробивши вибір на користь автономії, а парламент Молдови прийняв Закон про особливий правовий статус Гагаузії (Гагауз Єрі), яким регіон з компактним проживанням гагаузів набував права територіальної автономії у складі Молдови.

У Гагаузії досить сильні проросійські настрої, які підігривають ідею створення власної республіки кожного разу під час актуалізації питання інтеграції Молдови та Румунії. Російська Федерація використовує цей регіон, як і Придністров'я, для того, щоб контролювати зовнішню та внутрішню політику Молдови. Гагаузія щоразу погрожує, що вийде зі складу Молдови у випадку приєднання останньої до Румунії, посилаючись на те, що її етнічна територія Бурджак ніколи не входила до складу Молдови, а була окремою державою, яка межувала з Молдовою. Для України це питання актуальне тому, що етнічна територія Бурджака знаходиться також у складі Одеської області. В 2015 р. за підтримки російських спецслужб було здійснено спробу проголосити Бессарабську Республіку Бурджак у складі кількох районів Одеської області та Гагаузії, яку заблокували українські правоохоронні органи [16]. Раніше у 2014 р. в Гагаузії було проведено незаконний референдум, який безуспішно намагався заблокувати Кишинів і на якому понад 96% населення підтримали право Гагаузії «на зовнішнє самовизначення у випадку зміни статусу республіки Молдова як незалежної держави» та вступ Молдови до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану. Таким чином Гагаузія є потенційним джерелом подальшої дезінтеграції Молдови у випадку її інтеграції до Румунії.

Отже, Молдова є прикладом нестабільної пострадянської держави – етнополітичної системи, яка містить безліч етнічних, територіальних суперечностей, залежна від зовнішньополітичних гравців, у якій дезінтеграційно-інтеграційні процеси врівноважують один одного, не даючи змогу державі просуватися в жодному з напрямків інтеграції/дезінтеграції. Політичний курс на етнополітичну інтеграцію Молдови з Румунією перешкоджає вирішенню Придністровського конфлікту, реінтеграції території невизнаної республіки до складу Молдови та загрожує подальшою дезінтеграцією – сецесією Гагаузії. Тому ця пострадянська держава, сповнена внутрішніх суперечностей, не досягла успіху в жодному напрямку – як інтеграції з Румунією, так і подолання наслідків дезінтеграції. Але, незважаючи на те, що Молдова не відновила територіальної цілісності, вона зберегла державність і суверенітет.

1. О функционировании языков на территории Республики Молдова: Закон МССР от 01.09.1989 г. № 3465-XI (у редакции от 29.05.2003 г. № 206-XV, 07.04.2011 г. № 65, 17.07.2014 г. № 153). URL: http://base.spininform.ru/show_doc_fw?rgn=3281 (дата звернення: 23.05.2018).
2. Balmaceda M. Privatization and elite defection in de facto states: The case of Transnistria, 1991–2012. *Communist and Post-Communist Studies*. 2013. Vol. 46. № 4. P. 445–454.
3. Agreement on the Principles for a Peaceful Settlement of the Armed Conflict in the Dniester Region of the Republic of Moldova. *UN Peace Agreements*. URL: <https://peacemaker.un.org/moldova-peacefullsettlementdniestr92> (дата звернення: 23.05.2018).
4. Конфлікт у Придністров'ї: Молдова констатує, що Росія не виконала зобов'язання. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2275642-na-odesini-negoda-dodala-roboti-ratuvalnikam.html> (дата звернення: 23.05.2018).
5. Sanchez A. The «Frozen» Southeast: How the Moldova-Transnistria Question has Become a European Geo-Security Issue. *The Journal of Slavic Military Studies*. 2009. Vol. 22. № 2. P. 153–176.
6. Придністров'я: 10 уроків для України. *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/ prydnistrovia-10-urokiv-dlia-ukrainy> (дата звернення: 24.05.2018).
7. Tudoroiu T. The European Union, Russia, and the Future of the Transnistrian Frozen Conflict. *East European Politics and Societies: and Cultures*. 2012. Vol. 26. № 11. P. 135–145.
8. Gheorghiu V., Nantoi O., Popescu N. External Factors in the Transnistria Conflict Settlement: a Role for the European Union. *Journal of Foreign Policy of Moldova*. 2004. № 3. P. 17–29.
9. Придністров'я: 10 уроків для України. *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/ prydnistrovia-10-urokiv-dlia-ukrainy> (дата звернення: 24.05.2018).
10. Вітман К. М. Невизнані держави пострадянського та постсоціалістичного простору: шлях до міжнародного визнання. *Держава і право: зб. наук. праць*. 2011. № 53. С. 625–631.
11. Kennedy R. Moldova: Arena of International Influences. *East European Politics*. 2013. Vol. 29. № 2. P. 253–254.
12. Об утверждении Концепции национальной политики Республики Молдова: Закон № 546 от 19.12.2003 г. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id= 312846&lang=2> (дата звернення: 25.05.2018).
13. Кульчицький С. Румунія і Молдова: дві країни, одна нація. *Регіональна історія України*. 2013. Вип. 7. С. 85–102.
14. Молдавский политолог: заявления президента Румынии провоцируют национальную нетерпимость в Молдавии. URL: <http://www.regnum.ru/news/989871.html> (дата звернення: 25.05.2018)..
15. Язькова А. Румыния – Молдова: вместе или порознь? *Международные процессы*. 2007. № 1. С. 115–121.
16. В Одесской области сепаратисты объявили о воссоздании Бессарабской Республики «Буджак» *Багнет*. URL: <http://www.bagnet.org/news/odessa/268429> (дата звернення: 25.05.2018).

CENA JAKO WARTOŚĆ ODDZIAŁUJĄCA NA FENOMENOLOGIĘ POLSKIEJ PRZESTĘPCZOŚCI PRZECIWKO WŁASNOŚCI PRZEMYSŁOWEJ

Mateusz Nowak. Price as a value affecting the phenomenology of Polish crime against industrial property.

The article entitled: „Price as a value affecting the phenomenology of Polish crime against industrial property” depicts the potential impact of products’s prices on the phenomenon of crime. The article begins with the analysis of consumers’s and producers’s behavior on the illegal market (a.k.a. grey area). Specifying, author describes the law of supply and demand in the terms of organized crime. In the text the reader gets to know definition of a trademark in the Polish legal system. In what follows the modus operandi of criminal groups counterfeiting trademarks is presented. Futhermore writer not only researches falsifications of goods in Poland, but also formulates statistical date (police, judicial and penitentiary). The paper ends with the comparison of illegal activity to enterprise.

Key words: industrial property, trademark, crime, price, criminal phenomenology.

Antecedencje

Wpływ na popełnienie przestępstw, uregulowanych w art. 305 ustawy – prawo własności przemysłowej [3], ma niższa cena produktu oferowanego przez podmioty działające sprzecznie z obowiązującym porządkiem prawnym. Niezwykle istotne jest prawo popytu i podaży, które opisuje korelację pomiędzy ceną towaru (usługi), a wielkością popytu na dane dobro. Kiedy cena artykułu rośnie, to wartość popytu spada. Z kolei jeśli opłata za dobro spada, wielkość zapotrzebowania na wyrób wzrasta (przyjmując, że inne czynniki pozostają stałe) [43, s. 159–161]. Analizując pierwszy proces, czyli wzrost cen produktu na rynku, musimy mieć na uwadze zachowania konsumentów. Jeżeli kupujący stwierdzi, że dany produkt jest za drogi, będzie poszukiwał tańszych odpowiedników, które charakteryzują się podobnymi właściwościami i użytecznością. Zjawisko to nosi nazwę efektu substytucyjnego [25, s. 3].

Wpływ cen na zachowania konsumentów można odnieść również do zjawiska przestępczości¹ [24, s. 75]. Nabywcy, poszukując tańszych dóbr, zainteresują się towarami bardzo zbliżonymi do oryginalnych produktów, ale będą one podrobione przez przestępców. Cena takich dóbr będzie niższa niż legalne ich odpowiedniki, które można zakupić na rynku. Grupy kryminalne, żeby móc zaoferować korzystniejszą cenę, będą zmuszone odpowiednio zorganizować produkcję, dystrybucję, marketing i sprzedaż towarów. W ten sposób aktywność przestępców upodabnia się do działalności gospodarczej, prowadzonej w ramach dobrze prosperującego przedsiębiorstwa, które chcąc sprzedać swoje produkty, musi odpowiedzieć na aktualne zapotrzebowanie na rynku [19 s.42]. Grupy kryminalne będą działać w sposób zbliżony do innych uczestników rynku, co jest charakterystyczne dla przestępczości gospodarczej, która w znaczący sposób różni się od innych kategorii działań sprzecznych z obowiązującym prawem [38, s. 11]. Poruszone tu kwestie stanowią istotny wątek niniejszego artykułu.

Nabywający dowartościowują siebie, kupując pewnego rodzaju produkty luksusowe, co w społeczeństwie świadczy o ich zamożności. Sytuacja ta dotyczy tzw. paradoksu Veblena (efekt prestiżu) [43, s. 163]. Z kolei na popularność produktów znanych marek wpływ ma efekt owczego pędu. Konsument częściej nabywają te towary, które są kupowane również przez innych. Ponadto konsument działa w sposób racjonalny. Jeśli widzi potrzebę poniesienia większych nakładów, dzięki czemu osiągnie efektywniejszą korzyść, to jest skłonny do takiego działania. Precyzując, klient może zdecydować się zakupić droższe, luksusowe produkty, o ile spowoduje to np. wzrost jego popularności [24, s. 101]. Mimo różnic pomiędzy efektem prestiżu i owczego pędu te dwa procesy będą wpływać na działalność grup przestępczych i powodować wzrost ich aktywności w określonych obszarach rynku konsumenckiego.

Innym elementem jest marża, którą przestępcy, podobnie jak legalnie działający przedsiębiorcy, mogą uzyskać, jeśli będą mieli w swojej ofercie produkty innowacyjne. Należą do nich towary zaawansowane technologicznie (np. elektronika), ale również dobra, których popularność jest zależna od aktualnych trendów (np. markowe ubrania). Popyt na takie wyroby będzie charakteryzował się zmiennością. Produkty te stosunkowo szybko tracą wysoką popularność. Jednak ostateczny zysk jest istotną zaletą, którą biorą pod uwagę zorganizowane grupy przestępcze. Z drugiej strony podmioty działające sprzecznie z prawem będą unikały podrabiania tych towarów, które są powszechne i używane na co dzień przez konsumentów, ponieważ potencjalna marża, jaką mogą uzyskać, będzie niewielka. Co więcej, trudno będzie konkurować cenowo z legalnie działającymi strukturami [41, s. 42-43].

1. M. Księżyk zwraca uwagę, że popyt na określone towary dotyczy nie tylko dóbr „korzystnych społecznie” (*meritgoods*), ale także produktów takich, jak narkotyki i alkohol. Tym samym część z nich może zostać wytworzona w wyniku działań niezgodnych z prawem. Jednakże nawet w tym przypadku należy kierować się założeniami określonymi przez prawo popytu i podaży.

Drugim elementem, powiązanim z popytem, jest prawo podaży. Opiera się ono na założeniu, w którym rosnąca cena powoduje wzrost wartości podaży. Podobnie jak w przypadku popytu występuje proces odwrotny. Przekładając to na przestępczość, im wyższa jest cena danego dobra, tym przestępcy będą bardziej skłonni podrobić je w większych ilościach i zaoferować odpowiednim klientom. Co więcej, jeśli opłata za dane dobro rośnie, na rynek wchodzi nowe grupy kryminalne [43, s. 167]. Podaż będzie doskonalsza, jeśli dany podmiot będzie mógł wytworzyć więcej różnorodnych dóbr w jednym ciągu technologicznym (np. różnego rodzaju części garderoby) [23, s. 143].

Trzeci czynnik stanowi oferta, która jest częściowo powiązana z podażą. Podaż to wielkość oferty, którą przedsiębiorcy są w stanie zaproponować, biorąc pod uwagę określoną cenę. Upraszczając – im więcej pojawi się podmiotów proponujących klientom dany towar (także struktur nielegalnych), tym oferta będzie szersza. Jest to powiązane również z wysoką ceną, a pośrednio zyskiem z danej sprzedaży. Następnie wyróżniamy: technikę produkcji, na którą wpływ mają np. innowacje powodujące spadek kosztów wytworzenia dóbr oraz działalność państwa, która może polegać na nałożeniu podatku na przedsiębiorstwa. Takie obciążenia powodują spadek oferty, ale odwrotny proces będzie miał miejsce w przypadku nielegalnych podmiotów, które nie odprowadzają danin publicznych [16, s. 113–115]. Reasumując stwierdzenie, iż cena to istotny czynnik warunkujący działalność przestępczą, jest pewnym uproszczeniem, ale biorąc pod uwagę przedstawione mechanizmy takie ujęcie wydaje się zasadne. Z drugiej strony należy mieć stale na uwadze, że oddziałują również inne faktory rynkowe (tzw. czynniki niecenowe) [23, s. 101].

Niezbędne z punktu widzenia poruszanej tematyki jest wyjaśnienie problematyki przestępstwa związanego z naruszeniem znaku towarowego. Kluczowe będzie opisanie działania zorganizowanych grup przestępczych, które podejmują aktywność opartą na podrabianiu dóbr konsumpcyjnych. Ponadto istotna jest charakterystyka struktury przestępczości, jej rozmiaru oraz zwrócenie szczególnej uwagi na wskaźniki jakościowe, co łącznie (wraz z objaśnieniem postępowania przestępców) wskazuje na symptomatologię kryminalną (fenomenologię). Jest to jeden z najistotniejszych kierunków kryminologii (czyli nauki o przestępstwie), który koncentruje się na opisie przestępczości jako zjawiska występującego na danym terytorium i w określonym przedziale czasowym [22; 50].

Obecny artykuł został podzielony na trzy główne części. W pierwszej autor wskazuje, w jaki sposób polski ustawodawca uregulował problematykę podrabiania znaków towarowych. Drugim elementem opracowania jest krótki opis samego proceduru i sposobu działania przestępców. Trzeci aspekt opiera się na charakterystyce podrabiania znaków towarowych w Polsce. W tej części podane są przede wszystkim dane statystyczne – policyjne, sądowe oraz penitencjarne. W opracowaniu została poruszona tematyka własności intelektualnej² [21, s. 19-20], która jest pojemniejszym pojęciem niż własność przemysłowa [35, s. 35]. Jednak z uwagi na fakt, że często nie da się odseparować tych dwóch obszarów prawnych, takie podejście do materii wydaje się adekwatne i pozwoli na lepsze zrozumienie problemu.

Literatura koncentrująca się na tematyce własności przemysłowej obejmuje głównie pozycje prawnicze, które skupiają się na rozważaniach teoretycznych [30]. Brakuje kompleksowego opracowania, które zwróciłyby uwagę na wpływ takich czynników, jak: liberalizacja obrotu handlowego, popyt na określone towary i ich wartość. Jeśli już autorzy poruszają tę tematykę, to w zakresie bardzo ograniczonym, w pozycjach dotyczących przestępczości zorganizowanej. Biorąc pod uwagę najbardziej przydatne opracowania, godna uwagi jest monografia autorstwa Natalii Daško [17], która omawia nie tylko obszar prawny, ale wskazuje na kryminologiczne aspekty fałszowania oznaczeń towarowych, w szczególności na sposób działania grup przestępczych. Podobną tematykę można odnaleźć w pozycjach anglojęzycznych, np. autorstwa Elgara Fleischa i Thorstena R. Staake'a [28]. Przydatne są również raporty podmiotów międzynarodowych, takich jak Międzynarodowa Organizacja Policji Kryminalnej (INTERPOL) czy Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD). Materia podrabiania znaków towarowych jest częściowo poruszana przy okazji omawiania globalizacji np. w książce Wilhelminy Wosińskiej [32].

1. Przestępstwo podrabiania znaków towarowych

Ustawa – prawo własności przemysłowej (p.w.p.) [3] penalizuje fałszowanie znaków towarowych. Na problematykę znaku towarowego składają się dwa pojęcia: „piractwo” (*piracy*) oraz fałszowanie towarów (*counterfeiting*). Oba terminy odnoszą się do ingerowania, niezgodnie z prawem, w cudzą własność intelektualną na masową skalę [29].

Polscy ustawodawca uregulował pojęcie znaku towarowego bardzo szeroko, co w sposób oczywisty wpływa na jego ochronę. Obejmuje on każde graficzne oznaczenie (także słowne, dźwiękowe itd.), jeżeli pozwala ono

2. Por. A. Górnicz-Mulcahy, *Prawo do wynagrodzenia za pracowniczeprojekty wynalazcze w polskim prawie*, Warszawa 2008, s. 19–20. Prawo własności intelektualnej obejmuje produkty umysłu ludzkiego, zwłaszcza utwory literackie, naukowe, artystyczne oraz te, które są efektem działalności gospodarczej. Prawo własności przemysłowej jest elementem należącym do zbioru prawa własności intelektualnej. Do prawa własności przemysłowej należą: patenty, wzory przemysłowe i użytkowe, znaki towarowe oraz zastrzeżone nazwy.

zidentyfikować dany wyrób (towar lub usługę) i przypisać go do danego przedsiębiorstwa [40]. Przepisy mają chronić zarówno osoby czerpiące korzyści ze znaków towarowych, jak i konsumentów, którzy powinni mieć pewność, jaki produkt i o jakiej jakości nabywają [4]. Znak towarowy ma pełnić cztery funkcje. Po pierwsze, oznaczenie ma na celu odróżnić towar od innych oferowanych produktów. Drugą właściwością jest informacja o określonej jakości dobra. Po trzecie, znak towarowy jest również formą reklamy. Ostatnim elementem jest dostarczenie pewnej informacji o produkcie. Dodatkowo można wyróżnić inne aspekty, np. funkcję inwestycyjną [17, s. 12–17].

Nie jest wymagane podrobienie całego znaku, wystarczy wykorzystywanie tylko jego części, aby dane działanie zostało uznane za przestępstwo [27]. Przepisy nie określają wprost, jaka liczba towaru musi posiadać sfałszowany znak towarowy, aby móc zakwalifikować daną aktywność jako czyn niezgodny z prawem. W wykładni przyjmuje się, że wystarczy jedna sztuka, choć ze względu na specyfikę procedury zwykle będziemy mieli do czynienia z większą ilością nielegalnych dóbr. Przestępstwo polega na dwóch typach działań. Po pierwsze, jest nim samo znakowanie towarów, co może być potraktowane jako pewnego rodzaju przygotowanie do dalszych działań sprzecznych z prawem. Po drugie, wprowadzenie dóbr do obrotu (co jest rozumiane jako utrata kontroli nad nimi) [6] oraz dalsza ich dystrybucja już w obiegu handlowym. Należy podkreślić, że do uznania danego czynu za przestępstwo wystarczy jeden z dwóch wymienionych rodzajów aktywności. Kiedy mamy do czynienia z obiema sytuacjami, sankcja może być bardziej dotkliwa dla sprawcy [27]. Trzeba podkreślić, że ustawodawca ma na celu ukaranie osób, które połączą znak towarowy z konkretnym produktem (lub naniósł go na opakowanie). Dlatego też, na podstawie tego przepisu, niemożliwe jest penalizowanie wytwarzania samych znaków, np. metek odzieży, bez fizycznego połączenia ich z samym ubraniem [5]. Nie ma znaczenia świadomość kupującego, czy dany towar został oznaczony w sposób sprzeczny z prawem. Klient może mieć poczucie fałszywości dobra, mimo to decyduje się na transakcję – w tym przypadku również dojdzie do przestępstwa. Jednakże nabywca, bez względu na intencje, odpowiedzialności karnej nie ponosi. Jest jedynie stroną w obrocie towarami, a nie podmiotem wprowadzającym dobra do obiegu handlowego [5].

Ustawodawca określa trzy typy przestępstwa: w ust. 1 art. 305 p.w.p. wskazano typ podstawowy, w ust. 2 uprzywilejowany (wpływ na klasyfikację ma społeczna szkodliwość czynu³) [34, s. 178], zaś w ust. 3 typ kwalifikowany, który charakteryzuje się podwyższoną sankcją karną. Z uwagi na tematykę artykułu, analizie poddana będzie ostatnia z trzech form. Typ kwalifikowany określa zachowania przestępcze, które charakteryzują się regularnością. W doktrynie przyjęto, że musi wystąpić trzykrotne popełnienie czynu zabronionego. Dodatkowo podmiot czerpie dochód o znacznej wartości, a więc uzyskuje więcej niż 200 tys. zł [1]. Na uwagę zasługuje fakt, że przestępstwa, które mają najbardziej dotkliwą społecznie formę, są ścigane z oskarżenia publicznego (art. 310 p.w.p.). Generalizując, za podrobienie znaku towarowego grozi odpowiedzialność karna w postaci pozbawienia wolności do lat pięciu [42]. W porównaniu z podobnymi rozwiązaniami w innych krajach europejskich sankcja przewidziana w polskich przepisach jest stosunkowo łagodna [17, s.193]. Należy nadmienić, że oprócz odpowiedzialności karnej podmiot podrabiający znaki odpowiada przede wszystkim na drodze cywilnej, np. poprzez żądanie natychmiastowego zaprzestania naruszania prawa wystosowanego przez stratnego, zwrot nienależnych korzyści w ramach bezpodstawnego wzbogacenia czy zapłatę stosownego odszkodowania [3].

Ponadto oprócz ustawy o prawie własności przemysłowej, w polskim systemie prawnym istnieją inne akty, które mogą penalizować zachowania oparte na podawaniu fałszywych informacji o danym towarze. Przykładem mogą być: art. 284 § 1, art. 286, art. 306 kodeksu karnego [1] lub art. 136 kodeksu wykroczeń [2]. Ponadto ustanowiono wiele aktów prawa międzynarodowego. Należą do nich takie umowy, jak: Porozumienie Madryckie o Międzynarodowej Rejestracji Znaków z 1891 r. [11; 24], Porozumienie w sprawie handlowych aspektów Praw Własności Intelektualnej z 1994 r., potocznie znane jako TRIPS. Odrębne ustawodawstwo stanowi Unia Europejska. Są to przede wszystkim dyrektywy harmonizujące [30; 4; 10]. Jednakże z uwagi na szeroki zakres materii, a także odmienność w znamionach przestępstw (wykroczeń), ograniczono się do czynu zabronionego, uregulowanego w ustawie o prawie własności przemysłowej.

2. Działalność grup przestępczych podrabiających znaki towarowe

Podrabianie znaków towarowych ma swoje przyczyny. Powodem może być potencjalny zysk, osiągany niskim kosztem. Podrabiający znaki nie muszą troszczyć się o jakość produkcji, badania, warunki pracy. Wystarczy, że naniósł odpowiednie oznaczenie, które jest kojarzone przez konsumentów ze znaną marką produktu. Do innych przyczyn należą: mało restrykcyjne przepisy prawne, liberalizacja obrotu handlowego, wysokie opłaty podatkowe (np. na lekarstwa), popyt na towary podrobione, społeczne przyzwolenie na tego rodzaju proceder.

Przestępstwa przeciwko własności intelektualnej obok handlu narkotykami, bronią, ludźmi czy przemysłem towarów są jednymi z najbardziej dochodowych obszarów działalności grup przestępczych [30, s. 79]. Dominują

3. Za przestępstwo uznaje się czyn, który jest bezprawny, zawiniony, karalny i karygodny. Na ten ostatni element wpływ ma tzw. społeczna szkodliwość czynu. Czyn jest karygodny wtedy, gdy jest w odpowiednim stopniu naganny.

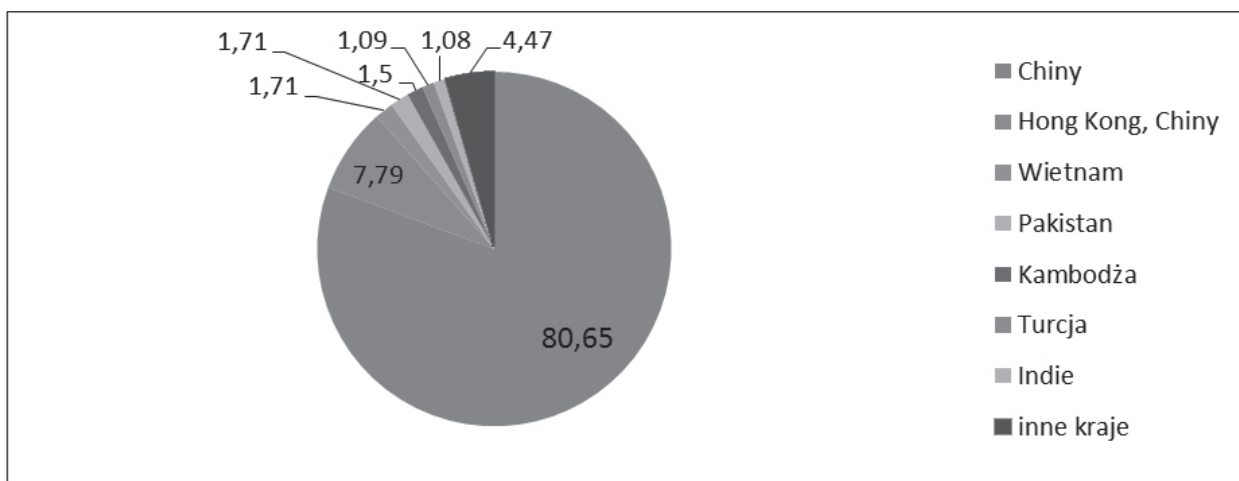
azjatyckie podmioty przestępcze (chińskie, japońskie i koreańskie), które wykazują szczególną aktywność w Europie i Ameryce Północnej [36, s.113]. Chińscy kryminaliści są obecni przede wszystkim na rynkach niemieckich, włoskich i brytyjskich [17, s. 99-102]. Podobnie działają przestępcy rosyjskojęzyczni [13, s. 87]. Ponadto z grup europejskich na uwagę zasługują: struktury włoskie, np. Camorra, oraz podmioty albańskie i tureckie [17, s. 99-102]. Izraelscy przestępcy pochodzenia rosyjskiego handlują w Japonii. Narodowość i terytorium przestają odgrywać rolę. Liczy się zysk i kontrola danego rynku [13, s. 87]. Z oczywistych przyczyn niezwykle trudno oszacować skalę tego rodzaju przestępstw, dlatego też w zaprezentowanych dalej tabelach podane zostały różne wyliczenia dotyczące pochodzenia podrabianych produktów. Jednak wszyscy autorzy wskazują na szczególną aktywność chińskich, a szerzej azjatyckich struktur przestępczych.

Tabela 1. Pochodzenie skonfiskowanych towarów w wybranych krajach w latach 2005–2006

Kraj	Pochodzenie towaru
Niemcy	Chiny (46%), Tajwan (13%), Hong Kong, Chiny (5%), Wietnam (4%), Tajlandia (4%)
Estonia	Chiny (41%), Rosja (29%), Bułgaria (8%), Zjednoczone Emiraty Arabskie (6%), Turcja (6%)
Korea Południowa	Chiny (94%), Hong Kong, Chiny (2%), Belgia (1%), Tajwan (1%), Wietnam (1%)
Australia	Chiny (26%), Malezja (20%), Tajlandia(15%), Indonezja(14%), Hong Kong, Chiny (8%)
Stany Zjednoczone	Chiny (69%), Hong Kong, Chiny (6%), Zjednoczone Emiraty Arabskie (2%), Indie (2%), Pakistan (2%)
Unia Europejska	Chiny (38%), Tajlandia(10%), Hong Kong, Chiny (8%), Turcja (7%), Malezja (4%), Stany Zjednoczone Ameryki (4%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The Economic Impact of Counterfeiting and Piracy*, OECD, Paryż 2008, s. 79, <http://www.oecd.org/sti/ind/theeconomicimpactofcounterfeitingandpiracy.htm> (dostęp: 28 XII 2017).

Rysunek 1. Kraj pochodzenia towaru naruszającego prawo własności intelektualnej w UE w 2016 r. (w proc.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Report on EU customs enforcement of intellectual property rights. Result at the EU border 2016*, Komisja Europejska, Luksemburg 2017, s. 12, <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5d6eb531-6b63-11e7-b2f2-01aa75ed71a1> (dostęp: 5 II 2017).

Tabela 1 oraz rysunek 1 potwierdzają masową działalność rynkową struktur pochodzących z Azji. Na uwagę zasługuje fakt, iż pomioty te oddziałują transgranicznie. Bariery pomiędzy państwami, a co za tym idzie, również odległość, tracą na znaczeniu. Produkty podrabiane przez grupy azjatyckie będą dostępne zarówno w Stanach Zjednoczonych, jak i w państwach europejskich.

W UE, biorąc pod uwagę rodzaj towaru, podrabiane są przede wszystkim ubrania, a także akcesoria dodatkowe (takie jak: okulary przeciwsłoneczne, portfele, torby, zegarki). Przestępcy fałszują również sprzęt elektroniczny, zwłaszcza telefony komórkowe i wyposażenie do nich. Popularnym procederem jest podrabianie zabawek, gier oraz kosmetyków. W dużej mierze to, czy dany towar jest fabrykowany, decyduje

jego luksusowość i popularność marki [12; 18]. W mniejszym zakresie wykonuje się imitację oryginalnych płyt CD/DVD np. z muzyką. Na uwagę zasługują fałszywe produkty medyczne. Proceder podrabiania leków jest szczególnie dotkliwy w państwach rozwijających się (ale nie tylko, jak wynika z tabeli 2), gdzie leki są niedostępne dla społeczeństwa ze względu na ich cenę, a międzynarodowe koncerny nie chcą obniżyć wartości swoich produktów z uwagi na światowy popyt. Podrabianie leków nie tylko przynosi firmom straty finansowe, ale stanowi zagrożenie dla zdrowia i życia ludzi [26, s. 86-87]. Uogólniając, przyjmuje się, że ogół dóbr oznaczonych sfałszowanym znakiem towarowym wynosi około 2% handlu światowego [17, s. 99].

Tabela 2. Wybrane artykuły naruszające unijne prawo własności intelektualnej w UE w 2016 r.

Produkt	Liczba spraw	Liczba artykułów	Wartość artykułów (w mln euro)
Artykuły spożywcze i napoje	79	5 406 258	966 425
Napoje alkoholowe	8	52 826	9 713 217
Perfumy i kosmetyki	4793	2 238 320	63 248 911
Ubrania i akcesoria (Para danej części garderoby traktowana jako jedna sztuka artykułu)	48 209	3 653 976	221 087 857
Bizuteria i zegarki	6012	421 953	118 438 084
Zabawki i gry multimedialne	2906	6 900 598	119 107 628
Elektronika i akcesoria dodatkowe	9032	1 697 885	51 101 264
DVD, CD, kasety	128	19 723	1 347 887
Wyroby tytoniowe, w tym elektroniczne papierosy (paczka papierosów traktowana jako jedna sztuka artykułu)	251	9 935 215	37 611 620
Leki i wyroby medyczne	1968	392 037	4 498 898

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Report on EU customs enforcement of intellectual property rights. Resultat the EU border 2016, Komisja Europejska, Luksemburg 2017, s. 18–19, <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5d6eb531-6b63-11e7-b2f2-01aa75ed71a1> (dostęp: 5 II 2017).

W 2016 r. służby celne państw członkowskich UE dokonały 63 tys. zatrzymań, podczas których skonfiskowano ponad 41 mln artykułów, które naruszały ustawodawstwo dotyczące własności intelektualnej, na łączną wartość około 672 mln euro [12; 5]. Jak wykazano w tabeli nr 2, przestępcy starają się podrabiać towary innowacyjne, tj. ubrania, akcesoria oraz artykuły służące rozrywce multimedialnej.

Należy pokreślić, że dzisiejsze grupy przestępcze są zorganizowane jak dobrze prosperujące przedsiębiorstwo. Podobnie jak podmioty gospodarcze odpowiadają na popyt rynkowy, mają odpowiednio zorganizowaną strukturę. Występuje podział zadań pomiędzy członkami (np. część odpowiada za produkcję, inni za dystrybucję towarów). Podmioty kryminalne rekrutują osoby o najwyższych kwalifikacjach np. prawników, inżynierów. Ponadto korzystają z najbardziej nowoczesnych technologii [17, s. 82].

Proceder podrabiania, podobnie jak poziom zorganizowania działalności przestępczej, ewoluował. Początkowo oferowano produkty słabej jakości i niewymagające skomplikowanej produkcji. Wpływ na to miały: brak dostępu do zaawansowanej technologii oraz niedostateczne środki finansowe na jej unowocześnienie. Jednakże z czasem nastąpiła profesjonalizacja działań. Mimo że jakość nadal pozostawiała wiele do życzenia, to podrabiano coraz większy asortyment towarów, czyli kolejnym procesem była masowość produkcji. Klienta starano się przekonać, że skoro oferuje się dany towar w takiej liczbie, to jego autentyczność nie powinna budzić wątpliwości. Ponadto należy podkreślić, że struktury kryminalne wykazują większą skłonność do ryzyka, zwłaszcza inwestycyjnego, niż podmioty występujące w legalnym obrocie handlowym [28, s. 9-10].

Zanim towar trafi do konsumenta, należy go przetransportować. Przyjmuje się, że najbardziej podatny na wykrycie jest towar w trakcie tranzytu. Przestępcy nie przewożą dóbr jedną drogą, tylko próbują dzielić ładunek na części. W przypadku wykrycia przez służby celne towaru, utraci się wyłącznie część większej partii, a reszta dotrze do miejsca docelowego. Niekiedy przestępcy muszą przewieźć towar przez kilka krajów. W celu uniknięcia strat dokonują fikcyjnej rejestracji znaku towarowego w danym państwie. Następnie taki towar jest przewożony pod tym oznaczeniem dalej, do kolejnych krajów, aż dociera do państwa finalnego i tam otrzymuje właściwy znak. Przyczyną takiego działania jest to, że władze danego państwa mogą powadzić bardziej

punitywną politykę celną, co zwiększa możliwość wykrycia [17, s. 57]. Niekiedy przestępcy wywożą z danego kraju całkowicie legalny towar, a dopiero w państwie docelowym dokonują naniesienia sfalszowanego znaku towarowego, co ogranicza możliwość wykrycia przestępstwa w czasie transportu. Przykładem jest przewóz odzieży lub części samochodowych z Chin do państw Bliskiego Wschodu, gdzie dokonuje się naniesienia sfalsyfikowanych oznaczeń graficznych. Podobny proceder dotyczy wyrobów tytoniowych. Cygara, zakupione zgodnie z prawem w państwach karaibskich, trafiają do Stanów Zjednoczonych. Tam przestępcy wprowadzają emblematy wskazujące na to, że towar jest bardziej ekskluzywny i należy do tzw. marki *Premium* [13, s. 80–81].

Korzysta się również z mniej wyrafinowanych metod. Zaslania się spreparowane znaki towarowe np. naklejkami z kodem kreskowym, błędnie wypełnia się deklaracje celne lub niewłaściwie opisuje się kontenery, w których przewożony jest sfabrykowany towar [17, s. 57]. Z uwagi na ogromną ich liczbę, która każdego dnia dociera do największych portów (nawet kilkadziesiąt tysięcy kontenerów) nielegalne dobra pozostają niewykryte [13, s. 57]. Towary podrobione są również bardzo często mieszane z legalnymi transportami [28; 11]. Należy pokreślić, że przestępcy korzystali z metod opracowanych wcześniej, które zostały sprawdzone przy transporcie narkotyków lub nielegalnej broni [17, s. 81]. Przykładowo w 2016 r. towary naruszające prawo własności intelektualnej transportowane były: m.in. drogą morską (około 28 mln artykułów), lądową (5,5 mln) i powietrzną (4,5 mln) [12; 13].

Przestępcy korzystają z rozwoju zależności gospodarczych i ograniczania jurysdykcji ekonomicznej państw. Szczególnie przydatne okazują się strefy wolnego handlu, w których grupy przestępcze dokonują przeładunku towaru, zmieniają oznaczenia czy środek i rodzaj transportu. Strefy, które miały na celu wspomagać rozwój gospodarczy i wzmacniać wymianę handlową, stają się tymczasową przechowalnią towaru lub miejscem jego produkcji [17, s. 58-59].

Grupy kryminalne, działające w branży podrabiania znaków towarowych, korzystają z taniej siły roboczej, którą stanowią niekiedy nielegalni imigranci. Przyjezdni z Azji czy Afryki nie tylko produkują dane dobra, ale sprzedają je, najczęściej na miejskich bazarach lub zupełnie nielegalnie na ulicy. Proceder ten ma wszelkie cechy charakterystyczne dla handlu ludźmi, a więc wykorzystywanie ofiar i ich uzależnienie od oprawców, fizyczna i psychiczna przemoc, niehumanitarne warunki bytowe, brak wynagrodzenia itd. Pozwala to obniżyć koszty produkcji, a w konsekwencji cenę towaru [17, s.91-96]. W produkcji towarów istotna jest również technologia. Przestępcy podrabiają nie tylko dobra konsumpcyjne, ale również maszyny przemysłowe, dzięki którym później można w sposób określony i bardzo dokładny odtworzyć nielegalnie produkty oryginalne. W dodatku bardzo łatwo dostępne są materiały, które firmy używają do produkcji swoich autentycznych wyrobów, co sprzyja wzrostowi przestępczości [32, s. 113–114].

Na „umiędzynarodowienie” procederu wpływa kwestia legalizacji dochodów grup przestępczych pochodzących z ich aktywności niezgodnych z prawem, czyli tzw. pranie pieniędzy. Przestępcy transferują zgromadzony kapitał przez granicę, co utrudnia identyfikację zysków przez organy ścigania danego państwa. W ten sposób struktury kryminalne mogą swobodnie inwestować zgromadzone środki np. w rozwój swojej działalności [32, s. 91-96].

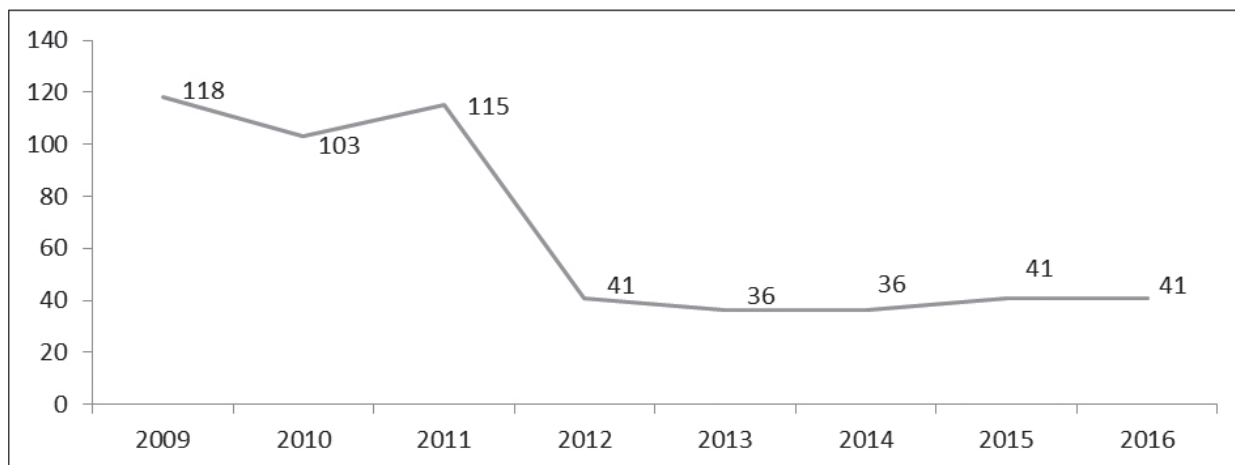
W dobrze prosperującym przedsiębiorstwie niezwykle istotny jest marketing. Jego forma zależy od konkretnego kraju. Jeśli prawo jest bardziej restrykcyjne, przestępcy nie mogą skorzystać z tradycyjnego marketingu ulicznego. Swoje towary reklamują w Internecie [28; 12]. Przestępcy, dystrybuując towar, dbają o stworzenie odpowiednich kanałów przerzutowych. Towary oznaczone sfalszowanym znakiem towarowym najczęściej trafiają do sklepów detalicznych, internetowych lub do nieoficjalnych punktów sprzedaży (np. na uliczne targowiska). Coraz większą popularność zyskuje handel elektroniczny. Wpływa na to anonimowość „w sieci”, szybki dostęp do praktycznie każdego konsumenta oraz minimalizacja możliwości wykrycia przez organy ścigania. Przestępcy korzystają z fałszywych stron internetowych oraz z popularnych portali aukcyjnych [17, s. 59–61]. Amerykański serwis eBay przyznał, że zdarzają się przypadki naruszania praw, co stanowi około 0,01% wszystkich ofert na portalu. Niestety, jak wskazują pracownicy, duży odsetek fałszerstw pozostaje zupełnie niezauważony [13, s.83]. Coraz bardziej popularna staje się sprzedaż towarów z wykorzystaniem mediów społecznościowych, np. Facebooka [17, s. 11]. Aby dotrzeć do klienta, przestępcy korzystają także z usług pocztowych, nadając małe przesyłki.

Przestępcy muszą zyskać poparcie określonych podmiotów, co zdarza się również w przypadku przedsiębiorców (lobbing). Jednak – odwrotnie niż inwestorzy – przestępcy korzystają przede wszystkim z nielegalnych metod. Korumpują polityków, urzędników, funkcjonariuszy służb, pracowników instytucji finansowych. Wręczają również korzyści finansowe zatrudnionym w organach, które w danym państwie są odpowiedzialne za procedurę wydawania certyfikatów, atestów, licencji itd. Docierają do osób posiadających określone prawa niematerialne, technologie lub w razie konieczności korumpują biegłych sądowych lub skład orzecznicy [17, s. 94]. Dodatkowo są państwa, które milcząco przyzwalają na naruszanie własności intelektualnej. Przykładem na to są Chiny, gdzie w 2004 r. wykryto ponad 40 tys. przypadków naruszenia

znaków towarowych. Jedynie 96 procederów zostało zweryfikowanych ostatecznie przez policję lub osądzonych przez organy wymiaru sprawiedliwości [15, s. 17].

Rysunek 2. Liczba artykułów wykrytych przez służby celne państw członkowskich UE w latach 2009–2016 (w mln)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Report on EU customs enforcement of intellectual property rights*.

Resultat the EU border 2016, Komisja Europejska, Luksemburg 2017, s. 7, <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5d6eb531-6b63-11e7-b2f2-01aa75ed71a1> (dostęp: 5 II 2017).

Wzrost skuteczności służb celnych krajów członkowskich UE nie jest zjawiskiem zaskakującym. Wiąże się z uszczelnianiem granic zewnętrznych, postępującą współpracą międzynarodową pomiędzy państwami oraz partnerstwem pomiędzy biznesem a podmiotami publicznymi.

Światowe koncerny, które czują się szczególnie zagrożone działaniem grup przestępczych, nie pozostają bezczynne. Podmioty próbują organizować się w większe struktury, najczęściej stowarzyszenia branżowe. W tego typu organizacje zaangażowane są takie firmy, jak: Sony Corporation, Philip Morris International, Microsoft, Unilever. Powstają również podmioty międzynarodowe, takie jak: Business Action to Stop Counterfeiting and Piracy (BASCAP) działające w ramach Międzynarodowej Izby Handlowej [28; 8] i International AntiCounterfeiting Coalition (IACC), która opracowuje dokumenty strategiczne, tzw. białe księgi. Problem podrabiania znaków towarowych znajduje się w zainteresowaniu Międzynarodowej Organizacji Własności Intelektualnej (agencja wyspecjalizowana w ramach ONZ) czy grupy G7 (wcześniej G8) [13, s. 88,185]. Dodatkowo duże podmioty gospodarcze kooperują z służbami granicznymi i celnymi danych państw [32, 114]. Odrębne działania prowadzą wyspecjalizowane podmioty, takie jak np. INTERPOL, organizując szkolenia dla policjantów, służb celnych czy pracowników wymiaru sprawiedliwości [14; 1–2]. Ponadto podejmowane są wspólne działania państw, jak np. Operacja Real w 2014 r., która skoncentrowana była na zwalczaniu handlu podróbkami kosmetyków, ubrań i elektroniki w Azji Południowo-Wschodniej [48]. W pierwszej części artykułu wspomniano o przykładowych rozwiązaniach prawnych, które potwierdzają proces ujednociania działań poszczególnych krajów na arenie międzynarodowej.

O tym, jak szkodliwe stają się podróbki, świadczy przykład wytworów Luisa Vuittona. Torebka, która w Nowym Jorku kosztuje 1500 dolarów może zostać zakupiona na ulicznym straganie równie dobrze za około 30 dolarów, jeśli opatrzymy wyrób fałszywym znakiem towarowym. Szacuje się, że kontrabanda w postaci jednego kontenera z torebkami jest warta nawet 4 mln dolarów. Chińczycy podrabiają nie tylko ubrania i akcesoria, ale również maszyny przemysłowe (naruszając w ten sposób także prawo patentowe), dzięki którym później mogą w sposób określony i bardzo dokładny odtworzyć nielegalnie produkty oryginalne. W dodatku bardzo łatwo dostępne są materiały, które firmy używają do produkcji swoich autentycznych wyrobów, co sprzyja wzrostowi przestępczości [32, 103].

Pomimo że w obecnym rozdziale przedstawiono działalność grup przestępczych, odwołując się do różnych obszarów geograficznych, to te same metody i procesy można zaobserwować również w Polsce. Działalność grup przestępczych stała się procederem globalnym i jest w zasadzie bardzo zbliżona do siebie w poszczególnych państwach rozwiniętych, a ewentualne nieznaczne różnice wynikają ze specyfiki danego kraju czy regionu.

3. Podrabianie znaków towarowych w Polsce

W powszechnej polskiej świadomości funkcjonuje stereotyp drobnego sprzedawcy, który oferuje podrobione towary na ulicy, miejskim targowisku czy giełdzie. Natomiast prawdziwy obraz przestępczości, opartej na podrabianiu znaków towarowych, jest zgoła odmienny. Obszar ten pozostaje zdominowany przez zorganizowane grupy przestępcze [17, s. 103].

Proceder podrabiania rozpoczął się w okresie transformacji, czyli na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. Wtedy bardzo popularne było tzw. fonopiractwo, czyli podrabianie nośników danych (głównie muzycznych płyt CD). Przykładowo w 1997 r. zabezpieczono ponad pół miliona nielegalnych płyt, a policja prowadziła 1500 postępowań przygotowawczych. W latach 1994–1997 służby rozwiązały ponad 50 miejsc, w których nielegalnie kopiowano nośniki. Przesiępcy powielali przede wszystkim hologramy Związku Autorów i Kompozytorów Scenicnych (ZAiKS). Organy ścigania konfiskowały również produkty pochodzące z Chin, Bułgarii i Ukrainy. Poza tym polscy przestępcy kierowali swoje wyroby na rynki zagraniczne [18, s.9–10, 22]. W latach dziewięćdziesiątych notowano przestępstwa dotyczące: wideopiractwa (kasety VHS) oraz piractwa komputerowego (gry i programy). Transformacja oprócz zmian gospodarczych i ustrojowych oznaczała przejęcie zachodnich wzorców kulturowych. Reklama i pojawienie się zagranicznych marek wpływało na zachowania konsumentów i rosnący popyt na dobra. Podrobione towary sprzedawano na miejskich bazarach, np. na Stadionie Dziesięciolecia w Warszawie czy w podlódzkim Tuszynie. Dominowały produkty złej jakości, często sprzedawane przez cudzoziemców [45, s. 102–103], a znaki towarowe budziły wątpliwości już na pierwszy rzut oka [18, s. 9–10,22].

Tabela 3. Wszczęte postępowania przygotowawcze z ustawy o znakach towarowych i ustawy o zwalczaniu nielegalnej konkurencji w latach 1994–1997

Rok	1994	1995	1996	1997
Wszczęte postępowania przygotowawcze	149	795	720	1398

Źródło: opracowanie własne na podstawie: W. Domalewski, Wybrane rodzaje piractwa intelektualnego i przemysłowego w Polsce. Skala, formy i rozpoznawanie wyrobów, Toruń 1998, s. 54.

Tabela 3 obrazuje wzrost postępowań prowadzonych przez organy ścigania w latach dziewięćdziesiątych. W XXI w. nadal istnieje problem z działalnością grup przestępczych podrabiających znaki towarowe (tabela nr 4). Jest on szczególnie widoczny w odniesieniu do branży odzieżowej, ponieważ ubrania stanowią około 2/3 całości podrobionych towarów [33]. Przesiępcy różnicują dystrybucje dóbr. Policja wykrywa ubrania ze sfalszowanymi oznaczeniami zarówno w małych sklepach sprzedaży detalicznej [51], na portalach aukcyjnych (a w konsekwencji w magazynach) [49], jak i w centrach handlowych. Struktury kryminalne zazwyczaj mieszają swoje wyroby tekstylne z legalnymi wytworami, co utrudnia ich wykrycie [52].

Członkowie organizacji przestępczych handlują również podrobionymi kosmetykami. Jeden z głośniejszych przypadków w ostatnich latach dotyczył wykrycia przez organy ścigania podrobionych szamponów przeciwlupieżowych w ponad dwudziestu rzeszowskich sklepach, które zaopatrywane były przez trzy hurtownie zlokalizowane w różnych częściach kraju [17, s.103]. Dochodowym interesem jest sprzedaż papierosów (1/4 sfalszowanych dóbr konsumpcyjnych). Przykładowo w 2014 r. Centralne Biuro Śledcze zlokalizowało jedną z większych w tej części kontynentu fabrykę papierosów. Funkcjonariusze wykryli 2 mln podrobionych wyrobów tytoniowych oraz 4,5 t krajanki [17, s.104]. Przesiępcy podrabiają nadal płyty CD/DVD, choć na mniejszą skalę niż w latach dziewięćdziesiątych. Działają również w nielegalnym handlu biżuterią i zabawkami. Coraz bardziej popularne stają się podrobione wyroby medyczne, sprzedawane głównie w Internecie, co utrudnia ściganie handlarzy. Dominują produkty medycyny naturalnej, takie jak: tłuszcz z niedźwiedzia, wyciągi z pijawek lekarskich [33].

Na uwagę zasługuje fakt, że grupy przestępcze oferują o wiele lepszą jakość produktów niż pod koniec XX w. Organy ścigania się zmuszone przeprowadzać skomplikowane badania towarów, aby stwierdzić naruszenie prawa [17, s.104].

Polska stanowi również kraj tranzytowy. Przesiępcy, korzystając z tańszej siły roboczej, wytwarzają podrobione dobra w krajach leżących za wschodnią granicą Polski. Następnie towary są transportowane przez Polskę do Europy Zachodniej, aby osiągnąć jak najwyższą cenę sfalszowanych produktów [17s. 105; 108].

Tabela 4. Przestępstwa z art. 305 p.w.p. w latach 2008–2010 w statystyce policyjnej

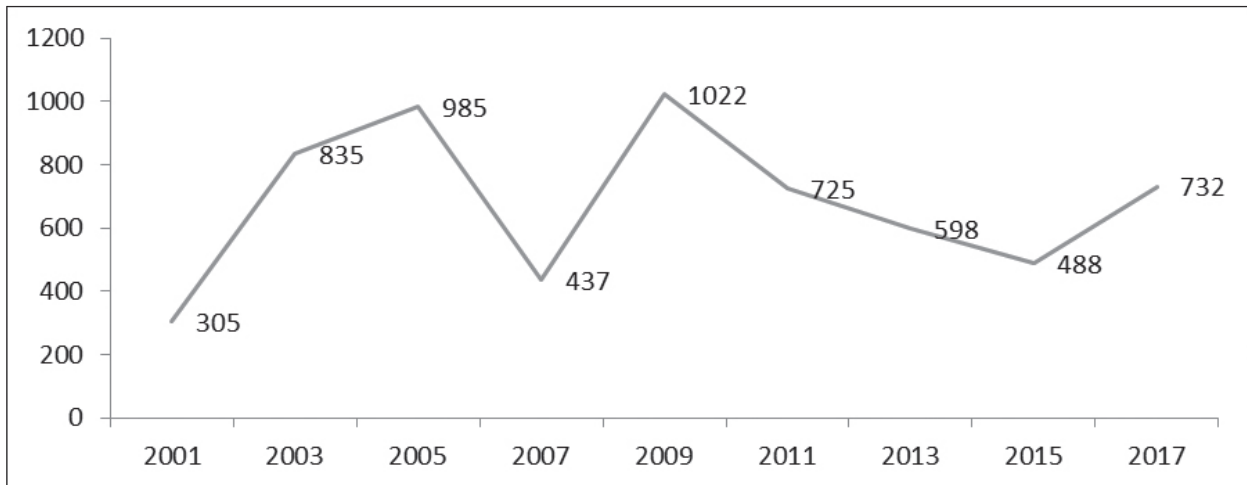
Artykuł	Wszczęto		Stwierdzono		Wykryto		Wskaźnik wykrywalności (proc.)	
	2008	2010	2008	2010	2008	2010	2008	2010
Art. 305 ust. 1 i 2	1595	1109	1472	1421	1264	1277	85,5	92,3

Art. 305 ust. 3	211	216	241	1876	113	1781	46,9	94,9
-----------------	-----	-----	-----	------	-----	------	------	------

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. W. Wójcik, *Kryminologia. Współczesne aspekty*, LEX 2014, <http://lex.adm.uj.edu.pl/lex/index.rpc?&fromHistory=false#content.rpc?nro=151251890&wersja=-1&> (dostęp: 15 I 2018).

Dane zawarte w tabeli 4 jednoznacznie wskazują na wzrost przestępczości związanej z naruszeniem własności przemysłowej. Korzystna jest rosnąca wykrywalność. Natomiast niepokojące zjawisko stanowi prawie ośmiokrotny wzrost czynów zabronionych związanych z czerpaniem stałych dochodów z podrobienia znaków towarowych.

Rysunek 3. Podejrzani o popełnienie przestępstwa z art. 305 p.w.p. w latach 2001–2017

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Komendę Główną Policji – Gabinet Informacja Publiczna, odpowiedź na wniosek o dostęp do informacji publicznej z dnia 9 I 2018 r., Sygn. GIP-5778/17.

Jak wynika z rysunku nr 3, liczba podejrzanych o popełnienie przestępstwa dotyczącego sfałszowania znaku towarowego podlega nieustannym zmianom. Trudno jest określić przyczyny tego zjawiska. Uogólniając, w ostatnich pięciu latach policja każdego roku podejrzewa minimum około 600 osób. Biorąc pod uwagę cudzoziemców, którzy byli podejrzani o dokonanie przestępstwa w latach 2001–2017 z art. 305 p.w.p., najwięcej było wśród nich osób pochodzenia bułgarskiego – 375. Drugą grupę stanowili Ukraińcy – 365 osób. Rumunów posądzono w 335 przypadkach, a obywateli Armenii – w 260. Grupę 101-osobową stanowili Chińczycy. Na uwagę zasługuje fakt, że wśród tej społeczności nastąpił poważny wzrost przestępczości. W latach 2001–2012 posądzono jedynie 7 osób narodowości chińskiej. Podejrzewano również 134 Białorusinów (znaczący spadek w ostatnich czterech latach). Obywatele pozostałych państw byli winieni o dokonanie czynu zabronionego w mniej niż stu przypadkach (każda grupa). Podsumowując, w latach 2013–2017 Polacy byli podejrzewani 1626 razy. Natomiast cudzoziemców posądzano 1356 razy, co stanowi 45% ogółu przestępstw. Należy jednak podkreślić, że policja w ponad 700 przypadkach nie potrafiła wskazać jednoznacznie obywatelstwa [8]. Obcokrajowcy przeciętnie są podejrzewani o popełnienie tylko około 1% wszystkich czynów zabronionych. Świadczy to o transgraniczności przestępstw przeciw znakom towarowym [44, s.11].

Analizując kategorię płci, kobiety w latach 2001–2017 były podejrzane o popełnienie 31% ogółu przestępstw określonych w art. 305 p.w.p., z kolei mężczyźni w 69% przypadków. Średnia przestępstw popełnianych przez kobiety zazwyczaj wynosi około 10%. Kolejną kategorią jest wiek. W latach 2013–2017 o popełnienie czynu zabronionego, o którym tu mowa, podejrzewano 2982 osoby. Sprawcy mający 20 lat i mniej stanowili 123-osobową grupę. Z kolei 765 osób należało do przedziału wiekowego 21–29. Najliczniej reprezentowani byli przedstawiciele w wieku od 30 do 49 lat (1605 osób). Natomiast podejrzani mający 50 lat i więcej to 489 jednostek. Wynika z tego, że najbardziej szkodliwą społecznie grupą były osoby w wieku średnim. Podrobienie znaków towarowych musi być powiązane z doświadczeniem, które nabywa się z biegiem lat (z uwagi na konieczność posiadania określonej wiedzy fachowej), co zdaje się potwierdzać podana statystyka [8].

W roku 2009 policjanci odnotowali naruszenie własności przemysłowej w ponad 950 miejscach, gdzie sprzedawano lub wyprodukowano towary o łącznej wartości ponad 19 mln zł. Organy prowadziły 1841 postępowań przygotowawczych, wskutek czego stwierdzono ponad 1750 czynów zabronionych. W stosunku do ponad tysiąca osób przedstawiono zarzuty karne [33]. Statystyki z 2012 r. wskazują, że służby celne zatrzymały

towar o łącznej wartości ponad 140 mln zł (łącznie towary „pirackie” i podrobione). Skonfiskowano 3,5 mln sztuk wyrobów tytoniowych, 137 tys. sztuk odzieży, prawie 180 tys. dodatków do ubioru (takich jak czasomierze i biżuteria), 110 tys. egzemplarzy zabawek i akcesoriów sportowych [33].

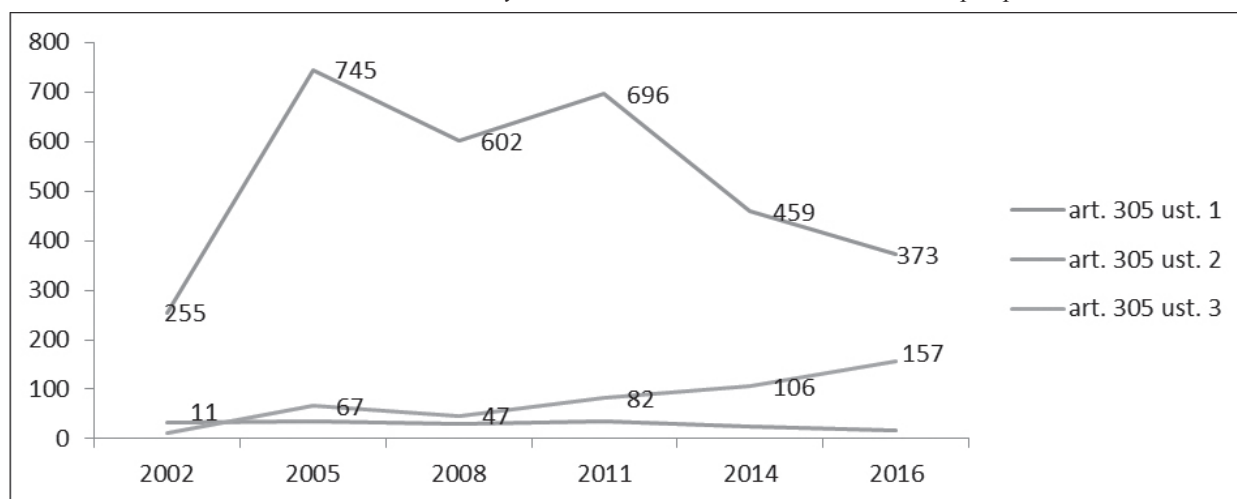
Tabela 5. Podejrzani o popełnienie przestępstwa z art. 305 p.w.p. zarejestrowani przez Straż Graniczną w latach 2011–2017 według kraju pochodzenia

Kraj	Liczba	Kraj	Liczba
Afganistan	1	Polska	211
Armenia	13	Rumunia	2
Białoruś	3	Słowacja	1
Bułgaria	30	Tunezja	4
Chiny	9	Turcja	2
Indie	5	Ukraina	13
Pakistan	9	Razem	287

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Komendę Główną Straży Granicznej – Biuro Ochrony Informacji, odpowiedź na wniosek o dostęp do informacji publicznej z dnia 17 stycznia 2018 r., sygn. KG-OI-III.0180.3.2018.JB-I.

Z danych opracowanych w tabeli 5 wynika, że Straż Graniczna podejrzewała, oprócz Polaków, osoby przede wszystkim narodowości bułgarskiej, ukraińskiej i armeńskiej. Na uwagę zasługuje fakt, że te same grupy powtarzają się w przedstawionej wcześniej statystyce policyjnej. Z informacji statystycznych Straży Granicznej wynika ponadto, że cudzoziemcy są podejrzani o dokonanie około 26% ogółu czynów zabronionych. Analizując kwestię płci, kobiety stanowiły 18% wszystkich podejrzanych (mężczyźni 82%). Kolejnym aspektem jest miejsce prowadzenia postępowania przygotowawczego. Oddziały Straży Granicznej (OSG) zlokalizowane wzdłuż granicy południowej (Śląski, Karpacki, Bieszczadzki, a także nieistniejący już Sudecki) w latach 2011–2017 prowadziły łącznie 64 postępowania. Z kolei jednostka położona najbliżej granicy zachodniej (Nadodrzański OSG) procedowała 31 razy. Na północy funkcjonował Morski OSG oraz Warmińsko-Mazurski OSG. Te jednostki łącznie przeprowadziły 55 dochodzeń. Granica wschodnia zabezpieczona była dzięki aktywności Podlaskiego OSG i Nadbużańskiego OSG (łącznie 63 postępowania). Dodatkowo w centrum kraju działał Nadwiślański OSG, który rozpoznał 74 przypadki proceduralne. Z podanych danych nie można wyciągnąć jednoznacznych wniosków. Na uwagę zasługuje fakt, że najwięcej postępowań toczyło się nie w jednostkach granicznych, ale w centrum kraju, co może wskazywać na szczególne zagrożenie tych terenów [9]. Potwierdzają to również statystyki sądowe. W roku 2016 łącznie skazano 554 osoby, w tym 162 przestępstwa zostały popełnione na terenie województwa mazowieckiego, a 56 łódzkiego [10].

Rysunek 4. Prawomocnie skazani z art. 305 p.w.p. w latach 2002–2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Ministerstwo Sprawiedliwości, Departament Strategii i Funduszy Europejskich, odpowiedź na wniosek o dostęp do informacji publicznej z dnia 5 stycznia 2018 r., Sygn. DSF-II-082-7/18.

Zaprezentowany wykres (rysunek 4) potwierdza wcześniej omawiany trend, mianowicie wzrost najbardziej szkodliwych społecznie czynów określonych w art. 305 ust. 3 p.w.p. Z drugiej strony obserwujemy spadek skazanych za czyn podstawowy po dwóch okresach wzrostu, mianowicie w latach 2003–2005, a następnie 2008–2010 [10].

Dane przedstawione na rysunku 5 odnoszą się do osób prawomocnie skazanych i odsiadujących wyroki w zakładach karnych. Biorąc pod uwagę wcześniej przedstawione informacje, niewielki odsetek osób jest skazywanych na karę pozbawienia wolności, co wskazuje na swoistą depenalizację. Należy nadmienić, że według dostępnych danych, czyli od 2012 r., liczba osadzonych nie uległa większym zmianom. Wyrok wykonano tylko w stosunku do mężczyźn. W więzieniach przebywają Polacy (6 osób) oraz dwie osoby mające obywatelstwo Bułgarii [10].

Rysunek 5. Prawomocne wyroki pozbawienia wolności wykonywane z art. 305 p.w.p. (stan na 29 grudnia 2017 r.)

			Razem	Wyroki Prawomocne
Razem orzeczeń			8	8
USTAWA PRAWO WŁASNOŚCI PRZEMYSŁOWEJ z dn. 30-06-2000	Art. 305	1. do 3 miesięcy	1	1
		2. powyżej 3 miesięcy do 6 miesięcy	3	3
		3. powyżej 6 miesięcy do 1 roku	2	2
		4. powyżej 1 roku do 1 roku 6 miesięcy	1	1
		5. powyżej 1 roku 6 miesięcy do 2 lat	1	1

Źródło: Dane udostępnione przez Centralny Zarząd Służby Więziennej, odpowiedź na wniosek o dostęp do informacji publicznej z dnia 5 stycznia 2018 r., sygn. brak.

Zakończenie

Przedstawione w artykule argumenty pozwalają potwierdzić wpływ ceny na działania przestępcze w obszarze podrabiania znaków towarowych. Przestępcy, budując strukturę swojej działalności opartej na modelu przedsiębiorstwa, które jest nastawione przede wszystkim na zysk spowodowali, iż działalność kryminalna w omawianym zakresie ma charakter dynamiczny i eksterytorialny. Prawo popytu i podaży odgrywa podobną rolę tak w nielegalnej działalności, jak w normalnym obrocie handlowym. Przestępcy podrabiają towary innowacyjne, które przynoszą większy zysk niż dobra podstawowe. Są w stanie konkurować z podmiotami legalnymi z uwagi na to, że cena dóbr nowatorskich jest wysoka, a co za tym idzie, manipulowanie marżą staje się łatwiejsze.

Podobnie jak w legalnej działalności gospodarczej, przestępcy angażują specjalistów i osoby posiadające obywatelstwa różnych krajów. Organizacja przestępcza musi się rozwijać, inwestując w technologię, aby jej wyroby były jak najbardziej zbliżone do oryginału. Trzeba doskonalić logistykę, transport oraz kanały dystrybucji. Grupy kryminalne starają się być coraz bliżej klienta, wykorzystując techniki zaczerpnięte z marketingu. Przestępcy działają w różnych częściach świata, korzystając z integracji gospodarczej, swobodnego przepływu handlu i liberalizacji ruchu granicznego. Odległość staje się mniej istotna, głównie dzięki nowym technologiom, z których chętnie korzystają osoby naruszające prawo własności przemysłowej.

Podmioty, aby skutecznie zwalczać przestępczość naruszającą znaki towarowe, muszą łączyć siły. Współpracują ze sobą poszczególne państwa, transgraniczne przedsiębiorstwa oraz globalne marki. Wspierane są przez organizacje międzynarodowe, zarówno międzyrządowe, jak i pozarządowe (branżowe). Wszystko to scalają akty prawa międzynarodowego.

W obecnych warunkach następuje ciągły wzrost konsumpcji, który nie pozostanie bez wpływu na przestępczość. Popyt oznacza potrzeby konsumentów, które spełniają kryminaliści. Towar drogi i luksusowy staje się tani i dostępny dla każdego. Dobra całkowicie niedostępne są już na wyciągnięcie ręki. Najważniejsza jest jednak cena. Sprzedaż legalnego lub podrobionego produktu zależy przecież od tego, czy dany klient będzie skłonny zapłacić za nie określoną wartość [37, s. 216].

Akty normatywne

1. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r., *Kodeks karny*, Dz. U. 1997 nr 88 poz. 553, art. 306, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970880553> (dostęp: 1 II 2018).
2. Ustawa z dnia 20 maja 1971 r., *Kodeks wykroczeń*, Dz. U. 1971 nr 12 poz. 114, art. 136, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19710120114> (dostęp: 1 II 2018).
3. Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r., *Prawo własności przemysłowej*, Dz. U. 2001 nr 49 poz. 508, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20010490508> (dostęp: 31 I 2018).

Orzeczenia sądowe

4. Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 20 marca 2008 r., Sygn. akt I KZP 1/08, <http://lex.adm.uj.edu.pl/lex/index.rpc#content.rpc?nro=117794837&wersja=-1&> (dostęp: 3 II 2018).
5. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 8 lutego 2017 r., Sygn. Akt III KK 374/16, http://lex.adm.uj.edu.pl/lex/index.rpc#content.rpc--ASK--nro=119682455&wersja=-1&reqId=1518388342742_572967902&class=CONTENT&dataOceny=2018-02-11&tknDATA=120%252C121%252C122%252C123%252C124%252C125%252C126%252C127%252C13%252C30%252C31%252C6%252C68%252C1517393942&loc=4&full=1&hId=1 (dostęp: 3 II 2018).
6. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 stycznia 2007 r., Sygn. akt IV KK 426/06, <http://lex.adm.uj.edu.pl/lex/index.rpc#content.rpc?nro=117689697&wersja=-1&> (dostęp: 4 II 2018).

Dokumenty

7. Dane udostępnione przez Centralny Zarząd Służby Więziennej, odpowiedź na wniosek o dostęp do informacji publicznej z dnia 5 stycznia 2018 r., sygn. brak.
8. Dane udostępnione przez Komendę Główną Policji – Gabinet Informacja Publiczna, odpowiedź na wniosek o dostęp do informacji publicznej z dnia 9 I 2018 r., Sygn. Gip-5778/17.
9. Dane udostępnione przez Komendę Główną Straży Granicznej – Biuro Ochrony Informacji, odpowiedź na wniosek o dostęp do informacji publicznej z dnia 17 stycznia 2018 r., sygn. KG-OI-III.0180.3.2018.JB-I.
10. Dane udostępnione przez Ministerstwo Sprawiedliwości, Departament Strategii i Funduszy Europejskich, odpowiedź na wniosek o dostęp do informacji publicznej z dnia 5 stycznia 2018 r., Sygn. DSF-II-082-7/18.
11. *Korzystanie z własności intelektualnej w biznesie. Podręcznik dla izb handlowych oraz stowarzyszeń przedsiębiorców tworzących usługi w zakresie własności intelektualnej*, PARP, Warszawa 2012, https://www.parp.gov.pl/images/PARP_publications/pdf/20120926_132909%20korzystanie%20z%20wlasnosci%20intelektualnej%20w%20biznesie.pdf (dostęp: 27 I 2018).
12. *Report on EU customs enforcement of intellectual property rights. Result at the EU border 2016*, Komisja Europejska, Luksemburg 2017, <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5d6eb531-6b63-11e7-b2f2-01aa75ed71a1> (dostęp: 5 II 2017).
13. *The Economic Impact of Counterfeiting and Piracy*, OECD, Paryż 2008, <http://www.oecd.org/sti/ind/theeconomicimpactofcounterfeitingandpiracy.htm> (dostęp: 28 XII 2017).
14. *Trafficking in illicit goods and counterfeiting programme*, Interpol, Lyon 2015, <https://www.interpol.int/Crime-areas/Trafficking-in-illicit-goods-and-counterfeiting/Resources> (dostęp: 21 I 2018).

Monografie

15. Broadhurst R., Bacon-Shone J., Bouhours B., *Business and Risk of Crime in China*, Canberra 2011.
16. Czarny B., *Podstawy ekonomii. Wprowadzenie do ekonomii. Mikroekonomia*, Warszawa 2017.
17. Daško N., *Prawnokarna ochrona znaków towarowych*, Warszawa 2017.
18. Domalewski W., *Wybrane rodzaje piractwa intelektualnego i przemysłowego w Polsce. Skala, formy i rozpoznawanie wyrobów*, Toruń 1998.
19. Duży J., *Zorganizowana przestępczość podatkowa w Polsce. Zwalczanie przestępnego nadużycia mechanizmów podatków VAT i akcyzowego*, Warszawa 2013.
20. Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., *Kryminologia*, Gdańsk 2007.
21. Górnicz-Mulcahy A., *Prawo do wynagrodzenia za pracownicze projekty wynalazcze w polskim prawie*, Warszawa 2008.
22. Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2009.
23. Klimczak B., *Mikroekonomia*, Wrocław 2011.
24. Księżyk M., *Ekonomia. Podejście historyczne i prospektywne*, Kraków 2012.
25. Nojszewska E., *Podstawy ekonomii*, Warszawa 1995.
26. Pike C.G., *Virtual Monopoly. Building an intellectual property strategy for creative advantage—from patents to trademarks, from copyrights to design rights*, Londyn 2001.
27. Raglewski J., *Komentarz do przepisów karnych ustawy z dnia 30 czerwca 2000 r. Prawo własności przemysłowej (Dz. U. III 119.1117). Komentarz do art. 305 ustawy – Prawo o własności przemysłowej*, LEX 2016, <http://lex.adm.uj.edu.pl/lex/index.rpc?&fromHistory=false#content.rpc?nro=201337084&> (dostęp: 19 I 2018).
28. Staake T., Fleisch E., *Countering Counterfeit Trade. Illicit Market Insights, Best-Practice Strategies, and Management Toolbox*, Berlin 2008.
29. Tischner A., *Odpowiedzialność majątkowa za naruszenie prawa do znaku towarowego*, LEX 2008, <http://lex.adm.uj.edu.pl/lex/index.rpc?&fromHistory=false#content.rpc?nro=151208389&wersja=-1&> (dostęp: 19 I 2018).
30. Trzebiatowski M., *Obowiązek używania znaku towarowego. Studium z prawa polskiego na tle prawno-porównawczym*, Warszawa 2007.
31. Wajszczuk J.J., *Międzynarodowe środowisko finansowe. Kierunki instytucjonalizacji*, Warszawa 2006.
32. Wosińska W., *Oblicza Globalizacji*, Sopot 2008.
33. Wójcik J.W., *Kryminologia. Współczesne aspekty*, LEX 2014, <http://lex.adm.uj.edu.pl/lex/index.rpc?&fromHistory=false#content.rpc?nro=151251890&wersja=-1&> (dostęp: 15 I 2018).
34. Wróbel W., Zoll A., *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Kraków 2014.
35. Zelechowski Ł., *Zastaw zwykły i rejestrowy na prawach własności przemysłowej*, Warszawa 2011.

Prace zbiorowe

36. Cesarz M., Klimowicz M., *Stosunki gospodarcze Unii Europejskiej z Chinami. Wybrane aspekty współpracy gospodarczej w świetle uwarunkowań prawnych do 2005 r.*, w: *Współczesne Chiny w kontekście stosunków międzynarodowych*, red. J. Wardęga, Kraków 2013.

37. Czubała A., *Ceny usług*, w: *Marketing usług*, red. A. Czubała, A. Jonas, T. Smoleń Warszawa 2012.
38. Jasiński J., *Przemowa*, w: *Przestępczość gospodarcza*, red. A. Siemaszko, Warszawa 1995.
39. Kotowska M., *Regulacje regionalne i uniwersalne w zakresie pozbawienia sprawców owoców przestępstwa*, w: *Przepadek przedmiotów i korzyści pochodzących z przestępstwa*, red. E.M. Guzik-Makaruk, Warszawa 2012.
40. Sitko J., *Komentarz do art. 120 ustawy – Prawo własności przemysłowej*, w: *Prawo Własności intelektualnej. Komentarz*, red. T. Demendecki, A. Niewęglowski, J. Sitko, Warszawa 2015, http://lex.adm.uj.edu.pl/lex/index.rpc#content.rpc--ASK--nro=201336772&wersja=-1&localNroPart=587676157&reqId=1518378489842_1214502737&class=CONTENT&loc=4&full=1&hId=1 (dostęp: 29 I 2018).
41. Świerczek A., *Popyt na produkty w zarządzaniu łańcuchem dostaw*, w: *Zarządzanie popytem na produkty w łańcuchu dostaw*, red. N. Szozda, A. Świerczek, Warszawa 2016.
42. Tylec G., *Komentarz do art. 305 ustawy – Prawo własności przemysłowej*, w: *Prawo Własności intelektualnej. Komentarz*, red. T. Demendecki, A. Niewęglowski, J. Sitko, LEX, 2015, <http://lex.adm.uj.edu.pl/lex/index.rpc?&fromHistory=false#content.rpc?nro=201336772&wersja=-1&localNroPart=587676383> (dostęp: 2 II 2018).
43. Zawiślińska I., *Popyt, podaż i optymalny wybór konsumenta*, w: *Ekonomia w zarysie*, red. I. Zawiślińska, Warszawa 2011.

Artykuły

44. Klaus W., *Integracja – marginalizacja – kryminalizacja, czyli o przestępstwach cudzoziemców w Polsce*, „Stowarzyszenie Interwencji Prawnej” 2011, nr 1.
45. Nowak M., *Charakterystyka przestępczości wśród cudzoziemców pochodzenia wietnamskiego w Polsce w świetle statystyki policyjnej, sądowej i penitencjarnej po 1989 roku*, „Studia PolitologicaUcraino-Polona” 2017, t. 7, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2017_7_11. (dostęp: 20 III 2018).

Źródła internetowe

46. Rogowska B., *Podrobione ubrania za 3 mln. Nielegalna produkcja pod Koluszkami*, „Gazeta Wyborcza”, <http://lodz.wyborcza.pl/lodz/7,35136,21857070,podrobki-adidas-a-z-koluszek-zabezpieczono-towar-za-3-mln-zlotych.html> (dostęp: 3 I 2018).
47. *Blisko 300 sztuk podrabianej odzieży zabezpieczyli żarscy policjanci*, <http://www.lubuska.policja.gov.pl/go/serwis-informacyjny/aktualnosci/21125,Blisko-300-sztuk-podrabianej-odziezy-zabezpieczyli-zarscy-policjanci.html> (dostęp: 3 I 2018).
48. *INTERPOL operationsnetsfakesworth USD 50 million cross Asia*, Interpol, <https://www.interpol.int/News-and-media/News/2014/N2014-179> (dostęp: 20 I 2018).
49. *Małopolscy policjanci zabezpieczyli kolejne podrabiane produkty znanej firmy modowej*, <https://malopolska.policja.gov.pl/pl/aktualnosci/malopolscy-policjanci-zabezpieczyli-kolejne-podrabiane-produkty-znanej-firmy-modowej> (dostęp: 3 I 2018).
50. *Policjanci zabezpieczyli odzież, galanterię i perfumy z podrobionymi znakami towarowymi*, <https://pomorska.policja.gov.pl/serwis.php?nrzsk1=33771> (dostęp: 4 I 2018).
51. *Policjanci zabezpieczyli podrabiane ubrania warte prawie 200 tys. zł*, <http://www.policja.pl/pol/aktualnosci/133695,Policjanci-zabezpieczyli-podrabiane-ubrania-warte-prawie-200-tys-zl.html> (dostęp: 3 I 2018).
52. *Sprzedawali podrobioną odzież*, <http://www.policja.pl/pol/aktualnosci/137900,Sprzedawal-podrobiona-odziez.html> (dostęp: 3 I 2018).

II. Ukraina w przestrzeni poradzieckiej II. Україна у пострадянському просторі

Олена Новакова

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ЗОВНІШНІ ДИЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Olena Novakova. External problems of political identification of Ukrainians.

The author of the article notes that modern Ukraine is in a state of systemic transformation, the essence of which is to choose between conservative and modernization projects of the formation of Ukrainian statehood. This choice is compounded by the state of the socio-political crisis, military aggression and the weakness of its own geopolitical strategy. The leading factor in overcoming the modern challenges and the formation of a sovereign democratic state is the identification of citizens in public life, their consolidation around a common system of values.

The processes of consolidation of Ukrainian society are clearly reflected in the dynamics of geopolitical priorities, as they serve as a unique marker of the citizens' position in all the most important issues of political development. Together with their cultural and civilization choice, Ukrainians choose between democracy and authoritarianism, legal protection and corruption, equal cooperation in the international arena and the status of «younger brother». It is Ukraine's role in the geopolitical environment that is crucial for its foreign policy aimed at forming strategic partnerships and effective protection of sovereignty in the international arena. At the same time, the main function of foreign policy is to compensate for internal problems and create favorable conditions for the realization and protection of national interests.

The study of empirical indexes on the geopolitical orientation of Ukrainians made it possible to determine the main tendencies and peculiarities of the processes of foreign policy identification in modern Ukraine. It is noted that there is a rather active formation of a civil consensus around the Euro-Atlantic civilization's choice. This is evidenced by an increase in the support of this choice in the national dimension and a marked convergence of regional positions on this issue. The conclusion is drawn about the formation of a stable tendency to strengthen the European integration orientations of Ukrainians. The continuation of military, political and cultural-information aggression of Russia makes the greatest influence on this tendency. The main motives of the European choice of Ukrainians are the desire for material well-being, legal protection and adherence to democratic values.

In most cases, rapprochement with NATO is justified by the aspirations of the country's security, reliable protection against aggressive actions, first of all, of Russia. In addition, the objective is to modernize the army in accordance with international standards and to increase the international prestige of Ukraine. The idea of Eurasian integration is noticeably losing its popularity, especially in the regions directly confronted with the military aggression of Russia (East and West). The idea of a kind of neutrality, that is, non-alignment with any unions, preserves the considerable support, mainly due to the passage of votes from the camp of opponents of rapprochement with the EU and NATO.

The identified trends in the dynamics of the geopolitical priorities of Ukrainians are largely due to external factors and are still hardly supported by the domestic reforms of the country, as negative things such as corruption, low level of trust in power, slow pace of modernization of socio-economic sphere and low welfare of citizens persist. Under such conditions, the Ukrainian political elite should focus on the creation and implementation of effective strategies for integration and identification of citizens at the expense of real modernization of the economy and raising the standard of living.

Key words: transformation, geopolitical orientations, political identification, social consolidation, democratic values.

Сучасна Україна знаходиться у стані системної трансформації, своєрідній «точці біфуркації», яка характеризується формуванням декількох потужних атракторів розвитку суспільства. Вибір між консервативними та модернізаційними проектами формування української державності ускладнюється станом соціально-політичної кризи, військової агресії та слабкістю власної геополітичної стратегії. Для подолання сучасних викликів та формування суверенної демократичної держави нашій країні необхідно, передусім, вирішити одну з найголовніших за К. Шміттером дилем демократії – ідентифікацію громадян у суспільному житті. Головним принципом при проведенні такої ідентифікації є принцип «національного консенсусу». Цей принцип є достатньо складним та неоднозначним, але його розуміння є важливим для зміцнення демократії [1]. Таку ж ідею висловлював і С. Гантінгтон, наголошуючи, що у груп, які складають суспільство, повинні бути сумісні інтереси, тому демократія неможлива хоча б без мінімального консенсусу в суспільстві [2, с. 29].

Формування такого консенсусу українців чітко прослідковується у динаміці геополітичних пріоритетів, оскільки вони виступають своєрідним маркером позиції громадян в усіх найважливіших питаннях політичного розвитку. Обираючи між Заходом та Євразією, Європою та Росією, українці обирають між демократією та авторитаризмом, правовою захищеністю та корупцією, рівноправною співпрацею на міжнародній арені та статусом «молодшого брата». Саме роль України у геополітичному середовищі має визначальний характер для її зовнішньої політики, спрямованої на формування

стратегічного партнерства та ефективний захист суверенітету на міжнародній арені. Разом із цим, головною функцією зовнішньої політики є компенсація внутрішніх проблем і створення сприятливих умов реалізації та захисту національних інтересів.

У ХХ сторіччі агресивне протистояння країн у прагненні захистити та підсилити власні національні інтереси неодноразово оберталось масштабними катастрофами і довело беззаперечну перевагу вирішення власних геополітичних завдань переважно мирним шляхом – через побудову та зміцнення системи міжнародного права, міжнародних організацій та союзів, дипломатичних взаємодій тощо.

У першій половині ХХІ сторіччя знов почалося загрозове наростання дераціоналізації політичних відносин, як у середині окремих держав, так і у світовому співтоваристві. Формується нова криза, яка ґрунтовно проаналізована у ювілейній (2017 р.) доповіді Римського клубу, що, як відомо, представляє ідеї відповідального глобалізму та сталого розвитку і слугує орієнтиром для значної частини світової еліти. Актуальна соціально-політична ситуація у світі, на думку авторів доповіді, характеризується наступними негативними тенденціями: деградація планети, надзвичайне підсилення авторитаризму та фундаменталізму, домінування спекулятивного капіталу. Все це дозволяє говорити про формування нового типу кризи, яка має не циклічний, а пролонгований характер, схильний до періодичного підсилення. Ця криза «не обмежена природою навкруги нас, а включає соціальну, політичну, ідеологічну та економічну системи» [3].

Про розгортання системної кризи у світі говорять багаточисельні факти. Найяскравішим із них є розвиток російського реваншизму, що підриває правові засади міжнародної безпеки через просування ідеї про світовий порядок як систему розподілу сфер впливу між великими державами. Тут відбувається зіткнення двох світоглядів: на Заході головною умовою ефективною протидії сучасним загрозам вважають координацію зусиль та співпрацю усіх держав світової спільноти, Росія ж досі підтримує стару політику, коли безпека досягається через розподіл сфер впливу провідних геополітичних гравців. Таким чином, обираючи між Євразією та Заходом, Україна обирає між статусом політичного проекту в «сфері відповідальності» Росії та статусом самостійного відповідального геополітичного гравця, учасника міжнародної співпраці світової спільноти держав.

Проблема формування такого вибору яскраво відбивається у динаміці геополітичних орієнтацій українців. Під впливом подій 2013-2014 років відбулися суттєві зміни у цьому аспекті.

Таблиця 1. Динаміка геополітичних пріоритетів громадян України

Геополітичні пріоритети	2007 (відсоток прихильників)	2015 (відсоток прихильників)
Відносини з країнами ЄС	31%	47,7%
Відносини з Росією	41%	10%
Відносини з країнами СНД	7%	6,7%
Відносини з США	1%	6%

Таблицю складено за даними опитувань Центру Разумкова [4; 5; 6].

Бурхливі події Революції гідності, необхідність боротися з російською агресією зробили проблему інтеграційного вибору більш гострою та категоричною для українців. У такій ситуації процес євроінтеграції набуває більшої глибини та значущості, перетворюється на своєрідний «маркер» громадянської ідентифікації та змістовний напрямок реформування країни. Про це свідчить позитивна динаміка підтримки євроінтеграції українцями.

Таблиця 2. Динаміка підтримки вступу України до ЄС

Роки	«ЗА»	«ПРОТИ»	«Не визначилися»
2013	48%	36%	16%
2016	56%	18%	26%

Таблицю складено за даними опитувань Центру Разумкова [5; 6].

Наведені дані свідчать про помітні зрушення у геополітичних орієнтаціях українців між 2013 та 2016 роками. Суттєво (на 18%) зменшилася частка противників євроінтеграції. У той же час треба звернути увагу на те, що еволюція цієї позиції відбувалася як у бік підтримки «євроінтеграції» (8%), так і у бік підтримки «невизначеності» (10%). Відповідно, значна частина опитаних громадян (10% з 18%), відмовившись від заперечення євроінтеграції, не стала її прихильниками, а знаходиться у стані формування власної позиції. Саме з цими десятима відсотками повинні активно працювати суб'єкти політичної влади для того, щоб допомогти цим громадянам вийти із стану невизначеності.

Звичайно, зовнішньополітичні орієнтації українців не є категорично чорно-білими (або Росія, або Європа), вони включають у себе також і збереження нейтрального статусу країни. Більш докладно динаміка інтеграційних переваг українців виглядає наступним чином.

Таблиця 3. Інтеграційні переваги українців

Інтеграційні переваги	Кількість прихильників (%)	
	2013	2017
Об'єднання з ЄС	42	57
Об'єднання з Євразійським економічним союзом (Росія, Казахстан, Білорусь)	30	8
Неприєднання до будь-яких союзів	13	25
Не визначилися	15	10

Таблицю складено за даними опитувань Київського міжнародного інституту соціології [7].

З таблиці видно, що до останнього часу зберігається тенденція зміцнення підтримки євроінтеграції України та тлі різкого падіння популярності євразійського напрямку. Особливістю сучасної ситуації є зростання частки тих, хто проти приєднання до будь-яких союзів (з 18% до 25%). Але для вірного розуміння таких цифр треба мати на увазі, що 25 відсотків опитаних виступають проти будь-яких союзів, як із Росією, так і з ЄС. Це свідчить, на нашу думку, по-перше, про руйнування нав'язаного Росією пропагандистського уявлення про нейтралітет, як неприєднання до НАТО; по-друге, про підвищення національної самосвідомості українців та зростання, хоч і повільними темпами, розуміння необхідності побудови власної державності зсередини, а не очікуючи вирішення проблем від чергового «старшого брата», будь-то Росія, США чи ЄС. По-третє, ця цифра свідчить про певну «проміжну» еволюційну стадію свідомості, оскільки поповнення кількості «неприєднанців» відбувається переважно за рахунок мешканців Сходу та Півдня України (43% на Півдні та 32% на Сході), які раніше тяжіли до Євразійського Союзу, а сьогодні, під впливом жорстких обставин втрати суверенітету та збройного конфлікту, повинні формувати нові пріоритети.

Для розуміння розвитку геополітичної свідомості українців важливим є розподіл відповідних позицій по регіонах.

Таблиця 4. Регіональний розподіл євроінтеграційних переваг

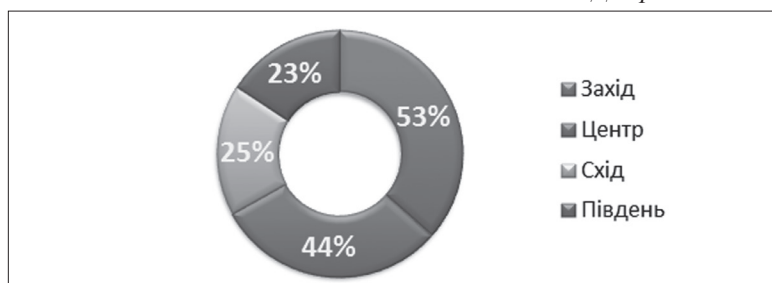
Рік	Кількість прихильників (у %)			
	Центральний регіон	Західний регіон	Східний регіон	Південний регіон
2017	79	79	41	32

Таблицю складено за даними опитувань Київського міжнародного інституту соціології [7].

За цими даними, своєрідними лідерами прагнення євроінтеграції залишаються Центральний та Західний регіон, а от Східний регіон, який раніше був найбільшим «опозиціонером» у даному аспекті, збільшив кількість прихильників західного вектора розвитку і помінявся місцями з Півднем.

Одним із важливих показників формування геополітичної свідомості українців є також їх ставлення до встановлення безвізового режиму з ЄС. Регіональна градація відповідних переваг представлена в наступній діаграмі.

Діаграма 1. Важливість безвізу з ЄС

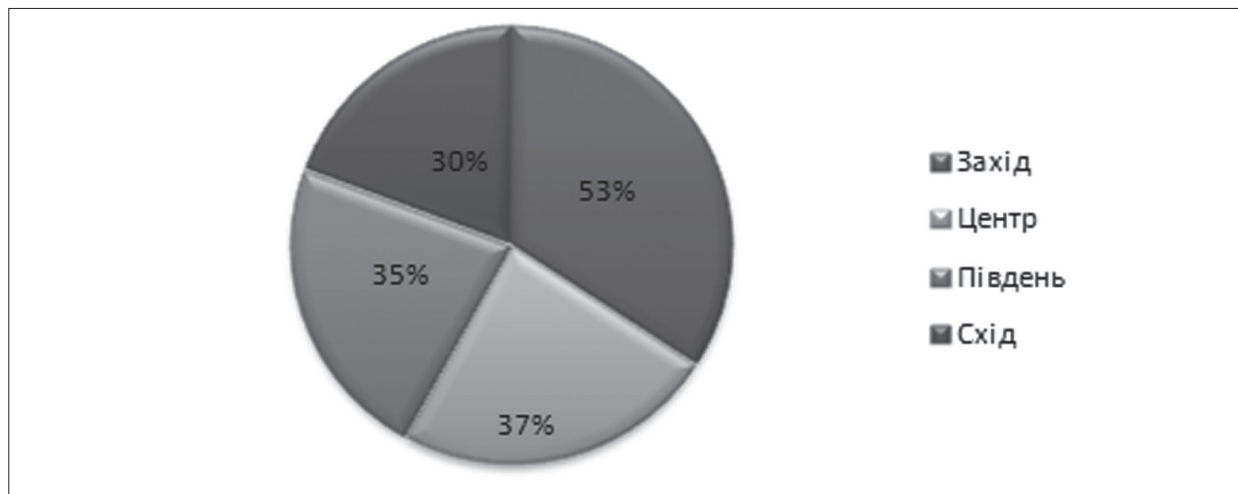

У цілому по Україні запровадження безвізового режиму з ЄС вважають важливим і дуже важливим 39% громадян: у Західному регіоні (53%) та Центральному (44%), у Південному (23%) та на Сході (25%). Важливість безвізового режиму з країнами Євросоюзу громадяни пов'язують із такими цілями: туризм (64%), відвідування родичів або друзів (22%), поїздки виробничого характеру (18%), а 22% прагнуть отримати роботу в країнах Європи [8].

Таким чином, хоча про міграційні прагнення заявляють 22% українців, набагато більша кількість збирається скористатися безвізом для реалізації соціально-культурних цілей та зближення з надбаннями європейської цивілізації.

У загальному визначенні європейцями себе відчувають 38% опитаних громадян України, не вважають – 55%. Специфіка регіонального розподілу представлена у наступній діаграмі.

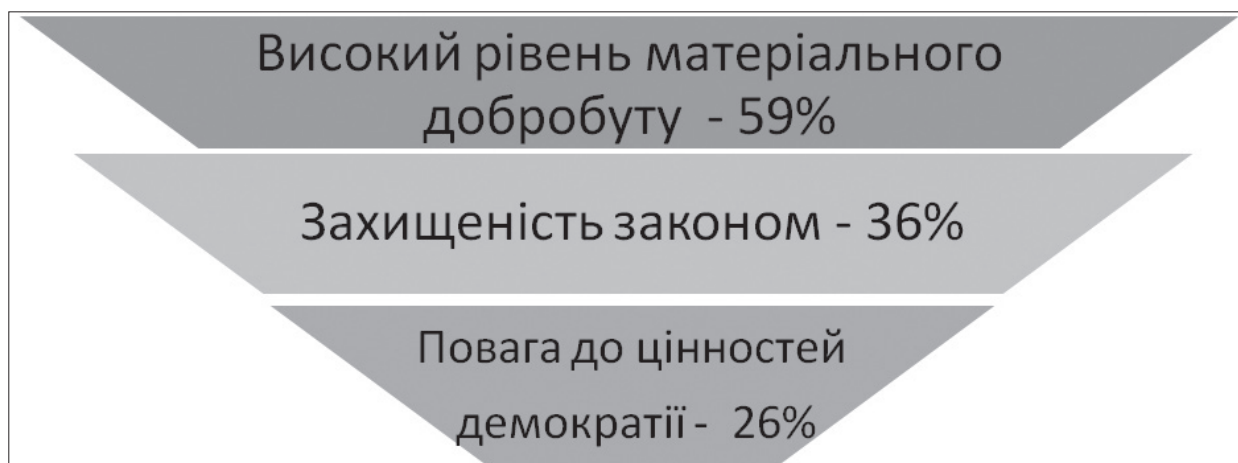
Діаграма 2. Європейська самоідентифікація українців

Таким чином, найбільший рівень європейської самоідентифікації спостерігається серед мешканців Західного регіону (53%), у інших регіонах цей показник значно нижчий: у Центральному – 37%, Південному – 35%, Східному – 30%. Дослідження показують також значну вікову диференціацію даного показника: серед молоді європейцями себе відчувають 49%, а серед представників старшого покоління, яким понад 60 років – 27% [8].

Для розуміння не лише числових, але й змістовних характеристик, визначення себе як європейця, важливо проаналізувати мотиви визначення українцями даного статусу. Дослідження показали наступну ієрархію чинників, що дозволяють українцю відчувати себе європейцем:

Рисунок 1.

Таким чином, у своєму прагненні до Європи українці найбільше цінують матеріальний рівень життя та почуття безпеки, а цінності демократії займають лише третю позицію. Це свідчить про посттоталітарний вплив культури патерналізму, недостатній рівень відповідальності за власне життя, схильність прагнути бажаного результату без докладання власних зусиль. У той же час, прагнення українців до зближення з

евроспільнотою отримало якісно новий вимір. Воно більше не обмежується суто соціально-економічними чинниками, а набуває політико-правового характеру. Євроінтеграція приваблює українців, передусім, не стільки формальним вступом до ЄС, скільки можливостями впливти нарешті з «російського моря» та отримати твердий ґрунт під ногами у вигляді власної суверенної правої держави.

Окрім євроінтеграції потужним напрямком геополітичної орієнтації українців виступає НАТО. Тут ми спостерігаємо ще більш глибокі зміни – від неприйняття та недовіри – до підтримки та прагнення партнерства, про що свідчать дані наступної таблиці.

Таблиця 5. Динаміка підтримки вступу України до НАТО

	«За»	«Проти»	«Не визначилися»
2007	19%	54%	27%
2016	44%	26%	30%

Таблицю складено за соціологічними даними Центру Разумкова [5].

В аспекті відносин з НАТО відбувається більш активне «перетікання» негативу в позитив, ніж у випадку з євроінтеграцією (там голоси «проти» розділилися між «за» та «не визначилися» майже навпіл). А у випадку еволюції ставлення до НАТО, з 28% голосів «проти» – 25% перетворилися на «за», і лише 3% поповнили табір тих, хто не визначився.

Важливе значення має обґрунтування позиції громадян щодо відносин України та НАТО. Аналіз позитивних та негативних аргументів представлено в наступній таблиці.

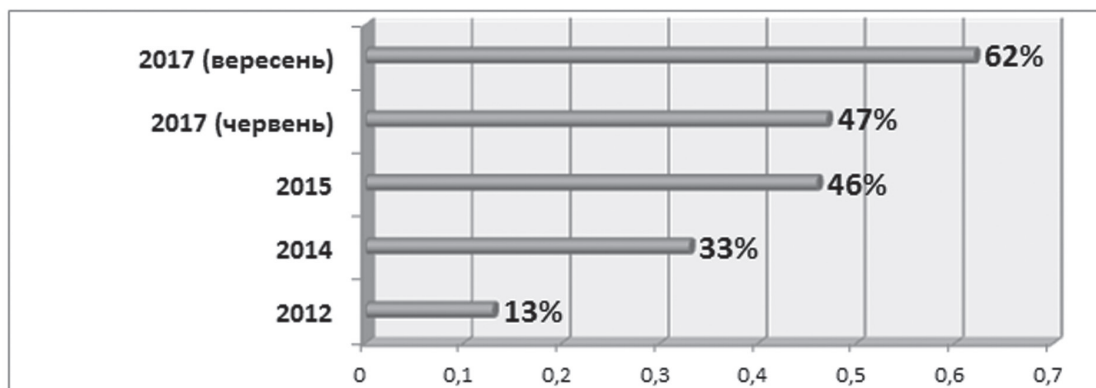
Таблиця 6. АРГУМЕНТАЦІЯ ВСТУПУ ДО НАТО (червень 2017 року)

АРГУМЕНТИ «ЗА»	АРГУМЕНТИ «ПРОТИ»
1. Отримання безпеки України	1. Побоювання втягування України у військові дії НАТО
2. Зміцнення та модернізація української армії	2. Побоювання підсилення агресії Росії
3. Підвищення авторитету України на міжнародній арені	3. Переконавання в перевагах позаблокового статусу України

Складено за даними опитувань Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Центру Разумкова [9].

Провідною мотивацією вступу до НАТО для українців виступає прагнення національної безпеки. Ця тенденція особливо підсилилася після 2014 року під впливом розгортання російської агресії. Дані опитувань свідчать про активізацію цієї тенденції протягом 2017 року, оскільки з червня по вересень кількість українців, для яких членство в НАТО виступає провідною умовою національної безпеки, зростає на 15%. Динаміку визнання українцями НАТО як провідного чинника безпеки можна прослідкувати за діаграмою 3 [5; 9].

Діаграма 3. Динаміка визначення НАТО як провідного чинника безпеки України

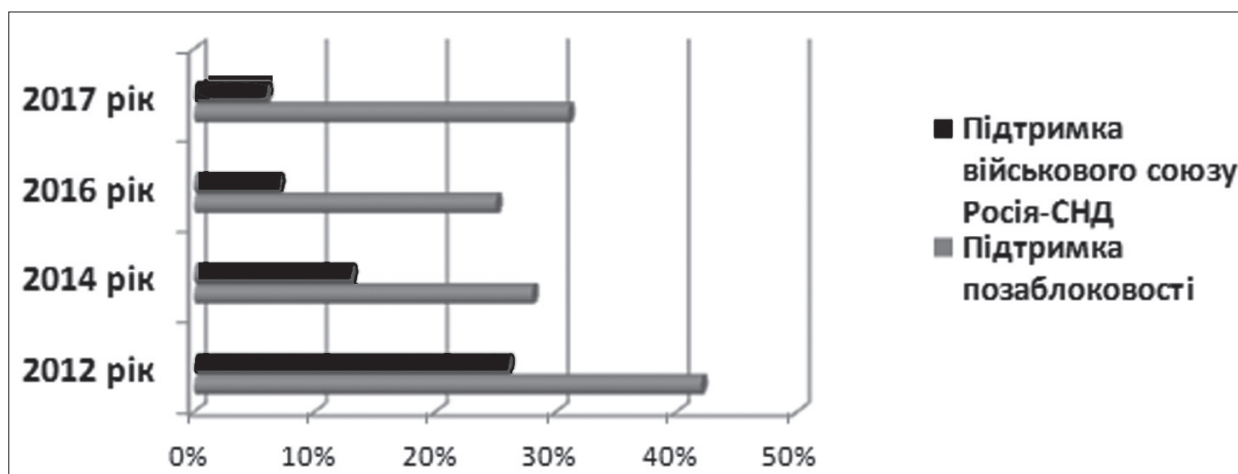

Окрім визнання НАТО як провідного чинника національної безпеки, можна відзначити ще одну тенденцію в цьому відношенні, яка полягає у розширенні підтримки членства в НАТО не лише на

Заході, але й в інших частинах України. До порівняння: у 2012 р. позитивне ставлення до членства в НАТО домінувало на Заході (37%), а на інших територіях воно коливалося від 1% (на Донбасі) до 14% (у Центральному регіоні). Після агресивного втручання Росії на українську територію у 2014 р. ці показники помітно змінилися. Так, за результатами дослідження у червні 2017 р. вже 81% мешканців Заходу України виступали за членство в НАТО, вбачаючи в ньому гарантію недоторканності території, в Центрі України – 68%, на Півдні – 20%, на Сході – 32% [5; 9].

Зворотнім боком тенденцій до підсилення підтримки НАТО виступає розчарування в ідеї позаблоковості України та військового союзу з Росією та СНД, що представлено у наступній діаграмі [9].

Діаграма 4. Ставлення українців до позаблоковості та військового союзу Росія-СНД

Як видно з діаграми 4, більш помітні зміни відбулися у ставленні до військового союзу Росія-СНД як гаранта безпеки України. Ми бачимо, що у квітні 2012 р. цей варіант безпеки обирали 26% українців, а у червні 2017 – лише 6%. До того ж, ця тенденція демонструє регіональний вимір. За час між 2012 та 2017 роками підтримка військового союзу Росія-СНД знизилася у всіх регіонах країни, особливо – на Сході (від 38% до 13%) та Півдні (від 31% до 11%).

Однак у ставленні до нейтральності української держави досі існують суттєві відмінності регіональних позицій. Нейтральність як чинник досягнення безпеки зберігає значну кількість прихильників у Південному (37%) та Східному (38%) регіонах. Важливе значення для формування свідомого ставлення громадян до зближення з НАТО також має їх обізнаність у цьому питанні. В ході дослідження лише 12% респондентів відзначили, що вони добре знають, що таке НАТО, 22% не знають практично нічого, 55% – знають, але недостатньо для свідомого вибору, 22% – не орієнтуються у цьому питанні [9].

Т Збільшення популярності ідеї зближення з ЄС та НАТО серед українців підтверджується також іншим опитуванням, що було проведене Київським міжнародним інститутом соціології у вересні 2017 року. Якби у цей час проводився референдум щодо напрямків зовнішньополітичної інтеграції України, то за вступ України в ЄС свої голоси віддали б 77% респондентів, проти – 23%. За вступ до НАТО висловилися б 62%, проти – 38%. У той же час підтримку вступу до Митного союзу надали б 22% опитаних, проти – 78% [7].

Таким чином, можна констатувати, що протягом останніх років, особливо під впливом подій Революції гідності та військової агресії Росії, в Україні була зламана тенденція до патового (50% на 50%) голосування щодо євроінтеграції та переважно негативного щодо НАТО.

Окремим питанням геополітичної налаштованості українців є відносини з Росією. З одного боку, впливають традиції соціально-економічного та культурного зближення, з іншого – військова агресія, територіальна анексія, і, врешті-решт – відмова бачити в Україні суверенну державу, а не «молодшого брата». Опитування показали, що на думку близько половини респондентів (49%), нормалізація відносин між Україною та Росією може відбутися лише у віддаленій перспективі за наявності конкретних умов. На Донбасі у перспективі покращення відносин України та Росії вірять 63% опитаних, у Центрі 52%, на Заході та Півдні 43% та 42% відповідно [10].

Головні умови, за яких стане можливим покращення відносин України та Росії, були визначені респондентами у послідовності, що продемонстрована на рисунку 2.

Можливі варіанти побудови україно-російських відносин, на думку українців, полягають у наступному:

1. Обмеження відносин та співробітництва, збереження режиму санкцій та запровадження візового режиму (35%).

2. Обмежена співпраця у стратегічних галузях, продовження контактів та діалогу, але чітке визначення провідних питань, щодо яких неможливі компроміси (28%).

3. Пошук компромісів у відносинах з Росією задля припинення конфлікту та відновлення мирних відносин (15%) [10].

Аналіз наведених результатів досліджень дозволяє зробити наступні висновки:

1. В Україні відбувається достатньо активне формування громадянського консенсусу навколо євроатлантичного цивілізаційного вибору. Про це свідчить не лише збільшення підтримки цього вибору у загальнодержавному вимірі, але й помітне зближення регіональних позицій у цьому питанні. Відповідно, можна зробити висновок про формування стійкої тенденції до підсилення євроінтеграційних орієнтацій українців. Найбільший вплив на цю тенденцію спричиняє продовження військової, політичної та культурно-інформаційної агресії з боку Росії й зменшення в результаті цього розміру суверенних територій України.

2. Провідними мотивами європейського вибору українців є прагнення матеріального добробуту, правової захищеності та долучення до демократичних цінностей. Зближення з НАТО у абсолютній більшості випадків обґрунтовується прагненням безпеки країни, надійного захисту від агресивних дій, передусім Росії. Окрім цього достатню вагу має прагнення модернізувати армію відповідно до світових стандартів та підвищити міжнародний престиж України.

3. Помітно втрачає свою популярність Євразійський інтеграційний напрямок, особливо це помітно в регіонах, що безпосередньо зіткнулися з військовою агресією Росії (Схід та Захід). Достатньо значну підтримку зберігає ідея своєрідного нейтралітету, тобто неприєднання до жодних союзів, переважно за рахунок перетікання голосів із табору противників зближення з ЄС та НАТО.

4. Констатовані зрушення у геополітичних пріоритетах українців значною мірою викликані зовнішніми чинниками і досі майже не підкріплені внутрішнім реформуванням країни, оскільки зберігаються такі негативні явища, як корупція, низький рівень довіри до влади, повільні темпи модернізації соціально-економічної сфери та низький рівень добробуту громадян. За таких умов політична еліта України повинна зосередитися на створенні та запровадженні дієвих стратегій інтеграції та ідентифікації громадян за рахунок реальної модернізації економіки та підвищення рівня життя.

1. Шмиттер Филипп К. Угрозы и дилеммы демократии. URL: <http://old.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-2.htm> (дата звернення: 15.09.2017).

2. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

3. «Come on!»: Ювілейна доповідь Римського клубу. URL: <http://vsvittranslate.blogspot.com/2017/12/> (дата звернення: 16.02.2018).
4. Геополітичні орієнтації населення і безпека України: за даними соціологів / упоряд. М. О. Шультга. Київ: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2009. 80 с.
5. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції та регіональні особливості / Центр Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3–4. С. 13–16.
6. Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? / Центр Разумкова. 2015. Березень. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1032 (дата звернення: 11.10.2017).
7. Геополітичні орієнтації жителів України, вересень 2017 / Київський міжнародний інститут соціології. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=720&page=1> (дата звернення: 29.10.2017).
8. Безвіз для українців – громадська думка / Опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 21.06.2017 р. URL: <http://dif.org.ua/article/bezviz-dlya-ukraini-gromadska-dumka> (дата звернення: 22.10.2017).
9. Громадська думка населення України про НАТО / Опитування Фонду Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та Центру Разумкова. 09–13.06.2017 р. URL: <http://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-naseleण्या-ukraini-pro-nato> (дата звернення: 18.10.2017).
10. Україна – Росія: яким має бути формат майбутніх відносин? / Опитування Фонду Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та Центру Разумкова. 16.03.2017 р. URL: <http://dif.org.ua/article/ukraina-rosiya-yakim-mae-buti-format-maybutnikh-vidnosin> (дата звернення: 10.11.2017).

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: МІЖ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИМИ І НАЦІОНАЛЬНИМИ ВИКЛИКАМИ

Gazizov Mychailo. State Policy of Ukraine: Between Civilization and National Challenges.

The key aspects of the state policy of Ukraine are considered in the context of the development of the civilizational challenges of the present day and the requirements of ensuring national safety. Separate attention applies on determination of role of national political class in realization of public policy in area of modernisation transformations. After all, the readiness of the national political class to implement the reform program of the systemic transformation of the state and society is one of the determining factors of the success of the state policy. The author argues that the emergence of a consolidated political class, which clearly recognizes national priorities and is able to defend and defend national interests, is an urgent need for the present and future for Ukraine.

In the context of the coverage of the studied issues, the peculiarities of the institutional design of the Ukrainian state and its influence on state policy were determined. It is stressed that despite the tangible democratic progress of recent decades, the threat of an increase in autocratic and authoritarian tendencies in state policy, on the one hand, and the weakening of those already shaky germs of forms of direct democracy (for example, participation democracy, self-governing forms of organization citizens), without the development of which it makes no sense to speak about the modernization potential of the state policy of modern Ukraine. For example, the real political state of the basic state and social institutions, the domination of informal rules of the game on the political field, allows us to characterize the state of the political system of Ukraine today and its separate political institutions as hybrid. One of the examples of successful implementation of the state policy of modernization of the Ukrainian state can be considered a gradual transition to the e-governance system.

E-Governance refers to innovative state policy and government technologies that are designed to ensure the effective implementation of the three functions of public policy - information, communication and participation. Therefore, the active introduction of e-governance is not just time requirements; it is the approximation of state policy to modern standards of democratic, modernized state-political control. However, it should be noted that the proliferation of e-governance entails tangible threats to the national state and national security. Let's say the threat of violation of sovereignty. In a geopolitical situation in which Ukraine emerged after 2014, such a threat is not only virtual, but quite tangible, which puts forward special requirements to the system of state policy both at the personalized and institutionalized levels of functioning. Under such conditions, one of the main tasks of state policy is to create a reliable system of cybernetic protection of state sovereignty and national security of the country, which would maximally protect the Ukrainian state and Ukrainian citizens on the institutional and personal levels, respectively. On the other hand, an e-governance system that would be able to organically integrate into the system of global e-communication should be developed, pushing the Ukrainian state into a group of countries - pioneers of the total internetisation of the state and society. Further research on this issue should be concentrated, among other things, as the author believes, in the development of models for reviewing the principles of state policy in Ukraine in the context of the deployment of the integration of the national state into a globalized world political process.

Key words: state policy, Ukraine, modernization, political class, national safety, e-governance.

Друге десятиріччя XXI століття, яке добігає кінця, визначається надзвичайною інтенсифікацією політичних, соціальних, економічних, культурних процесів, природа яких є доволі суперечливою й остаточно ще не осмисленою. Перед державою як центральним політико-правовим інститутом політичної системи будь-якої країни за цих умов постають завдання особливої важливості та складності. Державна політика, особливо ті її напрями, які спрямовані на здійснення системних модернізаційних перетворень, має відповідати викликам сучасності. У країнах перехідного типу, до групи яких належить й Україна, подібні вимоги часу, що постають перед державою і державною політикою, додатково ускладнюються. Тому одним із найбільш актуальних та дискусійних питань вітчизняного політологічного наукового простору є проблематика умов забезпечення здійснення ефективної державної політики, оптимальної реалізації її базових принципів у процесі забезпечення реальних перетворень Української держави та становлення національного громадянського суспільства.

Метою представленої розвідки є розгляд ключових аспектів державної політики України за умов розгортання цивілізаційних викликів сучасності та вимог забезпечення національної безпеки. Означена мета передбачає реалізацію таких завдань: а) окреслення основних цивілізаційних та національних викликів сучасності, які постали перед Українською державою і вітчизняним громадянським суспільством; б) визначення ролі вітчизняного політичного класу у здійсненні державної політики у царині модернізаційних перетворень; в) з'ясування особливостей інституційного дизайну Української держави та його впливу на державну політику; г) висвітлення перспектив е-врядування у контексті дослідження проблематики принципів державної політики сучасної України.

В основу запропонованої статті було покладено праці вітчизняних та зарубіжних науковців, переважно останніх років, присвячені найактуальнішим питанням соціального та політичного життя сучасної України, а також публіцистичні роботи, дотичні до досліджуваної автором проблематики [1; 2; 3]. На окрему увагу заслуговують аналітичні доповіді провідних фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України 2012 р. [4] та Національного інституту стратегічних досліджень 2017 р. [5], в яких представлений комплексний аналіз стану розвитку Української держави і громадянського суспільства; монографічна праця Ю. Мацієвського «У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні (1991-2014)»; наукові розвідки вітчизняних дослідниць С. Бульбенюк і І. Алексеєнко [7; 8; 9] та групи американських науковців під орудою І. Шапіро [10], присвячені висвітленню проблематики здійснення модернізаційних перетворень в Україні і світі під впливом становлення системи е-врядування, розгортання глобалізаційних процесів, наслідків п'ятої інформаційної революції.

Цивілізаційні виклики сьогодення, як уже зауважувалося автором вище, висувають перед нашою країною вимоги необхідності переходу на якісно інший рівень функціонування системи державної влади й управління. Адже в останні роки перед людством постали ті проблеми, що раніше навіть не розглядалися як потенційно небезпечні та загрозові. Скажімо, на останньому Всесвітньому економічному форумі в Давосі наприкінці січня 2018 р. були визначені серед найзначніших проблем планетарного масштабу наступні. По-перше, криза глобалізації. Прем'єр-міністр Індії Нарендра Моді зауважив: сьогодні наростає тенденція негативного ставлення до глобалізації, країни все більше ізолюються одна від одної, з'являються нові бар'єри, які негативно впливають на людей у країнах, що розвиваються. По-друге, це проблеми захисту прав жінок, які є нині в авангарді і політичного, і суспільного дискурсу. По-третє, надактуальне питання криптовалют. Так, президент Франції Емануель Макрон запропонував розширити повноваження МВФ для вивчення цього феномену інформаційної епохи. По-четверте, проблематика дотримання прав мігрантів, адже сьогодні у світі налічується 65 мільйонів переміщених осіб, серед них 22 мільйони – біженці [1].

Зрозуміло, що Україна не перебуває осторонь названих процесів і проблем, що наростають. До того ж, національний державотворчий поступ ускладнюється такими вітчизняними соціополітичними реаліями останніх років, як: порушення територіальної цілісності та воєнні дії на Сході країни; величезний економічний спад 2014-2015 рр. та незадовільні темпи зростання економіки після нього; масштабна соціальна криза, внаслідок якої в кілька разів знизилися базові соціально-економічні показники, що характеризують життєвий рівень пересічного українця. Відтак, в Україні нині загальносвітові проблеми цивілізаційного розвитку накладаються на суто національні труднощі і кризові синдроми модернізації та демократизації, що обумовлює необхідність реформування перш за все вітчизняної системи державної влади й управління, представники якої є водночас і генератором поступальних змін, і їхнім провідним виконавцем. Тому готовність національного політичного класу до здійснення реформаторської програми системного перетворення держави і суспільства – це один із визначальних чинників успішності державної політики в умовах реалізації модернізаційної стратегії.

Варто зауважити, що, на превеликий жаль, поняття «реформи», «державна політика реформ», «реформування суспільства» в Україні на рівні масової суспільної свідомості сприймаються радше як щось погане і болюче, що неминуче тягне за собою виключно негативні політичні, соціальні, економічні наслідки. Особливо подібне критичне ставлення до реформ, ініційованих згори, сформувалося в останні роки. Багато в чому корені названої проблеми, на наш погляд, полягають у тому, що в державі досі остаточно несформована важлива складова системи державного управління – клас професійних державних управлінців (державних менеджерів), однією з фахових характеристик яких має бути здатність до планування і реалізації системних реформ у державі. За словами С. Бульбенюк, однією з ознак українських соціополітичних реалій є те, що «словосполучення «професійні реформатори» в нашій державі найчастіше має чітко акцентований негативний наголос» [7, с. 335]. Отож, можна з упевненістю стверджувати: без творення класу професійних державних управлінців-реформаторів не можна вести мову про реалізацію ефективної стратегії державної політики в умовах модернізації українського суспільства.

Необхідність становлення консолідованого політичного класу, який чітко усвідомлює національні пріоритети та в змозі відстоювати й захищати національні інтереси, – це нагальна потреба сьогодення і майбутнього України. Однак трагічні події Революції гідності, воєнні дії на Сході країни, анексія Криму не стали тими уроками з надзвичайно високою соціальною ціною, які навчили б представників українського істеблішменту розуміти ціну внутрішніх чвар і розбіжностей. Як зауважували провідні вітчизняні аналітики ще у 2012 р., «політичні еліти України не змогли досягти пакту про

недоторканність у політичних дискусіях п'ятьох принципів, які лежать в основі державності України: 1) суверенітет Української держави; 2) українська державна мова; 3) унітарність держави; 4) інтеграція в європейські політичні і економічні структури, поєднана з взаємовигідними відносинами з іншими регіональними і світовими структурами; 5) розбудова демократичної правової держави, де людина є метою функціонування цієї держави» [4, с. 11]. На початок 2018 р. можемо констатувати: нині радше спостерігається імітація такого пакту в середовищі політичного класу, аніж його справжнє дотримання, адже навіть питання територіальної цілісності та неподільності України є дискусійними для деяких представників опозиційних сил, котрі навіть не приховують власної позиції у публічному дискурсі. За цих умов реалізація цілісної стратегії державної політики на шляху здійснення модернізаційних перетворень в Україні щонайменше ускладнюється.

Водночас упродовж останніх двох десятиріч в нашій державі всередині істеблішменту сформувався пакт дещо іншого спрямування: він має кланово-олігархічну природу та «представляє собою неочікувано монолітний суб'єкт, різні групи якого об'єднані розумінням свого глибинного протиставлення населенню власної країни в бажанні незаконно перерозподілити державні активи та бюджет на свою користь». Окрім того, як підкреслюють автори аналітичного видання 2016 р. «Стратегія національної безпеки України (альтернатива)», політичному класу України притаманна така специфічна риса, як «висока здатність досягати компромісу за рахунок національних інтересів при кожному циклі переходу влади від однієї групи до іншої, в основі якого лежить пріоритет власних бізнес-інтересів» [11, с. 25]. З прикрістю доводиться погодитись із таким невтішним діагнозом здатності (а точніше – нездатності й небажання – авт.) вітчизняного політичного класу забезпечити реалізацію успішної державної політики за умов високого рівня загроз національній безпеці України. Адже для багатьох представників уже оновленого, постреволюційного політичного класу Українська держава та гідне життя її громадян – це не найвища цінність, а лише гучні й красиві гасла для прикриття реалізації власних бізнес-проектів.

За цих умов наростає загроза посилення авторитарних і авторитарних тенденцій в державній політиці, з одного боку, та послаблення тих і без того ще доволі хистких паростків форм прямої демократії (наприклад, демократії участі, самоврядних форм організації громадян), без розвитку яких немає сенсу вести мову про модернізаційний потенціал державної політики сучасної України. Провідні вітчизняні політологи та соціологи, зокрема В. Яблонський, О. Балакірева та інші, зауважують: безпринципність, правовий нігілізм, тотальний популізм українських політиків, їх уже майже неприхована імітація боротьби з корупцією призводять до того, що все більше українських громадян втрачають інтерес до політичного життя країни, самоусуваються від права (а можливо й обов'язку – авт.) здійснення громадянського контролю за діями політиків і державних службовців різних рівнів. «За такої ситуації важливо не допустити конфронтації інтересів держави та громадянського суспільства, що, по суті, може свідчити про неефективність державного управління та механізмів координації дій з інститутами та організаціями громадянського суспільства», – переконані українські дослідники [5, с. 4-5, 5]. Як бачимо, якісний стан політичного класу держави – це та характеристика політичної системи будь-якої країни, яка має комплексну природу та прямо або опосередковано впливає на сутнісні характеристики інших складових політичної системи – її інституцій, процесів, відносин, соціальних і політико-правових норм і цінностей.

Ще одним чинником успішності реалізації державної політики в Україні нині є стан і якість політичних інститутів вітчизняної політичної системи. За визначенням американських дослідників Я. Шапіро, С. Сковронка та Д. Гелвіна, політичні інститути є своєрідним «мистецтвом держави» [10, с. 1]. Яким є інституційний дизайн сучасної України на початок 2018 року? З одного боку, конфігурація і система взаємовідносин базових політичних інститутів Української держави з формально-юридичної точки зору є такою, що цілком відповідає ключовим вимогам представницької демократії: виборність як принцип формування, поділ влади, розмежування повноважень тощо. З іншого боку, реальний політичний стан названих інституцій, домінування неформальних правил гри на політичному полі дозволяє сьогодні характеризувати стан політичної системи України та її окремих політичних інститутів як гібридний.

Вітчизняний науковець Ю. Мацієвський в 2016 р. видав монографічну працю, присвячену гібридності політичного режиму України, в якій дійшов висновку, що ознаки гібридності, котрі сформувалися в Україні впродовж 1991-2014 рр., призвели у сукупності своєї комплексної дії до становища, коли в державі постало неефективне поєднання політичних і економічних інститутів, яке ніхто з основних гравців не зацікавлений змінювати [6, с. 33]. На підтвердження авторської позиції Ю. Мацієвського наведемо найостанніші дані: Україна зайняла 83 позицію зі 167 у рейтингу Democracy Index 2017, підготовленому організацією Economist Intelligence Unit. Виходячи з балів, визнаних за 60 показниками, Україну експерти класифікували як «гібридний режим» [2].

Втім, аби дотримуватися принципів об'єктивності, необхідно зауважити, що в останні роки політичні інститути Української держави нехай і повільно, але поступово модернізуються. Одним із прикладів модернізації вітчизняних політичних інститутів є поступовий перехід на систему е-врядування (електронного врядування) – останнє належить до інноваційних технологій державної політики, покликаних забезпечити ефективну реалізацію її трьох функцій – інформації, комунікації, участі. Інструментарієм реалізації цих функцій в сучасній Україні є: електронний доступ (e-access) до інформації, електронне консультування (e-consultation), електронне звернення до органів влади (e-petition), електронні обговорення форуму (e-forum) [4, с. 308].

Активне впровадження е-врядування – це не просто вимоги часу. Це наближення державної політики до сучасних стандартів демократичного, модернізованого державно-політичного управління. Безумовно, що політична система сучасної України ще тільки стала на шлях демократичного поступу, про що свідчить, зокрема, й оцінка вітчизняного політичного режиму як гібридного. Одним із кроків, який засвідчив відчутне просування системи державної політики України зазначеним шляхом, є саме творення справді модернізованого е-врядування, котре можна розглядати як дієвий інструмент забезпечення прозорості дій державних інститутів і державних службовців, як механізм транспарентності державної політики загалом. Скажімо, можливості інтернетизованих джерел у процесі налагодження постійних каналів взаємозв'язку між державою і громадянським суспільством є надзвичайно потужним чинником, особливо у порівнянні з традиційними інструментами подібного роду. Як приклад дієвості е-врядування в сучасній Україні та його ефективності як інструменту демократизації державної політики С. Бульбенюк називає створення Всеукраїнського порталу народної законотворчості під егідою Програми сприяння Парламенту в партнерстві з інститутом законодавства й Управлінням комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України. «Подібні канали налагодження взаємозв'язку з громадянами через мережу Інтернет створено в останні роки фактично на всіх рівнях функціонування системи державної влади й управління в Україні – від центрального до найнижчих місцевих ланок. Питання лише у тому, чи ефективно вони виконують покладені на них функції, чи не перетворюються подекуди на чергові імітаційні форми відтворення демократичних стандартів Заходу», – слушно зазначає дослідниця [8, с. 267, 268].

Повертаючись до тих цивілізаційних викликів, які були визначені у Давосі в січні 2018 р., а також тих проблем, з якими зіткнулася наша держава в останні роки, у контексті розгляду впровадження і розширення е-врядування в системі державної політики України, необхідно підкреслити, що масштабна інтернетизація державних інститутів не всіма науковцями сприймається як безумовно позитивне явище сьогодення. Адже поширення е-врядування несе за собою і відчутні загрози національній державі та національній безпеці. Наприклад, загрозу порушення суверенітету. У геополітичній ситуації, в якій опинилася Україна після 2014 р., така загроза є цілком реальною, що висуває перед системою державної політики як на персоналізованому, так і на інституціоналізованому рівнях функціонування особливі вимоги. Власне, саме розуміння державного суверенітету за умов тотальної інформатизації, інтернетизації та глобалізації трансформується. В епоху п'ятої інформаційної революції «суверенітет не означає автоматичного блокування бар'єрів», він нині «означає наполягання (такі, що часто, але не завжди, не збуваються) на відстоюванні інтересу держави». Такий суверенітет має полегшувати глобальну комунікацію [3].

Таким чином, одним із провідних і нагальних завдань державної політики України нині є забезпечення реалізації амбівалентної та надзвичайно складної мети. З одного боку, це створення надійної системи кібернетичного захисту державного суверенітету і національної безпеки країни, яка максимально убезпечувала б Українську державу й українських громадян на інституційному та персональному рівнях відповідно. З іншого боку, повинна бути розбудована така система е-врядування, яка мала б змогу органічно влитися у систему глобальної е-комунікації, просунувши Українську державу до групи країн – піонерів тотальної інтернетизації держави і суспільства. Реалізація подібного амбітного завдання, на наше переконання, дозволить національній державі знайти дієві відповіді як на зазначені вище глобальні виклики цивілізаційного розвитку, так і на суто українські проблеми і труднощі соціополітичного життя.

Дієвим шляхом реалізації принципів державної політики в сучасній Україні у зазначеному напрямі є, зокрема, створення системи кіберконтролю під егідою національної держави. Нині не потрібно бути фахівцем в ІТ-сфері, аби розуміти важливість і нагальність творення системи кіберконтролю на державному рівні. Американський політолог І. Шапіро називав вимоги створення такої системи наслідками розгортання ще на початку 2000-х років так званої «революції контролю». Науковець підкреслював: якщо держава повністю відсторонюється від завдань здійснення контролю за глобальним інформаційним простором, то такий контроль за функціонуванням у віртуальному світі соціально та політично важливої інформації переходить від великих політичних акторів (насамперед, держави та її провідних інститутів)

до пересічних громадян. До того ж, «революція контролю» може спровокувати ситуацію, коли індивіди, позбавлені з тих чи інших причин громадянських прав, отримують широкі можливості оприлюднити свою позицію та висловити власну думку через віртуальний простір – тобто в інтернет-мережах [12, с. 12]. Зрозуміло, що в Україні за умов перебігу в останні чотири роки неоголошеної, втім цілком реальної і відчутної для більшості громадян, війни, проблематика забезпечення засад національної безпеки є особливо актуальною. Тому такий принцип державної політики, як забезпечення національної безпеки, уявляється авторові надзвичайно важливим з огляду на розвиток вітчизняної системи е-врядування, з одного боку, та розгортання цивілізаційних і суто національних викликів сьогодення, з іншого боку.

Підводячи підсумки, варто вказати на деякі зауваги та перспективні напрями подальших досліджень із представленої проблематики. Конкретна стратегія тієї чи іншої держави визначається структурними факторами – розподілом влади у світовій системі та її місцем у цьому розподілі», □ зауважує вітчизняна дослідниця І. Алексеєнко [9, с. 131]. Тому слушно, на наш погляд, вести мову не тільки та не стільки про державну політику в умовах модернізації українського суспільства, скільки про можливості інтеграції національної держави у глобальний інформаційно-цивілізаційний простір з метою створення оптимальних передумов успішної реалізації модернізаційних проектів вітчизняних держави та суспільства. Тому подальші дослідження із зазначеної проблематики мають бути зосереджені у царині розробки моделей перегляду принципів державної політики в Україні за умов розгортання інтеграції національної держави у глобалізований світовий політичний процес.

1. Пристай Д. Давос-2018. Головні теми Word Economic Forum. URL: https://ukr.lb.ua/economics/2018/01/29/388395_davos2018_golovni_world.html (дата звернення: 20.02.2018).
2. У рейтингу демократій Україну віднесли до «гібридного режиму». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/4/7170541/> (дата звернення: 27.02.2018).
3. Conversation on Global Communication: Concepts, Contexts and Focus Issues. URL: <http://www.cgcs.fsc.upenn.edu/file-library/PDFs/moderncontentlist.pdf> (дата звернення: 13.11.2017).
4. Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. Київ: ІПіЕНД, 2012. 600 с.
5. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь / В. М. Яблонський, О. М. Балакірева, Т. В. Бондар та ін.; за заг. ред. О. А. Корнієвського. Київ: НІСД, 2017. 56 с.
6. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – ХХІ, 2016. 552 с.
7. Бульбенюк С. С. Владно-управлінський дискурс у дослідженні проблематики політичної трансформації України. *Дев'ять юридичні читання. Політико-правова реформа в Україні: історія, сучасність, перспективи*: матеріали між нар. наук. конф. (м. Київ, 24–25 трав. 2013 р.) / редкол.: В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, Б. І. Андрусишин. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. С. 334-336.
8. Бульбенюк С. С. Транспарентність і конкурентність в умовах демократичного транзиту в сучасній Україні. *Суспільно-політичні процеси*: журнал. 2017. № 1 (5). С. 263-276.
9. Алексеєнко І. Національна держава: імператив трансформації. *Політичний менеджмент*: журнал. 2009. № 1. С. 131-139.
10. Rethinking Political Institutions: The Art of the State / edited by Ian Shapiro, Stephen Skowronek, Daniel Galvin. New York, London: New York University Press, 2006. 346 p.
11. Стратегія національної безпеки України (альтернатива) / Благодійний фонд «Майдан закордонних справ». Луцьк: МКВ «Християнське життя», 2016. 432 с.
12. Макаров В. П. Формирование глобального информационного пространства. *Вестник Московского университета. Серия 18: «Социология и политология»*. 2005. № 3. С. 3-18.

ДОВІРА ДО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ І НАСЛІДКИ ЇЇ ДЕФІЦИТУ ДЛЯ КРАЇНИ

Galyna Zelen'ko. Trust to social and political institutes: and the effects of its deficiency in Ukraine.

As usual during reforms, first of all the reformers are trying to develop a reform strategy and to find the right financial and human resources. However, the social support for reforms and public confidence in reforms and reformers are equally important resources in carrying out reforms. Therefore, public trust is an equally important resource for reform, such as finance or staffing. Instead a lack of public confidence in reform processes can be an invisible barrier, an indicator of their effectiveness or inefficiency. Public trust is not an abstract concept. Public trust is a condition for the integration of society around a number of socially significant problems, the successful reformation of the country.

The article analyzes public trust in Ukraine and outlines the consequences of its shortage in the processes of reforming society. For this purpose, the theoretical foundations of the phenomenon of public trust were defined, the notion of «institutionalized trust», «political alienation», «externalization of trust», «social capital» were distinguished; analyzed the state of institutionalized trust in Ukraine; the consequences of a deficit of institutionalized trust for the reform processes in Ukrainian society are analyzed. Such research makes it possible to understand the problems of the development of social capital in Ukraine and, in the light of this knowledge, to adjust the development of social development strategies, that is, the actual processes of reformation.

Summing up, the author stated a significant deficit of institutional trust in Ukrainian society. It concerns both the basic organs of state power and the instruments of democracy. The deficit of institutionalized trust in Ukraine is converted into three phenomena: 1) political exclusion (citizens try to distance themselves from the state as much as possible); 2) in the radicalization of society; 3) externalization of trust (hence the popular opinion in the society about the expediency of «external management», faith in the «collective action», in the «collective Saakashvili»). Also, a lack of trust in society exacerbates radical sentiment and radical actions in society.

It should be understood that Ukrainian society after EuroMaydan and Ukrainian society during the presidency of L. Kuchma, are qualitatively different societies. This confirms the dynamics of institutionalized trust. That is, EuroMaydan 2014 and Russian military aggression became a kind of «moment of great upheaval», which confirmed the demand for the revitalization of democratic institutions and elementary social justice. This means that in the near future one should expect the growth of civic activity and a surge in the demand for a radical change in the rules of the game - political institutions. Therefore for Ukraine is very important to maintain a balance between intensive political and public participation, but necessarily in a conventional way, and with an adequate response from public authorities to social inquiries.

Key words: public trust, institutionalized trust, political alienation, absenteeism, externalization of trust, social capital.

Вступ і теоретичні положення

Зазвичай при проведенні реформ реформатори у першу чергу намагаються, що цілком зрозуміло, розробити стратегію реформи і знайти належні фінансові та кадрові ресурси. Однак, не менш важливим ресурсом при проведенні реформ і діяльності реформаторів є їх соціальна підтримка і суспільна довіра. Суспільна довіра є таким самим важливим ресурсом при проведенні реформ, як фінанси чи кадри. Натомість дефіцит суспільної довіри у процесах реформування може бути невидимим гальмом, показником їх неефективності. Суспільна довіра – не абстрактне поняття, саме вона є умовою інтеграції соціуму навколо тих чи інших суспільно значущих проблем, успішного реформування країни.

Готуючи цю статтю, ми ставили за мету проаналізувати стан суспільної довіри в Україні й окреслити наслідки її дефіциту у процесах реформування суспільства й відповідно розглянути такі важливі питання: по-перше, визначити зміст понять, якими оперують у суспільно-політичних науках задля аналізу феномену «суспільна довіра»; по-друге, проаналізувати стан інституціоналізованої довіри в Україні; по-третє, виявити наслідки дефіциту інституціоналізованої довіри для процесів реформування в українському суспільстві. Таке дослідження дасть можливість зрозуміти проблеми розвитку соціального капіталу в Україні і з урахуванням цих знань коригувати вироблення стратегій суспільного розвитку, тобто й супроводжувати процес реформування.

Розглядаючи суспільну довіру як соціальне явище, варто зазначити, що вона не є статичним станом суспільства і видозмінюється під впливом суспільно-політичних та соціально-економічних процесів. У вітчизняних суспільних науках поняттям «суспільна довіра» здебільшого оперують соціологи (Є. Головаха, М. Костенко, Н. Макєєва, І. Мартинюк, Г. Сатаров, І. Соболева, В. Степаненко). На основі соціологічних опитувань названі дослідники аналізують механізми конвертації різних типів суспільної довіри у соціальний капітал і, відповідно, характеризують його стан і перспективи розвитку. У політичних науках поняття «суспільна довіра», «соціальний капітал» – малодосліджені феномени. На

нашу думку, низька увага до цих аспектів соціально-політичного життя пояснюється домінуванням у вітчизняних дослідженнях нормативізму як методології. Тобто основна увага тривалий час приділялася політико-владним інститутам, тоді як соціокультурна складова, в якій формуються передумови того чи іншого політичного режиму, залишалася поза увагою дослідників. Останнім часом у вітчизняних політологічних дослідженнях з'явився ряд досліджень, виконаних у рамках неінституціоналізму, коли увага стала приділятися політичним практикам – причинно-наслідковим зв'язкам, які обумовлюють певну специфіку політичних процесів. Серед них – дослідницькі колективи Національного інституту стратегічних досліджень, Центру Разумкова, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН України, чії роботи використано в цій публікації.

Аналізуючи стан суспільної довіри в Україні, слід насамперед визначитися із поняттями. Так, соціологи виокремлюють активну і пасивну довіру (за Г. Сатаровим) [1, с. 123]. Активна довіра виникає із соціальної взаємодії, з кооперації людей заради досягнення спільної мети і спрямована на партнера (партнерів) по взаємодії. Пасивна довіра, навпаки, виникає із сподівань на іншого («державна подбає», «президент вирішить», «партійні витрати оплатять бізнесмени» і т. п.). Домінування того чи іншого виду суспільної довіри обумовлює динаміку розвитку соціуму, впливає на характер політичного режиму тощо.

Пасивна довіра формується у процесі первинної соціалізації, спрямована на конкретну особу, а відтак є частиною персоніфікованих (особистих) соціальних стосунків. Домінування пасивної довіри може бути зумовлене соціальною структурою суспільства і конкретними обставинами його життя. Тривале домінування пасивної довіри конвертується у патерналістські установки, які сприяють підтриманню патріархальної соціальної організації [1, с. 124-125].

Для соціуму найважливішою характеристикою довіри як соціального капіталу є генералізована довіра – узагальнена міжособистісна довіра до людей взагалі – не родичів, не друзів, не знайомих, а саме до людей загалом. Високий рівень довіри до людей знижує транзакційні витрати в процесі взаємодії, розширює коло потенційних учасників формальних і неформальних угод. Тобто чим більше люди довіряють одне одному, тим простіше вони розвивають громадські ініціативи, відбувається взаємобмін ідеями, досвідом, знанням, тим швидше вони конвертуються у конкретні спільні дії.

У політичних процесах при реалізації конкретних політичних рішень, важливість яких посилюється під час інтенсивних реформ, основне значення має інституціоналізована довіра. Такий тип довіри означає підтримку органів державної влади (уряду, бізнесу, ЗМІ, профспілок і т. д.), які відіграють ключову роль у генеруванні та виконанні громадських «правил гри» та забезпечують функціональність «інструментів демократії» (виборів, різноманітних форм політичної та громадської участі тощо). Чим вища інституціоналізована довіра, тим стійкіша суспільна система. Тому інституціоналізована та міжособистісна довіра є своєрідним «термометром» здоров'я суспільства [2, с. 151]. Інституціоналізована довіра включає в себе, крім довіри до органів державної влади, політичних партій, громадських організацій, ще й інструменти – способи та форми реалізації їх політики, впливу. Відповідно, якщо громадяни віддають перевагу міжособистісній довірі, а не інституціоналізованій, то таке суспільство явно неблагополучне, і навпаки.

З точки зору ієрархії форм довіри І. Мартинюк та Н. Соболева виділяють три ключових аспекти, що дають змогу характеризувати «атмосферу довіри» з різних боків: 1) довіра до людей загалом, як принцип сприйняття життя і ставлення до життя; 2) довіра до «близького кола» – друзів, знайомих, сусідів, жителів свого району, міста (цей тип довіри заснований на досвіді безпосереднього спілкування та самоідентифікації з різними «ми» соціального мікросередовища (персоніфікована довіра); 3) довіра до органів влади, офіційних осіб, установ, політичних партій і рухів, громадських об'єднань, соціальних програм, заходів тощо [2, с. 155-156] – інституціоналізована довіра.

Що стосується України, то, з огляду на характер політичного режиму, який за своєю суттю є неопатримоніальним або гібридним, слід розрізняти довіру до формальних інститутів (власне держави) і неформальних – політичних практик, які стали звичними у суспільстві й підтримують існування цього політичного режиму. Довіра до певних правил гри проектується на довіру до тих організацій, які створюють і реалізують ці правила. Таким чином, довіра до політичних інститутів є очікуванням громадянами таких дій і рішень цих інститутів у майбутньому, які будуть прийнятні для громадян. Недовіра ж – очікування протилежних наслідків рішень і дій цих інститутів. Відповідно й кредит довіри – це очікування громадянами в майбутньому більш позитивних результатів діяльності владних інститутів [3, с. 141].

Реформи не можуть бути реалізовані в повному обсязі і достатньо ефективно, якщо у суспільстві відсутня атмосфера довіри до змісту та спрямованості реформ і до самих реформаторів. Йдеться, насамперед, про тих, хто ініціює реформи, розробляє стратегію і тактику реформування суспільства.

Формування атмосфери суспільної довіри передбачає розуміння людьми суті й суспільної необхідності реформ [3, с. 142]. У процесі реформ звичною є думка, що для успішної реалізації змін потрібні ресурси, які зводяться насамперед до грошей і кадрів. Однак, підтримка широких верств населення тієї чи іншої реформи є таким самим ресурсом реформи і, відповідно, суспільного розвитку.

Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні

Після здобуття 1991 р. державної незалежності в Україні, як відомо, було запроваджено класичні атрибути демократії (принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, конкурентні вибори, політичний плюралізм і політична конкуренція, інституційні механізми політичної і громадської участі). Тобто теоретично цей набір інструментів демократії мав би забезпечити високий рівень легітимності влади і, відповідно, інституціоналізованої довіри. Однак, реальна картина є прямо протилежною.

Останні соціологічні опитування (2017 р.) засвідчують вкрай низькі показники довіри до органів державної влади. Президенту України довіряють 24,8% опитаних, не довіряють – 68,2%, Уряду – відповідно 19,8% і 73,1%, Національному банку – відповідно 15,3% і 75,2%), Верховній Раді – відповідно 13,8% і 80,7%. Довіру до державного апарату (чиновників) висловили 11,2% опитаних, недовіру – 80,7%. Дії Президента України повністю підтримують тільки 6,7% опитаних, підтримують окремі дії 35,2%, не підтримують – 50,4%. Дії Уряду – відповідно 3,2%, 33,8%, 54,0%, дії Прем'єр-міністра – відповідно 6,0%, 33,8% і 50,8%, Верховної Ради України – відповідно 2,9%, 27,9%, 61,6%, Голові Верховної Ради України – відповідно 3,8%, 25,5%, 59,1%, Національному банку України – 3,2%, 17,1%, 63,5% [4].

На думку експертів Національного інституту стратегічних досліджень, в Україні такі очікування (вимоги) громадян формуються в умовах посилення кризи довіри до органів влади, правлячого класу та соціальних інститутів; складного економічного становища. Це відроджує патерналістські очікування та формує радикальні настанови у частини українського соціуму. До того ж у 88% населення зберігається переконання, що вищі органи державної влади та їх посадові особи порушують закони та Конституцію України. Близько половини громадян України (52%) вважають, що такі порушення є постійними та систематичними. Порівняно з опитуванням 2014 р. цей показник зріс на 7%. Неприпустимість таких дій є безсумнівною для більшості опитаних громадян України (74 %) [5].

Таким чином, за показниками довіри до владних інститутів та організацій Україна посідає одне з найнижчих місць серед європейських країн і демонструє найнижчі рівні довіри. Як приклад наведу дані по країнах Вишеградської групи. Наразі в цих країнах рівень довіри до інструментів демократії цілком співмірний з країнами сталої демократії. Рівень довіри до політичних партій такий: у Чехії довіряють 17% – проти 82% (не довіряють); в Угорщині відповідно 20% проти 77%; у Польщі 17% (довіряють) проти 80%, у Словаччині 17% проти 81%. Для порівняння – найбільше з-поміж країн ЄС партіям довіряють у Швеції (43%), Фінляндії, Нідерландах і Люксембурзі (по 37%). Середній рівень по ЄС – 17% тих, хто довіряє, проти 79%, хто не довіряє. Рівень довіри до урядів: у Чехії довіряють 27% проти 71%, хто не довіряє; в Угорщині відповідно 33% проти 63%; у Польщі 23% та 74%, у Словаччині 28% та 70% відповідно. По ЄС в цілому – 26% довіряють, проти 71%, хто не довіряє. Рівень довіри до парламентів: у Чехії 19% довіряє і 79% не довіряє; в Угорщині відповідно 31% та 66%; у Польщі 21% та 85%; у Словаччині 27% та 71% [6, р. 23-24].

Якщо прослідкувати динаміку довіри до органів державної влади в Україні від здобуття незалежності у 1991 р., то вона є негативною, що свідчить про поступове зростання дефіциту інституціоналізованої довіри, викликаного вкрай низькою ефективністю органів державної влади.

Динаміку інституційної довіри – до основних владних інституцій (формальних інститутів) – представлено на рис. 1.

Рис. 1. Індекс довіри (середній бал: шкала 1-5, тобто від мінімального до максимального показника) [7, с. 163]

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Президенту	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5	2,9	2,2	2,1	2,8	2,3	2,1

Верховній Раді	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,9	2,5	2,3	2,4	2,0	1,8	2,1	2,0	1,9
Уряду	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4	2,6	2,1	1,9	2,4	2,0	1,9
Місцевим органам влади	–	–	–	–	2,3	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5	2,4	2,2	2,5	2,3	2,5

Складено автором. Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, К., 2016. – С. 163.

Як видно з наведеної таблиці, в Україні протягом усього періоду незалежності є тенденція до зниження рівня інституціоналізованої довіри. Це явище має різні пояснення. Дослідник пострадянських політичних режимів К. Рогов дефіцит довіри до державних інституцій у пострадянських країнах пов'язує з появою нових соціальних груп. Так, найважливішими соціальними інституціями 1990-х років виявилися не стільки політичні партії і приватні корпорації, як вважали представники самих нововведених інститутів, скільки угруповання і банди в найширшому сенсі цього слова, тобто готові до експансії малі групи, пов'язані узами неформальної кооперації (товариства), що виникали, як правило, на базі або на периферії формальних радянських інституцій (комсомольський актив, міністерство, спортивна секція).

Особисті зв'язки дозволяли зберегти довіру в цих малих групах, в той час як соціальна довіра в суспільстві, необхідна для формування широких горизонтальних структур із відкритим доступом, перебувала на дуже низькому рівні. Групи, які не мали навичок формальних взаємодій в рамках радянської системи, спиралися переважно на насильство і стали ядром «організованих злочинних угруповань»; групи ж, які мали більш істотний соціальний капітал у рамках радянської системи і володіли навичками неформальних взаємодій всередині формальних інституцій, склали основу ранніх бізнес-конгломератів 1990-х» [8, с. 3]. Натомість довіра до органів державної влади, яка спочатку була доволі високою, про що свідчать соціологічні показники і такі індикатори, як явка на виборах (у 1990-х рр. сягала 80%), поступово знижувалася, однак не на користь політичних партій чи бізнес-груп, а в напрямку політичного абсентеїзму.

Іншими словами, незважаючи на запровадження доволі дієвих механізмів політичної та громадської участі – можливостей власної участі громадян, активна довіра не набула домінування над пасивною, що можна пояснити насамперед відсутністю традицій з використання інструментів демократії, звичкою людей до пасивної поведінки, їх низькою активністю, що є наслідком сформованого кланово-олігархічного режиму, в якому суспільству відводилася насамперед легітимуюча функція.

Крім того, на думку Г. Сатарова, у пострадянських країнах «вертикальна довіра» комерціалізувалася, а «горизонтальна» знецінилася індивідуальними стратегіями боротьби за виживання [1, с. 123]. На наш погляд, це є наслідком специфічного механізму кооптації кадрів у владу, коли критерієм ефективності була особиста відданість, готовність грати за правилами, нав'язаними кланово-олігархічною системою. Такий специфічний спосіб інкорпорації політичного класу (еліт) і домінування неформальних інститутів над формальними, які використовувалися для легітимації влади ретроорієнтованими групами, призвів до істотних обмежень інструментальних можливостей демократії. По суті в Україні, як і в інших пострадянських республіках, відбулася девальвація інструментів демократії, що призвело не до радикалізації політичної сцени, а до утвердження політичного абсентеїзму – коли громадяни намагалися

звести контакти з державою та політиками до мінімуму, максимально абстрагуватися від держави, політичних і громадських інститутів.

Проте умовою «включення суспільства» є довіра саме до «інструментів демократії» – політичних партій, виборів, конвенційних форм політичної та громадської участі (підписання петицій, громадські обговорення, участь у діяльності громадських організацій, членство у політичних партіях, участь у мітингах тощо). Тобто органи державної влади можуть втрачати довіру і тим самим легітимність, однак важливо, щоб громадяни вірили, що спосіб їх формування є правильним і ефективним з точки зору врахування інтересів суспільства.

Але в Україні ситуація з політичними партіями та рухами вкрай неоднозначна. Наразі в Україні зареєстровано більше 350 партій. Причому ситуація з політичними партіями вже набула гротескності – вони орендуються, купуються і продаються. Звісно, що рівень довіри до них настільки низький, що не може бути й мови про них як про скільки-небудь значний чинник впливу на суспільне життя. Рівень довіри до політичних партій не дотягує й до 5%, тоді як недовіру до них висловили більш ніж 75% опитаних. Критично низьким є й рівень довіри до того, що прийнято називати «інструментами демократії»: 64,2% респондентів відповіли, що не сподіваються на вибори, тому що не вірять у те, що від їх результатів зміниться їхнє життя; дещо менше (61,8%) вважають, що після чергового голосування від них уже нічого не залежить. Тільки кожен п'ятий учасник опитування (активна частка респондентів) не погодився з такими думками. Більше половини опитаних не бачать сенсу в боротьбі за свої права, але частка активних респондентів у цьому питанні значно вища – майже половина учасників опитування не погодилися з такою позицією [4, с. 127].

Таким чином, дефіцит довіри до партій і виборів як політичних інститутів, які є найважливішими суб'єктами та інструментами демократії, конвертується у недовіру до органів державної влади і, відповідно, до рішень, які ухвалюються, що не додає конструктивізму при проведенні реформ. За висновком соціологів, переважання особистісної довіри над інституціональною призводить до того, що суспільство функціонує автономно від влади [3, с. 34]. Іншими словами, у такому суспільстві формується політичне відчуження – стійкий стан недовіри і ухиляння від будь-якої політичної участі.

Високий рівень довіри важливий ще й тому, що він впливає на вибір форм політичної участі у самому соціумі. В Україні рівень довіри до базових політичних інститутів і органів державної влади перманентно низький – значно нижчий, ніж у країнах сталої демократії.

Наслідки дефіциту інституціоналізованої довіри

Наведені вище цифри свідчать про істотний дефіцит інституціоналізованої довіри в Україні. Її дефіцит конвертується, в першу чергу, у політичне відчуження або ж навпаки – у радикалізацію політичної сцени. Політичне відчуження у першу чергу означає зниження легітимності правлячих партій. Внаслідок цього правляча партія вдається до специфічного стилю ухвалення політичних рішень. Зокрема, в нинішніх умовах правлячі партії – Блок Петра Порошенка і Народний Фронт, які в парламенті представляють парламентську коаліцію – (залишимо поза увагою кількісні показники) застосовують так званий «примус до реформ» і порушення норм регламенту у Верховній Раді при проходженні законопроектів і покушку голосів парламентарів у обмін на гарантії недоторканності з боку правоохоронних органів, як це було з окремими депутатами Радикальної партії Олега Ляшка та Опозиційного Блоку, залучення правоохоронних та фіскальних органів для тиску на депутатів-мажоритарників. Такі політичні практики, звісно, посилюють парламентську корупцію, яка навіть у суспільстві вже сприймається як данина часу. Характер законотворчої роботи й пояснює найнижчий рівень довіри до парламенту, що нівелює легітимність реформ, які проводяться через парламент.

Також у свідомості громадян уряд є креатурою президента, а не парламенту, як мало би бути після переходу до парламентсько-президентської форми правління. Уряд не сприймається самостійною інституцією, оскільки склад його більшою мірою обумовлений розстановкою політичних сил у парламенті, а не волею президента. І, зрештою, попри відновлення парламентсько-президентської форми державного правління, яка передбачає домінування парламенту в системі вищих органів державної влади, в оцінках громадян він є найменш ефективною інституцією. Подібна дезорієнтація громадян у питанні конституційних повноважень органів центральної влади також є однією з причин послаблення довіри до її виконавчої гілки. Причина ще й у недостатності елементарної популяризації реформ із роз'ясненнями новацій і переваг від проведеної реформи.

Наслідком недовіри до органів державної влади є зростання невдоволення траєкторією розвитку країни, що підриває легітимність партії влади і призводить до посилення політичної напруги в державі. Водночас, що важливо розуміти при проведенні реформ, довіра громадян до державних і політичних інститутів мало пов'язана або й зовсім не пов'язана з динамікою соціально-економічної ситуації в

Україні. Такий висновок зроблено науковцями Інституту соціології НАН України у 2014 р. Тенденції зміни довіри до політичних інститутів дослідники пов'язують із внутрішньополітичними факторами [3, с. 155].

У такому разі постає логічне питання – чим обумовлені рівні довіри до органів державної влади і політичних інститутів в Україні? Якщо подивитися як співвідноситься рівень довіри до інститутів, що їх громадяни вважають найбільш корумпованими (а це саме органи державної влади, суди і правоохоронні органи), то фактором зростання/зниження довіри до них є рівень прозорості й відкритості цих органів, дотримання ними правил гри, законності і елементарної соціальної справедливості. Незважаючи на те, що для громадян України зазвичай найважливішою проблемою є власний соціально-економічний добробут, від державних інституцій вони насамперед очікують забезпечення соціальної справедливості і законності. Приміром співвідношення рівня соціально-економічного забезпечення і рівня довіри до державних інституцій було менш помітним раніше, коли економічний спад (а для громадян основним індикатором є курс долара США до гривні) не здавався таким катастрофічним. Зараз же, коли рівень соціального забезпечення скоротився для абсолютної більшості громадян в рази, а більше 60% громадян опинилися за межею бідності, вимоги соціально-економічного характеру вийшли на перший план. Саме тому глибина соціально-економічної кризи й обумовлює глибину кризи довіри. Загалом це свідчить про вкрай негативні тенденції. Горизонт суспільних вимог зводиться переважно до задоволення матеріальних потреб, що цілком зрозуміло, і в такій ситуації потреби розвитку інструментів демократії і позаекономічні потреби відходять на другий план. Це створює передумови для сплеску популізму, радикалізму, ксенофобії та інших нездорових з точки зору перспектив розвитку тенденцій.

При цьому, слід враховувати, що поняття «норми» може бути відмінним у різних країнах. Щодо українського суспільства, то тут слід враховувати той факт, що воно має вищий рівень політичного відчуження, що пояснюється історичними причинами: тривалий період відсутності державності й часті війни та грабівницькі набіги на сучасні українські території породили глибоке відчуження від держави, яка в уявленні суспільства була чимось чужим, ворожим [9]. Політичне відчуження – як наслідок дефіциту інституціалізованої довіри – істотно ускладнює динамічний розвиток країни навіть за наявності ефективних політичних інститутів. Іншими словами – через пасивність, звичку бути осторонь держави громадяни просто не користуються наявними політичними інструментами. Політичне відчуження і недовіра обертаються максимальним ухилянням від будь-яких взаємодій з державою чи бізнесом – ухилянням від сплати податків, страхом зберігання грошей у банках тощо. Звісно, що в такому суспільстві вкрай складно розвивати ініціативи, які стосуються страхової медицини або накопичувальної пенсійної системи – ініціатив, що озвучуються як майбутні реформи.

Однак, якщо прослідкувати динаміку утворення політичних партій, то саме після Євромайдану було зареєстровано ледь не половину всіх наявних в Україні політичних партій. Нині в Україні нараховується близько 360 політичних партій. Динаміка їх реєстрації така: якщо на кінець 2013 р. в Україні нараховувалося 193 політичні партії, то на кінець 2016 р. вже нараховувалося 352 політичні партії. Тільки протягом 2014 р. було зареєстровано 39 партій, у 2015 р. – 79 партій, у 2016 р. – 42 партії [10]. Все це могло б бути свідченням зниження політичного відчуження, однак інші показники, які могли б це підтверджувати, не дають підстав так вважати.

Парадоксально, що при цьому кількість партійних осередків не те що не збільшилася – вона навіть зменшилася внаслідок того, що десятки політичних партій не змогли підтвердити їх наявність у регіонах. Так, на 1 вересня 2017 р. в Україні, за даними Мінюсту, нараховувалося 15 806 партійних осередків, на 1 вересня 2016 р. – 15 759, на 1 вересня 2015 р. – 15 214, на 1 вересня 2014 р. – 18 188, на 1 січня 2013 р. – 19 222 [11]. Елементарні підрахунки свідчать, що кожна партія має по 43 партійні осередки, що неказанно мало і говорить про вкрай неефективну, практично відсутню організаційну структуру більшості політичних партій. Рівень фактичного членства, який ґрунтується на основі соціологічних опитувань, а не партійної статистики (зазвичай вона в рази завищена), є критично низьким. У ході соціологічних досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України тільки 2-3% опитаних підтверджують своє членство у політичних партіях [7].

Цікаво, що на фоні зростання недовіри до політичних інститутів, рівень довіри до громадських організацій і громадської участі навпаки зріс. Революція Гідності створила сильний імпульс для трансформації політичного режиму, що позначилося сплеском громадянської участі. Кількість ГО істотно зросла: у 2014 р. в Україні нараховувалося 74 260 ГО, у 2015 р. – 67 866 (їх кількість істотно зменшилася через те, що відбулася перереєстрація ГО Мінюстом і багато організацій не перереєструвалися), у 2016 р. – 74 102, у 2017 р. – 77 129 [11]. При цьому істотного зростання громадян, які є членами громадських організацій, не відбулося. За даними Інституту соціології НАН України, 80% українців не є і ніколи не були членами жодної ГО, тоді як ще кілька років тому ця цифра становила 83%. Водночас істотно зросла

громадянська активність за рахунок окремих акцій. Завдяки цьому ГО є лідерами суспільної довіри. За даними Центру Разумкова, волонтерським організаціям довіряє майже 66% громадян, а загалом громадським організаціям – майже 52% [4].

Поряд із громадськими організаціями з різним успіхом функціонують громадські ради при усіх державних інституціях. Звісно, на громадській участі також позначається згаданий вище «олігархічний чинник». Так, при всіх органах державної влади і державних установах функціонують громадські ради. Однак їх функціональність часто залежить від доброї волі керівництва цих органів. Тим самим будь-яка діяльність конкретного органу влади (законна, незаконна, з ознаками корупції, порушень чинного законодавства тощо) освячена «громадськістю», а отже, законно захищена [12, с. 249]. Наразі в Україні спостерігається жорстка боротьба між фінансово-промисловими групами (ФПГ), які саботують реформи, і громадянським суспільством, яке й надалі відвойовує сфери компетенції. ФПГ застосовують розгалужену систему методів, спрямованих на нівелювання (дискредитацію) всього, що заважає їх функціонуванню (найпотужніша кампанія з дискредитації розгорнулася навколо діяльності антикорупційних громадських організацій і дискредитації т. зв. «грантоїдів») [12, с. 250]. Так само й всередині громадянського суспільства нині наявна істотна диференціація ролей: одні щиро включилися в розвиток громадських ініціатив, інші – стали такими собі соратниками ФПГ, яких ті залучають або для імітації громадянської підтримки, або для дискредитації опонентів. Проте ці процеси є проявом політичної конкуренції і свідченням демократизації.

Поряд зі зростанням громадянської активності, як свідчать статистичні дані, зросла кількість громадян, які беруть участь у громадських слуханнях та обговореннях, підписанні петицій. Так, тільки у Києві 15% мешканців беруть участь у підписанні громадських ініціатив. Це промовиста цифра, оскільки у сталих демократіях участь у підписанні петицій – одна з найпоширеніших форм участі.

Таким чином, зростання кількості політичних партій і громадських організацій (ГО) не означає зниження рівня політичної довіри, оскільки кількість громадян, які б брали активну участь у їх роботі мало змінилася. А деінституціоналізація формальних політичних інститутів, яка інтенсивно відбувається в Україні після Євромайдану, також є фактором, який посилює негативні наслідки дефіциту інституціональної довіри і зміцнює симпатії населення до радикальних дій.

Радикалізація політичної сцени – ще один із наслідків дефіциту інституційної довіри. Це проявляється, зокрема, у посиленні популярності неконвенційної політичної участі і сплеску крайнього націоналізму. Публічні акції різноманітних націоналістичних організацій останнім часом почастишали, що зумовило критичне ставлення до України і потенційних інвесторів, і міжнародних партнерів. Однак, слід розуміти, що сплеск націоналізму є об'єктивним наслідком політичного процесу в країні, яка опинилася під тягарем зовнішньої військової агресії – у даному випадку російської. Сплеск націоналізму у випадку України свідчить радше про відповідний рівень розвитку громадянського суспільства, яке реагує на цю агресію. Відсутність такої реакції свідчила б про вкрай низький рівень його розвитку. Тому проблема полягає в тому, щоб націоналістичні організації діяли в рамках законів, а в разі їх порушення уповноважені органи адекватно б реагували на правопорушення.

У самому ж суспільстві націоналістичні ідеї не настільки популярні. Зокрема, політичні партії націоналістичного спрямування на парламентських виборах 2014 р. набрали менше 2% голосів і не пройшли до парламенту. Не дивлячись на те, що у період між парламентськими виборами політична сцена дещо радикалізувалася, соціологічні дослідження вказують на те, що націоналістичні політичні сили не мають істотної підтримки у суспільстві, більшість з них не має парламентських перспектив. У разі проведення парламентських виборів найближчим часом найбільше голосів отримали б Партія «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (13,6%) серед тих, хто має намір взяти участь у виборах, ВО «Батьківщина» (10,0%), Партія «Громадянська позиція» (8,9%), Партія «Опозиційний блок» (8,6%). Також до парламенту пройшли б партії «За Життя» (6,8% опитаних), Радикальна Партія Олега Ляшка (6,5%), «Об'єднання «Самопоміч» (5,9%) [4].

Націоналістичні політичні сили – Об'єднання правих партій («Свобода», «Правий Сектор», «Національний корпус») набрали б 4,2% і навряд чи подолали б обмежувальний бар'єр. Те ж саме стосується й майбутніх президентських виборів, на яких представники праворадикальних або радикальних політичних сил набрали б 3% (лідер «Свободи» О. Тягнибок) чи 1,1% (лідер Правого сектору Д. Ярош) [4]. Таким чином, зростання інтенсивності радикальних дій окремих політичних сил не означає такої ж істотної радикалізації політичних настроїв. Український націоналізм є радше громадянським, і за змістом є скоріше патріотизмом, спрямованим на відродження української ідентичності, яка тривалий час через перебування у складі СРСР, а потім внаслідок тривалого дрейфування між Сходом та Заходом перебувала у маргінальному стані.

Тому звинувачення України у крайньому націоналізмі і політичному радикалізмі є явним перебільшенням. Інша справа, що подібні масові акції націоналістичних організацій є формою неконвенційної політичної участі і реакцією на деінституціоналізацію та низьку ефективність влади у напрямі деолігархізації і боротьби з корупцією та іншого бачення вирішення російсько-українського збройного конфлікту. І їх активність (часто незаконна, яка здебільшого є хуліганством) обумовлена бездіяльністю правоохоронних органів.

Набагато більшою проблемою для України є, на мою думку, сплеск політичного популізму і політична аномія. Ці суспільні явища не дозволяють громадянам бути реальними суб'єктами політичного процесу, оскільки (у першому випадку) вони делегують свої повноваження політичним силам, які не мають реальних ресурсів для здійснення обіцянок. А саме ці партії лідирують у списку електоральних уподобань громадян. Зокрема партія, яка характеризується як популістська – «За Життя» В. Рабіновича – отримала б приблизно 6,8% голосів. Інша популістська партія – Радикальна Партія Олега Ляшка – здатна набрати 6,5% голосів [4] – тобто значно більше, ніж політичні сили націоналістичного спрямування.

У другому випадку громадяни через зневіру, брак життєвої енергії, небажання обмежують свою громадянську активність найближчим колом спілкування, не гаючи ні час, ні енергію на громадську участь. Обидва соціальні явища є небезпечними для України, оскільки без належного громадського контролю країна не здатна вирватися зі своєї колії (у політологічній літературі цей феномен відомий як «колія залежності», «лійка причинності»), а перемога популістів і відсутність необхідних реформ стануть згубними для держави, яка, по суті, відстоює своє право бути державою.

Ще одним наслідком дефіциту інституціоналізованої довіри є її екстерналізація: за наявності дефіциту довіри до вітчизняних політиків, інститутів та інструментів демократії люди починають орієнтуватися на зарубіжні країни, довіряючи іноземним лідерам і організаціям (наприклад, віра в іноземну воєнну допомогу, військове втручання, членство в НАТО та ЄС). Екстерналізацією довіри, яка в Україні після Євромайдану сягнула максимуму, можна пояснити успіх «колективного Саакашвілі». Підтримка усього екзогенного багатом здається ледь не панацеєю від усіх суспільно-політичних проблем, незалежно від того, йдеться про конкретну персону, міжнародну інституцію чи країну. Звісно, таке ставлення має відповідне підґрунтя, оскільки одним з основних чинників реформ всередині країни є позиція вже згаданого «колективного Заходу». З іншого боку, громадяни часто не усвідомлюють, що успіх західних країн є результатом командної роботи і суспільної підтримки. Подібна ситуація, наприклад, спостерігалася в посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), коли перебільшені сподівання на членство в ЄС і НАТО не виправдалися, а те, що було зроблено, громадянами недооцінювалося, внаслідок чого перемоги на виборах у ряді країн здобували радикали або популісти. Іншими словами, надмірна екстерналізація довіри знижує інституціональну довіру і є вкрай небезпечною з точки зору консолідації суспільства навколо реформаторів і реформ.

Незважаючи на дефіцит інституціоналізованої довіри в українському суспільстві, соціологи відзначають, що в Україні узагальнений рівень міжособистісної довіри співмірний з Японією і з Південною Кореєю. Це свідчить про задовільний рівень розвитку соціального капіталу – «певного набору неформальних цінностей чи норм, яких дотримуються члени групи, що дає їм змогу співпрацювати один з одним» (за Ф. Фукуямою) [13]. Якщо члени групи очікують, що інші будуть поводитися чесно, і на них можна покласти, вони почнуть довіряти один одному. Довіра діє як мастило для двигуна, що дає змогу будь-якій групі чи організації працювати більш ефективно. Спільні цінності й норми самі по собі не продукують соціальний капітал, оскільки вони можуть бути хибними. Натомість норми, що формують соціальний капітал, повинні охоплювати такі, зокрема, цінності, як правда, дотримання зобов'язань та взаємозв'язок. Усі суспільства мають певний запас соціального капіталу; реальні відмінності поміж ними стосуються того, що можна назвати «радіусом довіри», тобто, наскільки норми співпраці, такі як чесність та взаємозв'язок, що притаманні для обмеженої групи людей, властиві іншим членам того ж суспільства [13].

Проте в Україні нині маємо справу з вкрай неефективними соціальними ліфтами, а «радіус довіри» обмежений зазвичай безпосередніми знайомими та неполітичними інститутами. Таким чином, наявні інструменти політичної та громадської участі не дають можливості своєрідного «вихлопу енергії» у конвенційний спосіб, а нібито цілком релевантний соціальний капітал не працює на інтеграцію українського суспільства, оскільки люди намагаються максимально абстрагуватися від держави. А це радше гальмує і спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Соціальний капітал нації не зростає, як це відбувається у найбільш розвинених країнах з налагодженою системою двосторонніх зв'язків, не зміцнює соціально-економічні позиції членів суспільства і не дає їм важелів впливу на суспільне життя. Проте, на думку І. Мартинюка, накопичення соціального капіталу, як правило, відбувається не в результаті цілеспрямованих «вкладень у довіру», а являє собою сукупний ефект

різноманітних соціальних взаємодій. Значною мірою він є соціокультурною спадщиною попередніх поколінь [2, с. 163-164]. Зниження рівня довіри до органів державної влади тільки частково є наслідком патерналістського стану суспільства, яке реагує на зниження рівня життя зниженням довіри. Основна причина, на наш погляд, все ж таки у вкрай низькій ефективності політичної участі, незадовільній інституційній спроможності системи державного управління, що стало наслідком формування в Україні кланово-олігархічного (неопатримоніального) політичного режиму. Тому наразі маємо середній за рівнем розвитку у співвідношенні з країнами світу соціальний капітал в Україні і вкрай неефективну інституційну систему, яка не сприяє його відтворенню та примноженню.

З огляду на викладені міркування, зауважимо, що найбільш небезпечною проблемою для всіх сфер суспільного життя в Україні є деінституціоналізація, яка супроводжується зламом старих, неефективних правил гри на користь політичного свавілля і беззаконня. Подібне правове свавілля знесенсовлює будь-які нормативно правові акти, оскільки немає гарантії, що їх прийняття означатиме їх виконання. Наприклад, відзначаючи надзвичайно істотні зрушення у реформах в Україні, аналітики Chatham House у спеціальному аналітичному дослідженні по Україні «The Struggle for Ukraine», презентованому у грудні 2017 р. відзначають, що «завдяки децентралізації місцева влада отримала розширені повноваження і можливість самостійно стягувати податки, однак реформування конституційного розподілу влади, інституцій (особливо державної служби), а також ЗМІ заледве почалося. Політичні та економічні групи, що досі мали привілейований доступ до влади, чинять жорсткий опір на шляху встановлення верховенства права та проведення судової реформи, а також закладення підвалин ефективного державного управління. Влада розподілена між президентом і урядом, які, у свою чергу, залежать від мінливої підтримки політичних партій. Тон часто задають популісти, тоді як вплив бізнес-груп залишається незмінним. Це призводить до нездорової конкуренції між гілками влади та проникнення корупції до демократичного процесу. З 2004 року Україна показує доволі непоганий результат, проводячи достатньо вільні й чесні вибори. Після виборів у жовтні 2014 року вплив донецької еліти значно послабився, адже до складу парламенту увійшли нові депутати, котрі всіляко просувають реформи. Опір, що їм чинять, свідчить не лише про значущість змін, які вже відбулися, а й про серйозність нових викликів. Усіляко відтягується реформа виборчого законодавства, яка повинна забезпечити рівні умови для всіх учасників політичного процесу» [14].

Проте, для транзитних країн важливо утриматися в межах конвенційних форм суспільно-політичної участі. Цікавий висновок зробили дослідники процесів демократизації: «...демократія зазнає поразки, якщо участь громадян у політиці буде надто інтенсивною. Викликом новим демократіям, особливо в період одразу після падіння авторитарного режиму, є забезпечення участі, достатньої для підтримки демократичних норм і цінностей, і водночас – послаблення таких типів політичної участі як протести і демонстрації, які інколи іменуються «моментами великих потрясінь», здатних підірвати слабку демократію. Це надзвичайно хитка рівновага, оскільки такі суспільства перебувають у процесі масштабної перебудови економіки, що різко знижує рівень життя в той самий час, коли очікування мас високі» [16].

В Україні ж поки що ситуація складається так, що влада реагує здебільшого на неконвенційні форми участі й на вкрай радикальні дії. Саме під впливом блокування торгівлі з так званими «ДНР» та «ЛНР» було прийняте рішення про її припинення. Під впливом масових акцій протесту під Верховною Радою було прийнято рішення про прийняття нового виборчого кодексу і т. ін.

Важливою причиною зниження інституціоналізованої довіри в Україні є соціально-економічна криза. І хоча, як зазначалося вище, соціально-економічне становище не є основним фактором дефіциту довіри, однак глибина і затяжний характер кризи (в Україні ВВП сумарно знизився на 22,4% за останні дев'ять років; наприклад, у 2009 р. вітчизняний ВВП знизився на 15,2%, тоді як світовий ВВП зріс на 30% [15, р. 246]) не можуть не позначитися на ставленні до державних інститутів.

Водночас в Україні істотно змінилася кількість тих, хто ідентифікують себе як громадяни України, яких об'єднує саме почуття «Ми – це громадяни України». Ця спільнота об'єднала майже 52% респондентів, а у 2013 р. таких було лише 36%. За спостереженнями соціологів, цей тип громадянської ідентичності був єдиним, який продемонстрував таке різке зростання цінності незалежності до відповідної спільноти. Патріотичні почуття громадянина України як потужний об'єднавчий чинник відзначили 41% респондентів у 2015 р., а у 2013 р. таких було дещо більше 8%. Цікаво й те, що близько 60% респондентів відчувають почуття гордості, будучи громадянином України, і це почуття дає підстави для того, щоб довіряти своїм співвітчизникам набагато більше, ніж усім іншим суб'єктам довіри [2, с. 153-154].

Також важливо, що лідерами громадської довіри є різноманітні громадські рухи та громадянські ініціативи. Дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова, засвідчує, що серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру громадян мають волонтерські організації (ім довіряють 66,7% опитаних), Церква (64,4%), Збройні Сили України (57,3%), добровольчі батальйони

(53,9%), Національна гвардія України (52,6%), Державна служба з надзвичайних ситуацій (50,5%), громадські організації (48,0%), Державна прикордонна служба (46,4%), українські ЗМІ (48,3%) – число респондентів, які довіряють цим інститутам, на статистично значимому рівні перевищує число тих, хто їм не довіряє [4]. Тобто в Україні після Євромайдану 2014 р. істотно змінилися якісні характеристики суспільства. Однак, наявні механізми політичної і громадської участі (форми політичної відповідальності, суспільного контролю), які не дають можливості для виходу суспільної енергії у конвенційний спосіб об'єктивно конвертуються у неконвенційні (часто насильницькі) форми політичної участі. Цим і пояснюється радикалізація суспільства.

Висновки

Підсумовуючи проведене дослідження, мусимо констатувати істотний дефіцит інституціональної довіри в українському суспільстві. Спостерігається дефіцит довіри не тільки до базових інституцій, але й до базових інститутів. Іншими словами, громадяни не довіряють не тільки органам державної влади, а й механізмам їх формування (інструментам демократії). Дефіцит інституціоналізованої довіри в Україні конвертується, на нашу думку, в три феномени: по-перше, у політичне відчуження (громадяни намагаються максимально дистанціюватися від держави; по-друге, – у радикалізацію суспільства; по-третє, у екстерналізацію довіри (звідси й доволі популярна у суспільстві дочка зору про доцільність «зовнішнього управління», віра у «колективний захід», у «колективного Саакашвілі. І якщо політичне відчуження і екстерналізація довіри – це феномени, які проявляються радше під час виборів політичним абсентеїзмом або голосуванням за популістів, які пропонують прості рішення, то радикалізація політичної сцени може мати вкрай негативні наслідки для суспільства. Тобто дефіцит довіри в суспільстві підвищує ймовірність застосування неконвенційних форм політичної участі (масові протести, демонстрації, радикальні стихійні виступи, політичне свавілля тощо).

При цьому, слід розуміти, що українське суспільство після Євромайдану і українське суспільство, скажімо, часів президентства Л. Кучми – це якісно різні суспільства, про що й засвідчує проаналізована нами динаміка інституціоналізованої довіри. Тобто Євромайдан 2014 р. і російська військова агресія стали своєрідним «моментом великих потрясінь», який підтвердив попит на ревіталізацію демократичних інститутів та елементарної соціальної справедливості. Це означає, що найближчим часом слід очікувати зростання громадянської активності і сплеску попиту на докорінну зміну «правил гри» – політичних інститутів. Тому для України життєво важливо витримати баланс між інтенсивною політичною і громадською участю, але обов'язково у конвенційний спосіб, і адекватною реакцією органів державної влади на суспільні запити.

Поки що ж найбільшою проблемою, яка продукує дефіцит інституціоналізованої довіри і соціального капіталу, є проблема інституційна, яка стосується у першу чергу ослаблення функцій держави. Відсутність відчуття причетності, що від «тебе щось залежить», неможливість добитися елементарної справедливості змушує громадян шукати інші інструменти вирішення власних проблем, абстрагуючись якомога далі від політики, уникаючи будь-яких форм взаємодії з державою. Наявна в Україні система кооптації політичного класу не забезпечує належного рівня політичної відповідальності, що породжує дефіцит політичної волі, а це гальмує процес трансформації. Адже саме своєрідна «негативна селекція» створює загрози національній безпеці небаченим дилетантизмом і непрофесіоналізмом. Очевидно й те, що представники політичного класу недооцінюють значення суспільної довіри як обов'язкового ресурсу при проведенні реформ, так само необхідного, як фінанси чи політична воля.

1. Сатаров Г. А. Доверие как объект политической социологии. *Полис*. 2016. № 1. С. 121–131.

2. Мартинюк І., Соболева Н. Формування довіри як передумова інтеграції суспільства: довірчі відносини в сучасному українському соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ, 2016. С. 151–164.

3. Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2014. 338 с.

4. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації / Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 06 по 11 жовтня 2017 р. Було опитано 2018 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3 % з імовірністю 0,95. URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-institutiv-elektoralni-orientatsii-2> (дата звернення: 18.04.2018).

5. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доповідь / В. М. Яблонський, О. М. Балакірева, Т. В. Бондар та ін.; за заг. ред. О. А. Корнієвського. Київ: НІСД, 2017. 56 с.

6. SPECIAL EUROBAROMETER 415. P. 23–24. URL: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Chart/index> (дата звернення: 15.10.2016).

7. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ, 2016. 550 с.

8. Рогов К. Политический режим и социальный порядок. Проблемное поле посттранзитологической Парадигмы. *Контрапункт*. 2017. № 10. С. 1–10.
9. Зеленько Г. І. «Політична матриця» громадянського суспільства. Київ: Знання України, 2007. 335 с.
10. Єдиний державний реєстр політичних партій України. URL: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiiv/ (дата звернення: 15.04.2018).
11. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 10.12.2017).
12. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.
13. Фукуяма Ф. Соціальний капітал *І*: журнал. 2008. № 53. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm> (дата звернення: 12.04.2017).
14. The Struggle for Ukraine. Chatham House Report, October 2017. 126 p.
15. World Economic Outlook, October 2017: Seeking Sustainable Growth, Short-Term Recovery, Long-Term Challenges. URL: <file:///C:/Users/User/Desktop/statapp.pdf> (дата звернення: 18.04.2018).
16. Демократизация / пер. с англ.; сост. и науч. ред. К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Инглхарт, К. Вельцель. Москва: Издательский Дом Высшей школы экономики, 2015. 708 с.

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ГІБРИДНИХ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ (2014-2018 РР.)

Vasyl Gulay. Internal political security of Ukraine the crisis of the prize of conceptualization of hybrid challenges and threats (2014-2018).

The combination of military and non-military means of power struggle in interstate relations faced in recent years by countries such as Georgia, Moldova, Syria, Ukraine, Montenegro and others can not be considered entirely new phenomenon in world history, but with the development of information technology and the globalization of the financial and economic system has brought new opportunities for the use of economic, informational, political and military means of pressure.

Positively evaluating the achievements of Ukrainian researchers in disclosing the institutional and procedural principles of the state system functioning and political provision of national security of Ukraine, it should be pointed out that the problem of conceptualization and response to internal political risks for its national security remains unresolved in the context of the continuation of wide-ranging implementation by Russia of theoretical and methodological and applied aspects. Hybrid war combined forces and means, including in the political sphere of Ukrainian society. Some aspects of this problem were presented by the author in Polish scientific publications.

The work hypothesis found that the degree and nature of the destructive influence of individual events, phenomena and processes in the domestic political sphere, the economy, the social sphere, information activities, the fight against organized crime and corruption in Ukraine are not only conditioned by the corresponding undisguised intervention of the aggressor country, but also have an intra-Ukrainian nature, caused by the implementation of the latent interests of prominent representatives of the post-war political ruling class in Ukraine (Petro Poroshenko Bloc / People's Front A. Yatsenyuk, A. Avakov and O. Turchinov / «Vinnytsia» group of Prime Minister of Ukraine V. Groysman).

The main components of Ukraine's internal security at the present stage in confronting the hybrid aggression of the Russian Federation are considered: the system of ensuring political security and its subjects, internal political and interconfessional stability, public accord, civil society and political power, political regime and political security, state security, political elites and leaders, political movements, state-church relations, religious organizations, constitutional order, territorial integrity of Ukraine.

It is necessary to take into account the fact that the special organs and advocacy machine of the aggressor country in the process of information war against Ukraine attaches the highest priority to the demoralization and disintegration of Ukrainian society and discretisation of the security and defense sector. Russian propaganda for destabilizing the situation in Ukraine is actively used by the growth of negative attitudes among Ukrainian citizens.

An important problem that has emerged since the onset of hybrid aggression against Ukraine is the activity of Russian agents of influence in the parliament, political parties, local authorities and civic organizations.

The simulated nature of the overwhelming majority of institutional and procedural components of the reform of the social life of the Ukrainian state while simultaneously marginalizing social protest actions in the short term create the illusion of social stability of the new / old dominant political and business groups as a collective embodiment of kleptocracy, clientism and corruption. hybrid political regime in post-war Ukraine.

The ruling from 2014, based on client-patronage ties and faith through informal political practices, the consolidated power groups of the Bloc of Petro Poroshenko and the People's Front are not able to overcome the crisis of confidence in power as an integral institutional and procedural system. They explain the growing internal protest potential of the Kremlin's influence.

The potential of the ruling political class of Ukraine is also aggravated by the fact that in its hands the most powerful material resources, administrative and technical-organizational means, funds, sources and means of information transmission, ideological and legal mechanisms, etc., are concentrated. The specifics of the ruling political class of Ukraine are manifested in the implementation of strategies for self-enrichment, which obviously leads to neglect of public interests and uncontrolled and permissiveness.

Taking into account the growing scope of domestic political risk potential of national security in the projection of the presidential and parliamentary elections in 2019, a process of political consolidation of the most active part of Ukrainian citizens around common values and interests, overcoming of existing political contradictions and achieving socially acceptable standards of living may be worthy of scientific analysis, consequently, ensuring the security of the individual, society and the state, preserving its independence, territorial integrity, sovereignty and file progressive development of Ukraine.

Key words: security, internal security, hybrid aggression, political regime, political elites and leaders.

Поєднання військових та невійськових засобів силового протистояння у міждержавних відносинах, з якими зіштовхнулись в останні роки такі країни, як Грузія, Молдова, Сирія, Україна, Чорногорія та ін., не може вважатися цілковито новим явищем у світовій історії, однак із розвитком інформаційних технологій та глобалізацією фінансово-економічної системи з'явилися нові можливості застосування економічних, інформаційних, політичних та військових засобів тиску.

У розрізі пропонованої роботи необхідно дослідити причини актуалізації ризиків для України в умовах реалізації Російською Федерацією стратегії гібридної війни; виокремити базові концепти внутрішньополітичної безпеки нашої держави у короткостроковій перспективі.

Позитивно оцінюючи здобутки українських дослідників у розкритті інституційно-процедурних засад функціонування системи державно-політичного забезпечення національної безпеки України, варто вказати, що нерозв'язаною в теоретико-методологічному та прикладному аспектах залишається проблематика концептуалізації й реагування на внутрішньополітичні ризики для її національної безпеки в умовах продовження проведення Росією широкомасштабної гібридної війни комбінованими силами й засобами, у т. ч. в політичній сфері українського суспільства. Окремі аспекти цієї проблематики були представлені автором в польських наукових виданнях [1; 2].

В якості робочої гіпотези пропонованого дослідження може виступати припущення, що ступінь і характер деструктивного впливу окремих подій, явищ і процесів у внутрішньополітичній сфері, економіці, соціальній галузі, інформаційній діяльності, боротьбі з організованою злочинністю й корупцією в Україні не тільки зумовлені відповідною неприхованою інтервенцією країни-агресора, але й мають внутрішньоукраїнську природу, викликану реалізацією латентних інтересів чільних репрезентантів постмайданного правлячого політичного класу України (Блок Петра Порошенка; Народний фронт А. Яценюка, А. Авакова та О. Турчинова; «вінницька» група Прем'єр-міністра України В. Гройсмана).

На розуміння сутності національної безпеки впливають історичний і політичний досвід держав, характер політичних режимів, особливості міжнародної ситуації в конкретний історичний період, цілі зовнішньої та військової політики. На стан національної безпеки впливають внутрішні й зовнішні чинники. До найважливіших внутрішніх чинників належать: проблеми соціально-економічного стану суспільства загалом та окремих його верств, груп і класів; стан економіки та її науково-технічний потенціал; забезпеченість енергією, найважливішими мінерально-сировинними ресурсами, продовольством; рівень кваліфікації науково-виробничих кадрів, розвитку і надійності транспортної системи та зв'язку, екології тощо.

Виходячи з цього, основними складовими внутрішньої безпеки України на сучасному етапі у протистоянні гібридній агресії Російської Федерації є: система забезпечення політичної безпеки та її суб'єкти, внутрішньополітична та міжконфесійна стабільність, громадська злагода, громадянське суспільство та політична влада, політичний режим і політична безпека, державна безпека, політичні еліти і лідери, політичні рухи, державно-церковні відносини, релігійні організації, конституційний лад, територіальна цілісність України.

Політику безпеки держави визначають: забезпечення внутрішньої безпеки через діяльність законодавчої, виконавчої і судової влади, військово-оборонного комплексу, національних груп, громадських, релігійних та інших організацій; реалізація зовнішньої політики через співпрацю з іншими державами та організаціями для підвищення рівня безпеки і стабільності в регіоні та світі відповідно до національного законодавства і норм міжнародного права [3, с. 28].

У свою чергу, безпека суспільства значною мірою залежить від його політичної стабільності, а загрози політичній стабільності в певних умовах стають загрозами для безпеки суспільства в цілому [4, с. 82]. На політичні ризики впливають: недосконалість демократичних інститутів, значна роль особистісного фактору; невизначеність у процесі втілення соціально-політичних реформ; наявність різнотипних політико-територіальних утворень, що мають різний економічний потенціал, неоднорідний національний склад й історичні, політичні, культурні та релігійні традиції [5].

Новоутворені країни, як європейські постсоціалістичні, так і європейські пострадянські, оголосили про свої наміри повернутися у цивілізаційне русло розвитку, розбудовувати демократичні суспільства та увійти в європейський та євроатлантичний простір. Вже майже два десятиліття ці країни, у тому числі й Україна, переживають трансформації найвищого змістового напруження та інтенсивності як з політичного, так і соціально-економічного погляду. В обох типах країн соціально-економічні прояви трансформацій мають свої особливості залежно від внутрішніх та зовнішніх чинників: межі розбудови демократичної, соціальної і правової держави; рівень завершеності соціальних реформ; міра залежності в енергетичній та інших галузях від інших держав [6, с. 71].

Можемо погодитись із висновками Н. Карпенко, що досвід новітнього українського державотворення переконав нас у тому, що основні зовнішньополітичні моделі України (від «нейтралітету», «позаблоковості», «стратегічного партнерства», «євроатлантичної та європейської інтеграції», «євразійської інтеграції», «балансування», «рівнонаближеності», «рівновіддаленості» тощо) виявились переважно програшними в аспекті забезпечення безпеки України і стали викликом для геополітичних інтересів окремих міжнародних акторів [7, с. 11].

На початку 2010-х років вітчизняний політолог Я. Тимків справедливо зауважував, що європейські держави, а разом з ними, наприклад, Польща та Україна, стали перед необхідністю формування нового «порядку денного безпеки» з акцентом на попередження загроз і викликів нового типу, що виявляються на всіх рівнях (локальному, національному, регіональному і глобальному) та стосуються як національної, так і міжнародної безпеки (оскільки перебувають у так званій пограничній сфері, у сфері реалізації як національної, так і міжнародної безпеки) [3, с. 197].

Через кілька років виявилось, що ні Україна, ні навіть Польща не були готові до гібридних викликів, загроз у внутрішньо і зовнішньополітичній сфері. Однак, за час, що пройшов від початку реалізації російської гібридної стратегії геополітичного реваншу вітчизняна експертна та наукова спільнота в особі В. Горбуліна [8; 9], М. Требіна [10; 11], Г. Хоружого [12] та ін. не тільки комплексно проаналізувала природу й інституційно-процедурні інструменти функціонування, але й намагається прогнозувати в коротко- та середньостроковій перспективі зовнішньополітичний курс режиму президента Росії В. Путіна.

Серед іншого, вітчизняні науковці слушно наголошують, що стратегія Російської Федерації спрямована на перерозподіл сфер впливу, на розкол союзів і запобігання створенню нових, розвал незалежних країн, створення «буферних зон» і «поясів нестабільності», отримання певних преференцій і оволодіння новими ринками збуту [13, с. 188].

Цілком очевидним є те, що сучасна агресивна політика Росії щодо України є значною мірою закономірним відкритим продовженням тієї переважно латентної неоімперської геополітики Російської Федерації, що здійснювалася на попередніх етапах розвитку російсько-українських відносин [14, с. 210-211]. Більше того, на наше переконання, анексія Росією наприкінці лютого 2014 р. Автономної Республіки Крим та м. Севастополь, організаційна, фінансова та військова підтримка т. зв. «руської весни» 2014 р., що, серед іншого, призвело до захоплення частини суверенної території України терористичними угрупованнями «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка» в квітні-червні 2014 р. та неприхована інтервенція російських військ на їхню підтримку наприкінці серпня того ж року демонструють реалізацію ідей реваншизму як основи зовнішньої політики сучасної Російської Федерації та несуть реальну загрозу як національній безпеці України, безпеці держав-сусідів по субрегіону Центрально-Східної Європи, так і міжнародній безпеці загалом.

Гібридний характер новітніх форм воєнно-політичного протистояння чи найперше виявляється через гібридні загрози як синергетичні – породжені змінами у глобальному безпековому докльлі, що виникають унаслідок можливості одночасного поєднання застосування традиційних конвенційних збройних методів з нетрадиційними засобами насильства (ірегулярного, дезорганізаційного, терористичного, кримінального тощо) у сукупності з перетворюваними на зброю традиційно невійськових засобів впливу (дипломатичних, інформаційних, економічних та ін.) [15, с. 490]. Комплекс гібридних загроз формується за заздалегідь визначеним стратегічним задумом і визначає широкий спектр військових і цивільних цілей противника, включаючи населення. Кінцева мета полягає в підриві сукупної могутності держави, позицій і впливу уряду всередині країни і на міжнародній арені [16, с. 59].

Розкриваючи сутність гібридної війни, В. Крутій справедливо вказує, що маємо справу з феноменом цілеспрямованого «схрещування» матеріальних та духовних елементів діяльній активності соціальних суб'єктів (їх цілей, засобів, ресурсів, результатів), метою чого є нанесення непоправних збитків, критичних втрат тим соціальним акторам, що протистоять політичній владі, уособленій в державі або іншій впливовій політичній силі, які започатковують гібридне протиборство [17, с. 20], зокрема, в українському контексті через захист т. з. «соотечественников» та відродження «руського мира».

При цьому не можна не визнати, що гібридна війна Росії проти України спричинила низку суттєвих змін саме в свідомості українського суспільства. Вона значно посилює вимогливість громадян до представників влади, сприяє зростанню почуття патріотизму та жертвовності людей, прискорює процес формування громадянського суспільства, тобто певною мірою стала причиною консолідації українського суспільства [18, с. 5], а також непрогнозовано для агресора вплинула на консолідацію української політичної нації.

Цілком очевидно, що після того, як вдалося стабілізувати військову ситуацію на лінії зіткнення, Україні потрібно посилити роботу в інших сферах, насамперед у внутрішньополітичній складовій, що передбачає цілу низку дій і заходів, найголовнішими з яких є подолання системної кризи владно-суспільних відносин, боротьба з корупцією, розвиток економічного потенціалу та підвищення рівня життя [19, с. 38].

За словами одного з провідних українських експертів у галузі національної безпеки О. Власюка, органи державної влади України повинні забезпечувати захист її державного суверенітету, конституційного ладу, цілісності її території, демографічного, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу,

базових національних інтересів, прав та свобод громадян від протиправних посягань з боку як зовнішніх сил, так і внутрішніх організацій, груп та осіб [20, с. 28-29].

Можемо погодитись із Ю. Кобець, що складність суспільних перетворень в Україні полягає в тому, що українське суспільство здійснює потрібну трансформацію: одночасно виконуються завдання ринкового трансформування економіки, демократизації та створення національної безпеки. Серед факторів, що впливають сьогодні на транзитний стан політичної системи України, слід насамперед виокремити характер політичної еліти, основним завданням якої в перехідний період є здійснення перетворень. Забезпечення економічної модернізації є також важливим фактором, що впливає на перебіг процесу політичної модернізації. Важливим чинником постало ставлення до євроінтеграції (декларування подібних прагнень чи реальні кроки в даному напрямку), геополітичне становище, наявність воєнного конфлікту на території [21, с. 56].

При цьому потрібно враховувати той факт, що спеціальні органи та пропагандистська машина країни-агресора у процесі інформаційної війни проти України надає першочергового значення деморалізації та дезінтеграції українського суспільства й дискредитації діяльності сектора безпеки та оборони нашої держави, особливо стосовно проведення антитерористичної операції [22, с. 41]. Окреслений та інші вагомими складовими новітньої інформаційної війни Російської Федерації проти України, серед іншого, розкриті В. Бебицом [23], К. Гаврилук [24] та в останніх публікаціях автора [25; 29].

Російська пропаганда для дестабілізації ситуації в Україні активно послуговується зростанням негативних настроїв серед українських громадян. Ці настрої викликані складними та болючими внутрішніми проблемами – продовженням неоголошеної війни з Російською Федерацією, відсутністю прогресу в питанні щодо повернення Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, зниженням соціальних стандартів, зростанням бідності та безробіття, відсутністю ефективних реформ [30, с. 32]. Разом з тим імітаційний характер переважної більшості інституційно-процедурних складових реформування у сфері соціальної життєдіяльності Української держави із одночасною маргіналізацією акцій соціального протесту в короткостроковій перспективі створюють ілюзію соціальної стабільності гібридного політичного режиму в постмайданній Україні.

Важливою проблемою, що постала від початку гібридної агресії проти України, є діяльність російських агентів впливу в парламенті, політичних партіях, місцевих органах влади та громадських організаціях. Особливу загрозу з точки зору використання Росією потенціалу розгортання сепаратистських рухів у окремих регіонах становлять вертикально інтегровані мережеві структури політичного впливу, які сформувалися протягом 2010–2015 рр. Ідеться про патронажно-клієнтські мережі, часто засновані на корупційній круговій поруці, завдяки яким окремі народні депутати в низці регіонів контролювали кадровий склад територіальних управлінь правоохоронних органів, депутатський корпус місцевих рад і могли користуватися мобілізаційним ресурсом (фінансами, матеріальною базою, людським потенціалом) комунальних підприємств та вразливих верств місцевого населення, які залежали від адресної матеріальної допомоги [15, с. 381-382]. Та додамо від себе, не тільки засновані, але й зберігаються правлячим політичним класом задля реалізації власних меркантильних інтересів, зокрема через кулуарні домовленості із колишніми «власниками» таких мереж, що варте окремого ширшого наукового аналізу.

Аналіз постійних і змінних індикаторів політичного режиму в Україні дає підстави А. Моргун визначити його як недостатньо інституціоналізовану (дефектну) демократію, коли неформальні правила домінують над формальними інститутами. В Україні відбулося усунення вищого керівництва колишнього режиму (зміна лідерства), але структура еліт змінюється вкрай повільно або не змінюється взагалі. Також залишається актуальною практика договірних політичних рішень, а взаємозв'язок бізнесу з політикою та політичними процесами залишається тісним [31, с. 148], що, на нашу думку, є однією із найсерйозніших внутрішніх загроз національній безпеці України, попри декларований курс на реалізацію європейського цивілізаційного вибору із відповідною, протилежною до сьогоднішньої української, системою цінностей.

Не можна ігнорувати також факту, що нинішню політичну систему в Україні характеризують такі особливі ознаки клептократії як корупція, лобіювання, відсутність довгострокових цілей. Цей процес генерує суспільні поділи, гальмує розвиток країни, взаємини з державами-сусідами. В Україні сформувалася своєрідна політико-економічна єдність олігархічних кланів та партійних лідерів, а бізнес-імперії справляють значний вплив на стан економіки та політичне реноме керівництва держави. Олігархічні клани вмонтовані у владу і складаються не лише з фінансово-господарських корпорацій, а й з політичних підрозділів зі своєю інфраструктурою – функціонерами, політологами, політичними технологами, ЗМІ, утворюючи бізнес-партійні корпорації [32, с. 308], які попри декларований курс на деолігархізацію, на жаль, продовжують помітно впливати на всі сфери життєдіяльності держави загалом та залишаються помітною загрозою для нормального функціонування внутрішньополітичної сфери зокрема.

Клієнтелізм сучасної української влади стоїть на перешкоді прогресу українського суспільства. Цей процес має паразитарну природу, бо зосереджується на розподілі, а не на виробництві суспільного багатства. Це призводить до поширення цинізму, що нівелює суспільну мораль. Правлячий політичний режим в Україні все більше набуває загрозливих, деструктивних рис, оскільки негативний вплив з боку суб'єкта влади на свідомість, поведінку та дії людей призводить до порушення нормальної структури або руйнування, знищення, усунення об'єкта (інституцій, традицій, умов життя та ін.).

Український дослідник П. Шевчук небезпідставно припускає, що однією з ознак несформованості сучасної української еліти виступає незацікавленість нинішнього політичного класу, який через певні суспільні обставини та перебіг подій опинився у владі та намагається виконувати функції еліти, не володіючи реальним та повноцінним авторитетом [33, с. 33].

Не в останню чергу, за словами відомого вітчизняного політолога В. Котигоренка, це є наслідком того, що становлення олігархічних угруповань в Україні відбувалося довкола певних виробничих, фінансово-економічних, сировинних та інших ресурсів – приватних, приватизованих, частково або повністю належних державі й супроводжувалося корупційними домовленостями з чиновниками, створенням, придбанням і взяттям під контроль телевізійних та інших засобів масової інформації і комунікації, утворенням і узалежненням потрібних для впливу на формування складу та функціонування центральної і місцевих влад партійних та квазіпартійних проектів тощо [34, с. 85], які, для прикладу, в новітній суспільно-політичній ситуації України після 2014 р. вмiло мімікрували задля збереження власного впливу.

Згідно вірного зауваження Н. Конененко, Україна на тлі решти постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи продовжує демонструвати невисокі темпи модернізаційного транзиту. Політичний режим України все ще класифікується як «гібридний» (тобто нестабільний, такий, що позбавлений впевнених демократичних інститутів та тривалих демократичних практик). Головними ризиками для такої України в умовах сучасної політичної турбулентності в світі залишаються дестабілізація, делібералізація та дедемократизація [35, с. 138], що, серед іншого, ретранслюється в суспільно-політичний, особливо медіа-дискурс, численною клієнтеллою старих/нових кланів із гаслами встановлення «сильної руки», відновлення «соціальної справедливості» чи насадження «нового порядку».

Ризиковий потенціал внутрішньополітичної безпеки посилюється через те, що, як слушно наголошує С. Бульбенюк, стратегія реформування в Україні значним чином дискредитована і відповідно для подолання явищ фрустрації, соціального й політичного відчуження конче необхідною є тісна співпраця системи органів державної влади й управління і правлячої еліти, з одного боку, та інстанцій різних рівнів і «лідерів думок» громадянського суспільства, з іншого [36, с. 168].

Керуючись стратегією національної безпеки, влада та політична еліта повинні проводити реформи в економічній, енергетичній, гуманітарній, інформаційній та інших сферах, що забезпечить Україні як кращі можливості для оборони, так і посилення міжнародної підтримки [18, с. 7]. Можемо погодитись із колегою Ю. Мацієвським, що справжнім рушієм реформ в Україні є не уряд, а громадські активісти, а тому формула подолання кризи може бути такою: «подвійна увага до громадянських ініціатив і подвійний тиск на керівництво України у питаннях реформ» [37, с. 478], та саме тому громадський сектор упродовж останніх років зазнає істотного тиску владних інституцій, контрольованих тими чи іншими політико-бізнесовими угрупованнями.

Варто вести мову лише про інституційні реформи, які мають значний потенціал з точки зору забезпечення національної консолідації, але їх реалізація можлива за умови вибору відповідних стратегії й тактики, певної якості тих суспільних інституцій, які розбудовуються. Інституційні реформи мають бути спрямовані на розбудову таких інституцій, які б забезпечили збереження як відкритості суспільства до інших суб'єктів міжнародної політики, так і внутрішню відкритість держави до всіх впливових соціальних груп, а також взаємодію цих груп між собою, стимулювання соціальної творчості шляхом самоорганізації суспільства, самоврядування на всіх рівнях суспільного управління [38, с. 62.] Проте асинхронність інституційних змін створює ряд ризиків, оскільки у таких випадках відбувається вихолощення нових інститутів старими (звичними) політичними практиками. Тому інституційні зміни вимагають системності й комплексності, врахування причинно-наслідкових зв'язків [39, с. 30.]

На наше переконання, спосіб подолання політичної кризи 2016 року в Україні, пов'язаний зі змінами уряду в умовах фактичного збереження недієздатної офіційної парламентської коаліції, несе помітний ризик закритості влади як форми політичних відносин, яка має високий або максимальний рівень відчуження інтересів політичних еліт від інтересів громадян, суспільства. Така закритість влади виступає проявом соціально-політичної нерівності та страгіфікації, коли політична верхівка використовує свої статусні та ресурсні переваги економічного, воєнно-силового, адміністративно-

правового, інформаційного, ідеологічного характеру. В сучасних українських реаліях закритість влади створює умови для приховування різних форм зловживань, корупції та злочинів з метою задоволення власних та корпоративних інтересів.

Потенціал правлячого політичного класу України посилюється й тим, що в його руках зосереджені найпотужніші матеріальні ресурси, адміністративно й техніко-організаційні засоби, кошти, джерела і засоби трансляції інформації, ідеологічні та юридичні механізми тощо. Варто зазначити, що свою владу він реалізує не завжди прямо. Влада здійснюється також опосередковано, через бюрократію й відповідні інститути управління, тому й легітимацію та легалізацію здійснює у різні способи – як правовим шляхом, так і через традиції, звичаї, харизму, примус, адміністративні механізми, а інколи завдяки неосвіченості й забобонам людей.

Специфіка правлячого політичного класу України виявляється у реалізації стратегій власного збагачення, що цілком очевидно призводить до нехтування суспільними інтересами та безконтрольності й вседозволеності. Неминуче загострення політичної кризи в Україні дозволяє говорити про проблему політичної псевдореальності як результат сприйняття віртуальних політичних уявлень та образів, що не мають нічого (або мають дуже мало) спільного з об'єктивною політичною дійсністю. На формування політичної псевдореальності безпосередньо впливає політичне зомбування за допомогою фейків, кіберпротезування, тролінгу і т. п. При формуванні політичної псевдореальності в сучасних українських реаліях на перший план виходить завдання конструювання простих, привабливих, несуперечливих і доступних для сприйняття образів, які зазвичай мають небагато спільного з реальною політичною дійсністю, націлених на формування й задоволення очікувань і потреб мас, конструювання політичних ціннісно-сміслових просторів. Поживний ґрунт для відповідних узагальнень надає сама влада, зокрема, закрита зустріч на початку березня 2018 року Президента України П. Порошенка з обраними українськими блогерами [40]. Можна прогнозувати, що в підсумку пропагандистська, ідеологічна, маніпулятивна діяльність буде зведена до формування стійких ціннісних, символічних, ідейних і поведінкових систем, впроваджуваних у масову політичну свідомість, що може стати предметом окремої наукової розвідки.

Отже, ризики внутрішньополітичній безпеці України на п'ятому році від початку активної фази реалізації гібридної війни Росії проти України зумовлені як цілком очевидним зовнішнім характером інспірації перманентних криз та конфліктів у соціально-політичній площині постмайданної України, так і мало дослідженими стратегіями консервації видозміненого в 2014 році гібридного політичного режиму нових/старих домінуючих політико-бізнесових груп як колективного уособлення клептократії, клієнтелізму та корупції.

Вони завдали й завдають Українській державі шкоди не менше, ніж гібридна війна Росії. Закритість влади виступає проявом соціально-політичності нерівності та стратифікації, коли політична верхівка використовує свої статусні та ресурсні переваги економічного, воєнно-силового, адміністративно-правового, інформаційного, ідеологічного характеру для власного збереження та процесу політичного самовідтворення. В сучасних українських реаліях закритість влади створює умови для приховування різних форм зловживань, корупції та злочинів із метою задоволення власних та корпоративних інтересів.

На наше переконання, цілком очевидно є маніпуляція з боку правлячого політичного класу суспільними очікуваннями соціально-політичних змін через імітацію процесу реформування певних сегментів суспільного життя шляхом зміни тих чи інших (особливо найбільш одіозних) персоналій попереднього режиму В. Януковича, замість докорінних інституційних перетворень, спрямованих на утвердження ціннісно-орієнтаційної парадигми європейського цивілізаційного розвитку України та формування нової політичної еліти.

Все очевиднішим стає деструктивний характер не тільки для зовнішньополітичного іміджу України, але й для подальшого внутрішньополітичного розвитку реалізації політичних стратегій дискредитації нечисленних успішних інституційних реформ. Правлячі від 2014 року, засновані на клієнт-патронажних зв'язках та вірі в силу неформальних політичних практик, консолідовані владні групи Блоку Петра Порошенка та Народного фронту не спроможні подолати кризу довіри до влади як цілісної інституційно-процедурної системи. Вони пояснюють зростаючий внутрішній протестний потенціал впливом Кремля.

З огляду на зростання масштабів внутрішньополітичного ризикового потенціалу національної безпеки в проекції на президентські та парламентські вибори 2019 року вартим наукового аналізу може стати процес політичної консолідації найактивнішої частини українських громадян довкола спільних цінностей та інтересів, подолання існуючих політичних суперечностей і досягнення соціально прийняттого рівня життя, а, отже, й забезпечення безпеки особи, суспільства і держави, збереження її незалежності, територіальної цілісності, суверенітету й подальшого поступального розвитку України.

1. Gulay V. Internal political risks for the national security of states in the polysystem crisis condition (the example of Ukraine). *Kryzysy we współczesnej Europie i próby ich przewyciężenia*. Toruń: Kolegium Jagiellońskie-Toruńska Szkoła Wyższa, 2017. S. 81–97.
2. Gulay V. Zaostrzenie kryzysu politycznego w Ukrainie w roku 2016 jako wyzwania wewnętrzne i zagrożenie bezpieczeństwa narodowego Ukrainy oraz perspektywy stosunków z państwami sąsiednimi. *Studia Spoleczne*, 2017. № 18. S. 11–17.
3. Тимків Я. І. Теорія і практика сучасної європейської політики безпеки: приклад Польщі: навч. посібник. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. 224 с.
4. Кравчук О. Ю. Політична безпека України як наукова і практична проблема. *Міжнародний науковий журнал*. Дніпропетровськ, 2016. № 6, т. 3. С. 82–83.
5. Горбатенко В. Політичні ризики: від теорії до практики. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe? (дата звернення: 17.02.2018).
6. Віннічук О. В. Політичні ризики трансформаційних процесів у країнах «нової демократії» (ЦСЄ). *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, Львів, 2013. Вип. 25. С. 71–76.
7. Карпенко Н. В. Геополітичні аспекти іміджевого позиціонування України: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2015. 22 с.
8. Горбулін В. Г. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2014. № 4. С. 5–12.
9. Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається... *Дзеркало тижня – Україна*. 2016. № 11.
10. Требін М. П. «Гібридна війна» як прояв політичної кризи в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія. Соціологія. Філософія»*. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2015. Вип. 1. С. 218–222.
11. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. № 3. С. 113–127.
12. Хоружий Гр. Російська пропаганда як складова «гібридної війни». *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2016. Vol. 4. URL: http://sp-sciences.io.ua/s2596470/khoruzhyi_grygorii_2016_russian_propaganda_as_a_component_of_a_hybrid_war_social_and_human_sciences_polish-ukrainian_scientific_journal_04_12 (дата звернення: 15.04.2018).
13. Троян С., Киридон А. Російські стратегіми як загроза національній безпеці України. *Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століть*: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 173–190.
14. Гольцов А. Український вектор імперської геополітики Російської Федерації на початку ХХІ ст. *Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століть*: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 191–213.
15. Абрамов В. І., Ситник Г. П., Смолянчук В. Ф. Глобальна та національна безпека / за заг. ред. Г. П. Ситника. Київ: НАДУ, 2016. 784 с.
16. Возняк С. М., Іващенко А. М. Стратегія сучасного гібридного конфлікту і сценарії протидії гібридним загрозам. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Маріуполь, 09 черв. 2017 р.). Маріуполь: ДонДУУ, 2017. С. 58–62.
17. Крутій В. О. Гібридна війна: складність концептуальних наративів. *Держава і право. Серія «Політичні науки»*: зб. наук. праць. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. Вип. 76. С. 14–23.
18. Авер'янова Н. Консолідація українського суспільства в сучасних умовах гібридної війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: «Українознавство»*. Київ, 2016. Вип. 1. С. 5–7.
19. Зельманович І. І. Російська військова складова агресії в Україні: можливі сценарії та способи врегулювання конфлікту. *Прикарпатський вісник НТШ Думка*. Івано-Франківськ, 2017. № 5–6. С. 33–40.
20. Власюк О. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: вибрані наукові праці. Київ: НІСД 2016. 528 с.
21. Кобець Ю. В. Еволюція політичної системи сучасної України: трансформаційні виклики та особливості реформування після 2014 року. *Прикарпатський вісник НТШ Думка*. Івано-Франківськ, 2017. № 5–6. С. 51–58.
22. Радковець Ю. І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. *Наука і оборона*. Київ, 2014. № 3. С. 36–42.
23. Бебик В. Інформаційний простір як театр військових дій: війська, зброя, розвідка, контррозвідка. *Міжнародні відносини. Політичні науки*. 2018. № 18. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3391 (дата звернення: 30.07.2018).
24. Гаврилук К. К. Подолання політичної кризи в Україні в умовах гібридної війни: інформаційна складова. *Держава і право. Серія: «Політичні науки»*: зб. наук. праць. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. Вип. 76. С. 154–176.
25. Гулай В. Маніпулятивно-пропагандистські складові загроз інформаційній безпеці в реаліях гібридної війни Російської Федерації проти України. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Житомир-Київ-Краків: ФОП Євенок О. О., 2016. Вип. 6. С. 34–42.
26. Gulay V. Manipulacyjno-propagandystyczna składająca «гібридної» wojny Rosyjskiej Federacji przeciw Ukrainy: mifologemy przeszłego i nowe imperckie imperatywy. *Studia Spoleczne*. 2015. № 13 (2). S. 69–79.
27. Gulay V. Zagrożenia informacyjnego bezpieczeństwa jednostki w realiach współczesnej psychologiczno-informacyjnej wojny (na przykładzie «wojny hybrydowej» Federacji Rosyjskiej przeciwko Ukrainie). *Technologiczno-społeczne oblicza XXI wieku*. Kraków: Wydawnictwo LIBRON, 2016. S. 421–442.
28. Gulay V. Responding to threats to information security of Ukraine under the hybrid war started by the Russian Federation: risks for state, society and man. *Konflikt hybrydowy na Ukrainie – aspekty teoretyczne i praktyczne*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, 2017. S. 131–140.
29. Gulay V. Hybrid nature of the Russian Federation's destructive information and psychological influence on the information security of Ukraine. *Український часопис міжнародного права*. 2017. № 2. Р. 85–89.
30. Авер'янова Н. М. Гібридна війна: російсько-українське протистояння. *Молодий вчений*: наук. журнал. Київ, 2017. № 3. С. 30–34.
31. Моргун А. В. Трансформаційні процеси сучасної України та їх вплив на формування політики національної безпеки. *Держава і право. Серія: «Політичні науки»*: зб. наук. праць. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. Вип. 76. С. 144–153.
32. Бевз Т. Бізнес-партійні корпорації і українська політична практика. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2016. Вип. 5–6. С. 294–312.
33. Шевчук П. Роль політичного класу та політичної еліти України у розбудові держави. *Ефективність державного управління*. Київ, 2015. Вип. 42. С. 29–38.

34. Котигоренко В. О. Проблема гібридності і необхідність дегібридизації політичної влади в Україні. *Держава і право. Серія: «Політичні науки»*: зб. наук. праць. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. Вип. 76. С. 80–95.
35. Кононенко Н. Гібридні цінності як чинник, що гальмує модернізацію України *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2017. Вип. 3. С. 137–156.
36. Бульбенюк С. Взаємодія державної влади та громадянського суспільства в Україні в умовах системних викликів сучасності (кратолого-управлінський і антропологічний дискурси). *Studia Politologica Ucraino-Polona*: щорічний журнал з політичних наук. Житомир-Київ-Краків: Вид. О. О. Євенок, 2017. Вип. 7. С. 163–171.
37. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформації політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книги-XXI, 2016. 551 с.
38. Перегуда Є. Консолідаційний потенціал інституційних реформ: стратегія, принципи, напрями. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2016. Вип. 5–6. С. 50–63.
39. Зеленько Г. Система державного управління в Україні: траєкторія змін 2014–2016 рр. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2016. Вип. 5–6. С. 4–34.
40. Николаенко Т. ПреЛОМление реальности. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/5aa4358fbdf41/> (дата звернення: 11.03.2018).

Світлана Денисюк
Валерій Корнієнко

Вінницький національний технічний університет

ЧИННИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

Svitlana Denysiuk, Valerii Korniienko. Factors and peculiarities of adaptation of the internally displaced people in Ukraine.

The article analyses the problems of political adaptation of Ukrainians. Military conflict in the East of Ukraine, annexation of the Crimea, socioeconomic crisis, distrust to power institutions have all caused a number of issues associated with the internally displaced people. Political adaptive relations in the society are viewed as processes of identification in which a person identifies him/herself with certain aims and political values.

The main problem, which internally displaced people face, include access to social services, having a constant place of residence and registering at the new place of residence. Such citizens receive help through oblast administrations and NGOs. As practice shows, the actions of the authorities regarding the problems of internally displaced people are mostly of a declarative nature. However, in addition to social and psychological, political adaptation is also important as it facilitates the integration of a society and its development.

Factors that influence the political adaptation of internally displaced people in the modern Ukrainian society have been identified. 1. The set system of relations between a person and the state is ruined due to state institution crisis and power decentralization. 2. The possibilities for political activity of individuals as well as social groups in the course of exercising their rights and satisfying their interests are widened. 3. Activation of non-governmental institutions facilitates the organized citizen participation in the political process, which facilitates the popularization of an active public opinion. 4. Peculiarities of the work of political actors, their reputation, level of responsibility and efficiency. 5. Social environment of a person, level of his/her education and political culture. 6. Mass media, which popularize certain patterns of political behavior, manipulate consciousness, impose stereotypes etc.

The author notes that internally displaced people are limited in their rights and freedoms in comparison with the rest of the population (deprivation of the right to vote, discriminative control of their place of residence, limitations as to the choice of a banking institution for receiving pensions and social support etc.). internally displaced people actually have no right to participate in solving local issues, despite the fact that this right is guaranteed by the Constitution of Ukraine. By this we mean participation in public hearings, local initiatives, general assembly of the community. In addition, internally displaced people cannot participate in establishment of bodies of population self-organization, which is one of the important forms of participation of territorial community members in solving local issues.

There is an ambiguous attitude towards the IDPs from the East of Ukraine – compassion mixed with apprehension. On the one hand, local authorities wish to provide maximum possible help for the internally displaced people. At the same time, there is a growing tension in the relations due to the increasing number of citizens who died in the zone of the conflict.

One of the key problems that hinders the adaptation of IDPs is the absence of a common national program concerning the internally displaced people as well as of a body that would be directly responsible for dealing with the issues of IDPs. Consequently, displaced people cannot trust state institutions, may perceive the political system as an enemy that does not facilitate their socialization.

The process of political adaptation of internally displaced people to the change of political space has certain peculiar features. 1. Social disorientation is caused by the deformation of the socioeconomic system of a society and is a consequence of destruction of social links, statuses and roles, the system of political norms, behavioral ideals. 2. New social identification happens through establishment of new social identities and entering the institutional structure of a society. 3. Collective political participation is carried out through citizen associations, influence on making important political decisions is made at the level of non-governmental institutions. 4. Tolerance to value foundations of a democratic society is being established.

Key words: adaptation, political adaptation, internally displaced person, political behavior, political consciousness.

Соціально-політичні процеси, що відбуваються в Україні, характеризуються різноманітними змінами, які актуалізують проблему політичної адаптації, зумовлену, наприклад, зміною громадянства і необхідністю інтеграції в нову політичну систему [1, с. 600] або істотними перетвореннями тієї політичної системи, в рамках якої громадяни вже мали досвід реалізації своїх політичних прав. Останній випадок характеризує політичну адаптацію українських громадян через військовий конфлікт на Сході нашої держави, анексію Криму, соціально-економічну кризу, недовіру до владних структур, нарешті, пов'язує із проблемою внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

У науковій літературі адаптацію переважно розглядають як соціально-культурний або політико-культурний феномен пристосування, як механізм ставлення особистості до соціально-політичних умов буття. Ці аспекти адаптації знайшли відображення у працях М. Анохіна, А. Бобрук, І. Жданова, О. Карпяка, А. Лобанової, О. Разумовського, М. Кджаняна, С. Чернишова та ін. Окремі складові механізмів політичної адаптації

розроблені у доробках таких вчених, як В. Горбатенко, Ф. Кирилюк, М. Малиха, І. Міхеєва, О. Резнік та ін. Зокрема, О. Медведєв проаналізував механізми адаптації особистості до політичної системи. Аналіз зазначених наукових праць із проблем політичної соціалізації, зовнішніх і внутрішніх аспектів адаптації особистості свідчить, що недостатньо розглядаються особливості саме політичної адаптації громадян, ВПО та внутрішньо-системні чинники, що визначають якість адаптації. Тому метою статті є дослідження особливостей процесу політичної адаптації ВПО в сучасному українському суспільстві.

Відомі різноманітні визначення адаптації. Зарубіжні дослідники розглядають пов'язані з нею проблеми, використовуючи переважно традиційні або модифіковані підходи (нормативний, теоретичний, інтерпретативний) і концепції (біхевіоризм, символічний інтеракціонізм тощо), коли проблема залучення особистості до політичного простору постає як процес її політичної соціалізації через «політичну підтримку», «рольовий тренінг» [2, с. 3]. Політико-адаптивні стосунки у соціумі розглядаються як процеси ідентифікації, де особистість ототожнює себе з певними цілями й політичними цінностями.

Політична адаптація являє собою процес трансформації політичних орієнтацій, уподобань, моделей політичної поведінки суб'єктів під впливом змін у політичній системі. Для пересічних громадян, які не мають можливості впливати на політичний процес безпосередньо, серцевину процесу адаптації становить перетворення оціночних суджень щодо політичних інститутів, політичних лідерів, політичних подій, а оціночні судження, в свою чергу, багато в чому визначають домінуючі типи політичної поведінки.

Природно, що політична адаптація є похідною від соціальної адаптації і близькою до поняття «політична соціалізація». Соціальна адаптація – це адаптивна діяльність людини, що зумовлена змінами соціальної реальності, пов'язана з певною оптимізацією. Вона є відповіддю на зміни, взаємодією індивіда з навколишнім соціальним середовищем. Структура адаптивної діяльності при цьому передбачає оцінювання характеру та значущості змін. Необхідна також корекція поведінки особистості та перетворення навколишнього середовища.

Політична адаптація має принципову функціонально-змістовну відмінність від усіх інших видів адаптації, тому що від політико-адаптивних дій особи певною мірою залежить її здатність до активного перетворення системи суспільно-політичних стосунків, що, у свою чергу, орієнтує її діяльність на досягнення вагомих політичних цінностей, які задовольняють потреби конкретних суб'єктів і суспільства.

У політичній науці адаптація тлумачиться подвійно: як процес пасивного пристосування суб'єкта до вимог політичного простору, зокрема, до готових шаблонів, зразків поведінки, політичних цінностей, норм, ідеалів, символів, традицій, переданих від одного покоління до іншого, або як процес активного взаємного перетворення суб'єкта і умов реалізації його політичних ролей, активного вибору особистістю політичних цінностей і норм на основі стрижневих орієнтацій, що вже склалися у неї під впливом соціально-групових факторів середовища.

У першому випадку найвагомішими факторами політичної адаптації є так звані стресори, що характеризують негативні реакції суб'єкта на зміни соціально-політичних обставин. Такими стресорами можуть бути різні обставини: економічні (безробіття, банкрутство або його очікування), сімейні (розлучення, неповна родина, дитяча смертність), побутові (нещасні випадки), політичні події (митингова активність населення, падіння авторитету політичного лідера, діяльність радикальних організацій) тощо.

У другому випадку політична адаптація досліджується у зв'язку з порушенням рівноваги між цілями й поведінковими реакціями суб'єкта, специфікою фаз і контактів останнього з середовищем, особливостями асиміляції суб'єктом соціальних реалій через наявні у нього схеми поведінки й орієнтації у політиці, а також іншими особливостями взаємних стосунків особи і суспільства. Політична адаптація особи залежить від її здатності засвоювати нові цілепокладання, щоб встигнути адаптуватися до інноваційних змін політичних цілей і механізмів влади. Інерційність цілепокладання залежить від національних традицій, соціального складу населення, рівнів його культурного й освітнього розвитку, розподілу за статтю, віком, професіями тощо.

Політична адаптація є механізмом політичної соціалізації людини, що є тривалим, безперервним процесом входження особи до різноманітних соціально-політичних зв'язків у суспільстві. На відміну від соціалізації, політична адаптація є ситуативним і дискретним процесом, пов'язаним із соціально-політичними інноваціями у життєдіяльності людини, тому і є необхідним механізмом її політичної соціалізації.

Розглядаючи політичну адаптацію ВПО, нагадаємо, що внутрішньо переміщені особи – це особи, які були змушені покинути своє постійне місце проживання, але не залишили територію держави [3, с. 7]. За Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20 жовтня 2014 року «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку

змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» [4].

Масове переселення людей з Донецької та Луганської областей почалось у 2014 році, за даними Міністерства соціальної політики України, станом на 5 лютого 2018 року, взято на облік 1 493 057 переселенців або 1 218 611 сімей з Донбасу і Криму [5]. Діяльність органів державної влади, попри критику, залишається головним компонентом у питанні розв'язання проблем переселенців. Зокрема, можна відзначити оперативну діяльність українських парламенту та уряду, які, реагуючи на значний потік переселенців, прийняли низку нормативних актів, а саме: Постанови Кабінету Міністрів України «Про облік осіб, які переміщуються з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції» [6] та «Деякі питання оформлення і видачі довідки про взяття на облік особи, яка переміщується з тимчасово окупованої території України або району проведення антитерористичної операції» [7], а також Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [4]. Ці документи не є статичними, до них постійно вносяться зміни, що допомагає законодавчо врегульовувати нововиявлені проблеми внутрішньо переміщених осіб. Так, з початку конфлікту Україна не ухвалила окремого законодавства щодо переселенців з інвалідністю. Навіть у законі про переселенців немає статті, яка б надавала додатковий захист людям з інвалідністю. Переселенці з інвалідністю мають лише ті права, які існують в усіх людей з інвалідністю в Україні [8].

Головними питаннями, які постають перед ВПО, є питання їх доступу до соціальних послуг, наявність постійного житла та оформлення реєстрації за місцем проживання. Допомога ВПО, в першу чергу, організовується через обласні адміністрації і громадські організації.

Як засвідчує практика, дії української влади стосовно проблем ВПО мають переважно декларативний характер. Фактично допомогу цій категорії населення надають волонтери, приватні підприємці та мешканці тієї чи іншої місцевості, в яку переселяють вимушених мігрантів. Проте важливою для ВПО є не лише соціальна, психологічна, але й політична адаптація, яка сприяє інтеграції суспільства та його розвитку.

Можна назвати такі вагомі чинники, що впливають на політичну адаптацію ВПО у сучасному українському суспільстві.

По-перше, зруйнована усталена система стосунків особи та політичної системи внаслідок кризи державних інституцій та децентралізації влади.

По-друге, розширення можливостей політичної діяльності індивідів і соціальних груп у процесі реалізації своїх прав та задоволення інтересів.

По-третє, активізація недержавних інституцій, що сприяє організованій участі громадян у політичному процесі, популяризації активної громадянської позиції.

По-четверте, особливості діяльності політичних акторів, їх репутація, міра відповідальності та ефективності.

По-п'яте, соціальне оточення особи, рівень її освіти та політичної культури.

По-шосте, засоби масової комунікації, які популяризують певні зразки політичної поведінки, маніпулюють свідомістю, нав'язують стереотипи тощо.

Крім перерахованих чинників, варто зазначити, що ВПО є обмеженими у своїх правах і свободах порівняно з постійним населенням (позбавлення їх виборчих прав, дискримінаційний характер контролю місця проживання, обмеження вибору банківської установи при одержанні пенсій і допомоги тощо). ВПО фактично не мають права брати участь у розв'язанні місцевих справ, хоча на рівні Конституції України таке право їм гарантоване. Йдеться про участь у громадських слуханнях, місцевих ініціативах, загальних зборах громади. Також ВПО позбавлені можливості брати участь у створенні органів самоорганізації населення – однієї з важливих форм участі членів територіальних громад у вирішенні місцевих справ.

Звичайно, на практиці першочерговою є потреба налагодження стосунків між ВПО та місцевими мешканцями. Загалом до переселенців зі Сходу України простежується дуалістичне ставлення: до співчуття додається настороженість. Наявним є прагнення місцевої громади надати максимум допомоги ВПО. Водночас, проблеми у взаєминах посилилися у зв'язку зі зростанням кількості загиблих у зоні конфлікту громадян. Особливе психологічне несприйняття викликають прибулі зі Сходу молоді та здорові чоловіки. Побутує думка, що вони збираються «відсидітися» аж до закінчення війни на Донбасі, а за визволення його від терористів мають проливати кров і віддавати свої життя мобілізовані до армії наші земляки, в яких є на утриманні дружини, діти, батьки похилого віку.

Складно пояснити, чому мешканці інших регіонів воюють на Сході, а «східняки» відсиджуються в тилу. Негативне ставлення викликає й не завжди адекватна поведінка самих переселенців. Розповідають про нечуване нахабство деяких переселенців, чи не першими словами яких у спілкуванні

було: «Донбас багато років вас годував. А тепер ви нас годуйте!» Якщо людина, котра мимоволі стала нашим гостем, з порога виголошує такі вбиті їй у голову спекулятивні сентенції, то, з одного боку, дуже важко переконати її в протилежному, а, з другого, – вона не може розраховувати після такого на позитивне ставлення до себе [9].

Тому, за умов негативного сприйняття ВПО, важко говорити про політичну адаптацію, що сприятиме їх інтеграції та конструктивній політичній діяльності. Крім того, ВПО є неоднорідною групою, люди різняться за рівнем освіти, політичної культури, статусом тощо.

Результати соціалізації та адаптації, в тому числі політичної, ілюструють наступні дані: 61% опитаних ВПО заявили, що не відчувають до себе негативного ставлення на новому місці проживання. При цьому 3% опитаних переселенців відчувають упереджене ставлення до себе постійно, 11% – періодично, 21% – відчувають поодинокі випадки, а 5% було важко відповісти на питання. Серед тих, хто відчуває упереджене ставлення до себе, 50% повідомили, що відчувають подібне ставлення з боку звичайних людей (колеги, сусідів), 31% – державних службовців, 30% – орендодавців, 22% – роботодавців, 10% – вчителів, лікарів і 4% – правоохоронних органів [10].

Таким чином, масштаби і тенденції сучасної міграції українців, як зовнішньої, так і внутрішньої, є досить істотними і дають підстави розглядати її як вияв кризи. Причини, що її зумовили, – це збройний конфлікт на Південному Сході держави, а головне – тотальне зубожіння населення та зростаюча недовіра до влади, яка виявилася нездатною запропонувати та здійснити ефективні дії щодо розв'язання проблем. Стосується це й українських громадян, які стали вигнанцями у власній державі. Нормативно-правова база щодо ВПО загалом є недостатньою: базовий закон є декларативним, а прийняті упродовж 2014–2017 рр. Кабінетом Міністрів України акти не вирішують повною мірою проблем повсякденного життя і захисту переселенців. Однією з головних проблем, яка заважає адаптації переселенців, є відсутність єдиної національної програми в Україні щодо внутрішньо переміщених осіб, і органу, який би безпосередньо займався питаннями переселенців [8]. Відповідно, переміщені особи можуть не довіряти державним інституціям, сприймати політичну систему як ворожу і таку, що не сприяє їх соціалізації.

Процес політичної адаптації ВПО до змін політичного простору має характерні риси. По-перше, соціальна дезорієнтація викликана деформацією соціально-економічної системи суспільства та є наслідком руйнації соціальних зв'язків, статусів та ролей, системи політичних норм, взірців поведінки [11, с. 53]. По-друге, нова соціальна ідентифікація відбувається шляхом встановлення нових соціальних ідентичностей та входження до інституціональної структури суспільства. По-третє, колективна політична участь здійснюється через об'єднання громадян, вплив на прийняття важливих політичних рішень відбувається на рівні недержавних інститутів. По-четверте, утверджується толерантність до ціннісно-нормативних засад демократичного суспільства.

Таким чином, можна зробити висновок, що політична адаптація ВПО до нових умов політичного життя характеризується активізацією широких верств населення у різних формах політичної участі; кооперуванням громадян у добровільні об'єднання, членством у різного роду колективах. Сьогодні є актуальним встановлення формальних правил унормування політичної діяльності ВПО, що сприятиме їх соціально-політичній адаптації, адже вона є важливою передумовою для належного забезпечення їхніх прав у найближчому майбутньому, чинником громадянської консолідації. Проте, всупереч Конституції України, ВПО фактично позбавлені права голосу на місцевих виборах, вони не можуть обирати народних депутатів у одномандатних округах, а також брати участі в діяльності органів самоорганізації населення. Поліпшити ситуацію допомогло б, зокрема, створення єдиного центрального органу, відповідального за всі питання, пов'язані з переселенцями, створення єдиної електронної бази даних, у якій можна було б отримати інформацію про людину, незалежно від того, де вона перебуває, без звернення до органів влади. Потребують подальшого дослідження питання, пов'язані з інтеграцією ВПО до тих соціальних груп, до яких вони приєдналися. Йдеться про політико-психологічні, соціальні та культурні аспекти адаптації ВПО, враховуючи наявні субкультури та особливості менталітету.

1. Finifter A. W. Party identification and political adaptation of American migrants in Australia. *Journal of politics*. Gainsville, 1989. Vol. 51. № 3. P. 599–630.

2. Карпак О. М. Політична адаптація в системі політичних відносин (теоретико-методологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2010. 15 с.

3. Малиха М. І. До проблеми сутності поняття «внутрішньо переміщені особи»: державна політика та регіональна практика. *Грані*. 2015. № 8. С. 6–10.

4. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1706-18/page2> (дата звернення 25.06.2018).

5. В Україні зареєстровано понад 1,49 млн переселенців / Мінсоцполітики. *Укрінформ: мультимедійна платформа іномовлення України*. 06.02.2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2396930-v-ukraini-zareestrovano-ponad-149-mln-pereselenciv-minsocpolitiki.html> (дата звернення: 25.06.2018).

6. Про облік внутрішньо переміщених осіб: постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 509. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF> (дата звернення: 25.06.2018).
7. Деякі питання оформлення і видачі довідки про взяття на облік особи, яка переміщується з тимчасово окупованої території України або району проведення антитерористичної операції: постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2015 р. № 79. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/79-2015-%D0%BF> (дата звернення: 25.06.2018).
8. Дем'яненко М. Актуальні проблеми переселенців в Україні. URL: http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2006:aktualni-problemi-pereselentsiv-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 25.06.2018).
9. Гаврилович І. Ми не біженці, а вимушені переселенці. *Галичина*. 2014. 12 серпня.
10. Більшість переселенців не стикалися з дискримінацією: опитування. *Українська правда*. 2016. 25 жовтня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/10/25/> (дата звернення: 25.06.2018).
11. Ісхакова Н. Г. Політична адаптація населення в умовах становлення демократії. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»*. 2011. Вип. 6. С. 52–57.

PRZESTRZEŃ MEDIALNA UKRAINY: POSTKOMUNISTYCZNE DOŚWIADCZENIE

Viktoriya Havrylyuk, Marek Jachimowski. The media space of Ukraine: the post-communist experience.

Based on a review of the extensive related literature, the changes that have taken place in the media and information space of Ukraine since Soviet times for the first twenty years of independence of that state have been shown in this article. The authors of the publication try to show the multiple conditions affecting the shaping of these spaces: from historical, social, political and economic to technological. They also indicate global phenomena that also influence the processes that shape contemporary periodic media and mediated communication of Ukraine.

Key words: information space, media system, communication, television, on line media, social media.

Wstęp

System medialny Ukrainy w ciągu dwudziestu lat od *glasnosti*¹ [15] do pomarańczowej rewolucji² [74] podlegał ogromnym zmianom. Ukraina wycofała się z zamkniętego, scentralizowanego sowieckiego systemu medialnego i zaczęła rozwijać zróżnicowane, nowoczesne środowisko medialne, zintegrowane z globalnymi systemami komunikacyjnymi.

Przed rokiem 1991 przestrzeń medialna Ukrainy objęta była radzieckim systemem mediów. Systemy medialne na poziomie republikańskim (Ukrainy) dysponowały mniejszymi finansami niż system ogólnozwiązkowy (ZSRR). W konsekwencji systemy republikańskich mediów nie rozwijały się technologicznie, a przez to nie zyskiwały na popularności.

W sierpniu 1991 r. parlament Ukrainy ogłosił niepodległość państwa. Po przejściu kontroli nad przestrzenią medialną/informacyjną rząd Ukrainy potwierdził prawo własności prywatnej oraz zniesienie cenzury i likwidację barier w kontaktach międzynarodowych. To sprawiło, iż nastąpił wzrost liczby mediów drukowanych, kanałów telewizyjnych, a dla dziennikarzy otworzyła się nieznana wcześniej możliwość wolności słowa. Rozpoczął się proces transformacji mediów, w którym zaobserwować można wiele pozytywnych, ale również niemało negatywnych zjawisk.

Rozwój gospodarki rynkowej na Ukrainie zaowocował zmianami, z których najistotniejsze było otwarcie przestrzeni medialnej dla zagranicznych funduszy oraz wzrost liczby mediów prywatnych. Do politycznych zmian natomiast, które przyniosła transformacja systemu medialnego, należy zaliczyć konstytucyjną gwarancję wolności słowa i wiele aktów prawnych w kwestiach medialnych. Co prawda, gwarancje te były i są nie w pełni wykorzystywane, ponieważ sfera polityczna w różny sposób je ogranicza, niemniej – jak się wydaje – od procesu tego nie będzie odwrotu w kształtującym się systemie medialnym.

Trzeba jednakże mieć świadomość, iż mogą pojawić się pewne zagrożenia, wynikające choćby z faktu, że swoistą normą na Ukrainie stało się docieranie polityków do społeczeństwa z pominięciem mediów periodycznych. Wykorzystują oni bowiem inne media, a także ikony i symbole kulturowe do kreowania atrakcyjnych politycznie wizerunków partii bądź ich przedstawicieli lub do prezentowania własnych racji. Jest to swoisty znak czasu, pozostawiający wyraźny ślad na systemie komunikowania politycznego i społecznego, związany z transformacją i konwergencją samych mediów. Możliwości takie dają szczególnie media społecznościowe.

Nie zmienia to faktu, że na obecnym etapie rozwoju historycznego Ukrainy można zaobserwować znaczny wzrost roli mediów w kształtowaniu się nowych form demokracji, zwłaszcza w demokratycznej transformacji społeczeństwa ukraińskiego, w utrwalaniu jego tożsamości jako narodu politycznego [13, s. 14–21; 3, s. 3–16; 26, s. 6–10]³. Ma i będzie to miało głębokie implikacje w budowaniu demokratycznego ładu na Ukrainie.

1. *Glasnost* (ros. *Гласность* – jawność) – element reform Michaiła Gorbaczowa przeprowadzonych w ramach pierestrojki. *Glasnost* zmierzała do jawności życia publicznego oraz informacyjnego otwarcia się na świat. W wyniku *glasnosti* dokonano m.in. zniesienia cenzury oraz wycofano z Konstytucji zapis o kierowniczej roli KPZR.

2. Pomarańczowa rewolucja (ukr. *Помаранчева революція*) – wydarzenia, które miały miejsce na Ukrainie od 22 XI 2004 r. do 23 I 2005 r., czyli od zakończenia drugiej tury wyborów prezydenckich, w których zmierzali się kandydat obozu władzy, ówczesnie urzędujący premier Wiktor Janukowycz oraz kandydat opozycyjnej Naszej Ukrainy, były premier Wiktor Juszczenko, do czasu złożenia przysięgi prezydenckiej przez Wiktora Juszczenkę. Nazwa została nadana od pomarańczowego koloru, który był symbolem sztabu wyborczego Wiktora Juszczenki. Centralna Komisja Wyborcza (CKW) ogłosiła prezydentem Wiktora Janukowycza. Odpowiedzią Ukraińców było obywatelskie nieposłuszeństwo i demonstracje w centrum Kijowa. Ostateczną decyzję o powtórzeniu wyborów podjął Sąd Najwyższy, który wyznaczył powtórzenie głosowania na 26 XII 2004 r. Ostatecznie zwyciężył lider opozycji Wiktor Juszczenko.

3. Por. M. Hroch, *Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*, Wrocław 2003, s. 6–10: „[...] naród polityczny był etnicznie różnorodny, istotna była więc polityczna, nie etniczna. Rozszerzanie praw politycznych prowadziło do ostatecznej identyfikacji narodu politycznego z narodem nowoczesnym”.

Problem ten wymaga podjęcia kompleksowych badań, analizy oraz interpretacji dokonujących się zmian w aspekcie nauk o mediach i nauk o polityce.

Spośród ukraińskich uczonych, którzy badali problemy przemian w procesach medialnych, przestrzeni informacyjnej, a także analizowali rolę środków masowego przekazu we współczesnym świecie, można wymienić [22, s. 119]: A. Gricenkę, L. Huberskiego, W. Iwanową, N. Kostenkę, E. Makarenkę, A. Moskalenkę i innych. W swych publikacjach podejmują oni ważne, podstawowe problemy, dotyczące zmian w sferze mediów na Ukrainie. W naszym opracowaniu natomiast pragniemy podzielić się ustaleniami odnoszącymi się do stosunkowo słabo rozpoznanego rozwoju mediów w wymiarze przestrzennym oraz ich roli w kształtowaniu się demokratycznych mechanizmów funkcjonowania komunikacji periodycznej na terenie Ukrainy.

Pozostałości hegemonii radzieckiej w przestrzeni medialnej Ukrainy

Radziecka rosyjskojęzyczna przestrzeń medialna obejmowała całe terytorium ZSRR, a każda republika miała własny podsystem, który z kolei miał regionalne i lokalne media. W tym scentralizowanym systemie władza nad przestrzeniami medialną i informacyjną oraz alokacją zasobów komunikacyjnych pozostawała w rękach Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego w Moskwie.

Na Ukrainie radzieckiej funkcjonowały trzy kanały telewizyjne i trzy kanały radiowe o zasięgu ogólnorepublikańskim [61;]⁴. Rząd radzieckiej Ukrainy w Kijowie nie kontrolował częstotliwości nadawania ani systemów komunikacyjnych na swoim terytorium, jak również produkcji czy dystrybucji mediów drukowanych. Większość treści medialnych podawano w języku rosyjskim.

Z różnych powodów media republik ZSRR były słabiej finansowane niż media ogólnozwiązkowe. Wskutek tego pierwsze z wymienionych były mniej rozwinięte technologicznie, a tym samym mniej popularne. Stanowiły tylko małe ogniwa w siatce propagandowej reżimu totalitarnego. Na przykład ogólnozwiązkowy dziennik „Prawda”, wydawany w Moskwie, rozprowadzano na terytorium całego ZSRR, zaś „Prawda Ukrainy”, z oczywistych względów, kolportowana była na Ukrainie, ale zawarte w niej treści odzwierciedlały wytyczne centralnych władz politycznych Związku Radzieckiego. „Prawda” jako dziennik centralny miała również pozycję uprzywilejowaną w prenumeracie. Dodać jednak trzeba, iż na poziomie republik nie tylko media centralne zyskiwały szczególne zainteresowanie, ale także język rosyjski. Językowi ukraińskiemu w środowisku dziennikarskim nadano charakter prowincjonalny [22, s. 119]. Tendencja ta wspierana była nie tylko politycznie w mediach periodycznych, ale też w szkolnictwie. Nauczyciele prowadzący wykłady w języku rosyjskim otrzymywali bowiem dodatkowe uposażenie za lekcje przeprowadzone w tym języku. Inaczej mówiąc, stosowanie języka rosyjskiego wiązało się z poparciem finansowym. Warunki polityczno-ekonomiczne istniejące w ZSRR w ramach panującego systemu ograniczały rozwój ilościowy i jakościowy ukraińskich mediów. Ich stan był określany potrzebą wzmocnienia siatki propagandowej odgradzającej społeczność i narody ZSRR od treści, które kwestionowały panującą ideologię.

W okresie reżimu totalitarnego, który panował w Związku Radzieckim, oraz swoistej kolonialnej zależności Ukrainy, dziennikarstwo i media podkreślające podmiotowość ukraińską miałyby, według ówczesnych władz, automatycznie charakter nacjonalistyczny [22, s. 120].

Przez siedemdziesiąt lat władze sowieckie wykorzystywały media w sposób hegemoniczny do stworzenia radzieckiej tożsamości *homo sovieticus* [6; 60; 66, s. 46; 23; 30, s. 867; 63]⁵. Radziecka tożsamość ukraińska zatem istniała w ramach *homo sovieticus*, a alternatywne idee krążyły tylko w samizdatach⁶ [70; 9; 10, s. 253]. Do dziś ma to swoje konsekwencje w budowaniu swobodnego i demokratycznego dyskursu w przestrzeni medialnej, która ciągle podlega przekształceniom.

4. W 1953 r. zakończono budowę nowej Kijowskiej stacji telewizyjnej na Chreszczatyku. Regularna transmisja programów rozpoczęła się w 1956 r. Dnia 20 I 1965 r. powstał pierwszy regularny kanał ukraiński o nazwie UT-1 (Ukraińska TV-1). Była to stacja telewizji publicznej, której program nadawany jest obecnie pod nazwą Pierwszy Narodowy. Dnia 6 III 1972 r. na Ukrainie powstał drugi kanał UT-2. Od roku 1969 r. stacja telewizyjna w Kijowie, a od 1976 r. także stacja telewizyjna we Lwowie już przesyłała programy w kolorze. W grudniu 1989 r. koncesję na nadawanie programu otrzymała pierwsza prywatna stacja telewizyjna o nazwie „Tonis”. Po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę w latach dziewięćdziesiątych XX w. powstało dużo kanałów ukraińskich, m.in. TET – w 1992 r., ICTV – w 1992 r., państwowy UT-3 – w 1992 r., Ukraina – w 1993 r., 1+1 – w 1995 r. (zastąpił UT-2), Inter – w 1996 r., STB – w 1997 r., Nowy kanał – w 1998 r., Rada – w 1998 r., Era – w 1999 r., <http://biz.liga.net/all/telekom/article/telegruppy-porshenko-kołomoyskogo-i-pinchuka-bankrotat-zeonbud> (dostęp: 6 XII 2017).

5. *Homo sovieticus* (łac. człowiek sowiecki/radziecki) – według Michała Hellera pojęcie funkcjonujące początkowo w ZSRR jako określenie kolejnego etapu ewolucji człowieka *Homo sapiens*, ukształtowanego dzięki powodzeniu marksistowskiego eksperymentu społecznego. „Związek Radziecki jest [...] ojczyzną nowego, wyższego typu homo sapiens – homo sovieticus”, *Sowietskije ludi*, Moskwa 1974.

Jednocześnie pojęcie to zaczęło funkcjonować w drugim obiegu jako opis postępującego procesu demoralizacji społeczeństwa komunistycznego. *Homo sovieticus* – człowiek podporządkowany kolektywowi (organizacji partyjnej). Dla jego postawy charakterystyczna jest ucieczka od wolności i odpowiedzialności, koniunkturalizm, oportunistyczny, agresja wobec słabszych, uniżoność wobec silniejszych, brak samodzielnego myślenia oraz działania, oczekiwanie, że „ktoś coś załatwi”.

6. Samizdat (ros. самиздат) był kluczową formą aktywności dysydenckiej w obrębie bloku radzieckiego. W Polsce „wydawnictwa podziemne” – wydawnictwa publikowane w krajach, w których obowiązywała cenzura (PRL, ZSRR). Były to publikacje bezdebitowe, czyli bez dopuszczenia do rozpowszechniania przez stosowny urząd, niejednokrotnie ignorujące prawo autorskie. Bywały edytowane w nakładach od kilku do kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu tysięcy egzemplarzy przez nielegalne („podziemne”) wydawnictwa lub przez osoby prywatne.

Reformy Michaiła Gorbaczowa⁷ [15] zliberalizowały cały system polityczny⁸ [15, s. 76; 19], w tym media. Wiadomo, że liberalizacja mediów miała wzbudzić rozwój reform, ale doprowadziła do powstania szerszego publicznego dyskursu o ideologii i tożsamości [17].

W tym czasie treści medialne stały się bardziej zróżnicowane. W mediach centralnych i republikańskich pojawiły się treści konserwatywne, reformatorskie, prodemokratyczne. Jednakże na Ukrainie oraz w innych republikach wszelkie zmiany w sferze mediów były wprowadzane wolniej niż w Moskwie, a tym samym tendencja do preferowania moskiewskich mediów, które wydawały się bardziej otwarte na przemiany polityczne, stała się jeszcze silniejsza.

Systemowe zmiany strukturalne zaczęły następować dopiero wiosną 1990 r., kiedy przyjęto nowe prawo sowieckiej ustawy medialnej, kładące kres monopolowi komunistów na rzecz własności medialnej i znacznie ograniczające cenzurę państwa⁹ [69, s. 11]. W rzeczywistości trudno było alternatywnym grupom tworzyć nowe media i rozpowszechniać ich przesłania z powodów ekonomicznych i logistycznych. Media alternatywne składały się z małych gazet i czasopism, ponieważ tworzenie nowych kanałów telewizyjnych było kosztowne, a uzyskanie licencji na transmisję okazało się skomplikowane.

Niepodległość Ukrainy i nowe perspektywy kształtowania jej przestrzeni medialnej i informacyjnej

Po proklamowaniu niepodległości w 1991 r. na Ukrainie rozpoczęły się demokratyczne przemiany we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Jednym z priorytetowych kierunków stało się zbudowanie ukraińskiej przestrzeni medialnej oraz reformowanie rynku środków masowego przekazu. Na obecnym etapie rozwoju historycznego można zaobserwować znaczny wzrost roli mediów w kształtowaniu nowych form demokracji, zwłaszcza w demokratycznej transformacji społeczeństwa ukraińskiego [22, s. 119].

W wywiadzie z 2011 r. pierwszy prezydent Ukrainy Leonid Krawczuk nie mógł udzielić jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, jaki rodzaj systemu medialnego tworzy Ukraina [36]. Niektórzy ukraińscy badacze opisywali tę sytuację następująco: „W pierwszych latach niepodległości nowe państwo nie wypełniło próżni ideologicznej, nie stworzyło zintegrowanego zestawu wartości, nowej ideologii” [4, s. 54], co oznaczać może, iż nie było wyznaczonego kierunku rozwoju nowej przestrzeni medialnej i informacyjnej Ukrainy.

W latach 2014–2016 przyjęto wiele nowych aktów prawnych dotyczących mediów, w tym ustawę o przejrzystości własności w radiu i telewizji (poprawki do ustawy o radiofonii i telewizji) [51] oraz ustawę o ustanowieniu publicznego systemu emisji na Ukrainie. Kroki te nie były jednak w stanie wpłynąć na to, że główne media pozostały zależne od podmiotów korporacyjnych, co często prowadziło do tendencyjnej polityki redakcyjnej, autocenzury i ujawniania – szczególnie w telewizji – wyraźnych preferencji politycznych, zgodnych z sympatiami właściciela mediów. Chociaż Ukraina zaczęła otwierać się na międzynarodowe instytucje medialne, takie jak European Broadcasting Union [74], to jej system medialny w wielu przypadkach pozostał, co do zasad funkcjonowania, w dawnej, radzieckiej sieci komunikacyjnej.

Uzyskując wolność polityczną, ukraińskie media zostały uzależnione ekonomicznie od mechanizmów rynkowych. Wydawnictwa sterowane przez partie komunistyczne, stając się „niezależnymi”, zostały zmuszone do poszukiwania stabilności ekonomicznej, co spowodowało, iż zaczęto poszukiwać nowych sponsorów.

Wydawało się, w co zresztą dość naiwnie wierzono, że nowe mechanizmy, oparte na zasadach rządzących rynkiem czytelnika bądź widza, będą decydowały o istnieniu ukraińskich mediów. Okazało się to jednak zbyt idealistyczne. Przychody mediów ze sprzedaży produktów medialnych były zbyt niskie, a głębokość rynku reklamowego zbyt płytka, aby na rynku w ogóle przetrwać. Okazało się, że media zmuszone są szukać wsparcia ze strony kogoś, kto może zrekompensować brak środków z abonamentu, prenumeraty (tj. subskrypcji), jak również niewystarczającej liczby reklam. Dlatego też rywalizacja wielu mediów na rynku medialnym zamieniła się w walkę o przetrwanie i przysłowiowy „dach nad głową” oraz środki finansowe na funkcjonowanie. Niski popyt na produkty medialne, uwarunkowany wielorako, oraz płytka rynek reklamowy spowodowały, że obywatele Ukrainy nie mają rzeczywistego wpływu na tworzenie mediów. Chodzi tu o politykę, która wymuszałyby rzetelność, bezstronność, obiektywizm, a w konsekwencji – wysoką jakość informacji oferowanej przez środki przekazu periodycznego, funkcjonujące w ukraińskiej przestrzeni medialnej. Wynika to z faktu, że obecnie na zawartość mediów wpływ wywierają ci, którzy posiadają wystarczająco duże środki, aby zapłacić za użyteczne usługi medialne, a nie za sam produkt dziennikarski [22, s. 125].

7. Michaił Siergiejewicz Gorbaczow (ros. Михаил Сергеевич Горбачёв), ur. 2 III 1931 r. w Priwolnoje – radziecki i rosyjski polityk, ostatni przywódca Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR) i jedyny prezydent ZSRR. Laureat Pokojowej Nagrody Nobla.

8. Michaił Gorbaczow starał się przywrócić dobre stosunki z Zachodem. W tym celu zrezygnował z wyścigu zbrojeń (w 1987 r. Gorbaczow i Ronald Reagan podpisali porozumienie o redukcji rakiet średniego i krótszego zasięgu) oraz wycofał wojska z Afganistanu w 1989 r. Po pierwszej wizycie w Londynie Margaret Thatcher powiedziała, że Gorbaczow jest człowiekiem, „z którym można robić interesy”. Duża popularność przywódcy Związku Radzieckiego przerodziła się w „gorbomanię”. Podczas wizyt zagranicznych Gorbaczow zauważył wysoki poziom życia mieszkańców państw kapitalistycznych i uświadomił sobie fasadowość radzieckiej propagandy.

9. „On 12th March 1990, the Congress of People’s Deputies in Moscow adopted the Media Law, which was ratified and signed by Gorbachev 12th June 1990, and came into effect 1st August 1990”.

Wielu ekspertów (S. Tomilenko, O. Buchtaty, W. Iwanow, O. Wozneseńska, G. Poczezpow) [31; 5; 32; 11] zgadza się ze sobą w tym, że w każdym przypadku media głównie zależą od inwestorów, a dopiero w dalszej kolejności od państwa lub od innych czynników. Niemniej jednak wszyscy inwestorzy powiązani są z interesami sfery politycznej (często organu wykonawczego, jakim jest rząd) bądź w pewnym stopniu pozostają od niej zależni, jak np. sfera korporacyjna (zob. Tabela „Główni właściciele mediów na Ukrainie”).

Ustawa Ukrainy „O informacji” [65] wskazuje na podstawowe zasady dostępu do informacji w kraju, a wśród nich na takie, jak: zagwarantowane prawo dostępu do informacji, jej przejrzystości, komunikatywności oraz swobody jej wymiany. Art. 10 tej ustawy stanowi, że władze publiczne, władze lokalne oraz regionalne mają obowiązek informować społeczeństwo o swych działaniach i decyzjach. Jednakże przepis ten bywa najczęściej łamany przez władze państwowe i lokalne/samorządowe, bo nieradko władze te – zamiast współpracować z mediami – mają w stosunku do nich oraz do dziennikarzy wrogie nastawienie [62]. Niski rangą urzędnik wie, o czym poinformować media, a o czym nie, znajdzie wiele wymówek i powodów, by nie powiedzieć czegoś „szczególnego”. Dziennikarze nie przekazują wszystkiego i odpowiednio filtrują informacje, wybierając spośród nich tylko takie dane, które w przyszłości nie będą mogły w jakikolwiek sposób zostać wykorzystane przeciw organizacjom lub konkretnym przedstawicielom władzy [22, s. 126].

Ukraińska tożsamość i globalna konwergencja kulturowa w nowej przestrzeni medialnej i informacyjnej

Patrząc na współczesne trendy przekazów medialnych, można zauważyć, że Ukraińcy mają podobny gust medialny jak Brytyjczycy i Amerykanie. W roku 2012 najczęściej oglądane programy telewizyjne na Ukrainie odpowiadały tym, które emitowano w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, były to programy sportowe, reality show, seriale i dramaty [87; 92; 80; 77]. Szybko poszerza się dostęp i możliwości korzystania z Internetu. W 2012 r. na Ukrainie było zarejestrowanych ponad 30 mln kont w sieciach społecznościowych, co stanowi około 66% liczby mieszkańców. Jest to więc sytuacja podobna do tej, jaką można zaobserwować w USA [1] i Wielkiej Brytanii [83].

Obecny stan znacznie różni się od sytuacji w 1991 r., co najdobitniej widać na przykładzie telewizji. Do tegoż roku bowiem Ukraińcy mieli możliwość korzystania z trzech państwowych programów telewizyjnych, propagujących radziecki system wartości. Z oczywistych powodów Internet na terenie Ukrainy nie był jeszcze dostępny.

W dzisiejszym, zglobalizowanym świecie media są jednym z tych czynników, które powodują, że pojęcie oraz istota tożsamości [59] stają się płynne. Sytuację taką dostrzec można także na Ukrainie. Występuje tu wiele konkurujących z sobą wizji rozumienia tych zagadnień. Jedną z nich to wizja *kosmopolityczna*, czyli prozachodnia orientacja tożsamości ukraińskiej. Drugą jest tzw. tożsamość *sowieckiej* Ukrainy, która pozostaje otwarta na określoną zmianę, ale zachowuje silną więź kulturową z Rosją. Trzecia zaś – to nowa wizja *dawnej ukraińskiej tożsamości*, oparta na głęboko zakorzenionych w tradycjach ukraińskich (lokalnych i narodowych) wartościach, które często zbiegają się z bardziej powszechnymi, takimi jak demokracja, choć o współczesnym kierunku rozwoju, ale już bez rosyjskiego udziału. Te trzy tożsamości, występując równolegle, są jednocześnie odrębne, niemniej krzyżują się ze sobą¹⁰ [56, s. 18–22; 54, s. 6; 27, s. 216–228; 35].

Ukształtowanie się tożsamości narodowej Ukraińców ma głębokie implikacje dla demokracji. Niektórzy obserwatorzy mediów na Ukrainie skupili się tylko na cenzurze, ale obecne są również opinie i poglądy dotyczące polityki i mediów, które dostrzegają znaczenie komunikacji zapośredniczonej w tym procesie. Dokonujące się zmiany w polityce, a także w sferze tożsamości na Ukrainie zbliżają ten kraj w coraz szerszym zakresie do standardów świata demokratycznego [20].

We współczesnych systemach politycznych, o ugruntowanej demokracji, pojawił się nowy trend w funkcjonowaniu mediów. Media zmieniają symboliczne ramy i przekształcają obywateli w odbiorców/konsumentów [40; 28, s. 65–78]. Podejście takie stało się również normą na Ukrainie, gdzie politycy docierają do społeczeństwa bezpośrednio przez media społecznościowe, wykorzystując ikony i symbole kulturowe do kreowania swych publicznych wizerunków. Sytuacja taka wzmacnia egoizm i partykularyzm określonych środowisk, sprowadzając wiele kwestii do wymiaru rynkowego. W konsekwencji prowadzi to do swoistej bierności publicznej, osłabiającej tożsamość oraz podmiotowość, tak istotne w kształtowaniu sfery publicznej oraz przestrzeni medialnej.

Po rozpadzie ZSRR zniknęła sowiecka kategoria tożsamości. Ukraińcy musieli ponownie określić się, kim są, w jakiego rodzaju społeczeństwie chcą żyć i jakiej chcą interakcji ze światem. Francuski teoretyk Pierre Bourdieu [7; 8] zasugerował, że jeśli elementy tożsamości zbiorowej zostaną przekształcone, podobnie jak w przypadku Ukrainy, to proces ten obejmie wtedy połączenie zmian struktury instytucjonalnej, interakcji społecznej i podmiotowości jednostki [7; 8]. Większość dyskusji na temat ukraińskiej tożsamości nie uwzględnia tych kwestii i skupia się na podziale regionalnym, historycznym, problemach językowych związanych z

10. „Mykola Ryabchuk suggested two Ukrainian identities; Iaroslav Hrytsak suggested 22; Andriy Kulykov suggested three”.

transformacją postkomunistyczną, ze stosunkami ukraińsko-rosyjskimi i tym, czy Ukraina wybierze opcję prorosyjską czy raczej zachodnią [9, s. 813–833; 24, s. 483–500; 34, s. 627–648; 55, s. 439–446].

Często badacze nie doceniają faktu, że Ukraina od ponad dwudziestu lat jest częścią wspólnoty globalnej, a poprzez media została zaangażowana w rozwój międzykulturowy. Ukraińskie społeczeństwo i jego tożsamość zmieniają się nie tylko poprzez procesy polityczne, ale również przez to, że stało się ono częścią globalnej wioski McLuhana [38, s. 330]. Todd Gitlin [18, s. 168–175] słusznie zauważył globalny trend, w którym sfera publiczna Habermasa [29, s. 69–86] rozbiła się na sfery publiczną i medialną, te zaś stały się publiczną areną, na której różne pozycje ideologiczne konfrontują się ze sobą. Właśnie to dzieje się teraz na Ukrainie.

Niedawne badania, przeprowadzone przez Harvarda Pippa Norrisa i Ronalda Ingleharta [44], pokazują, że wpływ globalnej konwergencji kulturowej ma charakter mieszany. Niektóre kraje przyjmują model globalny, inne odrzucają obce idee [2; s. 48; 14], a jeszcze inne łączą aspekty importowanej kultury z własną i produkują hybrydę [33]. Na Ukrainie zmiany transkulturowe są bardziej złożone niż zwykła globalna dynamika, ponieważ poza globalizacją tak młody kraj pozostaje dotknięty dziedzictwem dominacji kulturowej Rosji Sowieckiej¹¹ [57, s. 1367–1386]. W wyniku tego powstaje trójkąt: wzorce kulturowe wewnętrzne i zewnętrzne biorą udział w przekształcaniach kulturowych, które wpływają na politykę. Media periodyczne i przede wszystkim telewizja jak na razie pozostają w centrum tego procesu.

Dla tych procesów jednak znaczenie ma również konwergencja mediów. Wyraźnie pokazały to wydarzenia z lat 2013–2014. Transmisje telewizyjne w Internecie i social media stały się ważnymi źródłami informacji, nie tylko dla mediów światowych, ale i dla użytkowników sieci.

Telewizja jako segment przestrzeni medialnej Ukrainy

Telewizja odgrywa główną rolę w przekazywaniu informacji obywatelom na Ukrainie. Według badań sondażowych, przeprowadzonych w marcu 2016 r. w Kijowie przez Gorshenin Institute [75], 82% Ukraińców korzysta głównie z telewizji, aby uzyskać informacje o bieżących sprawach [39].

W najnowszej historii Ukrainy telewizja odegrała ważną rolę w procesach zmian. Po ucieczce prezydenta Wiktora Janukowycza z Ukrainy, w dniu 21 lutego 2014 r., medialne korporacje zaczęły domagać się ogólnoukraińskiego zjednoczenia. Wszystkie główne stacje telewizyjne dodały to samo logo na swoich ekranach: ukraińska flaga i słowa „United Ukraine” w językach rosyjskim i ukraińskim.

Rozwój telewizji ukraińskiej przedstawia się jako proces bardzo nierównomierny, zwłaszcza jeśli porównamy telewizję w regionach i ogólnokrajową bądź media prywatne i publiczne (rządowe). Sytuacja taka wyrasta jeszcze z czasów radzieckich, kiedy telewizja centralna (moskiewska) narzucała główny program w systemie mediów – emitowany w całym ZSRR. Republikańska (ukraińska) telewizja natomiast była znacznie słabiej finansowana, a przez to mniej interesująca, bo uboga repertuarowo. Miała opinię telewizji gorszej w porównaniu z telewizjami moskiewskimi.

Ukraina uwalniała się z tej sytuacji przez dłuższy czas, stopniowo zastępując przejęty od Rosji kontent własnymi kanałami. Wyzwaniem była ukraińzacja treści rozrywkowych. Pierwsze tego typu zadanie znakomicie wykonał kanał „1+1” w połowie 1990 r.

Podstawowych zmian w ukraińskiej telewizji jako samowystarczalnego produktu dokonały kanały prywatne, finansowane przez małą grupę oligarchów: Wiktora Pinczuka, Rinata Achmetowa, Ihora Kołomyjskiego, Petra Poroszenki.

Telewizja państwowa Ukrainy nie była reformowana przez lata. Dopiero po roku 2000, ze względu na ustawę o radiofonii i telewizji publicznej oraz w wyniku wprost tytanicznej pracy szefa Narodowej Teleradiokompanii – Zuraba Alasani – zaczęła poprawiać się treść mediów. Odtąd telewizję zaczęto oficjalnie uznawać za publiczną.

W segmencie telewizyjnym w przestani medialnej Ukrainy dominują prywatne stacje. Są własnością czterech czołowych grup multimedialnych (DF Group, 1+1 Media, StarLightMedia i SCM), które należą do oligarchów. Stacja telewizyjna Inter należy do Dmytra Firtasza i Serhija Lyovochkina; stacja telewizyjna 1+1 należy do Ihora Kołomyjskiego; STB, ICTV i Novy Kanal są własnością Wiktora Pinczuka, a Ukraina – Rinata Achmetowa. Jednakże struktury własnościowe pozostają nieprzejrzyste, a ogólnodostępna informacja na ten temat nie zawiera pełniejszych wyjaśnień.

Najbardziej popularnymi kanałami są: Inter, Ukraina, 1+1, STB, ICTV i Novy Kanal, które mają wyraźną przewagę pod względem oglądalności [80]. Następnie istnieje około trzydziestu krajowych kanałów, które różnią się znacząco pod względem zasięgu społecznego, w tym kilka specjalnych kanałów według zainteresowań (np. muzyczne, filmowe). Od 2014 r. prowadzone jest monitorowanie oglądalności kanałów telewizyjnych. Pomiarów dokonuje międzynarodowy koncern Nielsen, oddział ukraiński [80].

Fakt, że media są głównie własnością oligarchów, ma określone konsekwencje, również negatywne. Właściciele tych mediów bowiem wykazują niewielkie zainteresowanie rozwojem rynku w przestrzeni medialnej.

11. „Russia is also influenced by globalization”.

Prowadzą działalność przede wszystkim jako przedsiębiorcy. Z tego powodu „problemy dziennikarskie pozostają takie same jak wcześniej” – mówi Kyrylo Lukerenko, redaktor naczelny radia w Hromadskie [16]. Z jednej strony oligarchowie potrzebują swoich mediów jako części systemu władzy, z drugiej zaś media te nie mogą przetrwać bez oligarchów, co powoduje, że interesy lobbystyczne i zyski z reklam idą ze sobą w parze.

Najczęściej oglądane kanały, grudzień 2016 r. Udział odbiorców (wiek 4+, cała Ukraina) [86]			
Pozycja	Kanał	Media Grupa	Całkowita oglądalność (%)
1	Inter	Inter Media Group	11,45%
2	1+1	1+1 Media	10,86%
3	Channel Ukraine	Media Group Ukraine	10,82%
4	STB	StarLightMedia	7,82%
5	ICTV	StarLightMedia	7,29%
6	Novyi Kanał (New channel)	StarLightMedia	5,32%
7	NTN	Inter Media Group	4,80%
8	TET	1+1 Media	3,32%
9	PLUSPLUS	1+1 Media	2,62%
10	2+2	1+1 Media	2,40%

Źródło: Top-channels TB. ТВ панель Україна. Retrieved 12 March 2015.

№	Najczęściej oglądane kanały, wrzesień 2017 r. Wiek odbiorców 18–54; miasta powyżej 50 tys. mieszkańców		
	Kanał	rat%	shr%
1	Channel Ukraine	1,25	10,09
2	STB	1,23	9,92
3	1+1	1,21	9,77
4	ICTV	1,06	8,55
5	Inter	0,84	6,72
6	New channel	0,80	6,40
7	NTN	0,44	3,51
8	TET	0,39	3,11
9	K1	0,32	2,54
10	2+2	0,31	2,45

Źródło: Top-channels TB. ТВ панель Україна. Retrieved 12 March 2015.

Główni właściciele mediów na Ukrainie*		
Właściciele**	Kanały telewizyjne	Gazety, czasopisma, inne***
<p>Najbogatszy człowiek na Ukrainie Lider tzw. klanu donieckiego, właściciel klubu piłkarskiego „Szachtar Donieck”, aktywów w Mediach, Nieruchomościach, Energetyce, Transporcie, Gospodarce itd. 11,2 mld dolarów</p>	<p>Rinat Achmetow TRK Ukraina Futbol Futbol+</p>	<p>„Siegodnia” „Salon Dona i Basa” „Donieckije Nowosti” „Priazowskij Raboczij” Укртелеком – największy w kraju operator stacjonarny, zapewnia wszystkie rodzaje usług telekomunikacyj</p>

Drugi najbogatszy człowiek na Ukrainie Zięć Leonida Kuczmy (biznesmen w branży metalurgii, bankowej, medialnej) 3,8 mld dolarów	Wiktor Pinczuk	Nowyj ISTV STB M1 M2	Fakty i Komentarze Dzieło Inwest Gazieta
Trzeci najbogatszy człowiek na Ukrainie Przewodniczący Dniepropetrowskiej Obwodowej Administracji Państwowej Ukrainy Właściciel klubu piłkarskiego FK Dnipro, kontroluje 20–30% światowego rynku żelazostopów 3,3 mld dolarów	Ihor Kołomyjski	1+1 2+2 TET 1+1 International	Profil Izwiestia w Ukrainie UNIAN (agencja prasowa) Gazieta po-kijewski
Szef Służby Bezpieczeństwa Ukrainy Minister finansów oraz pierwszy wicepremier Ukrainy	Walerij Choroszkowski	Inter K1 K2 NTN MTV Ukraina	
Prezydent Ukrainy Ósmy najbogatszy człowiek Ukrainy Właściciel cukierniczej korporacji Roshen, kilku zakładów samochodowych i autobusowych itp. 750 mln dolarów	Petro Poroszenko	Kanał 5	Korrespondent

Źródło: Facing reality after the Euromaidan: RSF presents a new report on Ukraine, Reporters Without Borders⁴⁶

*. Na podstawie rankingu tygodnika Forbes, <http://www.newsru.ua/ukraine/10apr2012/forbesua.html> (dostęp: 6 XII 2017).

***. Zob. www.forbes.com (dostęp: 6 XII 2017).*

****. Zob. <http://www.telekritika.ua/news/2012-02-28/69956> (dostęp: 6 XII 2017).*

Stacja telewizyjna Kołomyjskiego 1+1 cieszy się największymi sukcesami wśród kanałów ogólnokrajowych. Dzięki temu 1+1 jest atrakcyjnym pracodawcą dla dziennikarzy. Dobrze płaci i tworzy nowoczesny program nadawczy. W przeciwieństwie do innych firm medialnych na Ukrainie 1+1 może sobie pozwolić na własnych korespondentów telewizyjnych w Warszawie, Berlinie i Waszyngtonie. Taka sytuacja otwiera ukraińskim mediom szerokie możliwości rozwoju.

Kryzys mediów drukowanych w ukraińskiej przestrzeni medialnej

Tradycyjne wydania gazet stanowią coraz mniejszy segment w ukraińskiej przestrzeni medialnej. Znikają z codziennej lektury Ukraińców, a w Kijowie już prawie nie ma kiosków z gazetami w centrum miasta. Według badania przeprowadzonego w marcu 2016 r. przez Instytut Gorsenińskiego, tylko 12,5% obywateli Ukrainy nadal czyta gazety, aby śledzić bieżące sprawy.

Wynika to również z faktu, że na Ukrainie nie funkcjonuje dobrze rynek reklamy, a z powodu trwającego kryzysu gospodarczego ludzie nie mają pieniędzy na zakup gazet. Media internetowe są głównymi beneficjentami kryzysu w prasie. Niektóre regionalne czasopisma zyskują coraz większy sukces dzięki swym wersjom internetowym.

„«Westi» jest jedyną gazetą sukcesu” – mówi dyrektor generalny Pierwszego Kanału (Pierwszy Kanał – UA: Перший [84] – ogólnokrajowy kanał telewizyjny na Ukrainie. Jest to jedyny ukraiński kanał telewizyjny, obejmujący ponad 97% terytorium Ukrainy). Jak twierdzi szef Narodowej Teleradiokompanii, Zurab Alasania: „Ludzie biorą wszystko, co mogą dostać za darmo” [16]. Ta tabloidalna gazeta pojawiła się po raz pierwszy podczas protestów Euromajdanu w Kijowie i była bezpłatnie rozprowadzana w stacjach metra. To, jak

„Westi” były finansowane, pozostaje niewyjaśnione. Gazetę tę wydawano w sposób bardzo profesjonalny, ale – zdaniem dziennikarzy – jej charakterystyczną cechą stała się tendencja do korzystania z anonimowych źródeł i rozpowszechniania rażących populistycznych półprawd. Czołowy w tamtych latach tabloid „Fakty i komentarz” miał przed tym wydarzeniem nakład ponad 1 mln egzemplarzy, ale – jak obliczają eksperci medialni – liczba ta zmniejszyła się do 150 tys. egzemplarzy¹².

Od roku 2014 gazety i czasopisma, takie jak „Kommersant” i „Kapital”, albo całkowicie zniknęły z rynku, albo – jak „Ukrainska Prawda” – zaprzestały wydań drukowanych, a teraz pojawiają się tylko w Internecie. Rosyjskojęzyczne czasopismo „Segodnya”, które kiedyś było jednym z najpopularniejszych w kraju i miało nakład obejmujący kilkaset tysięcy egzemplarzy, obecnie straciło na popularności i jest wydawane w liczbie nieprzekraczającej 100 tys. egzemplarzy¹³.

Prognozy na rynku mediów drukowanych są dalekie od optymizmu. Grupy medialne reagują na kryzys, ograniczając treści dziennikarskie w swoich periodykach. Zmniejszają też inwestycje w pozyskiwanie informacji, co w konsekwencji prowadzi do obniżenia jakości przekazów tych mediów.

Kolejny problem stanowi prowadzony przez państwo kolportaż prasy za pośrednictwem usługi pocztowej, który jest zbyt powolny, aby nadać za aktualnością przekazów medialnych. Jeśli bowiem np. w sobotę pojawi się aktualne wydanie periodyku w Kijowie, to czytelnik we Lwowie nie otrzyma go aż do wtorku następnego tygodnia. „Ukrpoczta”, jako monopolista w tej dziedzinie, stara się w skali kraju podnieść poziom jakości swoich usług, co jednak bezpośrednio wiąże się ze wzrostem ceny za oferowane usługi. W 2007 r. ich cena wzrosła o 70%, w 2008 r. – przy wsparciu prezydenta Ukrainy – Unia ograniczyła wzrost cen o 27%. Natomiast od 1 stycznia 2010 r. cena ponownie wzrosła o 28% [22, s. 128]. Jest to kolejny powód, dlaczego media internetowe zyskują na znaczeniu.

Dewaluacja ukraińskiej waluty i wzrost kursu dolara miały również dramatyczne konsekwencje dla wydawców gazet. Ponieważ na Ukrainie nie ma ani jednej fabryki papieru, która produkuje papier wysokiej jakości potrzebny do druku, wszyscy wydawcy muszą importować papier z Rosji lub z Polski, co podnosi koszt druku. Na żądanie firm medialnych przywóz papieru został wykluczony z listy sankcji w celu uniknięcia całkowitego zniszczenia rynku gazet.

Trudna sytuacja gospodarcza oznacza, że wydawnictwa nie mają pieniędzy na inwestowanie w opracowanie stron internetowych czasopism, które mogą być obecnie prowadzone przez kilku pracowników. Na Ukrainie nie ma czegoś takiego, jak wynagrodzenie za treści online. Czasopisma online dostępne są bezpłatnie, inaczej nie byłyby czytane. Dla tych, którzy wolą przyswajać sobie informacje za pomocą smartfonów, tabletów i laptopów, dostępna jest online subskrypcja niektórych gazet [47].

Pomimo tych złożonych warunków obserwuje się na Ukrainie kilka udanych przedsięwzięć wydawniczych. Na rynku medialnym znaleźć można wydawnictwa, które z powodzeniem funkcjonują w segmencie prasy drukowanej. Gennadij Chabanow jest założycielem i właścicielem holdingu Center Media w Odessie, który wydaje dwie gazety – „Pensioner” i „Odesskaya Zhizn”, a także prowadzi dwie strony internetowe. Przedsiębiorstwo to należy do małej grupy niezależnych wydawców na Ukrainie. Dziesięć lat temu właściciel holdingu Center Media wpadł na pomysł uruchomienia gazety dla emerytów. Zauważył on, że większość czytających tradycyjne wydania prasy na Ukrainie to osoby powyżej czterdziestego roku życia. Zaobserwował również, że fala zwolnień dotyczyła wielu osób, które przeszły na emeryturę i miały problemy ze zrozumieniem złożonych zasad oraz uregulowań systemu emerytalnego Ukrainy, co wskazało na potrzebę przekazywania informacji na ten temat. Dzisiejsza gazeta jest popularna i ma nakład 50 tys. egzemplarzy. Innym kluczem do jego sukcesu jest to, że dziennikarze objaśniają złożony język ekspertów i podają prostą treść, którą czytelnicy mogą zrozumieć.

Online Media i Social Media Ukrainy

Istnieje wskaźnik „penetracji Internetu”, który pokazuje procentową liczbę użytkowników w odniesieniu do tysiąca osób. W 2006 r. na Ukrainie było ich nieco powyżej 9%, a w roku 2007 – prawie 14%, natomiast we wrześniu 2013 r. z Internetu korzystało 49,8% dorosłych Ukraińców¹⁴. Tempo wzrostu liczby jego użytkowników jest bardzo wysokie.

Według międzynarodowej firmy badawczo-technologicznej w 2015 r. ponad 20 mln Ukraińców posługiwało się Internetem w celu komunikowania się z przyjaciółmi, a także w poszukiwaniu informacji lub rozrywki. Eksperci medialni oceniają, że media internetowe jako główne źródła informacji w społeczeństwie od dawna plasują się wyżej niż radio i prasa drukowana. Gorshenin Instytut poinformował w marcu 2016 r., że 29,9% mieszkańców Ukrainy, aby uzyskać niezbędne informacje, korzysta głównie z ukraińskich serwisów

12. Газета „Факты и комментарии” скорочує третину колективу та може зменшити періодичність, w: Telekritika, <http://ua.telekritika.ua/rinok/2015-03-02/104417> (dostęp: 20 XI 2017).

13. Ibidem.

14. Dzerkalo tygodnia. Ukraina. „Penetracja Internetu na Ukrainie już jest ponad 50%” (Проникнення інтернету в Україні досягло 50%, „Дзеркало тижня. Україна”), http://dt.ua/TECHNOLOGIES/proniknennya-internetu-v-ukrayini-dosyaglo-50-130852_.html (dostęp: 20 IX 2016).

internetowych. W porównaniu z innymi krajami dostęp do Internetu na Ukrainie jest tani, a produkty online mediów są bezpłatne.

W Europie Zachodniej liczba korzystających z Internetu, którzy mieszkają w miastach i na wsiach, jest prawie proporcjonalna. Na Ukrainie tylko 10% użytkowników Internetu mieszka na terenach wiejskich. Wprawdzie obecnie na wsi komputer z Internetem nie stanowi już nowości, ale nadal występują miejsca, gdzie jedynie niewielka liczba szkół podłączona jest do sieci [62].

Można jednak dostrzec pozytywne zmiany w zmniejszaniu się dysproporcji wśród korzystających z Internetu.

Potwierdzają to następujące dane [45]:

– w 2009 r. liczba internautów wzrosła o 37%; proces ten przebiegał najszybciej w małych miastach oraz wśród osób w wieku średnim;

– od lutego 2012 r. do września 2013 r. liczba użytkowników Internetu zwiększyła się o 16%, co jest wartością nieznacznie niższą od notowanego skoku liczby użytkowników, wynoszącego 34%, który nastąpił w okresie od marca 2011 r. do lutego 2012 r.

Na pierwsze miejsce w komunikacji społecznej wysunęły się usługi komunikacji internetowej, stanowiąc potencjał dalszego rozwoju. „Mimo że kryzys spowolnił wzrost kupna komputerów domowych, rozwój mobilnego Internetu stopniowo pokrywa zapotrzebowanie w małych miasteczkach, co zapewnia szybki wzrost liczby osób korzystających z Internetu” – skomentował to zjawisko dyrektor GfK Ukraine, G. Wyszliński [2, s. 132].

Najszybciej liczba regularnych użytkowników Internetu wzrosła w grupach wiekowych 30–39 lat oraz 40–49 lat, w których to przedziałach zwiększyła się odpowiednio o 62% i 63%. W czwartym kwartale 2009 r. 57% obywateli w wieku 16–19 lat korzystało z Internetu co najmniej raz na cztery tygodnie, podczas gdy wśród mieszkańców w wieku przekraczającym ponad 50 lat mniej niż 5% osób korzysta z Internetu regularnie [45].

Wzrost liczby regularnych użytkowników sieci Internet najszybciej nastąpił w małych miastach, przy czym w miastach o populacji 50 tys. osób liczba internautów zwiększyła się o 60%, natomiast w miastach o populacji 50–100 tys. osób – o 63%.

Gwałtowny wzrost wykorzystania Internetu w grupie wiekowej 30–49 lat doprowadził do zwiększenia popularnych serwisów informacyjnych i gazet, w tym również regionalnych, z których korzystało 24–29% użytkowników (w grupie wiekowej 30–49 lat odsetek użytkowników takich serwisów wynosi blisko 40%) [45].

Po upadku reżimu Janukowycza ograniczenie swobody dostępu do Internetu zanika. Obywatele mają bezpłatny dostęp do mediów online. Trzeba jednak zaznaczyć, że sytuacja się zmienia – na mocy dekretu prezydenta Poroszenki z 16 maja 2017 r. został zablokowany dostęp do portali internetowych „Jandeks” i „WKontakie” [90].

Znaczenie mediów internetowych wydatnie wzrosło w ostatnich latach. Główną zaletą takiego stanu rzeczy jest fakt, że są one zawsze dostępne, koncentrują się na aktualnościach i dostarczają bezpłatnych informacji. Strony internetowe wielu gazet od dawna odnoszą większy sukces niż oryginalny produkt, np. niektóre strony internetowe, takie jak Ukraińska Prawda, ma setki tysięcy kliknięć dziennie. Analiza „Ukraińskiego Krajobrazu Mediów 2015”, przeprowadzona przez Kijowskie Biuro niemieckiej Fundacji im. Konrada Adenauera, wykazała, że siedem nowych witryn informacyjnych miało łącznie ponad 20 mln użytkowników miesięcznie. Są to: Espresso TV (6,4 mln), Nowoje Wremya (5 mln), Inforesist.org (3,5 mln), Hromadske TV (3 mln), Apostrophe (2 mln), 4 Vlada (0,8 mln) i Insider (0,5 mln)¹⁵.

Pomimo tej tendencji osoby, które pracują dla mediów internetowych, nadal nie są uznawane przez prawo ukraińskie za dziennikarzy.

Od 2015 r. wzrosła tendencja do mobilnego korzystania z Internetu. Według wspomnianej wcześniej firmy badawczej Gemius ponad 5 mln użytkowników na Ukrainie ma dostęp do Internetu za pośrednictwem telefonów komórkowych lub smartfonów.

Najczęściej odwiedzane witryny internetowe na Ukrainie (2011 r.)****	
Według Alexa.com	Według InMind
Google.com.ua	Google
vKontatke.ru	Mail.ru
Google.com	vKontakte
Mail.ru	Yandex
YouTube.com	YouTube

15. Український Медіаландшафт – 2015, Представництво в Україні, Фонд Конрада Аденауера, <http://www.kas.de/ukraine/ukr/events/66540/> (dostęp: 2 XI 2017).

Yandex.ua	Wikipedia.org
-----------	---------------

Źródło: Alexa, Top Sites in Ukraine <https://www.alexa.com>, (dostęp 26.11.2018).

*****. Najczęściej odwiedzane witryny internetowe na Ukrainie, <https://www.alexa.com/topsites/countries/UA> (dostęp: 5 X 2017).*

Grupa Factum Holding¹⁶ w comiesięcznych raportach z badań odbioru witryn internetowych prezentuje wyniki wskazujące, które z nich są najczęściej wykorzystywane przez większość Ukraińców. Według tych wyników po raz pierwszy Facebook znajduje się na trzecim miejscu z wynikiem odwiedzin 46%. Rosyjskie strony VKontakte, Odnoklassniki, Mail.ru i Yandex utraciły sporą liczbę swoich użytkowników. Od maja 2017 r. sytuacja ta jest związana z decyzją P. Poroszenki o zakazie korzystania z VKontakte i Yandex [91].

Co istotne, po raz pierwszy w historii badań w TOP-5, czyli w najpopularniejszych witrynach używanych przez Ukraińców, nie ma rosyjskich stron internetowych.

Najczęściej odwiedzane witryny internetowe na Ukrainie (2017 r.) [91]	
Według Factum Group	
Google.com	71%
YouTube.com	62%
Facebook.com	46%
Privatbank.ua	42%
Olx.ua	41%
Yandex	39%
Rozetka.ua	38%
Vk.com	36%
Wikipedia.org	33%

Źródło: Alexa, Top Sites in Ukraine <https://www.alexa.com>⁵⁹.

Co ciekawe, amerykańskie firmy Facebook i Google notują więcej użytkowników na Ukrainie niż rosyjska wyszukiwarka Yandex lub rosyjskie społeczne platformy medialne Vkontakte i Odnoklassniki. Eksperci medialni wskazują jednak na różnice regionalne. W Kijowie i na zachodniej Ukrainie Facebook wykazuje więcej użytkowników, natomiast na wschodzie i południu Ukrainy Vkontakte pozostaje popularniejszy niż Facebook¹⁷.

Podsumowanie

„Najważniejszą zmianą jest to, że strach zniknął. Niebezpiecznie było pozostawać niezależnym dziennikarzem na Ukrainie. Wtedy dla nas było wyzwaniem stworzenie takich warunków, aby społeczeństwo mogło nam ufać. Z biegiem czasu dziennikarze stają się źródłem informacji, gwarancją wolnego, demokratycznego społeczeństwa” [94].

(Oleksandrem Tkachenko, CEO 1+1 Mee dia Group)

„Co się zmieniło? – spytał młody dziennikarz, kiedy robił ze mną wywiad w stolicy Ukrainy latem 2016 roku, siedząc w pięknie odnowionym budynku, w którym mieści się prywatne studio telewizyjne, cegła ekspozycyjna, klimatyzacja, szybkie Wi-Fi. Poprosił mnie, abym wyłączyła telefon komórkowy, zanim zacznie się transmisja. – Rozejrzyj się – odpowiedziałam. Nic z tego nie istniało 25 lat temu” [94].

(Marta Dyczok, Profesor Wydziałów Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu Zachodniego Ontario. Badacz mediów, migracji i historii)

Od ponad 25 lat Ukraina jest częścią światowej społeczności, co dzieje się za pośrednictwem środków masowego przekazu, zaangażowanych w międzynarodowe sfery kulturowe. Pod wieloma względami przestrzeń medialna Ukrainy staje się coraz bardziej podobna do tych, które istnieją w Europie i Ameryce Północnej.

Telewizja i Internet wprowadzają do domów ukraińskich odbiorców europejską i światową myśl. Czynią to już od ponad dwudziestu lat, a to pociąga za sobą przemianę wartości – od narastającego konsumpcjonizmu do zmiany poglądów politycznych na temat indywidualizmu i kolektywizmu. Ukraińcy przyjęli nie tylko nową technologię, ale także zmiany dotyczące stylu życia, lecz te innowacje już nie pochodzą z Rosji, ale raczej z Zachodu.

16. Найпопулярніші сайти в Україні: рейтинг за червень 2017 року, <http://www.kozakorium.com/naypopulyarnishi-sayty-v-ukrayini-reytingh-za-cherven-2017-roku/5/> (dostęp: 5 X 2017).

17. Найпопулярніші сайти в Україні: рейтинг за червень 2017 року, <http://www.kozakorium.com/naypopulyarnishi-sayty-v-ukrayini-reytingh-za-cherven-2017-roku/5/> (dostęp: 5 X 2017).

Ukraina nadal walczy o określenie tożsamości, a globalne trendy medialne mają duży wpływ na ten proces. Choć sfera władzy wiele uwagi poświęciła politycznej cenzurze, której działania kraj ten doświadczył podczas różnych faz swojej niepodległości, to jednak został przeoczony jeden ważny fakt, a mianowicie to, że właściciele mediów zaczynają się bardziej interesować pozapolitycznymi zyskami z rynku medialnego.

Ukraińscy odbiorcy wykazują szerokie zainteresowania medialne, ale pod wieloma względami są one podobne do preferencji odbiorców globalnych. Częściej stawiają rozrywkę ponad informacjami, są otwarci na nowe pomysły, a formaty mediów zachodnich (globalnych) stale zyskują popularność. W połowie lat dziewięćdziesiątych XX stulecia INTER TV odniosła sukces poprzez nadawanie głównie rosyjsko-radzieckiej treści multimedialnej, zaś w piętnaście lat później przyjęła wiele formatów zachodnich¹⁸.

Media pokazują, że istnieje wiele konkurencyjnych wizji ukraińskiej tożsamości. Niektóre części społeczeństwa ukraińskiego konsekwentnie wykazują zainteresowanie i pragnienie zdefiniowania siebie jako części większej, kosmopolitycznej, globalnej wspólnoty, inni czują się bardziej komfortowo w rosyjskiej przestrzeni kulturowej, a jeszcze inni wciąż poszukują wyjątkowej tożsamości Ukrainy. Istnieją różne interpretacje tego zjawiska społecznego. Jedna z nich mówi, że Ukraina nie rozwinęła silnej idei narodu politycznego, wokół której społeczeństwo by się zjednoczyło. Pogląd ten nadal jest popularny na Ukrainie. Innym jest to, że ukraińskie społeczeństwo jest zróżnicowane, że państwo nie zachowywało się hegemonicznie i nie narzuciło wizji z góry, a reprezentacje mediów wykazują wysoki stopień tolerancji wobec alternatywnych poglądów. Trzeba dodać także i to, że kształtujące się na Ukrainie trendy są zgodne z trendami globalnymi, gdzie tożsamości zmieniają się w wyniku konwergencji kulturowej i medialnej.

Dzisiejsza przestrzeń medialna Ukrainy stopniowo upodabnia się do przestrzeni medialnych krajów o ukształtowanych demokracjach. Tworzy ją wiele mediów zróżnicowanych, głównie prywatnych, powiązanych z globalnymi sieciami. W 2014 r. kształtowało ją ponad 1500 (dokładnie 1563 licencje na emisję) stacji radiowych [61] i telewizyjnych¹⁹, przy czym większość z nich to podmioty prywatne.

Z roku na rok zwiększa się dostępność do Internetu. Wydawnictwa i grupy medialne, biorąc przykład z krajów Europy Zachodniej, nie tylko doskonalą media technologicznie, ale też polepszają warunki pracy i płacy, stając się atrakcyjnymi pracodawcami. Daje to szansę na zatrudnienie coraz bardziej wykwalifikowanego personelu dziennikarskiego, co stwarza warunki do doskonalenia i tworzenia produktu medialnego o wyższej jakości.

Po uzyskaniu niepodległości przestrzeń medialna Ukrainy uległa znacznej zmianie. Najważniejsze jest to, że pomimo wielu przeszkód i niedoskonałości udało się przekształcić obszar oddziaływania propagandy sowieckiej w przestrzeń periodycznej komunikacji medialnej Ukrainy – jako przestrzeń suwerennego państwa i kształtującego się narodu politycznego. Jest to proces, który trwa i będzie trwał, choćby przez fakt transformacji samych mediów, a zwłaszcza ich konwergencji. Cyberprzestrzeń wyzwala nowe procesy w komunikacji zapośredniczonej. Jest dużym wyzwaniem dla instytucji medialnych Ukrainy, ale przede wszystkim dla politycznego narodu ukraińskiego, budującego swoją podmiotowość w globalnej przestrzeni medialnej.

1. According to Pew, as of August 2012, 69% of US online adults use social networking sites, <http://pewinternet.org/Commentary/2012/March/Pew-Internet-Social-Networking-full-detail.aspx> (dostęp: 20 IX 2016).

2. Barber B.R., *Jihad vs McWorld*, Ballantine Books, New York 2001.

3. Bardach J., *Od narodu politycznego do narodu etnicznego w Europie Środkowo- Wschodniej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 35.

4. Bebyk V., Sydorenko O.M., *Zasoby masovoi informatsii postkomunistychnoi Ukraïny*, Mizhrehional’na akademiia upravlinnia personalom, Kyiv 1996.

5. *Власність на ЗМІ і їх приватизація в країнах Центральної і Східної Європи*, 8.04.2013, <http://medialaw.org.ua/analytics/vlasnist-na-zmi-i-yih-privyvatyzatsiya-v-krayinah-tsentralnoyi-i-shidnoyi-yevropy/> (dostęp: 20 IX 2016).

6. Bonowicz W., *Myśli wyszukane ks. Józefa Tischnera*, „Znak”, Kraków 2000.

7. Bourdieu P., *Distinction. A Social Critique of the Judgment of Taste*, transl. by R. Nice, Mass., Harvard University Press, Cambridge 1984.

8. Bourdieu P., *The field of cultural production*, Columbia University Press, New York 1993.

9. Brudny Y., Finkel E., *Why Ukraine Is Not Russia. Hegemonic National Identity and Democracy in Russia and Ukraine*, „East European Politics & Societies” 2011/25, nr 4 (November).

10. Солженицын А., *Из-под глыб: Рукописи, документы, фотографии: К 95-летию со дня рождения*, Москва, Русский путь, 2013.

11. *Суспільнотворчий характер ЗМІ в конструванні соціального простору*, 8.04.2013. <http://www.viche.info/journal/3613/> (dostęp: 20 IX 2016).

12. Dyczok M., *Ukraine’s Media after 25 Years of Independence*, <http://www.e-ir.info/2016/08/24/ukraines-media-after-25-years-of-independence/> (dostęp: 14 IX 2017).

13. Eberhardt P., *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.*, PWN, Warszawa 1996.

14. *Electronic Empires. Global Media and Local Resistance*, ed. D.K. Thussu, Arnold, London–New York 1998.

18. Ekaterina Shapoval, „INTER: Vtoroe prishestvie”, Forbes Ukraine, 7 August 2013, <http://forbes.ua/magazine/forbes/1355859-inter-vtoroe-prishestvie> (dostęp: 11 XI 2017).

19. Telewizja na Ukrainie, Telewizja prywatna, https://pl.wikipedia.org/wiki/Telewizja_na_Ukrainie (dostęp: 16 XI 2017).

15. Encyklopedia.pwn.pl, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/glasnost;3905991.html> (dostęp: 8 IX 2017).
16. *Facing reality after the Euromaidan. RSF presents a new report on Ukraine: Reporters Without Borders* (RSF), <https://rsf.org/en/reports/facing-reality-after-euromaidan-rsf-presents-new-report-ukraine> (dostęp: 4 X 2017).
17. Gibbs J., *Gorbachev's Glasnost. The Soviet Media in The First Phase Of Perestroika*, A & M University Press, College Station: Texas 1999.
18. Gitlin T., *Public sphere or public sphericules?*, w: *Media, Ritual, and Identity*, eds. T. Liebes & J. Curran, Routledge, London–New York 1998.
19. *Горбачев сознательно пожертвовал страной и властью ради почетной безбедной старости*, www.km.ru (dostęp: 14 IX 2017).
20. Hałuszko K., *Paradoksy ukraińskiej tożsamości i języka – spojrzenie z zewnątrz i od środka*, „Znak”, wrzesień 2014, nr 712, <http://www.miesiecznik.znak.com.pl/7122014kyrylo-haluszkoparadoksy-ukrainskiej-tozsamosci-i-jezyka-spojrzzenie-z-zewnatrz-i-od-srodka/> (dostęp: 20 IX 2016).
21. Халымбаджа И., *Фантастический самиздат*, „Если” 1998, № 9, <http://www.rusf.ru/esli/rubr/publ/es998hal.html> (dostęp: 11 VI 2018).
22. Havrylyuk V., *Media regionalne na Ukrainie. Charakterystyka rozwoju, problemy, perspektywy*, „Rocznik Prasoznawczy” 2016, R. 10.
23. Heller M., *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Wydawnictwo Pomost, Warszawa 1989.
24. Himka J.-P., *The Basic Historical Identity Formations in Ukraine. A Typology*, „Harvard Ukrainian Studies” 2006/28, nr 1–4.
25. *Homo sovieticus* (łac.: człowiek sowiecki/radziecki), https://pl.wikipedia.org/wiki/Homo_sovieticus (dostęp: 14 IX 2017).
26. Hroch M., *Male narody Europy*. Perspektywa historyczna, Wrocław 2003.
27. Hrytsak I., *Strasti za natsjonalizm. Istorychni ese*, Krytyka, Kyiv 2011.
28. Inglehart R., *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton 1977.
29. Jaskułowski K., *Koncepcja sfery publicznej Jürgena Habermasa. Abstract Jürgen Habermas' conception of public sphere*, „Spotkania Europejskie” 2010, nr 3.
30. Kołakowski L., *Główne nurty marksizmu*, t. 3: *Rozkład*, Wydawnictwo „Krağ–Pokolenie”, Warszawa, 1989, s. 867.
31. *Комунальним ЗМІ краще бути залежними від ринку, ніж від влади – перший секретар НСЖУ Сергій Томіленко*, 5.04.2013, <http://procherk.info/news/7-cherkassy/13919-komunalnim-zmi-krasche-buti-zalezhnimi-vid-rinku-nizh-vid-vladi-pershij-sekretar-nszhu-sergij-tomilenko> (dostęp: 20 IX 2016).
32. Красноступ Г., *Правові аспекти надання державної підтримки у сфері телебачення і радіомовлення*, „Інформація і право” 2015, № 3, s. 19–26.
33. Kraidy M.M., *Hybridity, or the cultural logic of globalization*, Temple University Press, Philadelphia 2005.
34. Kulyk V., *Language identity, linguistic diversity and political cleavages. Evidence from Ukraine*, „Nations and Nationalism” 2011, 17, 3 (July).
35. Kulykov A., *Novi 'rus'ki'. Trudnoshchi perekladu*, UkraiNext. <http://issuu.com/ukrainext/docs/ukrainext?e=1368478/2974728> (dostęp: 20 IX 2016).
36. *Leonid Kravchuk, First President of Ukraine*, interviewed by M. Dyczok, Kyiv, 22nd August 2011, w: M. Dyczok, *Ukraine's Media after 25 Years of Independence*, <http://www.e-ir.info/2016/08/24/ukraines-media-after-25-years-of-independence/> (dostęp: 14 IX 2017).
37. Marwan M., Kraidy M.M., *Hybridity, or the cultural logic of globalization*, Temple University Press, Philadelphia 2005.
38. McLuhan M., *Zrozumieć media. Przedłużenia człowieka*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 2004.
39. *Media ownership monitor Ukraine television*, <https://ukraine.mom-rsf.org/en/ukraine/media/tv/> (dostęp: 20 IX 2016).
40. *Mediated Politics. Communication in the Future of Democracy*, eds. L.W. Bennett, R. Entman, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
41. *Michaił Siergiejewicz Gorbaczow* (ros. Михаил Сергеевич Горбачёв), https://pl.wikipedia.org/wiki/Michai%C5%82_Gorbaczow (dostęp: 14 IX 2017).
42. *Most-watched TV shows of 2012 so far – In pictures*, <http://www.digitalspy.ca/british-tv/news/a437899/most-watched-tv-shows-of-2012-so-far-in-pictures.html>, 13 November 2012 (dostęp: 20 IX 2016).
43. *Nielsen Tops of 2012: Television, 11 December 2012*, <http://blog.niel-sen.com/nielsenwire/consumer/nielsen-tops-of-2012-television/> (dostęp: 20 IX 2016).
44. Norris P., Inglehart R., *Cosmopolitan Communications. Cultural Diversity in a Globalized World*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
45. Огляд результатів досліджень: „Місце партнерських ЗМІ в інформаційному просторі регіонів: 2004–2008 рр.”, Київський міжнародний інститут соціології, http://www.nam.org.ua/files/presentation_08.ppt (dostęp: 20 IX 2016).
46. Office of National Statistics (ONS) reported that in 2011 57% of Britons use social media, up from 43% in 2010, <http://www.computerweekly.com/news/2240105511/Office-of-National-Statistics-internet-survey-shows-UK-surge-in-social-network-use> (dostęp: 20 IX 2016).
47. Онлайн передплата на газети та журнали 2018 року (1.11.2017), <https://www.portmone.com.ua/r3/uk/news/2017-11-01> (dostęp: 15 XI 2017).
48. Pearse M., *Why the Rest Hates the West. Understanding the Roots of Global Rage*, InterVarsity Press, Downer Grove Ill. 2004.
49. *Pomarańczowa rewolucja*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomara%C5%84czowa_rewolucja (dostęp: 14 IX 2017).
50. *Представництво в Україні. Фонд Конрада Аденауера*. Український Медіаландшафт – 2015, <http://www.kas.de/ukraine/ukr/events/66540/> (dostęp: 28 XI 2017).
51. *Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації, а також реалізації принципів державної політики в сфері телебачення і радіомовлення*, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1831&skl=9 (dostęp: 6 XII 2017).
52. Проникнення інтернету в Україні досягло 50%: „Дзеркало тижня. Україна”, http://dt.ua/TECHNOLOGIES/proniknennya-internetu-v-ukrayini-dosyaglo-50-130852_.html (dostęp: 20 IX 2016).
53. Putnam R., *Bowling Alone. America's Declining Social Capital*, „Journal of Democracy” 1995, 6:1 (January).
54. Riabchuk M., *Dvi Ukraïny. Real'ni mezhi, virtual'ni viiny*, Krytyka, Kyiv 2003.
55. Riabchuk M., *Ukraine's 'muddling through'. National identity and postcommunist transition*, „Communist and Post-Communist Studies”, vol. 45, nos. 3-4, 2012, p. 439-446.

56. Riabchuk M., *Two Ukraines?*, „East European Reporter” 1992, vol. 5: 4 (July–August).
57. Rulyova N., *Domesticating the Western Format in Russian TV. Subversive Globalisation in the Game Show Pole Chudes (Field of Miracles)*, „Europe-Asia Studies” 2007, Nr 59 (December).
58. *Samizdat (ros. самиздат)*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Wydawnictwo_podziemne, (dostęp 26.07.2018)
59. Shevchuk D., *Problem tożsamości mniejszości narodowych w perspektywie współczesnej filozofii polityki*, <http://eprints.oa.edu.ua/3761/1/Shevchuk.pdf> (dostęp: 19 XI 2017).
60. *Sowietskije ludi*, Moskwa 1974.
61. *Telewizja na Ukrainie*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Telewizja_na_Ukrainie (dostęp: 6 XII 2017).
62. Топбіч В., *Причини недосконалої роботи регіональних журналістів та ЗМІ на прикладі Рівненщини*, <http://www.4vlada.com/article/1855/> (dostęp: 20 IX 2016).
63. Wdowiak P., *Homo postsovieticus lub Homo sovieticus po latach*, Racionalista.pl, <http://www.racionalista.pl/kk.php/s,5100> (dostęp: 11 VI 2018).
64. *What were the Top 10 most-watched shows this season? Washington Post, 23 May 2012*, http://www.washingtonpost.com/blogs/tv-column/post/what-were-the-top-10-most-watched-shows-this-season/2012/05/23/gJQA~NudXIU_blog.html (dostęp: 20 IX 2016).
65. *Закон України „Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні”*, „Голос України” 8 XII 1992.
66. Zinowjew A., *Homo sovieticus*, Wyd. Epub, Polska 1983.
67. Badania rynkowe, informacje i dane na temat tego, co ludzie oglądają, słuchają i kupują – Nielsen, <http://www.nielsen.com/ua/uk.html> (dostęp: 8 IX 2017).
68. Badanie procesów społecznych i politycznych na Ukrainie i na świecie – Gorshenin institute, <http://institute.gorshenin.ua/> (dostęp: 8 IX 2017).
69. Current Digest of Soviet Press 42 (25).
70. Даниэль А., *Истоки и смысл советского Самиздата. Антология самиздата*, http://antology.igrunov.ru/a_daniel.html (dostęp: 11 VI 2018).
71. Definicja „Homo sovieticus”, historia pojęcia, komentarze – Homo sovieticus, https://pl.wikipedia.org/wiki/Homo_sovieticus (dostęp: 8 IX 2017).
72. Definicja „Wydawnictwo podziemne”, historia pojęcia, komentarze – Wydawnictwo podziemne, https://pl.wikipedia.org/wiki/Wydawnictwo_podziemne (dostęp: 8 IX 2017).
73. Eberhardt A., *Revolucja, której nie było. Bilans pięciolecia „pomarańczowej” Ukrainy, 30.11.2009*, Ośrodek Studiów Wschodnich; CBOS, Reakcje na wydarzenia na Ukrainie, komunikat z badań, 2004, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2004/K_191_04.PDF (dostęp: 14 IX 2017).
74. EBU – The European Broadcasting Union – The world’s leading alliance of public service media. <https://www.ebu.ch/home> (dostęp: 8 IX 2017).
75. *Gorshenin Institute*, <http://institute.gorshenin.ua/>, (dostęp 26.07.2018)
76. Kozak M., *Mąż opatrnościowy czy grabarz ZSRR? Początki rządów Michaiła Gorbaczowa*, www.histmag.org (dostęp: 8 IX 2017).
77. *Most-watched TV shows of 2012 so far – In pictures*, <http://www.digitalspy.ca/british-tv/news/a437899/most-watched-tv-shows-of-2012-so-far-in-pictures.html>, 13 November 2012 (dostęp: 8 IX 2017).
78. Najpopularniejsze witryny w Stanach Zjednoczonych, Europie, Ukrainie, <https://www.alexa.com/topsites/countries/UA> (dostęp: 8 IX 2017).
79. Najpopularniejsze strony na Ukrainie: czerwiec 2017, <http://www.kozakorium.com/najpopularyarnishi-sayty-v-ukrayini-reytingh-za-cherven-2017-roku/5/> (dostęp: 8 IX 2017).
80. *Nielsen Tops of 2012: Television, 11 December 2012*, <http://blog.niel-sen.com/nielsenwire/consumer/nielsen-tops-of-2012-television/> (dostęp: 8 IX 2017).
81. O firmach medialnych, biznesie, inwestowaniu, technologii, przedsiębiorczości, przywództwie i stylu życia – Forbes, www.forbes.com (dostęp: 8 IX 2017).
82. O firmach medialnych, biznesie, inwestowaniu, technologii, przedsiębiorczości, przywództwie i stylu życia, o kanale telewizyjnym Inter, <http://forbes.ua/magazine/forbes/1355859-inter-vtoroe-prishestvie> (dostęp: 8 IX 2017).
83. Office of National Statistics, <http://www.computerweekly.com/news/2240105511/Office-of-National-Statistics-internet-survey-shows-UK-surge-in-social-network-use> (dostęp: 8 IX 2017).
84. Перший канал, <http://www.itv.com.ua/live#ua> (dostęp: 8 IX 2017).
85. Telekritika, <http://www.telekritika.ua/news/2012-02-28/69956> (dostęp: 8 IX 2017).
86. Top-channels ТВ. ТВ панель Україна. Retrieved 12 March 2015, <http://tampanel.com.ua/en/rubrics/canals/> (dostęp: 8 IX 2017).
87. *Top rated 2012 broadcasts on the „big six” channels (Top naireitingovykh transliatsii 2012 roku na kanalakh „velykoi shistky”)*, <http://www.telekritika.ua/news/2013-01-09/78047>, 1 January 2013 (dostęp: 8 IX 2017).
88. Tygodnik Forbes, <http://www.newsru.ua/ukraine/10apr2012/forbesua.html> (dostęp: 8 IX 2017).
89. Ukraińskie rozgłośnie radiowe, https://pl.wikipedia.org/wiki/Ukraińskie_rozgłośnie_radiowe (dostęp: 8 IX 2017).
90. Україне заблокують доступ к Яндекс, ВКонтакте и Одноклассникам – указ Порошенко, <https://www.unian.net/politics/1924459-v-ukraine-zablokiruyut-dostup-k-yandeksu-vkontakte-i-odnoklassnikam-ukaz-poroshenko.html> (dostęp: 16 V 2018).
91. Указ Президента України №133/2017 „Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)”, Офіційне інтернет-представництво, Президент України Петро Порошенко, <http://www.president.gov.ua/documents/1332017-21850> (dostęp: 11 VI 2018).
92. *What were the Top 10 most-watched shows this season? Washington Post, 23 May 2012*, http://www.washingtonpost.com/blogs/tv-column/post/what-were-the-top-10-most-watched-shows-this-season/2012/05/23/gJQA~NudXIU_blog.html (dostęp: 8 IX 2017).
93. Wiodący na świecie sojusz mediów publicznych – EBU– The European Broadcasting Union – The world’s leading alliance of public service media, <https://www.ebu.ch/home> (dostęp: 8 IX 2017).
94. Wywiad z Olexsandrem Tkachenko, CEO I+1 Mee dia Group, 17 Sierpnia 2016, Kyiv, Ukraina w „Ukraine’s Media after 25 Years of Independence”, Marta Dyczok, <http://www.e-ir.info/2016/08/24/ukraines-media-after-25-years-of-independence/> (dostęp: 8 IX 2017).

ВПЛИВ МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ 2010 ТА 2015 РОКІВ НА КОНФІГУРАЦІЮ ПАРТІЙНОЇ СТРУКТУРИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Yurii Ostapets. The Impact of 2010 and 2015 Local Elections on the Configuration of Party Structure of the Transcarpathian Region.

The paper under consideration describes the local elections of 2006-2015 in the Transcarpathian region. Their influence on the development of party structure of the region has been revealed as well.

It has been noted that according to the results of local elections of 2006 and 2010, parliamentary mandates were received by the electoral block «Our Ukraine», Yulia Tymoshenko's block, the Socialist Party of Ukraine, the Party of Regions, Lytvyn's People block, «KMKS», the Party of Hungarians of Ukraine, the Democratic Party of Hungarians of Ukraine.

The distribution of party political forces on the eve of local elections and the favorites of the election campaign of 2015 are as follows: political party «Petro Poroshenko's Solidarity Block», political party «People's Front», political party «Unified Center». It has been stressed that the local elections of 2006, 2010, 2015 demonstrated a high result of the Hungarian parties.

The regional peculiarities of the organization of election campaigns have been clarified. The factors, determining them have been outlined as well. Among them: geographic location of the region, historical traditions, ethnic factor (the residence of the Hungarian minority) etc.

The main milestones in the evolution of the Party's structure of the region are described: 1) 1990-1995; 1995-2002; 2002-2006; 2006-2010; 2010-2014; starting from 2014. It has been summarized that according to the results of 2014 parliamentary elections, and the local elections of 2015, the following political parties become dominant in the party's structure: a) formed as the consequences of the Revolution of Dignity («Petro Poroshenko's Solidarity Block», political party «People's Front», political party «Samopomich" Union»); b) «regional parties» (political party «Unified Center», KMKS, the Hungarian Party of Ukraine, the Democratic Party of Hungarians of Ukraine); c) the parties that won the results of the local elections of 2015 (political party «Vidrodzhennya», the political party «Our region», the Agrarian Party of Ukraine).

Key words: Transcarpathian region, local elections, electoral campaign, party system, regional political parties.

Актуальність пропонованого дослідження, на нашу думку, обумовлена такими чинниками: а) проведенням місцевих виборів 2010 та 2015 рр. вперше окремо від парламентських виборів, внаслідок чого вони мали суттєвий вплив як на конфігурацію регіональних партійних структур, так і на формат партійної системи України загалом; б) активністю у виборчих кампаніях так званих «регіональних партій» (під якими ми розуміємо загальнонаціональні партійні структури з локально обмеженою територіальною впливовістю); в) особливістю організації місцевих виборів у різних регіонах України; г) зростанням значущості місцевих виборів у контексті реформи децентралізації влади в Україні.

Метою даного наукового дослідження є характеристика впливу місцевих виборів 2010 та 2015 рр. на конфігурації партійної структури Закарпатської області. Для досягнення мети необхідно вирішити такі дослідницькі завдання: а) виокремити та охарактеризувати основні віхи розвитку партійної структури Закарпаття; б) дослідити зміни у партійній структурі краю за результатами місцевих виборів 2010 та 2015 рр. у порівнянні з попереднім її форматом; в) показати специфіку конфігурації партійної структури Закарпатської області у порівнянні з іншими регіонами України.

Дослідження регіональних партійних структур започатковано у публікаціях А. Авксентьева [1] (Харківська область), В.Бортнікова [2] (Волинська область), Б. Максимця [3] (Івано-Франківська область), М. Майбороди [4] (Донецька область), А. Романюка [5] (Львівська область) та інших. Методологічні напрацювання вказаних науковців і були використані автором для вивчення партійної структури Закарпаття. Перспективними і малодослідженими у даному контексті, на думку автора, є такі напрямки: а) розробка змішаної (кількісно/якісної) методології дослідження регіональних партійних структур; б) вплив регіональних політичних режимів на конфігурацію партійних структур; в) дослідження феномену «регіональних» (локально обмежених у своєму впливі) політичних партій, які де-факто стали активними суб'єктами політичного процесу на місцевому рівні.

У розвитку партійної структури Закарпаття можна виокремити низку етапів, пов'язаних із домінуванням тієї чи іншої партії в області. Визначальним чинником домінування політичної партії в краї, на нашу думку, є «партійна належність / партійна прихильність» голів Закарпатської обласної державної адміністрації. Їхня партійність, терміни перебування на посаді подані в іншому авторському дослідженні партійної структури краю [6, с.74–75].

Розглядаючи діяльність осередків політичних партій в Закарпатській області, слід передусім акцентувати увагу на тих політичних організаціях, які борються за голоси виборців та беруть активну участь у реалізації владних відносин, суспільно-політичному житті краю.

Використовуючи вище вказані критерії, можна виокремити наступні вагомні віхи в еволюції партійної структури Закарпаття: 1990–1995 рр. – роки утворення перших політичних партій альтернативних КПУ та протистояння по лінії ліві – праві. В цей час головним політичним меседжем для багатьох партійних структур краю була боротьба за автономію.

1995–2002 рр. – пов’язані з інституціоналізацією центристських партій у регіоні та утворенням партійного спектру: ліві – центр – праві. Розбудова партійної структури краю потрапляє під вплив київської фінансово-економічної групи впливу – СДПУ (о).

Починаючи з 2005 р. партійна конфігурація в області під впливом президентської кампанії 2004 р. суттєво змінюється. Домінуючі позиції в області займає ПП «Народний Союз Наша Україна». У 2005 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано дві угорські партії: «КМКС» Партія угорців України (17 лютого 2005 р., лідер М. Ковач) та Демократична партія угорців України (24 березня 2005 р., лідер І.Гайдош). Вказані партії суттєво змінюють конфігурацію партійної структури краю, отримуючи депутатські мандати у обласній, районних, міських, сільських радах.

У 2008 р. у ПП «Народний Союз Наша Україна» відбувся розкол, що призвів до появи на теренах області нової політичної партії – ПП «Єдиний Центр», яку очолив заступник голови обласної державної адміністрації І. Балага. Вказана партія – це зразковий тип «регіональної електоральної машини». «Електоральні машини» – це організації, які здатні з механічною регулярністю приносити голоси виборців їх керівнику. Вони здійснюють клієнтелістський обмін преференцій, матеріальних благ, які вони надають на голоси виборців. «Машинна» політика, як правило, орієнтована на працівників бюджетної сфери, робітників великих підприємств, пенсіонерів, безробітних [7, с. 63–64]. Результати виборів на Закарпатті, починаючи з 2002 р. яскраве тому підтвердження.

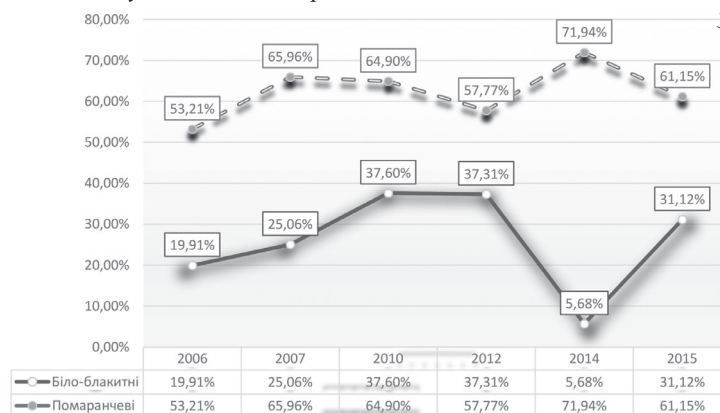
Для 2009–2013 рр. характерним було таке переформатування конфігурації партійної структури: на зміну домінуванню ПП «Єдиний Центр» приходять двовладдя Партії регіонів і ПП «Єдиний Центр». Результати як місцевих виборів 2010 р., так і парламентських виборів 2012 р. яскраво це продемонстрували.

Наступне переформатування партійної структури краю відбулося за результатами Революції Гідності. З одного боку, відбулося усунення від влади та фактичне припинення діяльності Партії регіонів, а з іншого – створення політичними лідерами Майдану нових партій на базі вже існуючих або їх частин (ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Народний фронт», ПП «Об’єднання Самопоміч» та інші).

Аналізуючи партійну структуру Закарпаття, слід зазначити, що починаючи з 2002 р. актуалізується соціокультурний поділ, який обумовлює структуру партійної конкуренції на парламентських та місцевих виборах. На президентських виборах 2004 р. цей поділ розділив Україну на «помаранчеві» сили (прихильники В.Ющенка) і «біло-блакитні» (прихильники В.Януковича) [8, С. 22–26].

Таким чином, якщо до виборів 2004 р. соціокультурний поділ хоч і позначався на результатах виборів (парламентських і президентських), проте був одним із чинників структурування партійної системи, то під час президентської виборчої кампанії 2004 р. він набув характеру головного чинника впливу на її конфігурацію. Відтак, на нашу думку, доцільним буде показати як за вказані політичні сили голосували виборці Закарпаття на виборах 2006–2014 рр. Результати такого підрахунку подані на Рис. 1. Вони показують, що «біло-блакитні» сили нарощують свій потенціал до максимуму в 2012 р., а потім отримують мінімальний результат за результатами парламентських виборів 2014 р. На місцевих виборах 2015 р. уже в переформатованому вигляді вони знову отримують доволі високий результат.

Рис. 1. Результати голосування за «помаранчеві» і «біло-блакитні» сили на виборах 2006–2014 рр. у Закарпатській області.

Для аналізу особливостей конфігурації партійної структури краю нами були розраховані ряд індексів за результатами парламентських виборів на Закарпатті, значення яких подані в Таблиці 1. Результати переможців парламентських виборів по Закарпатській області подано в Додатку А.

Таблиця 1. Емпіричні показники функціонування та конфігурації партійної структури Закарпаття за результатами парламентських виборів (1998–2014)

	ENPV	ENPS	GNP	Fe	M
1998	6,51	3,26	4,62	0,84	
2002	4,69	2,93	3,32	0,78	64,27
2006	5,75	3,56	4,84	0,82	48,79
2007	3,87	3,50	3,44	0,74	21,18
2012	4,49	3,81	4,03	0,77	45,45
2014	5,93	4,01	5,26	0,83	86,18

Індекс ефективної кількості партій (ENPV) засвідчує, що на електоральному рівні в Закарпатті між собою конкурують від 4 до 7 партій. Таке коливання відображає загальноукраїнські тенденції. Стабільно високим в області є індекс волатильності, який вказує на неусталеність партійних уподобань виборців. Такі коливання обумовлені суспільно-політичними процесами в державі (соціальні потрясіння, зміна політичних лідерів тощо). Вказаний індекс для Закарпаття є суттєво вищим, ніж для України загалом.

Нині конфігурацію партійної структури краю утворюють: а) політичні партії, які виникли під час Революції Гідності (ПП «Народний фронт», ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Об'єднання «Самопоміч» та інші); б) політичні партії, які здобули перемогу на місцевих виборах 2015 р. (ПП «Відродження», ПП «Наш край», Аграрна партія України та інші); в) «регіональні партії», які локально обмежені у своїй діяльності Закарпатською областю: ПП «Єдиний Центр», «КМКС» Партія угорців України («КМКС»-ПУУ), Демократична партія угорців України (ДПУУ).

Загалом же Закарпатським обласним управлінням юстиції станом на січень 2018 р. було зареєстровано 274 обласні осередки політичних партій. Динаміка легалізації обласних осередків політичних партій показана на Рис. 2.

Найбільша кількість обласних осередків політичних партій легалізується в Закарпатській області напередодні загальнонаціональних виборів – парламентських і президентських (2001, 2005 та 2015 рр.). На нинішній час в Україні зареєстровано 354 політичні партії, що є одним із найбільших показників у Європі [9]. За даними Єдиного реєстру громадських формувань упродовж 2017 р. в Україні було зареєстровано лише три нові політичні партії, тобто процес партоутворення дещо призупинився. Аналогічною є ситуація і на Закарпатті.

Рис. 2. Динаміка легалізації обласних осередків політичних партій

Напередодні місцевих виборів 2010 р. найбільш впливовими на Закарпатті були такі політичні партії: ПП «Народний Союз Наша Україна», ВО «Батьківщина», Соціалістична партія України, Партія регіонів, Народна партія. Окремо слід звернути увагу на дві угорські партії, які успішно завершили виборчу кампанію і вдало конкурували за голоси представників угорської національної меншини – «КМКС»-ПУУ та ДПУУ. Конфігурація партійної структури склалася за результатами парламентських та місцевих виборів 2006 р.

Станом на січень 2010 р. в Закарпатській області було зареєстровано 152 осередки політичних партій – потенційних суб'єктів виборчого процесу. Головне виборче протистояння відбувалося за вплив в обласній, районних та місцевих радах між Партією регіонів та ПП «Єдиний Центр». Винятком були місця компактного проживання угорців, які голосують за угорські партії.

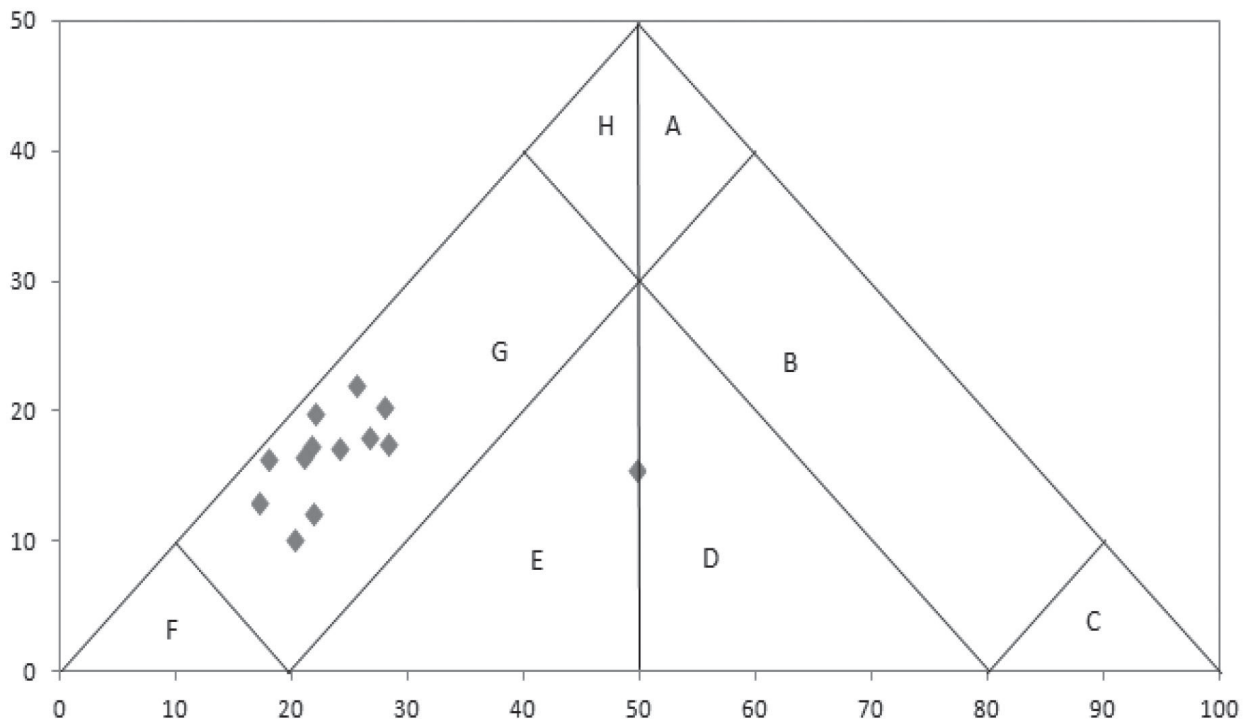
Загалом до обласної, районних та міських рад міст обласного підпорядкування було обрано 965 депутатів. Найбільше депутатських мандатів отримали такі політичні сили: ПП «Єдиний Центр» – 388 мандатів (40 %), Партія регіонів – 262 (26 %), ВО «Батьківщина» – 71 (7,3 %), ПП «Фронт Змін» – 49 (5 %), ДПУУ – 38 (3,9 %), ПП «Сильна Україна» – 36 (3,7 %), КМКС-ПУУ – 35 (3,6 %), ПП «Наша Україна» – 21 (2,1 %), Народна партія – 20 (2 %), ПП «Відродження» – 8 (0,8 %), ПП «Удар» – 8 (0,8 %), КПУ – 2 (0,2 %), СПУ – 2 (0,2 %). Інші політичні партії отримали по 1 мандату [10, с. 430–431].

Результати виборів до обласної ради в 2010 р. за партійними списками були такі: ПП «Єдиний Центр» – 24, 3 %, Партія регіонів – 18,2 %, ВО «Батьківщина» – 8,6 %, ПП «Фронт Змін» – 6,1 %, «КМКС»-ПУУ – 3,8 %, ПП «Сильна Україна» – 3,1 %, ДПУУ – 3,0 %, ПП «Наша Україна» – 2,6 %, ПП «Удар» – 2,4 %, НП – 1, 5 %, ВО «Свобода» – 1,5 %, ПП «Зелені» – 1,4 %, КПУ – 1,2 %, СПУ – 0,7 %, СДПУ (о) – 0,4 %. Разом з кандидатами-мажоритарниками політичні партії отримали таку кількість мандатів в обласній раді: ПП «Єдиний Центр» – 45 (41,7 %), Партія регіонів – 38 (35,2 %), ВО «Батьківщина» – 8 (7,4 %), ПП «Фронт змін» – 5 (4,6 %), ДПУУ – 4 (3,7 %), ПП «Сильна Україна» – 4 (3,7 %), «КМКС»-ПУУ – 3 (2,8 %), СПУ – 1 (0,9 %) [11].

Якщо для аналізу результатів виборів використати трикутник Нагаями, то партійна конкуренція на місцевих виборах 2010 р. на Закарпатті буде виглядати наступним чином (Див. Рис. 3). Розміщення результатів у сегменті G свідчить про відсутність домінантної партії та про жорстку конкуренцію двох політичних сил.

У містах обласного підпорядкування та у районних радах дві угорські партії отримали загалом 82 депутатські мандати (ДПУУ – 49, «КМКС»-ПУУ – 33). У міських та в сільських депутатських корпусах ДПУУ мала 523, а ПУУ – 235 депутатів. Збільшилася кількість угорських депутатів у районних центрах з переважанням угорського населення. Із 69 населених пунктів, де переважно проживають угорці, сільськими головами було обрано 41 кандидата від ДПУУ.

Рис. 3. Графічна картина партійної конкуренції на Закарпатті за результатами місцевих виборів 2010 р.

Після встановлення результатів місцевих виборів 2010 р. на першій сесії обласної ради 6 скликання 23 листопада її головою обрано рідного брата В. Балого – І. Балого. За нього проголосували 95 зі 105 депутатів присутніх на сесії. Першим заступником було обрано представника Партії регіонів В. Закуреного. А на другій сесії 30 листопада був обраний другий заступник голови обласної ради – голова обласного осередку ВО «Батьківщина» А. Сербайло. Закарпаття в черговий раз продемонструвало, що логіка політичної боротьби тут не діє: якщо на рівні держави ВО «Батьківщина» опозиціонувала Партії регіонів, то в Закарпатській області вона утворила з нею та ПП «Єдиний Центр» більшість в обласній раді.

Якщо говорити про місцеві вибори 2015 р., то позиціонування партійно-політичних сил напередодні виборів було обумовлене постреволюційними подіями в Україні та виборами до Верховної Ради України 2014 р.

По-перше, про участь у виборах заявили політичні партії, які приймали участь або перемогли на виборах 2014 р.: ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», Політична партія «Об'єднання «Самопоміч», ПП «Опозиційний блок», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода». Ці політичні сили асоціювалися у виборців з подіями на Майдані наприкінці 2013 – на початку 2014 р. По-друге, залишки Партії регіонів брали участь у виборах у форматі ПП «Опозиційний блок». По-третє, відмовилися від участі у виборах ПП «Народний фронт» (головна причина – низький рейтинг), ПП «Правий сектор», а Комуністичну партію України було не допущено до участі у виборчому процесі (в грудні 2015 р. заборонено). По-четверте, як завжди у виборах приймали участь низка маловідомих партійних структур. Завданням одних була підготовка партійних брендів для майбутніх парламентських виборів (наприклад, Аграрна партія України, Громадський рух «Народний контроль»), інші були проектами відомих регіональних політичних лідерів: ПП «Партія простих людей Сергія Капліна» в Полтаві, ПП «Довіряй ділам» Г. Труханова в Одесі, ПП «Єдиний Центр» В. Балого на Закарпатті та інші. По-п'яте, у виборах активну участь приймали ряд нових або відроджених політичних партій: ПП «Відродження», яку пов'язують з колишніми представниками Партії регіонів, ПП «Наш край» – з Адміністрацією Президента України, ПП «УКРОП», яку вважають проектом олігарха І. Коломойського [12; 13, с. 180–181; 14].

На місцевих виборах 2015 р. в Закарпатській області головним було протистояння за вплив у радах між ПП «Єдиний Центр» та ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність». За результатами виборів 5% виборчий бар'єр на виборах до Закарпатської обласної ради подолали 6 партій: ПП «Єдиний Центр» – 19 мандатів (22,79 %), ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» – 15 (23,4 %), ПП «Відродження» – 11 (17,2 %), «КМКС»-ПУУ – 8 (12,5 %), ВО «Батьківщина» – 7 (10,9 %), ПП «Опозиційний блок» – 4 (6,2 %) (Див. Таблиця 2).

Не змогли подолати 5 % бар'єр такі політичні сили, як ПП «Об'єднання «Самопоміч» (3,93 %), ВО «Свобода» (3,29 %), Радикальна партія Олега Ляшка (4,62 %), ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП» (3,23 %), які по Україні загалом здобули хороші результати [15].

Порівняльний аналіз представництва політичних партій в обласній раді V, VI та VII скликання подано у Таблиці 2.

Таблиця 2. Порівняльний аналіз представництва політичних партій у Закарпатській обласній раді V, VI та VII скликання

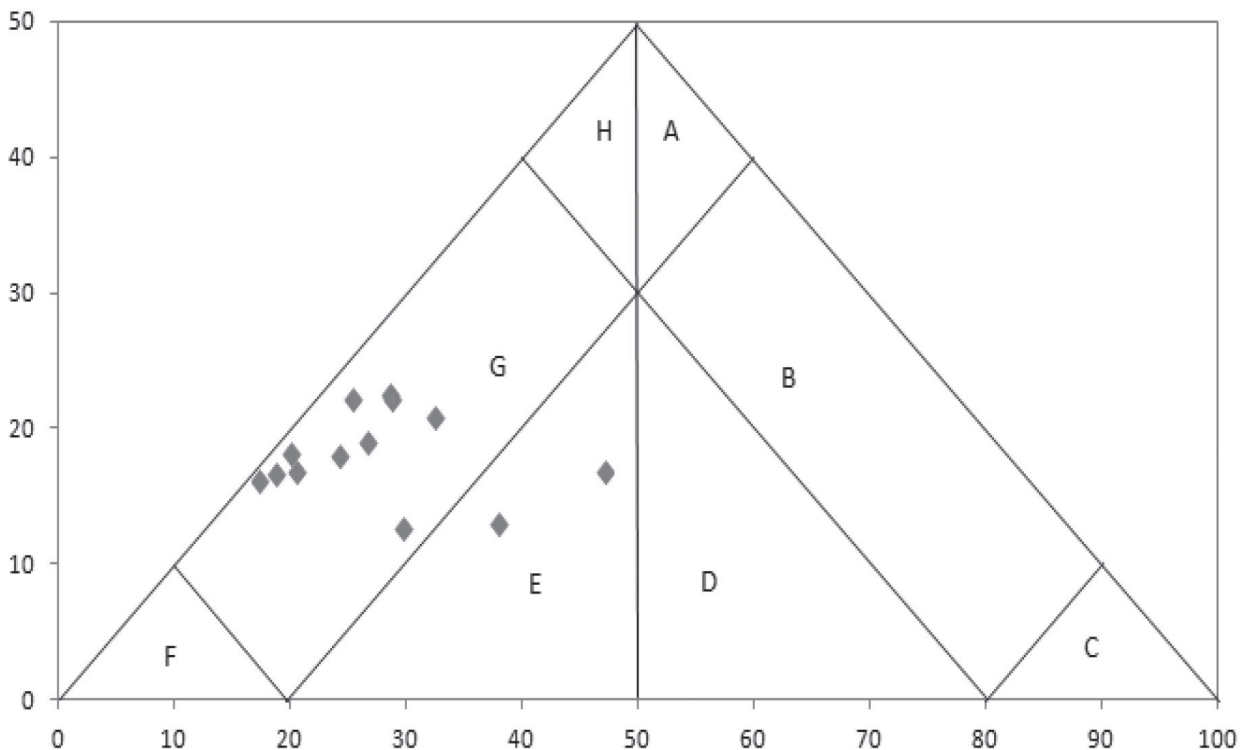
Назва політичної сили	Обласна рада V скликання (2006 рік, 90 депутатів)	Обласна рада VI скликання (2010 рік, 108 депутатів)	Обласна рада VII скликання (2015 рік, 64 депутати)
ПП «Єдиний Центр»	–	45 (41,7 %)	19 (29,6 %)
БЮТ	25 (19,2 %)	–	–
ВО «Батьківщина»	–	8 (7,4 %)	7 (10,9 %)
Партія регіонів	15 (11,5 %)	38 (35,2 %)	–
НБ Литвина	7 (5,2 %)	–	–
«КМКС» – ПУУ	5 (3,4%)	3 (2,8 %)	8 (разом з ДПУУ) (12,5 %)
ДПУУ	4 (3,1 %)	4 (3,7 %)	–
СПУ	4 (3,1 %)	1 (0,9 %)	–
ВБ «Наша Україна»	30 (23,8 %)	–	–
ПП «Наша Україна»	–	–	–
ПП «Фронт змін»	–	5 (4,6 %)	–

ПП «Сильна Україна»	–	4 (3,7 %)	–
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	–	–	15 (23,4 %)
ПП «Відродження»	–	–	11 (17,2 %)
ПП «Опозиційний блок»	–	–	4 (6,2 %)

Таким чином, до обласної, районних та міських рад обласного підпорядкування обрано 679 депутатів (у 2010 році 965 депутатів). Найбільше депутатських мандатів одержали наступні політичні сили: ПП «Єдиний Центр» – 174 мандати (25, 63 %, у 2010 – 40 %), ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» – 122 (17,94 %), ПП «Відродження» – 106 (15,61 %, у 2010 – 0,8 %), ВО «Батьківщина» – 58 (8,54 %, у 2010 – 7,7%), «КМКС»-ПУУ – 46 (6,77 %, у 2010 – 3,6 %), ПП «Опозиційний блок» – 37 (5,45 %), ДПУУ – 33 (4,86 %, у 2010 – 3,9 %), Радикальна партія Олега Ляшка – 22 (3,24 %), ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 19 (2,8 %), ПП «Наш край» – 15 (2,21 %) (Див. Додаток Б) [16].

За методикою трикутника Нагаями партійна конкуренція на місцевих виборах виглядала наступним чином (Див. Рис. 4).

Рис. 4. Графічна картина партійної конкуренції на Закарпатті за результатами місцевих виборів 2015 р.

Враховуючи вихідні дані для побудови трикутника (результати голосування до Закарпатської обласної ради за дві партії, які набрали найбільшу кількість голосів виборців у кожному районі області), можна зробити такі висновки: а) високий рівень конкуренції між двома найбільш впливовими партіями та незначний розрив у їхніх результатах; б) відсутність домінуючої партії; в) домінування однієї політичної партії у двох районах області (сектор E): у Мукачівському – ПП «Єдиний Центр», а в Берегівському – «КМКС»-ПУУ.

Аналізуючи місцеві вибори 2015 р., окремо слід зупинитися на електоральних процесах в угорській національній меншині. У м. Берегові 5 вересня 2015 р. відбулася спільна конференція партійних організацій ДПУУ та «КМКС»-ПУУ, на якій затверджено підписану керівниками цих політичних сил «Угоду про співпрацю на виборах до місцевих рад 2015 року». Відповідно до укладеної домовленості в Закарпатську обласну раду було сформовано один партійний список від «КМКС»-ПУУ, до якого 50 / 50 увійшли представники ДПУУ. В територіальні громади нижчого рівня кандидатів відбирали відповідно до їхнього рейтингу [17, с. 348–349].

Рішення про співпрацю на виборах, яке було прийнято вперше за історію незалежної України, принесло свої позитивні результати. До обласної ради «КМКС»–ПУУ набрала 9,44% голосів виборців (8 депутатських мандатів). Крім того, «КМКС»–ПУУ здобула депутатські мандати у наступних радах: Берегівська районна – 12 мандатів, Виноградівська районна – 7, Мукачівська районна – 4, Ужгородська районна – 8, Чопська міська – 7, Хустська міська – 3, Ужгородська міська – 2, Мукачівська міська – 3. ДПУУ має таку кількість депутатів: Берегівська районна – 7, Виноградівська районна – 4, Чопська міська – 12 (Див. Додаток Б).

Місцеві вибори 2015 р. на Закарпатті були успішними для нових партійних проєктів, таких як ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП», ПП «Відродження», ПП «Наш край», Аграрна партія України та інших (Див. Додаток Б).

Розрахунок емпіричних показників розвитку і функціонування політичних партій за результатами місцевих виборів 2006, 2010, 2015 рр. подано в Таблиці 3.

Таблиця 3. Розрахунки індексів за результати місцевих виборів 2006, 2010, 2014 рр.*

	M	ENPV	ENPS	Fe	A	G	MR
2006	–	6,16	4,36	0,77	3,29	6,68	82,54
2010	35,19	6,53	3,89	0,74	5,21	9,95	75,87
2015	50,18	7,84	4,94	0,79	4,94	9,61	77,11

*M – Індекс електоральної мінливості (волатильності) Педерсена;

ENPV, ENPS – індекс ефективної кількості електоральних і парламентських партій Лааско і Тааганери;

Fe – індекс фракціоналізації Рея; A – індекс агрегації Маєра;

G – індекс диспропорційності виборчих систем Галлахера;

MR – індекс пропорційності виборчих систем Маки-Роуза

Індекс електоральної мінливості Педерсена за вказаний період є досить високим, що свідчить про високий рівень електоральної волатильності (неусталеності партійних уподобань) виборців Закарпаття. Але цей рівень міг бути значно вищим, як би не три регіональні партії, які стабілізували електоральний вибір на місцевих виборах.

Відповідно до концепту Л. Маєра високий індекс агрегації означає більш концентрований вимір партійної структури регіону, що в цілому сприяє стабілізації системи коаліційних домовленостей. Найвищим рівень агрегації був за результатами місцевих виборів 2010 р.

Індекс диспропорційності Галлахера і пропорційності Маки-Роуза вказують на середній рівень диспропорційності/пропорційності. На нашу думку на виборах до обласних, районних та міських рад виборчий бар'єр потрібно зменшувати задля підвищення рівня пропорційності при розподілі депутатських мандатів.

Ефективна кількість електоральних партій коливалась від 6,16 до 7,84, а партій, представлених в легіслатурі – від 3,29 до 4,94. Індеси вказують на відносно помірний рівень фрагментації партійної структури Закарпаття.

Аналізуючи виборчі процеси в Закарпатській області, варто окремо звернути увагу на вплив етнополітичного чинника на електоральний вибір. Йдеться про конфліктний потенціал закарпатського соціуму, який використовувався різними політичними силами в ході виборчих кампаній, і який пов'язаний з русинським сепаратизмом (рух за утворення русинської держави) та угорським автономізмом (рух угорців за утворення автономного угорськомовного району). Потрібно зазначити, що вимоги угорської меншини щодо утворення автономного округу є постійними, а інтенсивність русинського руху має хвилеподібний характер і залежить від політичної кон'юнктури.

Електоральна практика Закарпаття дозволяє зробити наступні висновки щодо забезпечення виборчих прав представників національних меншин в Україні. По-перше, задекларовані в Конституції та законах України («Про політичні партії в Україні», «Про вибори народних депутатів України» та інших) виборчі права національних меншин не мають відповідних механізмів реалізації на практиці. По-друге, ефективна участь національних меншин у виборчих процесах, гарантія представництва їх інтересів у органах влади можлива лише за умови прийняття відповідних законів про вибори та політичні партії на зразок тих, які апробовані в політичній практиці ряду країн Європейського Союзу. По-третє, виборча практика угорської меншини показує ефективність створення і функціонування політичних партій національних меншин на місцевому рівні.

Висновки:

1. Регіональні особливості організації і проведення місцевих виборів на Закарпатті обумовлені такими основними чинниками: географічним розташуванням області, історичними традиціями, соціально-

демографічними характеристиками електорату, специфікою формування та відносною слабкістю регіональної політичної еліти, особливостями становлення та розбудови партійної структури краю.

У розвитку партійної структури Закарпатської області можна виокремити такі основні етапи: 1) 1990–1995 рр. (утворення перших політичних партій альтернативних КПУ); 2) 1995–2002 рр. (інституціалізація партійного спектру: ліві – центр – праві); 3) 2005–2009 рр. (домінування ПП «Наша Україна», а потім ПП «Єдиний Центр»); 4) 2009–2013 рр. (протистояння двох політичних сил: ПП «Єдиний Центр» і Партії регіонів); 5) починаючи з 2014 р. (перереформування партійної структури відповідно до наслідків Революції Гідності).

2. Напередодні місцевих виборів 2010 р. в партійній структурі краю домінуючими були ПП «Народний Союз Наша Україна», ВО «Батьківщина», Соціалістична партія України, Партія регіонів, Народна партія та дві угорські партії – «КМКС»-ПУУ та ДПУУ.

Головним на місцевих виборах 2010 р. в Закарпатській області було протистояння двох політичних сил ПП «Єдиний Центр» і Партії регіонів. Вони в результаті і стали переможцями виборчої кампанії, отримавши відповідно 388 депутатських мандатів місцевих рад (40 %) і 262 (26 %). Якщо до місцевих виборів 2010 р. конфігурація партійної структури краю будувалась навколо однієї домінуючої партії, то за результатами виборів 2010 р. вона стає двоблоковою.

За результатами місцевих виборів 2015 р. конфігурацію партійної структури краю утворюють такі політичні партії: а) партії, які виникають за наслідками Революції Гідності (ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Народний фронт», ПП «Об'єднання «Самопоміч» та інші); б) «регіональні партії»: ПП «Єдиний Центр», «КМКС»-ПУУ, ДПУУ; в) партії, які здобули перемогу за результатами місцевих виборів 2015 р.: ПП «Відродження», ПП «Наш край», Аграрна партія України та інші.

3. Конфігурація партійної структури Закарпаття за результатами місцевих виборів 2010 та 2015 рр. відрізняється від інших регіонів України перш за все наявністю так званих «регіональних партій», діяльність яких локально обмежена територією області. Це ПП «Єдиний Центр», «КМКС»-ПУУ та ДПУУ. ПП «Єдиний Центр» створена В. Балогою як зразкова «електоральна машина» для здобуття депутатських мандатів. Дві інші партії – це партії, які утворені лідерами угорської національної меншини, яка є неоднорідною, і в середині якої відбувається протистояння різних політичних сил, які пов'язані з політичними партіями Угорщини (ПП «ФІДЕС» підтримує «КМКС»-ПУУ, а Соціалістична партія Угорщини – ДПУУ).

Як показують розрахунки індексів волатильності та ефективної кількості партій, наявність трьох «регіональних партій» стабілізує партійну структуру краю та робить зрозумілим і прогнозованим електоральний вибір. Інші відмінності є несуттєвими і залежать від особливостей суспільно-політичного розвитку Закарпаття.

Отже, місцеві вибори 2015 р. завершили черговий електоральний цикл (президентські, парламентські, місцеві вибори), дещо змінивши розстановку політичних сил в регіонах України, насамперед, за рахунок появи нових партійних структур. Відтак їхня діяльність буде мати важливий вплив як на загальне позиціонування політичних партій в українському політикумі, так і на конфігурацію регіональних партійних структур.

Додаток А
Переможці парламентських виборів 1998–2014 рр.
в Закарпатській області [20]****

Політичні партії / виборчі блоки	1998, %	2002, %	2006, %	2007, %	2012, %	2014, %
ПП «Народний фронт»	–	–	–	–	–	25,63
ПП «Блок Петра Порошенка»	–	–	–	–	–	28,05
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	–	–	–	–	–	9,63
ПП «Опозиційний блок»	–	–	–	–	–	2,41
Радикальна партія Олега Ляшка	–	–	–	–	0,64	6,83
ВО «Батьківщина»*	–	4,39	20,29	28,85	27,69	5,12
Партія регіонів	–	–	18,65	19,76	30,87	–
ПП «УДАР»	–	–	–	–	20,03	–
ВО «Свобода»	–	–	0,17	0,54	8,35	3,51
Комуністична партія України	6,64	5,96	1,25	1,77	5,03	1,30
ПП «Наша Україна»**	–	36,50	25,79	31,11	1,7	–
«Народний блок Литвина» (2006), «Блок Литвина» (2007)	–	–	3,49	6,00	–	–
Соціалістична партія України***	2,38	1,38	3,64	3,53	0,73	–
ВБ «За Єдину Україну»	–	9,96	–	–	–	–
СДПУ (о)	31,17	13,94	–	–	–	–
Народний рух України	7,19	–	–	–	–	–
Партія Зелених України	5,40	1,24	0,70	0,28	0,34	0,31
Народно-демократична партія, Блок НДП (2006)	6,27	–	0,59	–	–	–
ВО «Громада», Блок Лазаренка (2006)	2,92	–	0,15	–	0,19	–
Прогресивна соціалістична партія (ВБ «Блок Наталії Вітренко»)	1,13	1,64	0,62	0,18	–	–

*ВБПП «Виборчий блок Юлії Тимошенко» (2002), «Блок Юлії Тимошенко» (2006, 2007), ВО «Батьківщина» (2012, 2014).

** ВБПП «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» (2002), Блок «Наша Україна» (2006), Блок «Наша Україна – Народна Самооборона» (2007), ПП «Наша Україна» (2012).

***ВБ «СПУ та Сел. ПУ «За правду, за народ, за Україну!» (1998)

****Жирним шрифтом у Додатку вказані результати політичних партій/виборчих блоків, які подолали виборчий поріг

Додаток Б
Результати виборів до обласної, районних та міських рад міст обласного
підпорядкування в Закарпатській області
25 жовтня 2015 р.
(партійний склад)*

№ з/п	Назва району	Загальна кількість	Представництво політичних сил
Закарпатська обласна рада – 64 депутати ПП «ЄЦ» – 19 ПП «БПП «Солідарність» – 15 ПП «Відродження» – 11 «КМКС»-ПУУ – 8 ВО «Батьківщина» - 7 ПП «Опозиційний блок» – 4			
1.	Берегівська районна рада Голова районної ради - Шін Йосиф Бейлович («КМКС»-ПУУ)	34	«КМКС» ПУУ – 12 ПП «ЄЦ» – 8 ДПУУ – 7 ПП «Відродження» – 4 ПП «БПП «Солідарність» – 3
2.	Великоберезнянський районна рада Голова районної ради - Шукаль Ярослав Юрійович (Аграрна партія України)	34	Аграрна партія України – 10 ПП «БПП «Солідарність» – 10 ПП «ЄЦ» – 8 Радикальна партія О.Ляшка – 3 ПП «Опозиційний блок» – 3
3.	Виноградівська районна рада Голова районної ради - Любка Віталій Володимирович (ПП «Відродження»)	36	ПП «ЄЦ» – 9 ПП «Відродження» – 8 ПП «БПП «Солідарність» – 8 «КМКС»-ПУУ – 7 ДПУУ - 4
4.	Воловецька районна рада Голова районної ради - Лопіт Іван Ілліч (ПП «Відродження»)	26	ПП «Відродження» – 10 ПП «БПП «Солідарність» – 4 ПП «ЄЦ» – 4 ПП «Опозиційний блок» – 3 ВО «Батьківщина» – 3 ПП «Наш Край» – 2
5.	Іршавська районна рада Голова району ради – Симканинець	36	ПП «ЄЦ» – 12 ПП «БПП «Солідарність» – 5 ВО «Батьківщина» – 5

	Віктор Андрійович (ПП «ЄЦ»)		ПП «Відродження» – 5 Українська партія «Єдність» – 3 ПП «Конкретних Справ» – 3 ПП «Самопоміч» – 3
6.	Міжгірська районна рада Голова районної ради – Щур Василь Михайлович (ПП «Наш Край»)	34	ВО «Батьківщина» – 8 ПП «ЄЦ» – 6 ПП «БПП «Солідарність» – 6 ПП «Наш Край» – 5 Радикальна партія О.Ляшка – 4 ПП «Відродження» – 3 ПП «Самопоміч» – 2
7.	Мукачівська районна рада Голова районної ради - Михайло Іван Петрович (ПП «ЄЦ»)	39	ПП «ЄЦ» – 18 ПП «Відродження» – 8 ПП «БПП «Солідарність» – 6 «КМКС»-ПУУ – 4 ВО «Батьківщина» – 3
8.	Перечинська районна рада Голова районної ради – Ласкін Михайло Іванович (ПП «Відродження»)	34	ПП «Відродження» – 10 ПП «БПП «Солідарність» – 10 ПП «ЄЦ» – 6 ПП «Опозиційний блок» – 3 ВО «Батьківщина» – 3 Радикальна партія О.Ляшка – 2
9.	Рахівська районна рада Голова районної ради – Дан Василь Іванович (ПП «БПП «Солідарність»)	36	ПП «БПП «Солідарність» – 8 ПП «ЄЦ» – 7 ПП «Відродження» – 5 ПП «Самопоміч» – 5 Радикальна партія О.Ляшка – 3 ПП «УКРОП» – 2 ПП «Європейська партія України» – 2 ВО «Батьківщина» – 2 ПП «Наш Край» – 2
10.	Свалявська районна рада Голова районної ради – Ливч Мирослава Михайлівна (ПП «Відродження»)	34	ПП «Відродження» – 8 ПП «Опозиційний блок» – 8 ПП «ЄЦ» – 8 ВО «Батьківщина» – 5 ПП «БПП «Солідарність» – 5
11.	Тячівська районна рада Голова районної ради – Каганець Василь Йосипович (ВО «Батьківщина»)	42	ПП «ЄЦ» – 15 ПП «БПП «Солідарність» – 9 ВО «Батьківщина» - 9 ПП «Опозиційний блок» – 3 ПП «Відродження» – 3 ПП «Самопоміч» – 3
	Ужгородська районна		КМКС-ПУУ – 8

12.	рада Голова районної ради – Чорнак Руслан Васильович (ПП «Відродження»)	36	ПП «ЄЦ» – 7 ПП «Відродження» – 6 ПП «БПП «Солідарність» – 5 Радикальна партія О.Ляшка – 4 ПП «Опозиційний блок» – 4 ВО «Батьківщина» – 2
13.	Хустська районна рада Голова районної ради – Пацкан Олександр Михайлович (ПП «БПП «Солідарність»)	36	ПП «ЄЦ» – 12 ПП «БПП «Солідарність» – 10 Радикальна партія О.Ляшка – 6 ВО «Батьківщина» – 4 ПП «Опозиційний блок» – 4
14.	Мукачівська міська рада (Міський голова – Балога Андрій Вікторович (ПП «ЄЦ»)	36	ПП «ЄЦ» – 17 ПП «Відродження» – 9 ВО «Батьківщина» – 4 «КМКС»-ПУУ – 3 ПП «Самопоміч» – 3
15.	Берегівська міська рада (Голова міської ради – Бабяк Золтан Адальбертович (Демократична партія угорців України)	26	ДПУУ – 12 ПП «Відродження» – 5 ПП «ЄЦ» – 5 ПП «БПП «Солідарність» – 4
16.	Хустська міська рада (Голова міської ради – Кашук Володимир Павлович (Самовисування)	34	ПП «Конкретних Справ» – 16 ПП «БПП «Солідарність» – 5 «КМКС»-ПУУ – 3 ПП «Опозиційний блок» – 3 ВО «Свобода» – 3 Народна партія – 2 ПП «ЄЦ» – 2
17.	Чопська міська рада Міський голова- Самардак Валерій Володимирович (ПП «БПП «Солідарність»)	26	ПП «ЄЦ» – 8 «КМКС»-ПУУ – 7 ПП «БПП «Солідарність» – 5 ПП «Опозиційний блок» – 2 ПП «Наш Край» – 2 ПП «Відродження» – 2
18.	Ужгородська міська рада Міський голова- Андрійв Богдан Євстафійович (ПП «Відродження»)	36	ПП «Відродження» – 9 ПП «БПП «Солідарність» – 5 ПП «Патріот» – 5 ПП «Наш Край» – 3 ПП «Європейська партія України» – 3 ВО «Батьківщина» – 3 ПП «ЄЦ» – 3 ПП «Самопоміч» – 3 «КМКС»-ПУУ – 2

* Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії. URL: <http://www.cvk.gov.ua> (дата звернення: 7.09.2018).

1. Авксентьев А. Регіональні особливості динаміки партійної системи та електорального балансу в Харківській області. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики*: зб. статей і тез за результатами наук. конф. (пам'яті Юрія Романовича Шведа) (м. Львів, 21 жовт. 2017 р.) / відп. за випуск А. Романюк, В. Литвин. Львів: Простір-М, 2018. Вип. 2. С. 8–24.
2. Бортніков В. Партійно-політична структуризація у Волинській області (1991–2016). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики*: зб. статей і тез за результатами наук. конф. (пам'яті Юрія Романовича Шведа) (м. Львів, 08 жовт. 2016 р.) / за заг. ред. А. Романюка. Львів: Простір-М, 2017. С. 34–51.
3. Максимець Б. Національно-демократичні партії України у виборчих кампаніях початку XXI століття: монографія. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2014. 219 с.
4. Майборода М. Позиції політичних партій в органах місцевого самоврядування Донецької області на початку XXI століття. *Нова парадигма*. 2009. Вип. 83. С. 97–107.
5. Романюк А. Формування нового типу політичної партії в контексті трансформації партійних організацій Львівщини протягом періоду незалежності (1991–2016). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики*: зб. статей і тез за результатами наук. конф. (пам'яті Юрія Романовича Шведа) (м. Львів, 08 жовт. 2016 р.) / за заг. ред. А. Романюка. Львів: Простір-М, 2017. С. 21–34.
6. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів: монографія. Ужгород: Поліграф центр «Ліра», 2016. 412 с.
7. Гилев А., Семёнов А., Шевцов И. «Политические машины» и их «водители»: электоральное администрирование на местном уровне. *Полития*. 2017. № 3. С. 62–80.
8. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / за ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.
9. Стан політичних партій напередодні державного фінансування: звіт КВУ. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:Звіт%20КВУ%3A%20Стан%20політичних%20партій%20напередодні%20державного%20фінансування> (дата звернення: 07.09.2018).
10. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / під ред. А. Круглашова і М. Токаря; редкол.: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; відп. за випуск М. Токар; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 552 с.
11. Центральна виборча комісія. URL: <http://www.cvk.gov.ua> (дата звернення: 07.09.2018).
12. Місцеві вибори 2010. Пульс країни. URL: <http://parlament.org.ua/upload/docs/Local%20Election-2010-ua.pdf> (дата звернення: 07.09.2018).
13. Остапець Ю., Шестак Н., Дудінська І. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур / НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ЗППО, 2016. 252 с. (Серія: «Studia Regionalistica», № 9).
14. Результати місцевих виборів 2015 року. Висновки і прогноз. URL: http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/63067/Rezultaty_miscevyh_vyboriv2015_Najbilshe_vratyly_Samopomich_dodaly (дата звернення: 07.09.2018).
15. Центральна виборча комісія. URL: <http://www.cvk.gov.ua> (дата звернення: 07.09.2018).
16. Центральна виборча комісія. URL: <http://www.cvk.gov.ua> (дата звернення: 07.09.2018).
17. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів: монографія. Ужгород: Поліграф центр «Ліра», 2016. 412 с.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЯК ВИКЛИК ДЛЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Olena Stoyko. Decentralization as a challenge for the party system of Ukraine.

There is no empirical evidence of the negative impact of decentralization on the characteristics of the party system, especially when it comes to the process of party system nationalization in young democracies. In new democracies with non-uniform functional cleavages a high level of decentralization may prevent the formation of a nationalized party system. Political decentralization creates opportunities for the formation of a special, subnational party system that determines selective competition in a particular region. At the same time, financial decentralization expands access to resources (financial, land, etc.) for subnational political actors, which in turn strengthens their positions and makes them independent from the center (administrative, political, financial).

However, it is obvious that political decentralization affects the degree of party system nationalization which manifests itself in the phenomenon of regional or ethnoregional parties. Thus, the emergence of ethnoregional parties in Europe is directly or indirectly connected with decentralization processes.

In Ukraine, even before the beginning of the active phase of decentralization, local elections in October 2015 recorded the territorial fragmentation of the party system of Ukraine, for which there are no legislative prerequisites. Parties that have managed to become members of regional councils can be classified into five types:

- 1) parties of the leader's type, whose leaders were once elected in a majority district;
- 2) post-Maidan parties, which are the result of the revitalization of civil society;
- 3) pro-government parties, in the lists of which local officials are widely represented;
- 4) lobbying, defending the interests of large businesses at the local level, because the deeper is decentralization, the more powers will be transferred to local authority;
- 5) genuine ethnic parties, represented only by "KMKS"; the Party of Hungarians of Ukraine.

Even more alarming trends for the party system nationalization were revealed by the recent elections held in the united territorial communities (UTC), formed during the implementation of the territorial reform.

The election results in the UTC not only do not reflect, and in some moments even contradict the party structure in parliament, and the results of opinion polls on parliamentary elections. At first glance, the results of the elections in the UTC can be ignored, since they are not representative for the whole country – they cover only about 5% of all voters in Ukraine. In addition, they are held by proportional, and not mixed, as a parliamentary election, system, which can also affect the obtained results. However, together with the results of the 2015 local elections they indicate a tendency towards the denationalization of the party system: the emergence of regional political parties not represented in the national parliament, which can consciously be limited to the local level of politics. The reason is that the deepening of financial and land decentralization will provide them with the necessary resources, at least in the near future.

Key words: nationalization, party system, decentralization, ethnoregional party, local election.

Уже досить тривалий час багато вчених, зокрема Ч. Тюбо [1], Б. Вейнгаст [2], хвалили децентралізацію через її потенційні вигоди. Однак нещодавно з'явилися праці, що ставлять під сумнів позитивні наслідки децентралізаційних реформ для партійних систем. Так К. Сабатіні стверджує, що політичні партії в Латинській Америці не здатні протистояти ослабленню влади центрального уряду, а їх невдачі значною мірою є результатом децентралізаційних реформ [3]. У свою чергу Р. Лелендер [4] та Дж. Райян [5] стверджують, що децентралізація збільшує фрагментацію партійної системи. До того ж, якщо націоналізація політики у Західній Європі асоціюється з ослабленням місцевих еліт, призводить до збільшення підзвітності та чутливості органів публічної влади, то у молодих демократіях децентралізація сприяє посиленню місцевих еліт [6].

Слід визнати брак емпіричних свідчень про очевидний вплив децентралізації на характеристики партійної системи [7, с. 14]. Особливо це актуально щодо досліджень такого впливу на націоналізацію партійної системи у молодих демократіях. Тому метою даної статті є з'ясування впливу децентралізаційної реформи, темпи якої в Україні поступово зростають, починаючи з 2015 року, на партійну систему.

Високо націоналізована партійна система – це та, в якій політичні партії отримують однакову частку голосів у будь-якому виборчому окрузі. Іншими словами, вони ведуть активну роботу з виборцями по всій території країни і регіональні політичні сили, що користуються особливою підтримкою мешканців певної території, відсутні. Міра, до якої поведінка виборців націоналізується (слідє універсальній моделі) чи регіоналізується (відображає місцеві особливості), впливає на політичні та виборчі стратегії партій [8, р. 140], що має важливі наслідки для політичного представництва.

У нових демократіях з неоднорідними функціональними розмежуваннями високий рівень децентралізації може перешкодити формуванню націоналізованої партійної системи. Політична децентралізація, тобто присутність на субнаціональній виборчій арені місцевих політичних акторів,

створює можливості для формування особливої, субнаціональної партійної системи, що визначає виборчу конкуренцію у рамках конкретної території. При цьому фінансова децентралізація розширює субнаціональним політичним акторам доступ до ресурсів (фінансових, земельних тощо), що у свою чергу зміцнює їх позиції та унезалежнює від Центру (адміністративного, політичного, фінансового).

Дослідження взаємозв'язку між націоналізацією партійної системи та процесами децентралізації активувалися протягом останніх десяти років. Вважається, що ці явища є взаємопов'язаними. Аналізуючи розвиток партійної системи у країнах Західної Європи, Даніель Карамані пояснює націоналізацію їх партійних систем зменшенням важливості доіндустріальних, зав'язаних на територію, розмежувань, та появою нових – соціально-економічних та функціональних [9]. Політична та соціальна модернізація сприяла інтеграції периферії в державу-націю, зміщуючи важливі політичні питання з місцевого на національний рівень, що сприяло формуванню політичного центру. Відповідно, увага політичних акторів, зокрема політичних партій, також зосередилася на загальнодержавному рівні. Партії відмовилися від використання виборчих стратегій, розрахованих на виборців конкретних територій, на користь ширших, загальнонаціональних виборчих кампаній, результатом чого стала «територіальна однорідність виборчої поведінки» [9, р. 1] та створення національної політичної арени, де основні політичні партії змагалися на всій території держави.

У Західній Європі активна фаза націоналізації завершилася на початку 1940-х років і після завершення Другої світової війни країни континенту мали досить високо націоналізовану партійну систему. Крім того, домінування однорідності, а не розмежування між лівими і правими створило ситуацію, в якій навіть децентралізація та створення федеральних структур не призвели до рецидиву денаціоналізації політики та регіоналізації моделей голосування [9, р. 291-292].

Тобто, на думку Д. Карамані, процеси національного будівництва через оформлення зовнішніх кордонів, формування політичного центру призвели до формування функціональних розмежувань, що сприяло зміцненню загальнонаціональних партій. Однак такий підхід не розкриває суті політичних процесів, що відбуваються у молодих демократіях, і не дає можливості спрогнозувати появу в них високо націоналізованої партійної системи. Іншими словами, якщо західноєвропейські країни тривалий час демонстрували імунітет до регіоналізації партійної політики завдяки високому рівню націоналізації, то у нових демократіях відносна слабкість функціональних розмежувань сприяє денаціоналізації і фрагментації партійної системи за територіальною ознакою.

Першими дослідниками впливу децентралізації на партійні системи країн Східної Європи були Д. Бохслер [10] та Г. Тіман [11]. Обидва дослідники зосередились на фінансових аспектах децентралізації та спростуванні гіпотези, що вона має значний вплив на націоналізацію партійної системи. При цьому автори по-різному тлумачать причини даного феномену. Якщо Д. Бохслен вважає етнічність ключовим чинником націоналізації партійної системи, то для Г. Тімана етнічний чинник не відіграє провідної ролі: важливішими є інституційні зміни, зокрема перехід до нової виборчої системи, що є ключем для розуміння цього процесу. Інші дослідники західноєвропейських партійних систем спростували наявність зв'язку між політичною децентралізацією та націоналізацією партійної системи [12], або ж довели відсутність достатніх емпіричних підтверджень [13].

Однак, очевидно, що політична децентралізація має певний вплив на ступінь націоналізації партійної системи, що проявляється у феномені регіональних або етнорегіональних партій. У Європі поява етнорегіональних партій прямо чи опосередковано пов'язана з децентралізаційними процесами. В Об'єднаному Королівстві деволюція мала асиметричний характер щодо таких регіонів як Північна Ірландія, Шотландія та Уельс. Північна Ірландія має власну партійну систему, центровану навколо питань її політико-правового статусу. Створення парламенту Шотландії після референдуму в 1997 році не допомогло Шотландській національній партії (ШНП) перемогти у загальнонаціональних виборах: вона отримувала близько 19% голосів шотландців на трьох парламентських виборах як до, так і після створення регіонального представницького органу. На парламентських виборах 2015 року ШНП вперше за своє існування отримала абсолютну кількість місць, закріплених за Шотландією у Палаті представників – 56 з 59. Попередній найкращий показник становив 11 місць у 1974 році, а найгірший – 2 місця в 1979 та 1983 роках. Популярність Партії Уельсу значно відставала від ШНП, хоча створення Ради Уельсу дало їй змогу покращити свій рейтинг серед мешканців: з середнього показника у 8,7% на трьох попередніх виборах, до 12,7% на трьох виборах, що були проведені після деволюції. В Італії етнорегіональні партії практично були відсутні до завершення «холодної» війни. Ліга Півночі почала набувати популярності у 1992 році серед північних регіонів, після того як партії-попередники з'явилися у Ломбардії, П'ємонті та Венето у 1987 році, майже через два десятиліття після початку децентралізації.

П. Чіббер та К. Коллмен з'ясували, що регіональні партії будуть впливовими, якщо ступінь політичної влади на субнаціональному рівні є високим [14]. Низка дослідників, такі як В. Бонус [15], Р. Брубейкер [16], В. Кімліка [17], У. Райкер [18], Ф. Родер [19], Дж. Снайдер [20] та А. Степан [21] вважають, що децентралізація ослаблює напругу міжетнічних відносин, інші побоюються, що вона опосередковано посилює політичні відмінності між центром та регіонами, де проживає етнічна меншина. У свою чергу Я. Ластік [22] і Д. Мідовнік [23] стверджують, що децентралізація опосередковано посилює міжетнічні розмежування. Надання суттєвих повноважень регіонам може сприяти розвитку етнорегіональних партій, зацікавлених у мобілізації електорату за рахунок актуалізації проблем етнічних меншин. Замість того, щоб створити умови для задоволення потреб етнічної групи децентралізація може стимулювати етнорегіональні партії до більш активної діяльності. У свою чергу Дж. Соренс стверджує, що децентралізація не сприяє сеціонізму [24].

Д. Бранкаті на основі аналізу результатів парламентських виборів протягом 1994-2002 років у 39 країнах дійшов висновку, що політична децентралізація посилює позиції регіональних партій, які, в свою чергу, мають незначний вплив на процеси децентралізації [25, р. 223]. При цьому особливе значення має кількість і розмір регіонів, а також часовий проміжок між проведенням загальнонаціональних і місцевих виборів, компактність проживання етнічних меншин: наявність великих регіонів, розведення у часі загальнонаціональних та місцевих виборів, територіальна концентрація етнічних груп посилює регіональні партії. При цьому тип виборчої системи майже не впливає на успіх регіональних партій, але має значення спосіб встановлення меж виборчих округів.

У свою чергу Д.Люблін [26], який проаналізував результати етнорегіональних партій в 71 демократичній країні з 1990 по 2011 рік, стверджує що взаємозв'язок між децентралізацією та впливовістю етнорегіональних партій відсутній. На його думку, децентралізація стимулює етнорегіональні партії до активності, однак децентралізаційні інститути самі по собі не призводять до помітного успіху етнорегіональних партій. Зрештою він доходить висновку, що децентралізація не має позитивного впливу на соціальні розмежування ні в етнічному, ні етнотериторіальному вимірі.

За останні три роки Україна досягла помітних успіхів у децентралізації, насамперед фінансовій. Так, завдяки розширенню повноважень і підвищенню зацікавленості органів місцевого самоврядування у збільшенні надходжень до місцевих бюджетів, реалізації заходів щодо залучення резервів їх наповнення та підвищення ефективності адміністрування податків і зборів, доходи місцевих бюджетів зросли у 2,8 рази – із 68,6 млрд грн у 2014 році до 192,7 млрд грн за підсумками 2017 року [27]. Одночасно зі збільшенням частки місцевих бюджетів у фінансових ресурсах держави зростає також їх частка у обсязі валового внутрішнього продукту. У 2014-2015 роках цей показник становив 5,1%, у 2016 – 6,2%, за підсумками 2017 прогнозується, що частка місцевих бюджетів у ВВП країни становитиме 6,7%. Не зважаючи на відхилення на початку лютого 2018 року кількох законопроектів, у тому числі президентського, про передачу у комунальну власність об'єднаним територіальним громадам земель державної власності, що розташовані за межами населених пунктів (хоча Уряд врегулював процедуру передачі своїм розпорядженням від 31 січня 2018 року), розширення повноважень громад у цій сфері є лише питанням часу.

Таким чином, на місця передається дедалі більше повноважень та ресурсів, що підвищує ставки у виборчій боротьбі, призводить до загострення політичної конкуренції та посилення диспропорцій у політичному розвитку регіонів з огляду на ступінь консолідації місцевих еліт, їх представленість у вищих органах влади. При цьому, варто враховувати, що громадяни України швидше не довіряють органам місцевого самоврядування (довіряють 41,3%, а не довіряють 46,3%), що, однак, є найкращим показником у порівнянні з іншими органами влади [28]. Так, районним державним адміністраціям довіряють 31,7%, не довіряють – 55,6%, обласним державним адміністраціям – відповідно 29,8% і 57,9%, Президенту України – відповідно 24,4% і 66,7%, Уряду – відповідно 17,5% і 74,1%, Верховній Раді – відповідно 13,1% і 79,4%, державному апарату – відповідно 8,4% і 81,6%.

Зазначимо, що ще до початку активної фази децентралізації місцеві вибори у жовтні 2015 року зафіксували територіальну фрагментованість партійної системи України. Зазначимо, що жодних законодавчих передумов для цього феномену не існує: у країні можуть створюватися лише загальноукраїнські партії, оскільки процедура реєстрації нового суб'єкта політичного життя вимагає представлення підписів не менше 10 тисяч громадян України, які мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим (ст. 10 Закону України «Про політичні партії в Україні» [29]).

За півроку до проведення цих виборів у Мін'юсті було зареєстровано 262 політичні партії, з них 26 – нові. Низці політичних партій, в тому числі й новоствореним, вдалося подолати 5% бар'єр і увійти до складу обласної ради в різних регіонах держави. Їх можна класифікувати на такі види:

1) партії вождистського типу, лідери яких свого часу обиралися по мажоритарному округу в області («Єдиний центр» В. Балогі – переможець з 30% голосів на виборах до Закарпатської облради; «Партія простих людей Сергія Капліна» здобула 9,5% у Полтавській, Народна партія В. Литвина – 8% голосів у Житомирській, «Нова політика» О. Семиноженка – 7% в Запорізькій облрадах; «Єдність» О. Омельченка – 12,5 % у Київській міській раді);

2) постмайданні партії, поява яких стала результатом активізації громадянського суспільства: «Воля» (8% на виборах до Івано-Франківської облради), Громадський рух «Народний контроль» (6% у Львівській, 8% у Тернопільській, 6% у Чернівецькій облрадах);

3) провладні або промерські партії, у списках яких широко представлені місцеві чиновники (Всеукраїнське об'єднання «Чоркашани» – 19% в Черкаській, «Довіряй ділам» – 14% в Одеській, партія «Конкретних справ» – 9% у Рівненській, «Рідне місто» – 7% у Полтавській облрадах);

4) лобістські, що відстоюють інтереси крупного бізнесу на місцевому рівні, на який по мірі поглиблення децентралізації буде передаватися все більше повноважень: Аграрна партія України, яка здобула 14% голосів у Чернігівській, 13% – Хмельницькій, 11% – Чернівецькій облрадах;

5) власне етнічні партії, представлені лише «КМКС» Партія угорців України, яка отримала 12,5% голосів на виборах до Закарпатської облради.

Що стосується представленості парламентських партій на регіональному рівні, то далеко не всім вдалося провести своїх представників до обласних рад для належної представленості на місцях. Станом на лютий 2018 року найбільші фракції в обласних радах, у яких налічується 1700 депутатів, мають Блок Петра Порошенка «Солідарність» (373), ВО «Батьківщина» (250), «Опозиційний блок» (191), «УКРОП» (134, позапарламентська партія), Радикальна партія Олега Ляшка (111), Відродження (104, позапарламентська партія), ВО «Свобода» (102, позапарламентська партія), «Самопоміч» (96), «Наш Край» (75, позапарламентська партія) та «Аграрна партія» (40, позапарламентська) [30]. Загалом в облрадах представлені 26 політичних партій, що мають хоча б одного депутата в складі фракції. При цьому переможець парламентських перегонів 2014 року – Народний фронт, який отримав найбільше голосів за партійними списками, в облрадах майже не представлений.

Ще більш тривожні тенденції для націоналізації партійної системи виявили останні вибори, що проводяться в об'єднаних територіальних громадах (ОТГ), утворених у ході реалізації адміністративно-територіальної реформи. 29 жовтня 2017 року в Україні відбулися перші вибори у 202 об'єднаних територіальних громадах (ОТГ) в усіх областях України, в яких могли взяти участь понад 1 мільйон 330 тисяч осіб (майже 4% усіх виборців України). Явка виборців склала близько 48%, що мало відрізнялося від показника в 52% на останніх позачергових парламентських виборах [31]. 24 грудня у 51 ОТГ в 17 областях були проведені вибори, розраховані на 356,5 тис. виборців. На них третє місце, після БПП та «Батьківщини», посіла Аграрна партія. Непогані результати також показали такі позапарламентські партії як «Наш край», УКРОП, ВО «Свобода» та «Відродження». На 29 квітня 2018 року заплановано проведення виборів ще у 40 ОТГ у 17 областях, в яких зможуть взяти участь понад 263 тис. осіб., і які навряд чи продемонструють значні відмінності у результатах від попередніх.

Результати виборів в ОТГ не лише не відображають, а у деяких моментах навіть суперечать і партійному розкладу в парламенті, і результатам соціологічних опитувань щодо парламентських виборів, що наведено у Табл. 1.

Таблиця 1

Рейтинги політичних партій		
КМІС [32]	Центр Разумкова [33]	За результатами наймасштабніших виборів в ОТГ 29.10.2017 (за підрахунками ВО «Батьківщина»)
ВО «Батьківщина» 6,5% БПП «Солідарність» 5% Опозиційний блок 4,1% ПП «За життя» 3,9% Радикальна партія О. Ляшка 3,8% ПП «Громадянська позиція» 3,3%	БПП «Солідарність» 13,6% ВО «Батьківщина» 10,0% ПП «Громадянська позиція» 8,9% Опозиційний блок 8,6% ПП «За життя» 6,8% Радикальна Партія Олега Ляшка 6,5% Об'єднання «Самопоміч» 5,9% Об'єднання правих партій («Свобода», «Правий Сектор», «Національний корпус») 4,2%	ВО «Батьківщина» 31% (880) БПП «Солідарність» 20% (568) Аграрна партія 11,8% (334) УКРОП 8,6% (245) Наш край 4,5% (128) Радикальна Партія О. Ляшка 4,4% (126) Об'єднання «Самопоміч» 3% (95)

Об'єднання «Самопоміч» 2,8% ВО «Свобода» 2% «УКРОП» 1,4% Аграрна партія 1,2% «Рух нових сил» 1,2% ПП «Народний фронт» 0,7% «Відродження» 0,5%	ПП «Народний фронт» 2% «УКРОП» 1,5% Аграрна партія 1,1% ПП «Національної дії» 1,7% Громадський рух «Народний контроль» 1% «Відродження» 0,7% «Наш край» 0,5% Демократичний альянс 0,4%	ВО «Свобода» 2,8% (82) ПП «Народний фронт» 1,1% (31) ПП «Громадянська позиція» 0,5% (13)
--	---	--

На перший погляд, результати виборів до ОТГ можна проігнорувати, оскільки вони не є репрезентативними в рамках усієї країни – ними охоплено лише близько 5% усіх виборців України. До того ж вони проводяться за пропорційною, а не за змішаною, як до Верховної Ради України, системою, що також може впливати на отримані результати. Однак, вони, разом з результатами місцевих виборів 2015 року, можуть свідчити про важливу тенденцію, що сприяє денаціоналізації партійної системи – появу регіональних політичних партій, не представлених у законодавчому органі країни, які свідомо можуть обмежитися місцевим рівнем політики, оскільки поглиблення фінансової і реалізація земельної децентралізації забезпечуватиме їх необхідними ресурсами, принаймні у найближчому майбутньому.

Водночас поява партій, що підтримують тісний зв'язок із виборцями через вирішення місцевих проблем, сприятиме появі або ж перебудові існуючих партій, що створені не під конкретного лідера чи політичне гасло, а виконують основну свою функцію – посередництво між громадянським суспільством та державою. Виборці, які переконані у спроможності конкретної політичної сили ефективно справлятися з вирішенням місцевих проблем, продемонструють лояльність до неї і на парламентських та президентських виборах.

Отже, ознаки низького ступеню націоналізації партійної системи України проявилися у результатах місцевих виборів 2015 року, коли децентралізаційна реформа ще не вступила в активну фазу. Далеко не всім парламентським партіям вдалося домогтися представленості у всіх, або хоча б у більшості обласних рад. Натомість до представницьких органів на місцях пройшли п'ять видів партій з чіткою приналежністю до конкретного регіону: вождистські, постмайданні, промерські, лобістські та етнічні. Останні вибори до об'єднаних територіальних громад, утворених у результаті адміністративно-територіальної реформи, що є складовою децентралізаційної реформи, до певної міри підтверджують тенденцію до формування регіональних партій, однак їх не можна вважати репрезентативними щодо усіх виборців України. Результати парламентських виборів 2019 року дадуть змогу зробити більш надійні висновки щодо впливу децентралізації на партійну систему країни.

1. Tiebout Ch. M. A pure theory of local expenditures. *The Journal of Political Economy*. 1956. Vol. 64. № 5. P. 416–424.
2. Weingast B. R. The economic role of political institutions: Market-preserving federalism and economic development. *Journal of Law, Economics, & Organization*. 1995. Vol. 1. P. 1–31.
3. Sabatini Ch. Latin America's lost illusions: Decentralization and political parties. *Journal of Democracy*. 2003. Vol. 14. № 2. P. 138–150.
4. Lalander R. O. Decentralization and the Party System in Venezuela. *Iberoamericana. Nordic Journal of Latin American and Caribbean Studies*. 2003. Vol. 33. № 1. P. 97–121.
5. Ryan J. J. Decentralization and democratic instability: The case of Costa Rica. *Public Administration Review*. 2004. Vol. 64. № 1. P. 81–91.
6. Bizberg Ilan Behind the Scenes – Clientele and Citizens in the Mexican Political Transition. *Iberoamericana*. 2001. Vol. 1. № 2. P. 87–105.
7. Biezen van I., Hopkin J. Party organisation in multi-level context. *Devolution and electoral politics*. Manchester: Manchester University Press, 2006. P. 3–22.
8. Jones M., Mainwaring S. The nationalization of parties and party systems: An empirical measure and an application to the Americas. *Party Politics*. 2003. Vol. 9. P. 139–166.
9. Caramani D. The nationalization of politics: The formation of national electorates and party systems in Western Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 368 p.
10. Bochsler D. The nationalization of political parties: A triangle model, applied on the Eastern and Central European Countries. *CEU Political Science Journal*. 2006. Vol. 1. № 4. P. 6–37.
11. Tiemann G. Wahlsysteme, Parteiensysteme und politische Repräsentation in Osteuropa. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften, 2006. 222 p.
12. Thorlakson L. An institutional explanation of party system congruence: Evidence from six federations. *European Journal of Political Research*. 2007. Vol. 46. № 1. P. 69–95.
13. Lago-Peñas I., Lago-Peñas S. Decentralization and the nationalization of party systems. *Environment and Planning C: Government and Policy*. 2011. Vol. 29. № 2. P. 244–263.
14. Chhibber P. K., Kollman K. The formation of national party systems: Federalism and party competition in Canada, Great Britain, India, and the United States. Princeton; NJ: Princeton University Press, 2004. 272 p.

15. Bunce V. *Subversive institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State*. New York: Cambridge University Press, 1999. 224 p.
16. Brubaker R. *Nationalism reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. New York: Cambridge University Press, 1996. 216 p.
17. Kymlicka W. Is federalism a viable alternative to secessionism? *Theories of secession*. New York: Routledge Press, 1998. P. 111–150.
18. Riker W. *Federalism: Origin, operation, significance*. Boston: Little, Brown, and Company, 1964. 202 p.
19. Roeder P. *Where nation-states come from: Institutional change in the age of nationalis*. Princeton; NJ: Princeton University Press, 2007. 440 p.
20. Snyder J. *From voting to violence*. New York: W.W. Norton and Company, 2000. 220 p.
21. Stepan A., Linz J., Yadav Y. *Crafting state nations*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2011. 297 p.
22. Lustick I., Miodownik D., Eidelson R. Secessionism in multicultural states: Does sharing power prevent or encourage It? *American Political Science Review*. 2004. Vol. 98. № 2. P. 209–229.
23. Miodownik D., Cartrite B. Does political decentralization exacerbate or ameliorate ethnopolitical mobilization? *Political Research Quarterly*. 2010. Vol. 63. № 4. P. 731–746.
24. Sorens J. The cross-sectional determinants of secessionism in advanced democracies. *Comparative Political Studies*. 2005. Vol. 38. № 3. P. 304–326.
25. Brancati D. *Peace by design: Managing intrastate conflict through decentralization*. New York: Oxford University Press, 2009. 314 p.
26. Lublin D. Dispersing authority or deepening divisions? Decentralization and ethnoregional party success. *The Journal of Politics*. 2012. Vol. 74. № 4. P. 1079–1093.
27. Фінансова децентралізація: результати та перспективи. URL: <http://decentralization.gov.ua/news/8342> (дата звернення: 28.02.2018).
28. Оцінка громадянами ситуації в країні, ставлення до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-hromadianamy-sytuatsii-v-kraini-stavlennia-do-suspilnykh-institutiv-elektoralni-orientatsii> (дата звернення: 12.02.2018).
29. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III. *Голос України*. 2001. 12 травня.
30. КВУ назвав ТОП-10 партій із найбільшими фракціях в облрадах. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:kvu-nazvav-top-10-partii-iz-naibilshymu-fraktsiiakh-v-oblradaх> (дата звернення: 27.02.2018).
31. Перші вибори в об'єднаних територіальних громадах: хто і де переміг. URL: <http://ukrreporter.com.ua/politic/poglyad/pershi-vybory-v-ob-yednanyh-terytorialnyh-gromadah-hto-i-de-peremig.htm> (дата звернення: 12.01.2018).
32. Рейтинг підтримки партій і політичних лідерів. 2017, грудень. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=730&page=1> (дата звернення: 12.01.2018).
33. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. URL: <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-institutiv-elektoralni-orientatsii-2> (дата звернення: 12.01.2018).

Станіслав Сухачов
Тетяна Лужанська

Житомирський державний університет імені Івана Франка

СЕРЕДНІЙ КЛАС ЯК ГАРАНТ ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Stanislav Sukhachov, Tetyana Luzhanska. The middle class as a guarantor of the political stability of modern ukrainian society.

The article concerns the middle class in Ukraine, which is a determining factor of the political stability in any democratic society. The middle class is a complex social formation that has a political dimension and determines the level of citizen social and political activity, which is determined by their status of the working owner, which denies populism, political indifference and political exclusion. The criteria for belonging to the middle class are not only the high level of material security, but also the way of life, independence and the labor nature of income sources - a certain standard of living.

Due to the lack of opportunities to realize their economical potential in their own country, millions of ukrainian citizens have left to work in other countries, where the process of the modern ukrainian middle class formation is taking place. In the ukrainian society due to the availability of the lowest social standards in Europe by income, to the middle class, not so much representatives of mental labor belong, but as so-called «servicemen of the oligarchs». Deepening in the income inequality is largely the result of the development of not so much market, European mechanisms, as many pseudo-market, that make the formation of the middle class impossible.

Further functioning of the Ukrainian society political system in the format of its commitment to the interests of not the middle class, but a handful of oligarchs, only preserves the neo-feudal division of society into an absolute majority of the poor - hereditarily poor, and an unaccountably rich minority.

It is therefore logical that the political system should deviate from the paradigm of state use, its organs and finance to enrich the ruling class. A serious problem arose before ukrainian politologists and sociologists - the problem of studying the conditions of the middle class formation, which should include the presence of a clear and understandable for everyone normative base, which determines the process of the middle class formation. This, in turn, provides for the deprivation of the petty care from the state, which makes impossible the neo-feudal principle: friends must have everything, and enemies deserve the law. It is clear that the institutions of the political system must establish equality of everyone before the law, which is an important way of the middle class formation in modern Ukrainian society.

Until political institutions remain channels for collecting corrupt rents from the Ukrainian population, which is considered as a natural resource from which you can rent for owning it, it is impossible to talk about the effectiveness of reforms and the success of the middle class formation.

The leading way not only of quantitative growth but also of widespread strengthening of the economic, social, political, and spiritual positions of the middle class is a significant limitation of the political power of the clan-oligarchic groups, the reliable basis of which is the shadow economy, which concentrates millions of able-bodied Ukrainians and is an essential brake on the establishment of European civilized market relations and civic structures based on labor private property. An important way of a middle class formation and development in a transformational ukrainian society is the creation (with the state's sake) a large number of enterprises, firms, producing material and spiritual values, whose employees demonstrate high motivation to work. Now the middle class is replaced by the lower class and does not perform in practice its socially important functions, does not act as an effective guarantor of political stability and the basis of democratic transformations in today's transformational Ukrainian society.

Therefore, one of the priorities of the Ukrainian state should be firstly, creating the necessary conditions for the widespread development of the middle class, first of all, through real economic reforms aimed at realizing socio-economic, political, and spiritual interests. Secondly, the middle class should embody the best features of professionalism, individualism and tolerance, which are based on its strong positions as a working owner as a reliable guarantor of stable and sustainable social development. Thirdly, in order to form a middle class as a guarantor of political stability, there should not be a huge mass of poor people alienated from power, property and social respect.

A characteristic feature of modern Ukrainian society is that those who would have belonged to the middle class, are very close to the lower class for their low incomes and the level of satisfaction of their needs. Without the practical implementation of these logical processes, it is extremely difficult to imagine any positive prospects for the development of the middle class as the political stability of modern Ukrainian society.

Key words: the middle class, political stability, the modern Ukrainian society, the lower class, clan-oligarchic groups.

Визначальним чинником політичної стабільності будь-якого демократичного суспільства є наявність у ньому середнього класу не лише як її дієвого гаранту, а й фундаменту соціального миру, впевненості громадян у завтрашньому дні, віри у те, що держава гарантує та забезпечує усі їхні політичні, соціально-економічні, духовні права. Відомий представник національно-державницького напрямку в українській політології О. Ейхельман наголошував, що «держава для народу. Народ – початок фундаменту. Держава – завершення для нього» [1, с. 12]. Сьогодні в умовах шаленого майнового розшарування соціуму,

невідомого благополучним постіндустріальним країнам, котрі є для нас взірцем суспільного розвитку, вести мову про те, що сучасна Українська держава є для народу, не доводиться, оскільки, по-перше, за цьогорічними оцінками науковців, питома вага бідних у загальній кількості населення становить 70-72%, [2, с. 97], що не може не бути деструктивним чинником не лише політичної, а й економічної, соціальної стабільності суспільства. По-друге, загрозливе падіння рівня життя абсолютної більшості громадян сучасного українського суспільства, яскравим показником якого є те, що сучасна Україна за розмірами зарплат посідає останнє місце в Європі, породжує не лише політичне відчуження, аполітичність, політичну пасивність та амбівалентність, а й настрої тривожності та агресивності, що врешті-решт унеможливають формування демократичних громадянських структур, основою яких є численні, самодостатні середні соціальні верстви, котрим саме держава забезпечує такий рівень свободи, за якого вони упевнені в недоторканності свого життя, житла та майна.

Середній клас – складне соціальне утворення, що, безумовно, має політичний вимір та визначає саме рівень соціально-політичної активності громадян, детермінований їх статусом працюючого власника, котрий заперечує популізм, політичну індіферентність та врешті-решт політичне відчуження. Дослідники вирізняють у його складі «старі», або «традиційні» верстви, котрі існували в історії, та «нові» верстви. До першої групи відносять ремісників, фермерів, дрібних і середніх підприємців, крамарів, спеціалістів, які займаються приватною практикою, осіб вільних професій, частка котрих має тенденцію до зменшення. До «нових» верств, які становлять швидко зростаючу частину середнього класу, входять менеджери, державні службовці, вчені, високооплачувана частина інженерно-технічних працівників та висококваліфіковані робітники, основна частина працюючої за наймом інтелігенції, військові, працівники сфери обслуговування і побуту та деякі інші групи населення.

Зростання їх чисельності зумовлено роллю і значенням освіти й науки в сучасному глобалізованому світі, розгортанням технологічної революції, ускладненням організаційної структури господарської діяльності, розширенням сфери послуг, котра займає провідне місце в соціально-економічному та політичному розвитку. Відомо, що для втілення в життя існуючих євроатлантичних прагнень сучасного українського суспільства йому необхідно поступово наблизитись до відповідних європейських соціально-політичних, економічних та духовних стандартів.

У силу зазначеної обставини саме інтереси середнього класу є переважно домінуючими в суспільно-політичному, економічному, духовному розвитку сучасних постіндустріальних суспільств. Не випадковим є й те, що саме завдяки своєму міцному соціально-економічному, політичному, духовному становищу середній клас є надійним гарантом стабільного розвитку сучасних демократичних європейських соціумів. Виходячи зі значної чисельності середнього класу, його стабілізуючого впливу на подальший суспільний розвиток, сучасна західна цивілізація отримала визначення як «цивілізація середнього класу» [3, с. 373-378].

В українському суспільстві в силу наявності найнижчих соціальних стандартів у Європі за рівнем доходів, майновим становищем до середнього класу належать не стільки представники розумової праці, скільки так звана «обслуга олігархів», котра є в своїй більшості космополітичною та не є, як відомо, носієм української загальнонаціональної ідеї, котра почала активно формуватися в період Революції гідності. І те, що середня заробітна плата в Україні в жовтні 2017 року складала 7 377 грн. [4] на тлі двох тисяч євро в сучасних західноєвропейських країнах, є наочним прикладом вкрай низького життєвого рівня абсолютної більшості українських громадян, що унеможливує формування потужного прошарку працюючих власників як дієвого чинника формування середнього класу – гаранта політичної стабільності

Критеріями приналежності до середнього класу є не тільки високий рівень матеріальної забезпеченості, а й спосіб його успішного життя, самостійність та трудовий характер джерел прибутку, певний життєвий стандарт, що є практично недосяжним для мільйонів збіднілих українських громадян, що вимушені масово емігрувати у пошуках кращої долі. Тому, не випадково, що в 2007 році, при вищому рівні життя пересічних українців, ніж сьогодні, наша Батьківщина займала третє місце у світі серед країн з кількості бажаючих змінити своє громадянство, тобто виїхати з країни [5, с. 131], що є об'єктивним фактором подальшої маргіналізації та майнового розшарування сучасного українського суспільства. Це продукує серед величезної кількості бідних громадян як настрої зневіри у політичному класі взагалі, так і бажання силою змінити своє становище на краще, оскільки бідна людина завжди прагне взяти якнайбільше від життя – все і негайно.

У цьому плані є вкрай актуальними слова Аристотеля про те, що «бідняки лише прагнуть майна багатих» [6, с. 508]. При цьому, не слід забувати, що сьогодні, в умовах війни з Росією, не один мільйон одиниць вогнепальної зброї знаходиться у населення, що ускладнює дієвий діалог між владою і громадянським суспільством, котрий є важливою функцією політики.

На відміну від збіднілої частини населення, середній клас, котрий за своєю суттю є працюючим власником, що має можливість продавати своє майно, цінні папери і є певним чином незалежним від роботодавця та держави, забезпечує значний рівень свободи в громадянській та політичній діяльності та виступає надійним гарантом політичної стабільності постіндустріального суспільства. «Класичний, якщо можна так сказати, середній клас, – наголошує І. Кіянка, – складається з досить заможних людей. свідомих громадян, яким не байдужа доля країни. За усталеними стандартами, до цього класу належать особи з високою професійно-освітньою підготовкою та інтелектуальним потенціалом, що забезпечує їм значний попит на ринку праці. Завдяки цій обставині середній клас є практично гарантом стабільності суспільства, його політичної системи» [7, с. 37] .

Політичну стабільність варто розглядати як цінність для політичної системи, котра має відповідним чином реагувати як на зовнішні, так і на внутрішні виклики. Разом з тим політична стабільність набуває рис абстрактності саме за відсутності дієвих механізмів та засобів їх реалізації. Ось чому сутність середнього класу слід досліджувати під кутом зору його осмислення не лише як гаранта політичної стабільності, а й її надійного механізму, що сприяє утворенню громадянських структур та є показником ефективного діалогу влади та народу. Тому під політичною стабільністю варто розуміти насамперед психологічну спроможність громадян дотримуватися спокійної, толерантної поведінки всупереч як зовнішнім, так і внутрішнім несприятливим умовам, що виступають як дестабілізуючий чинник функціонування політичної системи.

У цьому плані привертає увагу те, що «у сфері публічного й політичного життя обсяг і склад середнього класу, – на думку О. Симончук, – виступає мірилом успіху державної політики, маркером позитивної соціальної ідентичності» [8, с. 7].

Про який успіх державної політики може йти мова, якщо ще «у 2015 р. суттєво (з 39,9% до 51,7%) збільшилася частка тих, хто вважав, що в найближчому (на час опитування) році ніяких позитивних змін у житті країни не відбудеться, частка ж осіб, які вірили в те, що суспільно-економічне життя більш-менш налагодиться, зменшилася з 22, 3% у 2014 р. до 19% у 2015 р. Це свідчить про продовження процесу накопичення суб'єктивних тригерів соціального вибуху» [9, с. 122-123].

Не ставлячи перед собою завдання аналізу причин продовження процесу накопичення тригерів соціального вибуху, зазначимо, що його передумовами в сучасному українському суспільстві є, з одного боку, наявність великої маси людей низького соціального статусу, а з іншого – зневіра цих людей у краще майбутнє, що не може не сприяти зростанню настроїв агресії та радикалізму, які є антиподами політичної стабільності.

Через відсутність можливостей економічно себе реалізувати у власній країні, мільйони українських громадян виїжджають на роботу в інші держави, де, власне, й іде процес формування сучасного українського середнього класу. Так, за різними статистичними даними станом на 2017 рік за кордоном живе і працює близько 7 мільйонів українців. І це при тому, що, за інформацією експертів, населення України станом на 2017 рік є на рівні 35 мільйонів осіб. Лише в Польщі сьогодні налічується 1,25 мільйона українських мігрантів, котрі на місяць заробляють 470 євро «чистими», більша частина яких передається своїм сім'ям в Україну [10]. При цьому не варто забувати, що фактична кількість українців, які працюють за кордоном є значно більшою. Наприклад в Інтернеті ми можемо зустріти цифру 10 мільйонів. Сотні тисяч українців, більшість яких мають вищу освіту, виконують малокваліфіковані роботи в Польщі, Іспанії, Італії, Туреччині, Португалії, Канаді, Німеччині. Вони інтенсивно працюють у виснажливих умовах за невеликі кошти. Адже такою є плата пересічних українців за адаптацію до європейського соціально-економічного, політичного, духовного простору.

Досліджуючи характерні ознаки середнього класу, варто назвати наявність у його представників таких матеріальних цінностей, як приватний будинок або велика квартира, машина, відеотехніка, побутові прилади довготривалого вжитку, сучасні меблі; можливість раз на рік відпочивати всією сім'єю; можливість отримання якісної освіти тощо. Якщо переважна більшість новостворених сімей за 10 років досягають таких стандартів, то це означає, що в країні створене підґрунтя для формування середнього класу. В Україні такі умови на сьогодні відсутні для лівової частини населення, котра в умовах захмарних цін та тарифів на комунальні послуги вимушена витратити гроші не стільки на придбання житла, побутової техніки, меблів, одягу, тощо, скільки на їжу та ліки.

Натомість у нас сформовано державу, котра багато в чому є репресивною щодо малого та середнього бізнесу як основи середнього класу, орієнтованою насамперед на монополізацію кланово-корпоративної моделі економіки, що нерідко чинить перешкоди на шляху як формування середнього класу, так і прояву його політичної активності, що, врешті-решт, є деструктивним чинником політичної стабільності сучасного українського суспільства. Адже те, що сьогодні, згідно авторитетних міжнародних рейтингів,

Україна є одним зі світових лідерів з рівня розвитку корупції, унеможливує як європейський політичний, соціально-економічний, духовний розвиток суспільства взагалі, так і середнього класу як гаранта політичної стабільності, зокрема. В цьому плані привертає увагу те, що у світовому Індексі сприйняття корупції від Transparency International за 2017 рік Україна отримала лише 30 балів зі 100 можливих. Сусіди України у рейтингу – Гамбія, Іран, М'янма та Сьєрра-Леоне. Більше того, за винятком Росії, у рейтингу ТІ Україна стала найкорумпованішою країною Європи [11].

Тому цілком закономірно, що необхідність ліквідації неофеодальної політико-економічної моделі, що базується на корупції, тіншовій економіці, бідності абсолютної більшості громадян, що спричинили широкі масштаби майнового розшарування, варто розглядати як суттєві виклики, котрі сьогодні постали перед українським суспільством. Яскравим свідченням не стільки європейського, скільки африканського майнового розшарування, є те, що прибутки 10% найбільш забезпечених громадян України перевищують прибутки 10% найменш заможних верств майже в 50 разів. [12, с. 36]. При цьому є всі підстави констатувати те, що прірва між бідними і багатими в сучасному українському суспільстві має тенденцію до збільшення, оскільки ще у 2004 р. розрив між ними складав співвідношення 40:1 [13, с. 8].

Разом з тим у Фінляндії, як і в більшості європейських суспільств, 10% багатих живуть у 5,8 разів заможніше від 10% найбільш бідних верств населення [14], що є яскравим прикладом відсутності провалля між бідними та багатими у сучасних європейських суспільствах, у яких провідні економічні, соціально-політичні, духовні позиції належать не стільки олігархам, корумпованим чиновникам, або вихідцям з кримінального світу, скільки представникам середнього класу – надійному гаранту політичної стабільності.

Поглиблення нерівності в доходах значною мірою є результатом розвитку не стільки ринкових, європейських, скільки псевдоринкових, гендлярських механізмів, що унеможливають формування середнього класу. Про які ринкові механізми європейського зразка функціонування економіки може йти мова, коли більшість українських громадян, внаслідок вкрай низького рівня доходів, отримуючи так звані субсидії на комунальні послуги, перебувають за межами цивілізованих ринкових відносин, демонструючи настрої споживацтва, утриманства. Саме таким, бідним та чисельним верствам населення притаманна вкрай низька мотивація до чесною, професійною праці, аполітичність та зневіра до влади, котра є надійним джерелом збагачення власного клану олігархів.

Зрозуміло, що подальше функціонування політичної системи українського соціуму в форматі її відданості інтересам не середнього класу, а жменьки олігархів, лише консервує неофеодальний поділ суспільства на абсолютну більшість бідних – сьогодні вже спадково бідних, та непомірно багату меншість.

Тому цілком закономірно, що «політична система має відійти від парадигми використання держави, її органів і фінансів для збагачення правлячого класу» [15, с. 64]. Більше того, як вважає відомий шведський економіст Андерс Ослунд, подальше «збереження корумпованої політичної системи неминуче призведе до втрати української державності» [15, с. 64]. Зрозуміло, що втрата української державності може відбутися не лише внаслідок збереження корумпованої політичної системи, а й відсутності економічно міцного, чисельного середнього класу, покликаного завдяки своїм міцним статусним позиціям працюючого власника утверджувати в суспільстві атмосферу порозуміння, толерантності, злагоди, що є основою ефективного діалогу влади та народу.

Ось чому всебічне дослідження питання сутності бідності як деструктивного чинника формування середнього класу, як гаранта політичної стабільності, можливе лише при з'ясуванні змісту національної безпеки взагалі та особливих рис її моделі в умовах розвитку сучасного українського суспільства. «Нинішня модель національної безпеки України, - справедливо наголошують О. Власюк та С. Кононенко, – прискорено вироджується, остаточною ознакою цього стане її перетворення на систему «дотацій та імітацій», дегенеративну систему зовнішніх позик, державних субсидій та цілковитого імітування війни, реформ, незалежності» [16, с. 18].

Наведена об'єктивна оцінка сутності сучасної моделі національної безпеки України, з одного боку, є справедливим визнанням неспроможності політичного класу ефективно відповідати на широкий спектр викликів сучасного глобалізованого суспільства, а, з іншого, – спонукає наукову громадськість посилити дослідження проблем формування середнього класу як гаранта політичної стабільності, що врешті-решт визначає саме ефективність та дієвість моделі національної безпеки країни.

Досліджуючи питання сутності шляхів формування середнього класу як гаранта політичної стабільності, варто звернути увагу на думку В. Грицанюка про те, що «перед українськими політологами та соціологами стоїть проблема не тільки визначити і дослідити умови, за яких буде формуватись та розвиватись середній клас, але створити їх, а це не так вже й легко» [17, с. 35] Погоджуючись зі слухними зауваженнями В. Грицанюка про те, що в наш час перед українськими політологами та соціологами постала серйозна проблема дослідження умов формування середнього класу, разом з тим варто сказати, що політологами

та соціологами не створюються умови формування та розвитку середнього класу до яких слід віднести, по-перше, наявність чіткої та зрозумілої для всіх нормативної бази, яка визначає процес формування середнього класу, а це, у свою чергу, передбачає позбавлення його дріб'язкової опіки з боку держави, котра має унеможливити дію неофеодального принципу: «друзям – усе, а ворогам – закон». Зрозуміло, що всі інститути політичної системи мають не на словах, а на ділі утверджувати рівність усіх перед законом, що є важливим шляхом формування середнього класу в сучасному українському суспільстві.

Поки «політичні інститути залишаються каналами збору «корупційної ренти» з населення України, що розглядається як «природний ресурс», з якого можна мати ренту за володіння ним» [18, с. 17], ні про яку ефективність реформ та успішність процесу формування середнього класу, не доводиться говорити. Провідним шляхом не лише кількісного зростання, а й повсюдного зміцнення економічних, соціально-політичних, духовних позицій середнього класу, як ми вже зазначали, є істотне обмеження політичної влади кланово-олігархічних груп, надійною основою яких є тіньова економіка, котра концентрує мільйони працездатних українців та є суттєвим гальмом утвердження європейських цивілізованих ринкових відносин і громадянських структур, що базуються саме на трудовій приватній власності.

Оскільки завдання цієї наукової роботи не передбачають всебічного аналізу місця і ролі тіньової економіки в суспільно-політичному житті трансформаційного українського суспільства, то лише зазначимо, що ще п'ятнадцять – двадцять років тому близько 50% суб'єктів господарської діяльності працювали поза законними рамками, а кримінальні структури, одержуючи шалені кошти з проституції, торгівлі наркотиками і зброєю, контролювали уже цілі галузі. [19, с. 69].

Розглядаючи тіньову економіку як серйозну основу політичної влади в руках кланово-олігархічних груп, варто сказати, що після Революції гідності, в результаті певної плюралізації політичного життя відбулося зниження впливу «великих власників на владні рішення, однак високий рівень підтримки популізму в суспільстві залишає їм надію у черговий раз «олігархізувати» політичну систему. У разі приходу до влади популістських сил політична суб'єктність великого капіталу відразу зростає. ... Дезінтегрованість українського суспільства сприятиме ситуації, коли на роль соціальної основи суспільства знову може претендувати лише нечисленна верства населення» [20, с. 136], що практично заблокує процес подальшого розвитку середнього класу як основи політичної стабільності, в контексті його відданості європейським цінностям свободи, рівності, демократії та соціально-економічної, політичної, духовної самодостатності.

В іншому випадку, за наявності позитивних результатів реформ, що проводяться в Україні, існує реальна можливість здійснення трансформації «великих власників як олігархів, – справедливо зазначає О. Рахманов, – у капіталістів-рантє, їхні статусні та рольові функції, стилі життя, інтереси в економічній, політичній та культурній сфері набудуть суттєвих змін. Відхід від олігархічної моделі посилить лібералізацію економіки та сприятиме становленню середнього та малого бізнесу. Впровадження корпоративного управління обмежить суб'єктність капіталістів до статусу акціонерів. Головним їхнім завданням буде збереження та передання у спадок активів шляхом їх легітимації» [20, с. 136].

Важливим шляхом формування та розвитку середнього класу в трансформаційному українському суспільстві є нагальна необхідність створення за підтримки держави значної кількості підприємств, фірм, що виробляють матеріальні та духовні цінності, працівники яких демонструють високу мотивацію до праці, внаслідок наявності в суспільстві не мізерних, як сьогодні, а високих соціальних стандартів, що в значній мірі унеможливить масовий виїзд за кордон, у пошуках кращої долі, активної, професійної та освіченої маси населення.

Про яку ефективність соціальної політики, що визначає багато в чому процес становлення й розвитку середнього класу як гаранта політичної стабільності, може йти мова, якщо в 2016 році погодинна оплата праці в Україні становила 34 центи, в той час, як у Болгарії – 3,7 євро; в Румунії – 4,4 євро; в Литві – 5,8 євро, Латвії – 6 євро. Вкрай низьким є в Україні і розмір мінімальної зарплати, яка становить 3200 грн., що балансує на рівні 100 євро. [21, с. 91]. Таким чином, вкрай низькі соціальні стандарти сучасного українського суспільства є суттєвим деструктивним чинником процесу політичної ідентифікації середнього класу як гаранта політичної стабільності сучасного українського суспільства. Явище політичної ідентифікації – важливий атрибут представників середнього класу як гаранта політичної стабільності.

Шалене майнове розшарування сучасного суспільства на жменьку надбагатих олігархів та вкрай збідніла абсолютна більшість українців, неминуче породжують нестримне та загрозливе зростання чисельності нижчого класу, як підґрунтя протестних настроїв та політичної, соціально-економічної нестабільності трансформаційного українського соціуму. Тобто у значній частини населення, що утворила «соціальне дно», практично відсутні шанси завдяки власній, чесній, професійній праці істотно поліпшити своє матеріальне становище та суттєво впливати на подальший розвиток соціально-політичних процесів

сучасного українського суспільства. Тому вкрай важливою для України є виважена та дієва соціальна політика, яка має бути спрямована на ефективне, в європейському розумінні, регулювання соціальних відносин та збільшення середнього класу як надійного гаранта політичної стабільності.

На сьогоднішній день середній клас заміщений нижчим класом і не виконує на практиці своїх суспільно-важливих функцій, не виступає дієвим гарантом політичної стабільності та основи демократичних перетворень у сучасному трансформаційному українському суспільстві. Тому одним із пріоритетних завдань Української держави має бути, по-перше, створення необхідних умов для повсюдного розвитку середнього класу, насамперед шляхом не імітованих, а реальних економічних реформ, зорієнтованих на реалізацію соціально-економічних, політичних, духовних інтересів не стільки сучасного правлячого класу, для якого влада є надійним джерелом власного збагачення, скільки людини праці, що об'єктивно відкриє шлях до утвердження політичної та соціальної стабільності сучасного українського соціуму. Середній клас саме і є тією потужною соціальною верствою, котра за особливостями свого, не гендлярського, а трудового існування завжди налаштована, як правило, на те, щоб чесно утверджувати свої значні соціально-політичні, економічні, духовні позиції за рахунок власних здібностей, талантів, нахилів і праці, а не за рахунок «зв'язків» із владою, як джерела корупції та деструктивного чинника політичної стабільності сучасного українського суспільства.

По-друге, у середньому класі втілюються найкращі риси професіоналізму, індивідуалізму та толерантності, що ґрунтуються на його міцних позиціях працюючого власника як надійного гаранта стабільного та сталого суспільного розвитку. Про необхідність підтримувати та зміцнювати середній клас давно вже говорять соціологи й політологи, до наукових висновків яких сучасна українська влада, м'яко кажучи, мало прислухається. Формування середнього класу в Україні, його зростання і зміцнення водночас є і соціальним, і політичним, і гуманітарним замовленням суспільства.

По-третє, суттєвою перешкодою на шляху формування середнього класу як гаранта політичної стабільності є наявність в сучасному українському суспільстві величезної маси бідних людей, що є капітально відчуженими від влади, власності та соціальної поваги. Ось чому, аналізуючи політичний вимір бідності сучасного українського суспільства, варто сказати, що його дослідження буде фрагментарним, якщо не осмислити сутності «субкультури бідних», розгляд якої уможливило визначення причин відчуження істотної частини населення від влади, власності і соціальної поваги.

Досліджуючи політичний вимір бідності як деструктивного чинника формування середнього класу сучасного українського суспільства, як гаранта його політичної стабільності, слід зазначити, що економічною основою бідності виступає в значній мірі тіньова економіка, яка породжує тіньову політику, що є показником відчуження значних суспільних верств від влади. Розглядаючи політичний аспект бідності сучасного українського соціуму, необхідно наголосити, що вона унеможливило подальший розвиток демократичних процесів в трансформаційному українському суспільстві і є фундаментом формування тоталітаризму або авторитаризму, яким властиві величезні масштаби відчуження громадян від влади, власності і соціальної поваги, що гальмує, в свою чергу, формування середнього класу як гаранта політичної стабільності.

По-четверте, в наш час існують проблеми з визначенням категорій населення, яких можна віднести до середнього класу. Нерідко трапляється так, що освіта людини є невідповідною позиції, на якій вона працює. Характерною рисою сучасного українського соціуму є те, що ті, хто мав би належати до середнього класу, дуже наближені до нижнього класу за своїми низькими доходами і рівнем задоволення своїх потреб.

Лише тоді середній клас як гарант політичної стабільності матиме всі умови для якісного та кількісного зростання, коли соціально-економічні, політичні, духовні відносини сучасного українського суспільства позбудуться таких неофеодальних ознак, як корупція, тіньовий ринок товарів та послуг, влада кланово-олігархічних груп, що імітують часто-густо свою відданість європейським демократичним цінностям. Без практичної реалізації цих закономірних процесів вкрай проблематично уявити якісь позитивні перспективи для повсюдного розвитку середнього класу, як потенційного гаранта політичної стабільності сучасного українського суспільства.

1. Ейхельман О. Проект Конституції – основних державних законів Української Народної Республіки. Київ; Тарнів: Тризуб, 1921. 96 с.
2. Скворець В. Формування ліній соціального розлому в українському суспільстві. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017. № 70. С. 94–102.
3. Масионис Дж. Социология. 9-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 752 с.
4. Средняя зарплата. URL: <https://index.minfin.com.ua/labour/salary/average> (дата звернення: 28.12.2017).
5. Барматова С. Национальная идея в Украине: средство интеграции или основа политического раскола. *Україна у пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку: зб. матеріалів експертів Всеукр. експерт. мережі / упор. О. Судакова*. Київ: Видавничий Дім «Киево-Могилянська академія», 2007. С. 125–133.

6. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
7. Кіянка І. Ідея середнього класу як гаранта стабільного розвитку. *Політичний менеджмент*. 2006. № 1 (16). С. 37–43.
8. Симончук О. Тематичні кластери сучасного класового аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 2. С. 3–25.
9. Яценко Л., Коломієць О. Ризикогенні чинники соціальної напруженості в Україні. *Стратегічна панорама*. 2016. № 2. С. 121–127.
10. Україна без українців: до чого призведе заробітчанство. URL: vgholos.com.ua/articles/ukraina_bez_ukraintsiv_do_chogo_prizvede_zarobitchanstvo_284902.html (дата звернення: 28.12.2017).
11. Україна – найкорумпованіша країна в Європі після Росії: рейтинг ТІ. URL: www.dw.com/uk/рейтинг-ті-Україна-найкорумпованіша-країна-в-європі-після-росії/a-42683410 (дата звернення: 28.12.2017).
12. Поташний Ю. Бідні українці. *Віче*. 2010. № 11. С. 36–37.
13. Рябіка В. Формування «середнього класу» в умовах сучасного суспільного розвитку. *Політичний менеджмент*. 2004. № 3. С. 6–12.
14. Полозенко Д. Великий вплив маленьких підприємств. *Урядовий кур'єр*. 2010. 03 березня. С. 6.
15. Корнієвський О., Нечипоренко В. Сучасні виклики громадянському суспільству України в умовах політичної нестабільності. *Стратегічна панорама*. 2017. № 1. С. 61–66.
16. Власюк О., Кононенко С. Актуальні аспекти вдосконалення моделі національної безпеки України. *Стратегічна панорама*. 2017. № 1. С. 17–23.
17. Грицанюк В. Середній клас: теоретичні аспекти. *Етнокультурні проблеми політичного процесу в Україні*. Львів, 2001. URL: <http://www.westukr.itgo.com/Hrycaniuk.html> (дата звернення: 28.12.2017).
18. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / авт. кол.: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 440 с.
19. Сапір Жак. Україна: «невидима рука» економічного занепаду тези про недовіру сучасних стратегій перехідного періоду. *Політична думка*. 2000. № 1. С. 65–72.
20. Рахманов О. Перспективи політичної суб'єктності великого капіталу в Україні. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: Структурні зміни і соціальна напруженість*: матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25–26 трав. 2017р.) / під заг. ред. А. П. Горбачика, В. І. Судакова та ін.; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Логос, 2017. С. 135–137.
21. Ковальчук Т. Бідність працюючого населення – драматична реальність українського сьогодення. *Економіка України*. 2016. № 5. С. 90–97.

III. Polityczny dyskurs III. Політичний дискурс

Sergiusz Rudnicki

Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu

POJĘCIE DYSKURSU – PRZEGLĄD DEFINICJI

Sergiusz Rudnicki. The concept of discourse - a review of definitions.

The significance of the problem of the «discourse» concept definition arises from the fact that for a relatively long time, from which the concept is used in social sciences, many of its interpretations have appeared. This, thereafter, affects the selection of the discourse research methods, and in the case of the author – the research of Polish discourse in Ukraine, which has an influence on Ukrainian-Polish relations. Therefore, the article is devoted to the analysis of the «discourse» concept and is the theoretical basis for establishing the possibility of using the analysis of discourse for the evaluation of international relations, and in the narrow sense - Polish-Ukrainian relations.

As a source base, articles, monographs and theses of Polish and Ukrainian scholars have been used, and it should be noted that in Poland, discourse studies have been conducted for a long period of time and have attracted more attention of the political environment than in Ukraine, and this, accordingly, influenced the choice of sources.

The problem of defining the discourse idea is that the concept is used in many scientific disciplines, within which different schools have appeared, which have their own understanding of the discourse concept. In addition, there are also interpretations of individual researchers, who are working within these schools.

The analysis of various definitions of discourse convinced the author that the source of differences in the interpretation of the concept is the application of two philosophical traditions. One of them represents discourse as a multi-stage, logically ordered process of knowledge, and was presented by such well-known philosophers as R. Descartes and G.W. Leibnitz and gave impetus to the structuralist understanding of the concept. The second relies on the tradition of one-step moment of knowledge of the object and created a phenomenological school in the interpretation of the concept of «discourse.»

The author has considered the classical discourse theories, presented by such scholars as: Teun A. van Dijk, Michel Foucault, Jürgen Habermas and Émile Benveniste, and for his study adopted the phenomenological discourse definition by Michel Foucault, where discourse is the relation of knowledge and power and their interconnection. The discourses are organized through the episteme as a system of thinking, characteristic for a particular era or sphere. Discourse practices are the collection of anonymous rules that govern expressions for a particular era and specific environments.

The discourse interpretation in the phenomenological tradition of scientist Michel Foucault complements the work of other authors, which do not contradict the other above-mentioned interpretations, such as speech-community (community of speaking, language community), topic (concept) that unites the text, story line that arranges the discourse.

Understanding the concept of discourse as rules that outline the statement, supplemented by the concepts of other scholars, allows us to use a wide range of research methods, which were introduced by the author - subdividing extra-linguistic, linguistic (textual) and methods of analyzing the dependence of language and extra-language elements.

Among the extra-linguistic methods, the analysis of SEP (somebody else's problem is in first place) – the matter that is silent, the discourse strategy analysis, (the selection of texts, event naming, event description), priming and framing as discourse strategies.

Methods of linguistic analysis concentrate on the analysis of the text surface which occupies this topic in the media, the analysis of the semantic keyword field, the conversational analysis which focuses on the description of communicative units, including metaphors and the analysis of text strategies. Finally, the third group of methods of language matching and extra-language factors is critical discourse analysis, which establishes links between ideology, propaganda, public morals and language.

Key words: discourse, political discourse, speech-community, topic, story line, linguistic and extra-linguistic methods of discourse analysis, critical discourse analysis.

Wprowadzenie

Aktualność podjętego w artykule tematu wynika z faktu, że w chwili obecnej oznaki pogarszających się od kilku lat stosunków polsko-ukraińskich są ewidentne. Fakt ten potwierdzają nie tylko eksperci, zajmujący się tym problemem i dostrzegający go, zanim stał się on częścią polskiej świadomości społecznej¹. Dostrzegają go obecnie przeciętni obywatele po obu stronach granicy. Z kolei badania naukowców polskich² i ich opinie

1. Jeszcze raz mnie przekonał w tym, że pogorszenie się stosunków polsko-ukraińskich do niedawna spostrzegali tylko eksperci dr Michał Siudak z Katedry Ukrainoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w swym referacie pt. Współczesna polityka historyczna Ukrainy i jej wpływ na przyszłość stosunków polsko-ukraińskich, wygłoszonym na polsko-ukraińskiej konferencji naukowej pt. Między Unią Europejską a Eurazją. Przestrzeń poradziecka wobec szans i zagrożeń, Kraków, 23–24. 11. 2017 r.

2. Zob. np. raport Tomasza Stryjka, Jonanny Koniecznej-Salamatin oraz Kamili Zacharuk z najnowszych badań przeprowadzonych na Ukrainie w 2016 roku [24].

wynikające z obserwacji i wyjazdów na Ukrainę nie potwierdzają tak istotnych zmian w stosunku Ukraińców do Polaków, jakich można byłoby spodziewać po zapoznaniu się z relacjami prasowymi na ten temat.

Każde to przypuszczać, że stosunki polsko-ukraińskie pogarszają się bardziej w sferze medialnej niż w świadomości społecznej. To z kolei skłania ku zainteresowaniu się dyskursem polsko-ukraińskim, a ze względu na miejsce zamieszkania autora – przede wszystkim dyskursem ukraińskim dotyczącym stosunków polsko-ukraińskich, Polski i Polaków, w celu zbadania, po pierwsze, czy i jaki jest rozdźwięk między rzeczywistością „rzeczywistą” a medialną (ukazaną przez media), rzeczywistością a dyskursem, dyskursem społecznym a dyskursem politycznym, po drugie, jakim jest dyskurs polityczny w tej sferze i jaką wizję tych stosunków tworzy u odbiorcy.

Analiza literatury przedmiotu przekonała mnie o aktualności tego tematu, gdyż nie udało mi się znaleźć prac naświetlających w sposób bezpośredni wymienione problemy. Niektóre jego aspekty opisywali Svitlana Romaniuk [21], Leonid Zaskilniak [27], Iryna Kogut [9], Ała Kyrydon [7], Sergiusz Trojan [8]. Obrazowi Polski w ukraińskim dyskursie politycznym poświęcony został raport polskich medioznawców [3].

Zbadanie ukraińskiego dyskursu politycznego wymaga przede wszystkim analizy samego pojęcia dyskursu, co z kolei pociąga za sobą przedstawienie podejść do jego interpretacji i metod, możliwych do zastosowania dla jego opisu. Dlatego właściwym celem artykułu jest analiza pojęcia „dyskurs” na podstawie wypracowanego na ten temat dorobku, co stanowi bazę teoretyczną dla wskazania możliwości jego wykorzystania dla oceny stosunków międzypaństwowych, w węższym ujęciu – stosunków polsko-ukraińskich.

Bazą źródłową artykułu są: monografia Marcina Poprawy o telewizyjnych debatach polityków jako przykładzie dyskursu publicznego [20], doktorat Ludmiły Strij o rytualnych gatunkach ukraińskiego dyskursu politycznego [23], artykuły ks. Zdzisława Kunickiego o dyskursie politycznym Jacques’a Derridy [12], Joanny Gajdy o analizie dyskursu i jej zastosowaniu w badaniach politologicznych [5], Julii Szarapanowskiej o teoretycznych zasadach analizy dyskursu politycznego [25], Tetiany Kadłubowicz o pojęciu dyskursu politycznego i komunikacji politycznej [6], Izebeli Kujawy o strategiach dyskursu polityki i medialnym obrazie świata na materiałach współczesnej prasy niemieckiej [11], Karoliny Lokiert o krytycznej analizie dyskursu [14], Igora Petrenki o istocie, osobliwościach i funkcji dyskursu politycznego [20], Aliny Balczyńskiej-Kosman o języku dyskursu publicznego w polskim systemie politycznym [1], Anny Malewskiej-Szałygin o tradycji stosowania pojęcia dyskurs i jego przydatności w antropologii współczesności [15], Elżbiety Laskowskiej o stylach dyskursu publicznego [13], Ireny Wilczyńskiej o podstawowych kierunkach badań dyskursu politycznego [26], Ireny Butowej o politycznym dyskursie w badaniach lingwistycznych [2], Switłany Naumkinej i Olgi Diaczenko o technologiach manipulacyjnych w konflikcie politycznym [17].

Nie stawiałem sobie za zadanie porównania polskiej i ukraińskiej tradycji naukowej dotyczącej dyskursu politycznego, ale w trakcie przygotowania artykułu odniosłem wrażenie, że kwestiami dyskursu na Ukrainie zajmują się przede wszystkim językoznawcy czy prasoznawcy. Naukowcy piszący o dyskursie politycznym powołują się najczęściej na prace Natalii Kondratenko z Odessy [10], Larysy Nagornej, Wiktorii Petrenko i Katarzyny Serażym z Kijowa [16; 18; 22]. Na liście ukraińskich badaczy dyskursu nie brakuje politologów, np. Ireny Wilczyńskiej z Kijowa [26] czy Switłany Naumkinej z Odessy [17], ale jest ich zdecydowanie mniej i nie ma wśród nich osób piszących w sposób stały o dyskursie politycznym (w odróżnieniu, na przykład, od językoznawców ukraińskich).

Odniosłem także wrażenie, że w Polsce temat dyskursu jest opracowany o wiele lepiej, zarówno pod względem teoretycznym, jak i pod względem praktycznego wykorzystania metodyk dyskursu dla opisu rzeczywistości politycznej. Moje przypuszczenia potwierdziła Ludmiła Strij, która stwierdza, że w ukrainistyce dyskurs stał się przedmiotem zainteresowań naukowych dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX w. przede wszystkim jako sytuacja komunikacyjna wraz z jej składnikami [23, s. 30]. Więc w swym artykule będę posiłkował się przede wszystkim pracami polskich autorów.

Nie stawiałem sobie także za zadanie oceny i referowania prac polskich autorów piszących o dyskursie pod względem analizy dokonań innych autorów czy opisu ośrodków badawczych. Mimo to wśród wymienionych na początku prac dotyczących dyskursu (i odpowiednio będących analizą dorobku naukowego na ten temat) wyróżnia się, moim zdaniem, artykuł Anny Malewskiej-Szałygin, która dokładnie naświetla temat wykorzystania pojęcia dyskursu w badaniach antropologicznych [15, s. 89–93], a także praca Marcina Poprawy, który referując polską literaturę przedmiotu dotyczącą dyskursu, wskazał najczęściej wymieniane trzy syntetyczne zbiory studiów na temat lingwistycznych aspektów dyskursu (A. Duszak, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa, 1998; *Dyskurs jako struktura i proces*, red. T.A. van Dijk, Warszawa, 2001; E. Miczka, *Kognitywne struktury sytuacyjne i informacyjne w interpretacji dyskursu*, Katowice, 2002) i ocenił, że spośród nich najobszerniejsze studium przedstawiła Anna Duszak [20, s. 13, 26].

Zgodnie ze stawianym celem w niniejszym artykule omówię najpierw próby zdefiniowania pojęcia i problemy z tym powiązane, następnie przedstawię klasyczne ujęcia dyskursu, określę rozumienie dyskursu

najbliższe autorowi, uzupełnione przez koncepcje innych badaczy, opiszę metody możliwe do wykorzystania w celach analizy dyskursu politycznego i przedstawię wnioski na temat analizy dyskursu jako narzędzia dla oceny stosunków międzypaństwowych (polsko-ukraińskich).

Problem pojęcia dyskurs

Zasadniczym problem dotyczącym definiowania pojęcia dyskursu jest jego wykorzystanie w wielu dyscyplinach naukowych, w ramach których ukształtowały się różne szkoły, posiadające swoje własne rozumienie dyskursu. W ramach tych szkół pojawiają się jeszcze rozmaite interpretacje poszczególnych badaczy (na dodatek – w różnych państwach), co sprawia, że pojęcie „dyskurs” jest tak wieloznaczne i problematyczne, jeśli chodzi o jego zdefiniowanie.

Zdaniem Marcina Poprawy tradycja badawcza dyskursu jest w krajach anglosaskich ugruntowaną dziedziną naukową (niektórzy uważają nawet, że osobną dyscypliną naukową z pogranicza lingwistyki, psychologii, socjologii i teorii kultury), ale w literaturze zachodniej brakuje konkretnego ujęcia terminologicznego [20, s. 19–20].

W Polsce dyskurs polityczny jest dziedziną zainteresowań takich dyscyplin, jak językoznawstwo, gdzie też nie ma ustabilizowanej tradycji badawczej (na Ukrainie funkcjonuje określenie „lingwistyka polityczna”, z którym w Polsce się nie zetknąłem), prasoznawstwo, psychologia, socjologia, filozofia, politologia, antropologia [20, s. 13]. Problem dyskursu politycznego sytuuje się także na pograniczu zainteresowań interdyscyplinarnych, takich jak socjologia dramaturgizmu, etnografia mówienia, filozofia komunikacji społecznej, psychologia komunikacji, psychologia społeczna [20, s. 13], sprzyjając rozwojowi takich subdyscyplin, jak socjolingwistyka, historia idei itp. [15, s. 81]. Zdaniem Anny Duszak, dokonującej przeglądu rozmaitych koncepcji badawczych dotyczących Dyskursu, do listy należy jeszcze dodać analizę konwersacyjną i gramatykę tekstu, pragmalingwistykę i genologię lingwistyczną, semantykę kognitywną i stylistykę interakcyjną, symboliczny interakcjonizm i teorię interakcjonizmu, szkołę opisu współczesnych praktyk argumentacyjnych, zwaną „nową retoryką” [20, s. 26, 32–33, 35].

Wyjaśniając pojęcie dyskursu, naukowcy często sięgają do jego znaczenia w języku łacińskim, gdzie oznaczało ono rozmowę, wyjaśnienie, argument, rozumowanie [2]. Znaczenie to odwołuje się do jego etymologii – *discurrere/discursus* oznacza poruszanie się, bieganie tam i z powrotem, rozbieganie się, interpretowane jako poruszanie się myśli, rozbieżność racji, a więc spór, rozmowę, mowę, przemowę [11, s. 44]. Dlatego w słownikach języka polskiego dyskurs jest kwalifikowany jako rozmowa, dyskusja, przemówienie, przemowa, poważna rozmowa, ustna albo pisemna wymiana poglądów na jakiś temat, często z kwalifikatorem „przestarzałe”. To tradycyjne rozumienie omawianego pojęcia [20, s. 21].

Dlatego też w językoznawstwie ukraińskim zajmującym się dyskursem oznacza on mówienie, ciąg wypowiedzi, mówienie zawłaszczone przez mówcę, ale także wpływ wypowiedzi na odbiorcę, w zależności od jego znajomości sytuacji czy system ograniczeń nałożony na wypowiedzi ze względu na społeczne lub ideologiczne okoliczności [23, s. 31].

Naukowcy polscy i ukraińscy podają też rozwinięte definicje dyskursu, traktując go na przykład jako otwarty zbiór wypowiedzi [11, s. 45], zbiór zdarzeń komunikacyjnych, mających na celu negocjowanie znaczeń przez uczestniczących w nich aktorów [1, s. 144], jako rozbudowany komunikat o tematyce politycznej, powstający w trakcie rozmowy (traktowanej szerzej niż konwersacja czy też dialog), noszący znamiona tekstowości i odwołujący się do sfery działań społecznych (w odniesieniu do dyskursu publicznego), zespół wzajemnie oddziałujących na siebie tekstów (w ujęciu koncepcji badawczych szkół tekstologicznych, pragmalingwistycznych); rozbudowany system komunikatów, myśli, wyobrażeń i polemicznych głosów nawiązujących do określonego zjawiska z życia społecznego (w ujęciu socjologicznym) [20, s. 15, 26, 31, 36–37].

Można też podać inne, bardziej rozbudowane definicje dyskursu. Przykładowo Igor Petrenko pod dyskursem politycznym rozumie determinowany tradycją społeczno-kulturową sposób komunikacji, oparty na wymianie, sugerowaniu i propagandzie pewnych idei, pozycji i poglądów uczestników życia politycznego dla osiągnięcia celów politycznych związanych przeważnie z kwestiami władzy [19, s. 56].

Można byłoby mnożyć definicje badaczy z różnych dyscyplin i szkół naukowych, ale lepiej przyjrzeć się próbom generalnego ujęcia podejść do definicji dyskursu. Zdaniem Tetiany Kadłubowicz są dwa podejścia do traktowania ujęcia dyskursu. Dla zwolenników jednego dyskurs to fragmenty rzeczywistości, które mają ciągłość w czasie, logikę rozwoju (fabułę), dyskurs w tym ujęciu stanowi zakończony wytwór, który został ukształtowany z wykorzystaniem pewnego kodu. Zwolennicy drugiego podejścia traktują dyskurs jako specyficzny rodzaj komunikacji, jako wydarzenie odbywające się pomiędzy mówiącym i słuchającym w procesie aktu komunikacji, w czasie i przestrzeni; sam dyskurs ma ustny albo pisemny charakter, mieści werbalne i niewerbalne składniki [6, s. 195].

Według Anny Malewskiej-Szałygin (i jej opinia wydaje się bardziej nośna) w języku filozofów od późnej starożytności dyskurs oznaczał wieloetapowy, uporządkowany logicznie, metodyczny proces poznawczy,

polegający na wnioskowaniu z przyjętych przesłanek. Jej zdaniem w tym rozumieniu używali pojęcia R. Descartes i G.W. Leibnitz, opisujący ruch myśli przechodzącej od jednego twierdzenia do drugiego w określonym porządku. Uporządkowany logicznie proces poznania był w tej tradycji starożytnej przeciwstawiany poznaniu intuicyjnemu, w którym przedmiot pojmowany był w jednym akcie, bezpośrednio i w całości. I właśnie z tych dwóch tradycji refleksji filozoficznych wyrastają dwa nurty namysłu: strukturalny i fenomenologiczny, realizowane później przez filozofów, językoznawców, historyków, socjologów i antropologów [15, s. 81].

Klasyczne teorie dyskursu jako podstawowe propozycje metodologiczne

Mówiąc o klasycznych teoriach dyskursu, mam na myśli koncepcje, które są wymieniane jako podstawowe w znanej mi i wskazanej na początku artykułu literaturze przedmiotu. Koncepcje te są kojarzone z początkami badań nad dyskursem, który zwrócił na siebie uwagę naukowców w latach sześćdziesiątych XX w. Najczęściej do osób, które ukształtowały tradycje badawcze, zalicza się Teuna A. van Dijka i Michela Foucaulta, nieco rzadziej Jürgena Habermasa (odniosłem wrażenie, że rzadziej go wymieniają polscy naukowcy niż ukraińscy) oraz Émile'a Benveniste'a [23; 6; 19; 25; 20; 2; 11; 15].

Teun A. van Dijk jest znany ze swych licznych prac, takich jak *Society and discourse. How context controls text and talk*, *Discourse and Context. A Sociocognitive Approach*, *Discourse and power*, *Discourse Studies*, *Racism and discourse in Spain and Latin America*, *Analisis Del Discurso Social y Politico*. Jest on także założycielem takich czasopism, jak „Discourse & Society”, „Discourse Studies”, „Discourse & Communication” [2; 25, s. 429; 20, s. 24].

Zdaniem Ireny Butowej, van Dijk przedstawił podstawowe założenia swojej teorii w artykułach *News, discourse and ideology*, *Elite discourse and institutional racism*, *The study of discourse: an introduction*, *Discourse and Manipulation*, *Ideology and discourse analysis* [2].

Dyskurs w ujęciu Teuna A. van Dijka to język w użyciu, zdarzenie komunikacyjne (wydarzenie komunikacyjne), które powstaje w wyniku interakcji rozmówców (interlokutorów). W tym ujęciu ważny jest kontekst, związek języka z innymi dziedzinami życia; zwraca się uwagę na to, w jaki sposób treści społeczne (symboliczne, ideologiczne) wyrażają się poprzez język, na pragmatyczny aspekt dyskursu [20, s. 24]. Zdaniem Marcina Poprawy badacz wyróżnia następujące wymiary dyskursu: 1) językowy, który odnosi się do systemu gramatycznego i stylistycznych wykładników tekstu; 2) komunikacyjny, dotyczący zjawisk pragmatycznych; 3) poznawczy, czyli system znaków odnoszących się do świata; 4) interakcyjny, analizujący walory retoryczne i perswazyjne wypowiedzi.

W taki sposób dyskurs jest opisywany w skali *mikro*, której odpowiada struktura danego komunikatu, oraz w skali *makro*, dla którego osią porządkującą jest temat, przewodnia myśl, idea. Temat zawarty w superstrukturach (makrostrukturach dyskursu) antycypuje układ kolejnych operacji i zdarzeń dyskursywnych. Warto zwrócić uwagę na to, że w ujęciu van Dijka sygnałom językowym towarzyszy cały repertuar znaków komunikacji niewerbalnej, czyli gestykulacja, mimika, mowa ciała, fizyczna odległość, oklaski i uśmiechy, które nazywa się umownie „aktywnością pozawerbalną” [20, s. 24].

Kolejne podejście teoretyczne proponuje Michel Foucault (zdaniem Anny Malewskiej-Szałygin – najśłynniejszy badacz dyskursu), którego teoria mieści się w nurcie fenomenologicznym, rozwijającym się na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, równoległe do kierunku strukturalnego, przy czym jest to fenomenologia wyższego rzędu, ponieważ w odróżnieniu od klasycznej myśli fenomenologicznej, która brała w nawias zewnętrzną rzeczywistość, skupiając się na sądach o niej, Foucault otwiera nowy nawias mieszczący owe sądy [15, s. 84]. Badacz przedstawił swoje poglądy w pracach *Archeologia wiedzy*, *Porządek dyskursu*, *Nadzorować i karać* oraz *Historia seksualności* [11, s. 45].

Zdaniem Anny Malewskiej-Szałygin dyskurs w ujęciu Foucaulta oznacza ścisły związek, abstrakcyjną strukturę tekstów, jednostkę komunikacji wychodzącą poza granice pojedynczych tekstów, określającą teksty jednostkowe jako reprezentantów tych samych systemów formacyjnych. Dyskursy określają myślenie podmiotów i porządek rzeczy, więc dyskurs w tym ujęciu należy rozumieć jako stosunek wiedzy i władzy oraz wzajemne ich oddziaływanie [15, s. 84].

Dyskursy są organizowane przez *episteme* jako system myślenia charakterystyczny dla danej epoki: można mówić o *episteme* epok i dziedzin; odkrywanie ich Foucault nazywał archeologią wiedzy – i ona powinna odpowiedzieć na pytania: w jaki sposób jednostki dyskursu istnieją, dlaczego się ujawniły, czemu właśnie te a nie inne wypowiedzi (zdarzenia dyskursywne) zaistniały, czemu wtedy i tam [15, s. 84]. Praktyki dyskursywne są zestawem anonimowych reguł określających wypowiedzi dla konkretnej epoki i konkretnego środowiska – społecznego, językowego, ekonomicznego czy geograficznego [2].

Nieco inną interpretację przedstawia Izabela Kujawa, która uważa, że Foucault wychodzi z założenia, iż ogół wypowiedzi danej epoki zgrupowany jest w dyskursy, czyli tzw. archiwum. Archiwum to nie ma dowolnej struktury i w sposób jednoznaczny steruje sposobem wypowiedzi. Tylko to, co dozwolone w ramach panujących

dyskursów, znajduje odzwierciedlenie i jest manifestowane w tekście. W każdym społeczeństwie wytwarzanie dyskursu jest równocześnie kontrolowane, selekcyonowane, organizowane i poddane redystrybucji przez pewną liczbę procedur. Te procedury dyskursu należy rozumieć jako elementy strategii dyskursu, także tzw. reglamentację dyskursu, nakładanie swoistych zakazów i nakazów na poziomie języka (a więc jak i co powiedzieć). Równie istotne jest także przemilczanie rzeczy, o których nie chce się powiedzieć lub o których mówić nie wolno. Mechanizm selekcyonowania i konstruowania przestrzeni w dyskursie należy zaś rozumieć jako strategię dyskursu, politykę dyskursu. Tak rozumiane dyskursy konstruują i konstytuują wiedzę o świecie [11, s. 46].

Wreszcie trzeba powiedzieć jeszcze o dwóch naukowcach wymienianych w literaturze przedmiotu. Należą do nich Jürgen Habermas i Émile Benveniste. Habermas pod podjęciem dyskursu rozumiał specyficzny rodzaj komunikacji, specjalny dialog, celem którego jest bezstronna analiza rzeczywistości. Uczestnicy dyskursu analizują rzeczywistość, rezygnując z istniejących w świadomości i utrwalonych w języku stereotypów. Z kolei Émile Benveniste traktował dyskurs jako język w użyciu, opisał też etapy ustnego dyskursu, determinowane przez kompleks czynników zewnętrznych i wewnętrznych [2].

Koncepcja Foucault'a jako podstawa analizy dyskursu i uzupełniające ją narzędzia badawcze

Wniosek płynący z dotychczasowego przeglądu koncepcji (a proszę pamiętać, że są to jedynie klasyczne teorie, do których dochodzą teorie i interpretacje innych badaczy) jest taki sam jak i u wielu innych autorów analizujących pojęcie dyskursu. Autorzy, których pracami posiłkuję się, mówią o tym, że pojęcie „dyskurs” pojawia się obecnie w najróżniejszych możliwych znaczeniach, niekiedy tak odmiennych, że jego pole znaczeniowe wydaje się zupełnie rozmyte [15, s. 81], nie ma ono jasno określonego statusu terminologicznego i w wielu opracowaniach przedmiotowych wprowadza bałagan interpretacyjny, niesie ze sobą różnorodne, niekiedy sprzeczne implikacje [20, s. 19, 38], jest wieloznaczne i dyskusyjne [6, s. 193; 26, s. 189; 23, s. 30], ma wiele definicji naukowych i semantyczną otwartość [11, s. 44]. Dlatego autorzy piszący o dyskursie sądzą, że jego analiza wymaga od badacza konstruowania każdorazowo nowej definicji, zgodnie z celem analizy [11, s. 44], zarówno doprecyzowania na swój użytek ram definicyjnych tego pojęcia, jak i wytyczenia granic metodologii, którą chce się zastosować w opisie materiału [20, s. 19–20].

Toteż formułując swoją definicję, wybieram spośród istniejących koncepcji klasyczną (podstawową) teorię Michela Foucaulta, ujmującą dyskurs jako ogół wypowiedzi połączonych *episteme*, będącą systemem myślenia epoki czy dziedziny. Praktyki dyskursywne określają wypowiedzi dla konkretnej płaszczyzny i konkretnego środowiska. Wytwarzanie dyskursu jest kontrolowane, selekcyonowane i organizowane przez pewną liczbę procedur. Te procedury dyskursu tworzą reglamentację dyskursu, nakładają zakazy i nakazy na poziomie języka, wyznaczają także krąg zjawisk przemilczanych. W taki sposób dyskursy konstruują i konstytuują wiedzę o świecie.

Ważnymi wydają się niektóre koncepcje, będące swoistym uzupełnieniem i wyjaśnieniem tego podejścia. Przede wszystkim jest to pojęcie *speech-community* (wspólnoty rozmawiającej, społeczności dyskursywnej), wprowadzone przez socjolingwistykę Della Hymesa w latach siedemdziesiątych XX w. Specyficzne kompetencje rozmawiających pozwalają im na wzajemne porozumienie, ponieważ uznają one pewne łączące ich reguły dotyczące prowadzenia rozmowy i interpretowania wypowiedzi. Hymes też pisze o *speech styles* (stylach mówienia), zależnych od *speech situation* (sytuacji mówienia), takich jak ceremonie, posiłki, polowania, walki, *speech events* (wydarzenia mówienia), na które składają się poszczególne *speech acts* (akty mówienia). Poza badaniem struktur językowych Hymes pisze też o badaniu kanałów przekazu treści, jego nadawców, adresatów i słuchaczy, osiągnięć i rezultatów, historii i systemowych powiązań z resztą struktury społecznej grupy [15, s. 82].

Drugim ważnym pojęciem (pojęciami) jest tzw. *topic* (wprowadzony przez amerykańskiego lingwistę Wallace'a Chafe'a), koncept, temat – różnie nazywany przez różnych badaczy – przewodnia myśl, idea zawarta w superstrukturach/makrostrukturach dyskursu, który porządkuje tekst, tworzy z niego całość [26, s. 190; 20, s. 24] albo – w innym ujęciu – porządkuje pojedyncze teksty, wchodzące w spłaty, relacje i zależności, które tworzą strukturę dyskursu. Ważnym jest aspekt intencji autora lub autorów tekstów [11, s. 47]. Ów koncept pozwala badaczowi wyłonić myśl zawartą w tekście, którą chce nadawca donieść do odbiorcy i przy pomocy której konstruuje własny świat, w który powinien uwierzyć odbiorca [26, s. 190].

Bliskim tematowi (topicowi, konceptowi) jest pojęcie *story line* z koncepcji Maartena Hajera. *Story line* (rodzaj narracji o rzeczywistości społecznej, gospodarczej, politycznej, dostarczający jednostce zestawu symbolicznych odniesień, które organizują jej wiedzę potoczną i umożliwiają rozumienie rzeczywistości widzianej z określonej perspektywy) generuje grupa ludzi, osadzonych w określonej *speech situation* poprzez wprowadzanie nowych argumentów i usuwanie poprzednich. *Story line* porządkuje dyskurs, składają się na nią idee i pojęcia połączone systemowo. Każdy nowy element automatycznie odnosi do całości, główne założenia *story line* są chronione. Walka pomiędzy różnymi interpretacjami rzeczywistości społecznej to walka między *story lines*. Konkurencyjne *story lines* mają wiele wspólnego, choć budowane są na zasadzie antytezy przeciwników [15, s. 88].

I wreszcie, dyskurs nie tylko określa porządek dzienny (*agenda setting*), porządkując teraźniejszość i przeszłość, on projektuje przyszłość; analiza aktualnych dyskursów pozwala przewidzieć tendencje rozwojowe przyszłych dyskursów [25, s. 431; 11, s. 45].

Metody analizy dyskursu

Jeśli chodzi o metody analizy dyskursu, to problem z ich klasyfikacją, porównaniem i późniejszym zastosowaniem wiąże się z różnymi określeniami tych samych metod przez różnych badaczy, z włączeniem do analizy różnych aspektów dyskursu, pod którym rozumie się różne zjawiska. Jest oczywiste, że przyjęta przeze mnie definicja będzie dopuszczała tylko część z możliwych do wykorzystania metod.

Przyjmując założenie, że dyskurs to ogół wypowiedzi w pewnym wycinku czasu, na dany temat, kontrolowanych i selekcyonowanych, można zastosować tzw. metody analizy ekstralingwistycznej, lingwistycznej (tekstologicznej), a także analizę współzależności języka i elementów pozajęzykowych. Ten podział wprowadziłem na własny użytek dla ujęcia różnych metod analizy.

Spośród tzw. ekstralingwistycznych (pozajęzykowych) metod na pierwszym miejscu będzie się znajdowała analiza sepologiczna, SEP (*somebody else's problem*) – sprawa, która jest przemilczana. Pojęcie sepizacji odnosi się do zjawiska ograniczania dostępu do debaty tematów, które stanowią realny problem. W ramach tego zjawiska (lub też w jego kręgu) będzie mieścić się także zjawisko nadania ważności innym (bliskim) sprawom w celu odwrócenia uwagi od tych ważnych (omówienie tzw. tematu zastępczego) [5, s. 261].

Następnie mamy do czynienia z metodą analizy strategii dyskursu, której poświęcono w literaturze przedmiotu dużo miejsca. Strategie dyskursu dotyczą wyboru tekstów (unikania jednych, a eksponowania innych treści), sloganów, wywiadów, dyskusji, wykorzystywania środków i sposobów docierania do odbiorcy z pewnymi treściami, dezinformowania, „przeinaczania” faktów/informacji, wykorzystywania „okazji na rynku politycznym” celem aprecjacji wizerunku polityka/partii/poglądów i deprecjacji przeciwnika politycznego [11, s. 50]. Możliwa jest analiza strategii nazywania zdarzeń, ich relacjonowania, a także związku strategii dyskursu z płcią, wiekiem, wykształceniem, statusem nadawcy itp. [15, s. 91–92].

W ukraińskiej literaturze przedmiotu strategia nazywania zjawisk jest klasyfikowana jako strategia uniknięcia dyskomfortu, kiedy to w tekście słowa z negatywną konotacją (wojna, ofensywa) zastępowane są przez słowa z konotacją neutralną (konflikt, operacja) [17, s. 77].

Oddzielnie należy powiedzieć o *primingu* i *framingu* jako strategiach dyskursu. Ich analiza mieści się w metodach pozajęzykowych. *Priming* to pozycjonowanie, torowanie przekazów, eksponowanie pewnych tematów w mediach poprzez częste ich powtarzanie czy odwoływanie się do wypowiedzi popartych autorytetem. *Framing* – to nadawanie ram interpretacyjnych faktom poprzez ich selekcję, amplifikację (uwydatnianie lub pomijanie cech) i artykulację, rozumianą jako sposób prowadzenia narracji wydarzeń (np. wydarzenia mogą być ukazywane jako rodzaj konfliktu, kiedy relacja skupia się na rywalizacji stron) [1, s. 152].

Jeśli chodzi o metody analizy językowej, to ilościowa analiza treści skoncentrowana jest na liczbie wystąpień słów i zwrotów w wypowiedzi, na kategorii, obszerności tekstu (jak dużo miejsca w gazecie jest przeznaczony na tekst), umiejscowieniu go; analiza ta zwraca też uwagę, czy jest odniesienie do tekstu na okładce gazety, skupia się na rozmieszczeniu zdjęć, analizie czasu antenowego, wielkości czcionki tytułu itp. [5, s. 260]. Podejście to jest bliskie albo w ogóle tożsamy z popularną na Ukrainie tzw. analizą kontentu (*контент-аналіз*) – analizą wielkich masywów tekstu z zastosowaniem programów komputerowych.

Kolejną metodą jest analiza pola semantycznego, polegająca na wyborze słów-kluczy (podmiotów), a następnie na utworzeniu dla nich osobnych sieci znaczeń. Uporządkowane sieci składają się na pole semantyczne danego pojęcia, a pole to stanowi podstawę do odnalezienia tzw. czytelności znaczącej (odsłonięcia ukrytego sensu). W tym celu badacz poszukuje słów, które w stosunku do słowa-klucza mają charakter określenia (ukazują cechy podmiotu i opisują go), asocjacji (wszystkie skojarzenia, z jakimi podmiot się wiąże), opozycji (określenia przeciwstawne do podmiotu), ekwiwalentów (pojęcie o tym samym znaczeniu, mogące zastąpić podmiot), opisów działań podmiotu (jak działa podmiot, jakie są skutki, które wywołuje), opisów działań wobec podmiotów (jakie działania są podejmowane wobec podmiotu) [5, s. 260]. Ta metoda odsłonięcia ukrytego sensu przypomina (albo w ogóle jest inną nazwą) tzw. intent-analizy (*інтеніт-аналіз*) – odnalezienia ukrytych intencji mówców (nadawców) [23, s. 24].

Następna metoda – analiza konwersacyjna (*conversational analysis*) skupia się na opisie jednostek komunikacyjnych tekstu mówionego [20, s. 20]. W literaturze przedmiotu dużo miejsca zajmuje analiza metafor i grup metafor, np. częstym jest porównanie polityki do teatru (poprzez użycie słów takich, jak scena, kurtyna, aktorzy, teatr), gry (przegrana walka, przedwyborcza gra, wskaźniki, „bierze pulę”, „ma asy”, atuty, stawka, karty, poker, szachownica) itp. [15, s. 87; 26, s. 190].

Do metod analizy języka odnoszą także analizę strategii tekstowych (wewnętrznych), decydujących o leksykalno-składniowej organizacji tekstu i określających wybór schematu narracyjnego lub argumentacyjnego

(strategie semantyczne) [11, s. 50]. Ludmiła Strij dzieli z kolei strategie komunikacyjne na inwektywne (poniżona semiotyczność), kurtuazyjne (podwyższona semiotyczność) oraz racjonalne (opierające się na zdrowym rozsądku) [23, s. 144].

Do trzeciej grupy odnoszę zestawienie języka i czynników pozajęzykowych, nazywaną krytyczną analizą dyskursu (*critical discourse analysis*), która jest metodą socjolingwistyczną, ujawniającą związki między ideologią (propagandą, teorią społeczną, moralnością społeczną) a językiem [5, s. 257–258; 23, s. 23]. W ukraińskiej literaturze przedmiotu jest wydzielana jeszcze analiza kognitywna, polegająca na opisie struktury świadomości uczestników komunikacji politycznej na podstawie analizy ich języka [23, s. 23], ale wydaje mi się, że tę metodę należałoby umieścić raczej w badaniach psychologicznych.

Przedmiotem analizy dyskursu mogą być także nadawcy i odbiorcy (producenci tekstów) ze względu na podmiot (np. instytucje polityczne, parlamenty, rządy, partie i ugrupowania polityczne, politycy, media), charakter – pierwotni (politycy) i wtórni (media) [11, s. 47; 1, s. 152]. Wreszcie, można analizować przekaz niewerbalny, np. sposób zachowania się, mowę ciała, wygląd etc. [5, s. 255].

Wybór metody/metod jest uzależniony od koncepcji badawczej. Można przykładowo pokazać zestaw metod badań dyskursu ułożony dla potrzeb badań antropologicznych przez Annę Malewską-Szałygin. Pierwszym krokiem analizy w jej interpretacji powinno być wyłonienie powtarzających się tematów rozmów, dostrzeżenie ich naturalnego następstwa i regularności współwystępowania. Potem należy wyłonić często powtarzane wyrażenia i sformułowania, przyjrzeć się sytuacji, w jakiej padają, i próbować ustalić ich znaczenie. Szczególną uwagę trzeba zwrócić na pojawiające się w rozmowach metafory, które mogą stanowić syntetyczne ujęcie szerszego obrazu. Konieczne jest scharakteryzowanie odmiennych *story lines*, typowych dla nich argumentów, a także epitetów, opinii i sądów wartościujących. Analizę tekstów powinna uzupełniać refleksja nad społeczną funkcją dyskursu. Zdaniem Malewskiej-Szałygin, tak przeprowadzona analiza powinna pozwolić odpowiedzieć na kluczowe dla antropologii pytanie – dlaczego ludzie formułują takie właśnie wypowiedzi? Czemu w opisanym kontekście padają właśnie takie zdania? Czemu tak połączone? Jaki obraz władzy się w nich ujawnia? [15, s. 94].

Zakończenie i wnioski

Analiza pojęcia dyskursu, dokonana dla wskazania możliwości jego wykorzystania w sformułowaniu oceny stosunków międzypaństwowych, pokazała, że próby zdefiniowania dyskursu poprzez definicje słownikowe okazują się mało skuteczne, tak samo jak i zwrócenie się do współczesnych koncepcji analizy dyskursu, częściowo zbieżnych ze sobą, ale jeszcze bardziej – odmiennych. W rozwiązaniu problemu owocnym wydaje się podejście Anny Malewskiej-Szałygin, proponującej całościowe spojrzenie na rozumienie dyskursu. Dyskurs można bowiem rozumieć jako wieloetapowy, uporządkowany logicznie, metodyczny proces poznawczy, polegający na wnioskowaniu z przyjętych przesłanek albo jako zjawisko ujmowane w jednym akcie poznawczym.

Podejście fenomenologiczne, opierające się na tej drugiej tradycji, realizowane później przez filozofów, językoznawców, historyków, socjologów i antropologów, zostało – moim zdaniem – najlepiej ujęte przez Michela Foucaulta, jednego z założycieli klasycznych teorii dyskursu. Właśnie jego rozumienie dyskursu jako ogółu wypowiedzi połączonych *episteme*, będącej systemem myślenia epoki czy dziedziny, byłoby najbardziej adekwatne dla moich celów badawczych. Koncepcja ta może być uzupełniona takimi pojęciami, jak *speech community* (wspólnota rozmawiająca), *speech styles* (style mówienia), *speech situation* (sytuacje mówienia), *speech events* (wydarzeniach mówienia), *speech acts* (akty mówienia), *topic* (koncept, temat, przewodnia myśl, idea), spinający tekst w całość, i *story line* (rodzaj narracji o rzeczywistości społecznej, gospodarczej, politycznej). Pojęcia te, wywodzące się z późniejszych teorii, mają w stosunku do koncepcji Foucaulta charakter uzupełniający i wyjaśniający.

Dla analizy tak rozumianego dyskursu mogą być zastosowane różne zestawy metod, które na swoje potrzeby podzieliłem na metody analizy ekstralingwistycznej, lingwistycznej (tekstologicznej) i analizę współzależności języka i elementów pozajęzykowych. Spośród pozajęzykowych metod do analizy dyskursu można wykorzystać analizę sepologiczną i analizę strategii dyskursu. W skład metod analizy języka będą wchodziły zestawienia ilościowe, metody analizy pola semantycznego, analiza metafor i analiza strategii tekstowych (leksykalno-składniowych i semantycznych). Z kolei krytyczna analiza dyskursu będzie polegała na zestawieniu języka i czynników pozajęzykowych.

1. Balczyńska-Kosman A., *Język dyskursu publicznego w polskim systemie politycznym*, w: SP 2, 13, s. 143–153, <http://ssp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/06/ssp-2013-2-143-154.pdf> (dostęp: 31 XII 2017).

2. Бутова І., *Політичний дискурс як об'єкт лінгвістичних досліджень*, http://old.lingua.lnu.edu.ua/Visnyk/visnyk/Visnyk_16/articles/Butova.pdf (dostęp: 31 XII 2017).

3. Jasina Ł., Kościński P., Szeligowski D., *Obraz Polski w polityce historycznej Ukrainy*, red. A.M. Dyner, Warszawa 2017.

4. *Język dyskursu publicznego w polskim systemie politycznym*, w: SP 2, 13, s. 143–153, <http://ssp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2013/06/ssp-2013-2-143-154.pdf> (dostęp: 31 XII 2017).

5. Gajda J., *Analiza dyskursu i jej zastosowanie w badaniach politologicznych – wprowadzenie*, w: *Przeszłość – Teraźniejszość – Przyszłość. Problemy badawcze młodych politologów*, Kraków 2010, s. 253–261.

6. Кадлубович Т., *Співвідношення понять політичного дискурсу та політичної комунікації*, в: *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*, № 1, Київ 2010, s. 192–199.
7. Киридон А., *Українсько-польські відносини в контексті пам'яттєвого дискурсу: пошук моделей примирення*, <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajinsko-polski-vidnosini-v-konteksti-pamjattjevo/> (доступ: 30 VI 2017).
8. Киридон А., Троян С., *Сучасний етап українсько-польських відносин дискурс взаємодії*, <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/suchasnii-etap-ukrajinsko-polskich-vidnosin-diskurs/> (доступ: 30 VI 2017).
9. Когут І., *Польсько-український конфлікт у суспільно-політичних дискурсах з 2003 року і до сьогодні*, <http://esnuir.eunu.edu.ua/bitstream/123456789/8928/1/kogut.pdf> (доступ: 30 VI 2017).
10. Кондратенко Н., *Український політичний дискурс: текстуалізація реальності*, Одеса 2007.
11. Kujawa I., *Strategie dyskursu polityki a medialny obraz świata (na materiale współczesnej prasy niemieckiej)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, vol. XXVII, Sektio FF, Lublin 2009, s. 43–58.
12. Ks. Kunicki, Z., *Jacques Derrida: polityka a polityczny dyskurs o demokracji*, Forum Politologiczne, t. 6, INP UW, Olsztyn 2007, s. 283–303.
13. Laskowska E., *Style dyskursu publicznego*, www.ukw.edu.pl/.../6357/Style_dyskursu_publicznego.doc (доступ: 9 IX 2017).
14. Lokert K., *Dyskurs polityczny – analiza KAD*, „Językoznawstwo” 2011, nr 1(5), http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Językoznawstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analazy_jezykoznawcze/Językoznawstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analazy_jezykoznawcze-r2011-t5/Językoznawstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analazy_jezykoznawcze-r2011-t5-s81-87/Językoznawstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analazy_jezykoznawcze-r2011-t5-s81-87.pdf (доступ: 31 XII 2017).
15. Malewska-Szałygin A., *Tradycja stosowania pojęcia „dyskurs” i jego przydatność w antropologii współczesności*, „Etnografia Polska” 2004, t. 48, z. 1–2, s. 81–97.
16. Нагорна Л., *Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики*, Київ, Світогляд 2005.
17. Наумкіна С., Дяченко О., *Використання мовно-маніпулятивних технологій на різних етапах політичного конфлікту*, в: *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів ХХ-початку ХХІ ст.*: збірник наукових праць до ювілею доктора політичних наук, професора В.П. Горбатенка, ред.-упор. С. Рудницький, ФОП Євенок О.О., Житомир 2017, s. 74–81.
18. Петренко В., *Політична мова як засіб маніпулятивного впливу: автореф. дис. [...] канд. політ. наук: 23.00.026*, Київ 2003.
19. Петренко І., *Політичний дискурс: зміст, особливості, функції*, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія”, № 100, Київ, 2010, s. 54–57.
20. Poręba M., *Telewizyjne debaty polityków jako przykład dyskursu publicznego*, TAiWPN Universitas, Kraków 2009.
21. Romaniuk S., *Український дискурс polityczny w latach 2010–2014. Analiza lingwistyczna*, Warszawa 2016.
22. Серажим К., *Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики)*, Інститут журналістики КНУ ім. Т. Шевченка, Київ 2002.
23. Стрій Л., *Ритуальні жанри українського політичного дискурсу: структурно-семантичний і лінгвопрагматичний аспекти: дис... канд. філол. н.; спец.: 10.02.01 – українська мова, Міністерство освіти і науки України, Одеський національний університет імені і. І. Мечникова*, Одеса 2015.
24. Stryjek T., Konieczna-Salamatin J., Zacharuk K., *Українці о historii, kulturze i stosunkach polsko-ukraińskich. Raport z badania ilościowego i jakościowego*, Warszawa 2017, <http://www.nck.pl/badania/projekty-badawcze/raport-ukraincy-o-historii-kulturze-i-stosunkach-polsko-ukraińskich> (доступ: 30 XII 2017).
25. Шарапановська Ю., *Теоретичні засади аналізу політичного дискурсу*, „Молодий вчений” 2016, № 4 (31), s. 428–431.
26. Вільчинська І., *Політичний дискурс: основні напрями дослідження*, „Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв”, Київ 2013, №3, s. 198–201.
27. Zaszkiłniak L., *Dzieje Polski w historiografii ukraińskiej i świadomości społecznej Ukraińców początku XXI w.*, http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/zaszkiłniak_pl.pdf (доступ: 31 XII 2017).

ВИТОКИ СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЯК ПРОЦЕСУ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

Valeriy Bortnikov. The origins of the modernization theory as a process social changes.

The origins of the scientific reflection of modernization as a social phenomenon date back to the 19th century, the time of the formation of evolutionary theory, which was reflected in the works of O. Cont, E. Durkheim, G. Spencer, K. Marx, etc. On the right remark of modern foreign scientists, the modernization theory – is «the phase that has in sociology and theory of the evolution been completed». Modernization, which at one time was interpreted as the emergence of a «new civilization model», forms the vector of transition from survival values to the values of self-realization, to the further human development, which underlies a powerful emancipation potential.

Modernization in the broadest sense is considered as a process of modernizing and improvement of all spheres of social relations; in the narrow one – as a complex set of transformations, which the social system experiences on the way of the evolution from the traditional agrarian society to the urbanized industrial one. The variety of historical experience in the modernization of societies that were (are) at various stages of civilization development, or have significant differences in culture and traditions, question the possibility of a global generalization, the definition of a stable set of institutions, structures, rules or procedures within a unified theory, the deduction of the common patterns that would serve as a benchmark for all countries and peoples. . The proof of this – are the unsuccessful attempts to develop a universal theory of modernization, based on the conceptual foundations of evolutionism by scientists in the second half of the 20th century.

The development of the modernization theory started after the Second World War and disseminated in the 1950s–1960s. It should be emphasized that there was no single theory of modernization, even in the 1950s–1960s. As the researchers point out, it was rather a powerful intellectual movement. In its evolution, the modernization theory has conditionally passed three stages: 50–60, 60–70s and 80–90s of the 20th century. The liberalization of political practice and the modernization theory led to a reassessment of the idea of universal progress in historical evolution; to rethink the model of the development of civilizations, the concepts of «modernity» and «traditionalism». All this together contributed to expanding the boundaries of research and taking into account the influence of not only the center on the periphery, but also the periphery on the center.

The main thing that one managed to overcome was stereotypical ideas about the civilization mission of the West in relation to other parts of the world, as well as to realize that the future of mankind is the harmonious combination and coexistence of different cultures that are being developed in accordance with its inherent trajectories of social development, rather than in a predetermined direction. Modern science is increasingly focused on the study of unique, critical, bifurcation and other nonlinear processes, where exclusive, to some extent, random events begin to play a special role that becomes relevant to macroevolution, changing the course of human evolution. The suddenness of the social changes taking place in a globalized world does not allow us to confidently determine the perspective models of countries and nations future development. Globalization, like any large-scale process, changes the usual way of life, and, along with many benefits, has painful consequences for some social groups. Globalization, according to modern scientists, «can't be regarded as an ordinary linear scheme, at least because it in its existence holds both development and destruction at the same time». In addition, there are new challenges that require fundamentally new approaches to their solution.

Key words: modernization, theory of modernization, social process, progress, evolution, globalization.

Виклики, що постали перед Україною сьогодні, мають глобальний геополітичний, цивілізаційний і соціокультурний характер. Вони потребують переосмислення знакових подій і процесів у вітчизняній історії, включно з модернізацією.

Витоки наукової рефлексії модернізації як соціального феномену сягають XIX ст., часів становлення еволюційної теорії, що знайшла своє відображення у працях О. Конта, Е. Дюркгейма, Г. Спенсера, К. Маркса та ін. Вагомий внесок у розуміння модернізації як соціального процесу внесли М. Вебер, Ч. Кулі, Т. Парсонс, К. Поппер, Ф. Тьонніс, О. Шпенглер та ін. Розробка теоретичних засад модернізації пов'язана з іменами Ш. Айзенштадта, Д. Аптера, Р. Арона, Д. Белла, Х. Лінца, У. Ростоу, Н. Смелзера, С. Гантінгтона та ін. Найбільш докладно явище модернізації як процес соціальних змін у своїх працях розглядає сучасний польський соціолог П. Штомпка.

Згідно слушного зауваження сучасних зарубіжних вчених, теорія модернізації – «пройдений етап у соціології та теорії розвитку» [1, с. 75]. Поняття «модернізація» в сучасному суспільно-політичному дискурсі використовується достатньо широко. Але виступає воно часто як метафора або данина моді, за браком розуміння усієї її глибини і суперечливості. Відповідно існує потреба повернення до витоків наукового осмислення модернізації в її головних вимірах – як поняття, як різновиду соціальних змін і процесів, як теоретичного концепту, що має власну історію тощо. Тому метою статті є аналіз теоретичних засад, моделей та історичних умов становлення концепту модернізації як процесу соціальних змін.

Модернізація має власну специфіку перебігу, стадії, фази, етапи розвитку, темпоральний вимір тощо. Процеси модернізації перебувають у полі тяжіння стихійного і свідомого, для його окремих складників властивим є застосування філософських категорій «кількість», «якість» та «міра». Модернізація, яку свого часу інтерпретували як становлення «нового цивілізаційного зразка», формує вектор переходу від цінностей виживання до цінностей самореалізації, подальшого людського розвитку, у підґрунті яких закладено потужний емансипаційний потенціал [2, с. 73].

Наукове осмислення явища модернізації неможливе поза соціологічним розумінням змісту соціальних процесів, докладну класифікацію яких зроблено у працях П. Штомпки. Звернемо увагу на спрямовані процеси. Вони відрізняються, по-перше, тим, що жодна фаза такого процесу не співпадає з іншою, не може бути їй ідентичною (тобто процес є незворотним), по-друге, тим, що кожна наступна за часом фаза наближає стан системи до певного обраного зразка – бажаного, прогнозованого або, навпаки, негативного (тобто відповідно обраній меті, стандарту цього напрямку – до прекрасного ідеалу або, навпаки, неминучого фатального кінця). Тривалий час вважалося, що основні історичні процеси мають саме такий спрямований характер (наприклад, індустріалізація, урбанізація, виникнення держав, процеси розвитку цивілізації, експансія науки, раціоналізація, бюрократизація та ін.) [3, с. 458, 459].

Перебіг історичного поступу людства як спрямованого процесу заперечував О. Шпенглер. У праці «Присмерк Європи» він писав, що «у „людства“ немає жодної мети, жодної ідеї, жодного плану, так само як немає мети у виду метеликів або орхідей. „Людство“ – порожній звук. Якщо виключити цей фантом із кола проблем історичних форм, на його місці перед нашими очима з'явиться зненацька багатство справжніх форм. Замість однозвучної картини лінійно-уявної всесвітньої історії, триматися за яку можна лише заплуштивши очі на переважаючу кількість фактів, що їй суперечать, я бачу феномен багатства могутніх культур, що з первісною силою виростають із надр країни, що їх народила, до якої вони прив'язані упродовж свого існування...». Виходячи з такого розуміння плину історичного процесу, німецький учений заперечував і універсальність загальноприйнятої класифікації змін історичних форм (етапів, фаз, формацій) існування людства. На його переконання, «вплив комбінації „Стародавній світ – Середні віки – Новий час“ в сучасний час є викоріненим» [4, с. 29, 30].

Щоправда така позиція О. Шпенглера дістала різкої критики за «неісторичність» мислення з боку британського історика і філософа Р. Колінгвуда. Останній писав, що факти тут осмислюються «в позитивістському ключі як ізольовані один від одного, а не як такі, що органічно виростають один із одного; ...у Шпенглера взаємна ізольованість... кількох культур є настільки повною, мов у Лейбніцових монадах» [5, с. 252–253].

Одним із конкретних видів спрямованого процесу є процес лінійного розвитку – коли зміни завжди йдуть одним і тим же шляхом, регулярно, нібито заздалегідь визначеною траєкторією. Так розглядали історію еволюції соціологи від О. Конта, Г. Спенсера до Т. Парсонса. Наприклад, згідно марксистської соціологічної концепції історичного розвитку, спрямування західної цивілізації визначали п'ять формацій (первісно-общинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична). Вони слугували для К. Маркса та його послідовників закономірними етапами на шляху побудови світлого майбутнього – комунізму, який завершував історію людства. До речі, французький історик Ф. Бродель писав, що слово «феодалізм» викликає в нього алергію, а «цей неологізм, що походить від вульгарної латини (feodum – фео́д), ...стосується тільки ленного володіння й того, що від нього залежить, – і нічого більше. Розміщувати все суспільство Європи від XI до XV ст. під цією вокабулою не логічніше, ніж означувати словом капіталізм усю сукупність цього ж суспільства між XVI і XX ст.» [6, с. 393]. К. Поппер, що запровадив у науковий обіг поняття «історизм» як заперечення фатальності (неминучості) певного, наперед визначеного, закономірного шляху історичного розвитку, який нібито детерміновано усім попереднім ходом історії, у свою чергу, зауважував, що «капіталізм» у тому сенсі, в якому К. Маркс вживав цей термін, є невдалою теоретичною конструкцією [7, с. 12, 14].

У науковій літературі зустрічаються судження згідно яких соціальний розвиток розглядається як альтернатива соціальних (політичних) змін. Нібито зміни уособлюють процес виникнення «нових характерних рис... у способі й характері взаємодії між політичними суб'єктами», а розвиток, це процес «якісних змін (або їх накопичення) політичної системи...» [8, с. 210]. Насправді категорії «зміна» і «розвиток» – це явища одного порядку, але співвідносяться вони як ціле і частка або як загальне і конкретне, оскільки розвиток є лише одним із різновидів соціальних змін.

Модернізацію свого часу пов'язували з ідеєю соціального прогресу в напрямку якого нібито рухається людство. Як писав Р. Колінгвуд, наприкінці XIX ст. «ідея прогресу зробилась майже предметом віри. Ця концепція була уламком чистої метафізики, запозиченим із еволюційного натуралізму й нав'язаним історії духом часу» [5, с. 210]. Так, П. Сорокін вважав, що соціальний прогрес передбачає безперервний

економічний, інтелектуальний, моральний і політичний прогрес, що виявляється у вдосконаленні засобів, способів й технологій виробництва, у безперервному зростанні знань, альтруїзму і солідарності людства [9, с. 508]. Істотне зауваження щодо сутності соціального прогресу додавав К. Ясперс, який виключав можливість прогресу в розвитку етичних і моральних якостей людини. На його переконання, «людська природа, етос людини, доброта і мудрість не піддаються такому розвитку. ... Тому прогрес може бути в знанні, у техніці, у створенні передумов нових людських можливостей, але не в субстанції людини, не в її природі, можливість прогресу в сфері субстанціонального заперечується фактами» [10, с. 258]. Мають рацію і зауваження щодо відносності суджень про прогрес, оскільки це поняття має аксіологічне (ціннісне) навантаження: те, що для одних є прогресом, для інших може таким не бути, або, навпаки, вважатися регресом.

Модернізація у широкому сенсі розглядається як процес осучаснення і вдосконалення усіх сфер соціальних відносин; у вузькому – як складна низка перетворень, яких зазнає соціум на шляху розвитку від традиційного аграрного суспільства до урбанізованого індустріального. Сучасний англійський історик Н. Дейвіс у своїй фундаментальній праці «Європа. Історія» відзначає, що модернізації спершу зазнала Велика Британія, чи радше її окремі регіони, як-от Ланкашир, Йоркшир, Середня Англія, Тайнсайд, Клайдбанк і Південний Уельс. Але невдовзі вона проступила й на континенті, надто в зонах великих покладів вугілля в Бельгії, Рурському басейні та Силезії або безпосередньо біля них. Російська імперія, попри найразючіші міжрегіональні контрасти, з великим прискоренням рухалась до модернізації в останні роки перед початком Першої світової війни.

Науковий інтерес викликає виділення вченим 48 елементів модернізації (промислової революції). Серед них: наукове й механізоване сільське господарство; рухливість робочої сили: обгородження, скасування кріпацтва; нові джерела енергії: пара, газ, нафта, електрика; наука і технології; розвиток транспорту і комунікацій: шляхи, залізниці, авіація, пошта, телеграф, телефон, радіо; інвестування капіталу: акціонерні товариства, трасти, картелі; розвиток внутрішнього ринку: нові галузі промисловості, внутрішня торгівля; демографія: швидке зростання кількості населення та його наслідки; урбанізація; нові соціальні класи: середній клас, слуги, «робітники»; освіта, письменність та культура; охорона здоров'я; класова і політична свідомість; національна свідомість; загальне виборче право; державне соціальне забезпечення; реорганізація місцевого врядування; тотальна війна: армії на основі загального військового обов'язку, механізація війни, загальнонародна підтримка фронту та ін. [11, с. 1341].

На процес модернізації впливає багато чинників, що мають внутрішнє або зовнішнє походження і залежать від рівня розвитку країни, її місця в світовій ієрархії. Відповідно вирізняють різні типи (моделі) модернізації: ендогенна модернізація, тобто така, що здійснюється на власній основі (Європа, США); ендогенно-екзогенна модернізація, що здійснюється на власній основі й завдяки запозиченню (Росія, Туреччина, Греція та ін.); екзогенна модернізація (імітаційні, імітаційно-симуляційні й симуляційні варіанти), що здійснюється на основі запозичення за відсутності власної бази.

Порівняно з країнами першого типу в суспільствах ендогенно-екзогенної або екзогенної модернізації істотну роль відіграє політичний чинник. Це пояснюється тим, що тут не склалася достатня кількість передумов для спонтанної трансформації традиційних економічних, соціокультурних і політичних структур, тому держава вимушена в деяких випадках виступати у якості ініціатора та організатора процесу трансформації. Із цим часто пов'язують встановлення авторитарного режиму, що отримав назву «авторитаризм розвитку» [8, с. 250].

Розмаїття історичного досвіду здійснення модернізації соціумів, що перебували (перебувають) на різних щаблях цивілізаційного розвитку, чи мають значні відмінності в культурі й традиціях, ставлять під сумнів можливість глобального узагальнення, визначення сталого набору інститутів, структур, правил або процедур в межах єдиної теорії, виведення загальних закономірностей, які слугували б орієнтиром для всіх країн і народів. Підтвердження тому – невдалі спроби вчених у другій половині ХХ ст. розробити універсальну теорію модернізації, послуговуючись концептуальними засадами еволюціонізму.

Розробка теорії модернізації розпочалася після Другої світової війни і набула поширення у 1950–1960-х рр. Вона стала відповіддю на процеси звільнення колоній і утворення низки незалежних держав так званого третього світу (1960-й рік, коли незалежність отримало 17 колоній, визнано роком Африки). У прочитаній 17 січня 2006 р. лекції «Теорії модернізації і глобалізації: хто і навіщо їх придумав?» в «Президент-готелі» (Москва) американський соціолог К. Калхун так охарактеризував засновників теорії модернізації Т. Парсонса і Е. Шилза – «це два найвідоміших засновники цієї школи. Вони сформувався як вчені перед Другою світовою війною. Вони служили під час війни у розвідці і в аналітичних відділах... Після війни загальна служба у Вашингтоні в бюрократичних структурах об'єднує їх, і вони починають замислюватися над тим, як після війни з перемогою Сполучених Штатів міць американської держави

має бути перетворена в довготривале панування. Місія США та інших розвинутих держав полягає у тому, щоб привести відсталі традиційні країни до сучасності» [12].

Слід наголосити, що єдиної теорії модернізації, навіть відносно 1950–1960-х рр., не існувало. Як зазначають дослідники, скоріше це був потужний інтелектуальний рух. Важливим є те, що наприкінці 1950-х рр. зійшлися в одній точці потреба американського уряду в нових теоретичних підходах, які б закріплювали позиції США в ідеологічному протистоянні з Радянським Союзом, наукові інтереси низки видатних мислителів і готовність провідних приватних фондів фінансувати дослідницькі проекти цих вчених [13, с. 5, 6].

У своєму розвитку теорія модернізації пройшла умовно три етапи: 50–60-ті, 60–70-ті й 80–90-ті рр. ХХ ст. Становлення теорії на першому її етапі базувалося на такому методологічному припущенні, як універсалізм. Розвиток усіх країн і народів розглядався як універсальний, такий, що рухається в одному напрямі, має однакові стадії й закономірності. Наявність національних особливостей визнавалася, однак вони вважалися другорядними. Більшість авторів теорії модернізації цього періоду виходили з ідеї технологічного детермінізму. Вони вважали, що в основі суспільного розвитку лежить прогрес в економіці і технологіях, які призводять до зростання рівня життя і вирішення соціальних проблем (У. Ростоу, Р. Арон, Д. Белл та ін.) Отже, однією з головних рис теорії модернізації першого етапу був телеологізм (рух у напрямі, що передбачає наявність наперед визначеної мети) і євроцентризм (фактично американізм). Характерною в цьому контексті є робота американського економіста, професора Массачусетського технологічного інституту У. Ростоу «П'ять стадій росту: резюме». Показово, що У. Ростоу в 1966–1969 рр. був радником з національної безпеки 36-го Президента США Л. Джонсона.

Практичний досвід країн, що ставали на шлях незалежності, довів обмеженість і суперечливість головних постулатів теорії модернізації – нібито вона виправдовує колонізацію і є уособленням західної експансії. Критики модернізації в межах «теорії залежності» дорікали, що модернізаційна теорія недостатньо враховувала специфіку досліджуваних суспільств, особливостей культури і не пояснювала механізмів, які гальмували нові інститути й відносини, що вона призводила до консервації відсталості, залежності, руйнування екологічного середовища, соціальних конфліктів і низки інших проблем [8, с. 244].

Другий етап розвитку теорії модернізації 60–70-х рр. ХХ ст. характеризувався більш зваженим трактуванням процесів, що відбувалися в окремих країнах під час переходу на вищий щабель розвитку. Було враховано широкий спектр соціокультурних, економічних і політичних чинників (зокрема, політичну культуру). Загалом багатьом працям цього періоду притаманний відхід від євроцентризму (Г. Алмонд, Р. Даль, Х. Лінц, Л. Пай, С. Гантінгтон та ін.).

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. отримала розвиток концепція «модернізація в обхід модерну», тобто концепція політичного розвитку, що базувалася на збереженні соціокультурних традицій без нав'язування чужих (західних) зразків (А. Абдель-Малек, А. Турен, С. Гантінгтон, Ш. Айзенштадт та ін.). У рамках цих уявлень універсальність суспільного і політичного розвитку не заперечувалася. Водночас принцип універсалізму поєднувався з партикуляризмом, а їх органічний синтез розглядався як запорука успіху процесу модернізації, як здатний до саморозвитку процес, що залежить не лише від діяльності політичних еліт, але й, у першу чергу, від впливу об'єктивних обставин і поведінки рядових членів суспільства [13, с. 16].

Подальша еволюція теорії модернізації на третьому етапі демонструвала поширення ідеї про неприпустимість протиставлення традиції й сучасності. Розбіжність політичної практики і теорії модернізації призвела до переоцінки ідеї всезагальності прогресу в історичній еволюції; до переосмислення моделі розвитку цивілізацій, понять «сучасність» і «традиційність». Усе це разом сприяло розширенню меж дослідження і врахування впливу не лише центру на периферію, а й периферії на центр. Як наголошував С. Гантінгтон у творі «Зіткнення цивілізацій», модернізація не обов'язково означає вестернізацію. Незахідні суспільства можуть модернізуватися і вже зробили це, не відмовляючись від своїх рідних культур і не переймаючи оптом усі західні цінності, інститути і практичний досвід. При цьому, які б перешкоди не ставили незахідні суспільства, вони блідніють на тлі тих перешкод, які ставляться перед вестернізацією. Модернізація, навпаки, посилює ці культури і скорочує відносний вплив Заходу. На фундаментальному рівні світ стає більш сучасним й менш західним [14, с. 112].

У цьому контексті заслуговує на увагу думка сучасного німецького філософа О. Гьофе. Заперечуючи принцип універсальності західної культури в епоху глобалізації, він зауважує, що якщо дотримуватися загальнолюдських інтересів, то неєвропейські культури можуть звільнитися від почуття меншовартості й позитивно ідентифікуватися з модернізацією. А Захід тут постає «не як хворий на гегемонію, а лише як провідник повноцінного розвитку загальнолюдського потенціалу на користь загальнолюдських інтересів і потреб» [15, с. 31].

Отже, головне, що вдалося подолати – стереотипні уявлення про цивілізаційну місію Заходу по відношенню до інших частин світу, а також зрозуміти, що майбутнє людства полягає у гармонійному поєднанні й співіснуванні різних культур, які розвиваються за притаманними їм траєкторіями суспільного розвитку, а не у заздалегідь визначеному напрямі.

Модернізація як соціальне явище не може проходити безболісно і гладко, тому що це завжди боротьба між старим і новим. Революційна система створення нових матеріальних цінностей не може поширюватися без виникнення особистісних, політичних і міжнародних конфліктів. Головне протистояння в епоху глобалізації відбувається не між Заходом і Незаходом, і навіть не між християнством та ісламом, хоча деяким конфліктам сьогодні справді властивий релігійний чи культурний компонент. Вирішальним є «конфлікт між групами чи суспільствами, які орієнтуються на модернізацію і тими, що відвертаються від неї. Підставою для конфлікту може бути і “втраата модернізаційної перспективи”», наголошують вчені [15, с. 31].

Суспільства, що модернізуються – це, як правило, авторитарні або недемократичні суспільства, де не склалися стійкі інститути народного представництва і політичної участі. Авторитарні суспільства – це суспільства з жорсткою конструкцією, яка не дозволяє швидко й адекватно реагувати на соціальні зміни, тому вони більш схильні до руйнування під час революційних зрушень. По-справжньому демократичні суспільства здатні вчасно каналізувати соціальне незадоволення у правове русло і тому вони уникають революцій. Так, у 1848 р. в Європі й Англії спостерігався підйом революційної активності, однак в Англії ситуацію вдалося розв’язати мирними формами (чартизм), а в Європі відбулася революція. Найбільшу небезпеку під час соціальних потрясінь становить ситуація, коли відбувається часткова неінституалізована демократизація, за якої починається суперництво і боротьба між авторитарними і радикальними силами, а також тоді, коли впливові радикальні сили, за своєю природою недемократичні, використовують демократичні свободи і вибори для захоплення влади [16, с. 210].

За спостереженнями С. Гантінгтона, викладеними ним у праці «Політичний порядок у мінливому світі», усі революції пов’язані з модернізацією у сенсі розширення меж політичної активності мас; деякі революції, до того ж, супроводжуються політичним розвитком у сенсі створення нових форм політичного порядку. Безпосередні економічні результати революції бувають практично повністю негативними. І не лише як результат викликаних нею насилля й руйнувань, що відбуваються у ході революції й можуть мати своїм наслідком певне розорення, тоді як розпад соціальних й економічних структур може призвести до ще більш важких наслідків [17, с. 310–311].

Реформи, як це не парадоксально, можуть стати каталізатором революції, а не її заміником. Історично великі революції відбувалися після реформ, а не періодів стагнації та пригнічення. «Той факт, що влада проводить реформи і йде на поступки, стимулює вимоги ще більших змін, які легко можуть, накопичуючись як снігова куля, перерости в революційний рух», зауважував С. Гантінгтон [17, с. 310–361]. Ці роздуми відомого вченого певною мірою підтверджує теорія революції Дж. Девіса, який доводив, що революції з найбільшою вірогідністю відбуваються тоді, коли тривалий період реального економічного і соціального розвитку змінюється коротким періодом раптового спаду. Реальний стан соціально-економічного розвитку при цьому є менш важливим, ніж загальні очікування того, що минулий прогрес, який на цей момент зупинився, може і повинен продовжуватися у майбутньому [18, с. 371]. Таким чином, головна ідея його теорії полягає в тому, що раптовий економічний регрес не супроводжується своєчасним і відповідним коригуванням очікувань.

Процес модернізації часто супроводжується зростанням корупції. Не можна вважати простим збігом, що піки корупції англійського й американського суспільного життя у XVIII і XIX ст. співпадали з впливом промислової революції, появою нових джерел багатства і влади, виникненням нових класів, що висували вимоги до держави. У зазначені періоди політичні інститути переживали труднощі й певною мірою занепад. Відповідно корупція є одним із наслідків відсутності ефективної політичної інституалізації: державні чиновники не мають достатньої автономії і згуртованості й тому підкоряють свої інституційні ролі зовнішнім вимогам [17, с. 76].

Корупція корелюється і з рівнем розвитку демократії, оскільки у стабільних демократичних суспільствах її обсяг зазвичай нижчий, ніж в авторитарних режимах. В умовах автократії корупція – це інструмент реалізації політичних рішень навіть тоді, коли вони суперечать формальним нормам і правилам. Тому вищий рівень корупції вказує вищий рівень консолідації автократичних режимів [19, с. 139]. Конкурентна політична система може виконувати стосовно корупції роль стримуючого чинника. Для виборних політиків найнебезпечнішою формою «покарання» є чергові вибори [20, с. 140].

Соціальні катаклізми, що пов’язані з модернізацією, отримали назву «модернізаційних пасток». Причини і механізми зростання соціального напруження полягають у складних структурних

перебудовах, пов'язаних із значними якісними і кількісними змінами, що відбуваються в історично короткий час. Йдеться про вибухове зростання населення, зміни структури виробництва і споживання, соціальної структури, урбанізацію, поширення грамотності, зростання суспільно-політичної активності й мобільності населення, розширення меж політичної свободи та ін.

Урбаністська пастка пов'язана із змінами соціальної структури населення внаслідок високого рівня урбанізації, пов'язаної із ранніми стадіями промислової революції. Рівень урбанізації передбачає певний поріг, за яким потрібні істотні соціальні перетворення. У тих випадках, коли політична еліта цього не усвідомлює, а частина городян, буржуазія й інтелігенція виступають як передовий загін опозиції, напруження в суспільстві значно зростає. За підрахунками дослідників, найбільша напруга виникає за існування рівня урбанізації, який дорівнює від 10 до 20–30 %. Приклади тому – Англія напередодні революції 1640 р. і Франція періоду Великої французької революції [16, с. 216].

Марксова пастка пов'язана з диспропорцією в розподілі вигоди від швидкого економічного росту і з відсутністю соціального законодавства, що робить робітників безпорадними, а експлуатацію – варварською. Швидка динаміка розвитку економіки і змін в соціальному житті потребує істотних трансформацій у політичному ладі, правовій системі тощо. Якщо такі зміни запізнюються, виникають диспропорції, які є найбільш поширеною умовою революцій.

Молодіжна пастка полягає в тому, що модернізація виробництва продуктів харчування і покращення медичного обслуговування зменшують смертність населення, і на тлі росту народжуваності різко збільшується частка молоді вікової групи (15–24 років), виникає так званий «молодіжний пагорб». Зазначена зміна пропорції в структурі населення створює умови для соціально-політичної нестабільності. Так, більшість революцій ХХ ст. в країнах, що розвиваються, відбулися там, де спостерігались особливо значимі «молодіжні пагорби» [16, с. 218–219].

Наочним підтвердженням тому є відносно недавні події так званої «арабської весни» 2011 р. За свідченням фахівців, за останні 40–50 років в арабських країнах суттєво збільшилася чисельність населення. Значний приріст населення арабських країн, який можна назвати демографічним вибухом, поява великого прошарку високоосвіченої молоді, яка не змогла знайти собі роботу і посісти гідне місце в суспільстві, безробіття, убогість серед нижчих верств населення за одночасного існування місцевих багатіїв із надприбутками, зростання популярності неоісламістських гасел і настроїв – все це посилювало внутрішньополітичне протистояння у зазначених країнах і створювало реальні передумови до протесту широких соціальних верств населення [21, с. 2]. Але перелік «пасток модернізації» цим не обмежується, оскільки сучасні умови існування соціуму в умовах глобалізації породжують нові суперечності, невідповідності й диспропорції.

Методологічні вади і обмеження теорії модернізації певною мірою вдалося подолати в ході розробки інших концепцій і парадигм світового розвитку. Одним із послідовних критиків теорії модернізації є І. Валерстайн, американський соціолог, політолог і філософ, засновник «світ-системного аналізу», який виник на ґрунті критики лінійної і цивілізаційної парадигм розвитку. На зауваження вченого, «перебуваючи у шорах, що сконструйовані ХІХ ст., ми не в змозі виконати соціальне замовлення, чого хочемо ми і чого чекає від нас людство – раціонально розкрити реальні історичні перспективи, що лежать перед нами. Світ-системний аналіз народився як моральний, і як політичний, у його найширшому сенсі, протест. ... світ-системний аналіз кидає виклик пануючому методу дослідження» [22].

Сучасна наука все частіше зосереджується на дослідженні унікальних, переломних, біфуркаційних та інших нелінійних процесах, де особливу роль починають відігравати ексклюзивні, певною мірою випадкові події, які стають релевантними для макроеволюції, змінюючи хід подальшого розвитку людства. У цьому контексті значний науковий інтерес викликає така концепція соціальних й історичних змін, як теорія діяльності у формуванні суспільства. Акцент її розробниками (У. Баклі, А. Етціоні, А. Турен, М. Крозье, Е. Гідденс, Т. Бернс, М. Арчер, П. Штомпка), на відміну від теорії еволюції, теорії соціальних циклів й історичного матеріалізму, перенесено на пошук форми, структури діяльності, на сам механізм, що рухає зміни. Замість позаособистісних історичних тенденцій виділялась і висувалась на перший план індивідуальна і колективна активність людей, які конструюють світ. Замість детерміністської неминучості підкреслювалася роль вільного вибору і рішень, які приймаються окремими діючими особами і групами людей, а також значення випадку, емоції, примхи. Замість заздалегідь встановленого зверху спрямування або очікуваної історичної циклічності стверджувалася відкритість, альтернативність і багатоспрямованість можливих процесів [3, с. 514, 549].

Відомий англійський соціолог Е. Гідденс пропонує дискретну інтерпретацію сучасного соціального і політичного розвитку, під якою розуміється те, що в історії існують як типові події, так і унікальні. Соціолог виділяє три головні риси, що визначають характер сучасності. Перша – фантастично зросла

швидкість змін усіх процесів в суспільстві. Друга – це глобальність простору, на якому відбуваються зміни, що не співставно зі сферою змін у всіх традиційних суспільствах – практично усі регіони світу втягнуті у взаємодію один з одним. Третя – з'явилися соціально-політичні форми, які раніше не існували, зокрема суб'єкти суспільних відносин, що представлені неурядовими організаціями, транснаціональними корпораціями, екологічними та іншими організаціями. Е. Гідденс підкреслює, що його концепція сучасності не зводиться до макротенденцій. Вона органічно включає в себе мікротенденції, які є мікро не за значимістю, а за рівнем аналізу соціально-політичної реальності, що стосується внутрішньоособистих трансформацій в плані вільної, активно діючої людини [23, с. 194, 196, 198].

Знаний філософ сучасності, академік В. Степін виділяє два типи розвитку сучасного людства – традиціоналістський і техногенний. Сутність техногенного типу полягає в тому, що завдяки таким його властивостям, як діяльнісний активізм, іноваційність, наукова раціональність, індивідуалізм, воля до влади та ін., цей тип розвитку передвизначив його колосальні успіхи у матеріальному, соціальному і моральному благоустрої суспільства. Водночас, на думку мислителя, техногенна цивілізація сьогодні досягла краю своїх можливостей, свідченням чому наявність так званих глобальних проблем сучасності. Нова стратегія світового розвитку має сприяти виходу із глобальних криз і переходу до нового типу цивілізаційного розвитку – третьому по відношенню до традиційного і техногенного. А це, у свою чергу, передбачає формування нової матриці цінностей, яка відповідає ідеалу збереження біосфери та людства. Її початком можуть стати паростки нових цінностей, які виникають у техногенній культурі. Так, ідея прискореного прогресу сьогодні трансформується в ідею стійкого розвитку. Змінюється уявлення про природу як нібито лише комору ресурсів: згідно сучасної науки оточуюче середовище є живим організмом – біосферою, частиною якої ми є, і з законами розвитку, з якими ми повинні рахуватися у власній діяльності [24].

Тут наведено лише незначну частину теоретичних моделей, концептів і бачення перспектив поступу людства, хоча існує багато інших. Раптовість соціальних змін, що відбуваються у глобалізованому світі, не дають нам можливості впевнено визначити перспективні моделі майбутнього розвитку країн і народів. Глобалізація, як і будь-який масштабний процес, змінює звичний спосіб життя, разом із багатьма плюсами несе й хворобливі наслідки для деяких соціальних груп. Глобалізацію, на переконання сучасних вчених, «не можна розглядати як звичайну лінійну схему хоча б тому, що вона у своїй екзистенції вміщує одночасно як розвиток, так і руйнацію» [25, с. 11]. До того ж, з'являються нові виклики, які потребують принципово нових підходів до їх вирішення. Як писав відомий німецький історик Р. Козеллек, упродовж останніх 200 років техніка і промисловість стиснули в часі відрізки досвіду, що можуть стабілізуватися лише за незмінних умов. Передумови наших життєвих процесів змінюються швидше, ніж це було раніше, навіть структури стають подіями, бо теж міняються надто швидко. Стара добра фраза «ми вчимося не для школи, а для знань», втратила свою силу. Ми вчимося лише настільки, наскільки здатні переучуватися [26, с. 247].

Отже, модернізація, яка у широкому розумінні є процесом соціальних змін, переходом від застарілих до нових, сучасних форм існування соціуму, має й вимір глобальної наукової теорії із власною історією. Теорія модернізації, що виникла як реакція на виклики ідеологічного протистояння двох супердержав – США і СРСР – після Другої світової війни, попри свої методологічні вади і обмеження збагатила світову науку багатством уявлень і підходів до дослідження світового розвитку. Фактично теорії модернізації в однині не існує, є низка теорій, концептів, моделей компаративних досліджень переходу держав і народів у новий якісний стан, які сукупно шукають відповіді на глобальні виклики сучасності.

1. Пітерзе Я. Н. Глобалізація як гібридизація. *Глобальні модерності* / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр, 2013. С. 73–105.

2. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / О. Г. Злобіна, Н. В. Костенко, М. О. Шульга та ін.; за наук. ред. М. О. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2017. 198 с.

3. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с польск. С. М. Червонной. Москва: Логос, 2005. 664 с.

4. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории / пер. с нем. Н. Ф. Гарелин; авт. комментарий. Ю. П. Бубенков и А. П. Дубнов. Минск: ООО «Попурри», 1998. Т. 1: Образ и действительность. 688 с.

5. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / пер. с англ. О. Мокровольський. Київ: Основи, 1996. 614 с.

6. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1997. Т. 2: Ігри обміну. 585 с.

7. Поппер К. Открытое общество и его враги / пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. Москва: Феникс; междунар. фонд «Культурная инициатива», 1992. Т. 1: Чары Платона. 448 с.

8. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: сб. учеб. материалов / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. Москва: Издательский Дом «ИНФРА-М»; Изд-во «Весь Мир», 2001. 304 с.

9. Сорокин П. А. Цивилизация. Общество / пер. с англ.; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.

10. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. з нем. 2-е изд. Москва: Республика, 1994. 527 с.

11. Дейвіс Н. Європа: історія / пер. с англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.

12. Бокарев Ю. Теории модернизации и экономическое развитие. URL: http://www.perspektivy.info/book/teorii_modernizacii_i_ekonomicheskoe_razvitiye_2010-04-13.htm (дата звернення: 10.11.2017).
13. Ефременко Д. В., Мелешкина Е. Ю. Теория модернизации 1950–1960-х годов: современность классики: вводная статья. *Концепция модернизации в зарубежной социально-политической теории 1950–1960 гг.*: сб. переводов. Москва: РАН ИНИОН, 2012. С. 4–20.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеев. Москва: АСТ, 2014. 660 с.
15. Гюфе О. Демократия в эпоху глобализации. Київ: ППС-2002, 2007. 436 с.
16. Гринин Л. Е. Модернизационные ловушки в мировой динамике: история и современность. *Метод: московский ежегодник трудов из общественных дисциплин*: сб. науч. трудов / гл. ред. М. В. Ильин; РАН ИНИОН. Центр персп. методологий социально-гуманит. исследований. Москва, 2011. Вып. 2: Альтернативные парадигмы мирового развития. С. 206–226.
17. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / пер. с англ. В. Р. Рокитянского. Москва: Прогресс-традиция, 2004. 480 с.
18. Селле П. Когда происходят революции? *Теория и методы в современной политической науке: первая попытка теоретического синтеза* / под ред. С. У. Ларсена; пер. с англ. Е. А. Жуковой. Москва: РОССПЭН, 2009. С. 371–387.
19. Стукал Д. К. Методология моделирования влияния политического режима на уровень имущественного неравенства (на основе международных данных). *Метод: московский ежегодник трудов из общественных дисциплин*: сб. науч. трудов / гл. ред. М. В. Ильин; РАН ИНИОН. Центр персп. методологий социально-гуманит. исследований. Москва, 2011. Вып. 2: Альтернативные парадигмы мирового развития. С. 132–142.
20. Роуз-Екерман С. Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни / пер. з англ. С. Кокістюк, Р. Ткачук. Київ: К. І. С., 2004. 296 с.
21. Васильев А. Цунами революций не спадает. *Азия и Африка сегодня*. 2011. № 6. С. 2–9.
22. Валерстайн И. Миросистемный анализ. URL: <https://nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm> (дата звернення: 03.03.2018).
23. Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. Москва: Экзамен, 2001. 608 с.
24. Философия открывает нам новые миры. URL: <https://www.sb.by/articles/filosofiya-otkryvaet-nam-novye-miry-.html> (дата звернення: 17.12.2017).
25. Чудовська-Кандиба І. Вернісаж нарисів глобалізації в українському соціальному дискурсі. *Глобальні модерності* / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр, 2013. С. 10–16.
26. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / пер. з нім. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2006. 436 с.

РЕПУТАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ЇЇ РОЗУМІННЯ

Oleksiy Buriachenko. Reputation of a political party: key approaches to its understanding.

The article studies the key approaches to understanding the reputation of one of the key subjects of the political process, i.e. of a political party. The Ukrainian society currently has a growing demand for the reputation of political parties. The author emphasizes that the most citizens of Ukraine choose a political party not by their political programs, but rather by their images created by the mass media. There is a solid tendency, that results of the elections depend on the reputation of a political party, which may serve as a guarantor of social stability of the society in general. That is why mass consciousness has a growingly fixed vision of reputation as a certain value, the existence of which determined the success of a political force.

The author stresses that certain aspect of the concept of "reputation" have already been studied, primarily in the political leadership theory and during the studies of images of political leaders. The understanding of a reputation has been personalized since ancient times. That is why, the article highlights and explains the personalized approach to this phenomenon. The article shows that Confucius, Laozi, Protagoras, Plato, Titus Livy, Plutarch, N. Machiavelli and others have determined a direct dependency between the welfare of whole nations and the correspondence of the ruler to a certain "ideal image", which consisted of a number of moral and ethical qualities.

It has been determined that, unlike the reputation of a political party, the study of personal reputation is explained by a considerably late appearance of actual political parties. At the start of the process, we may remember the so-called movement of "The Populares" – a sociopolitical coalition, which started to form soon after the end of the second Punic war (218-201 BC). The first prototypes of modern political parties appear only during the periods of bourgeois revolutions and the appearance of parliamentary forms of fighting for power. The concrete examples may be the 1670-1680-s in England (Tory and Whigs); the 1780-1790-s in France (Jacobins and Girondins). The first parties of a modern type appear in the first half of the 19th century. On the basis of this, a conclusion is drawn that due to objective reasons, namely, the time of party formation, there is a longer history of studying the reputation of a person.

The author notes that the concept of a "reputation of a political party" is not used as a fixed term in modern political science. It is rather used in association with such terms as "brand", "image", "cognitive image". At the same time, image and reputation have different purposes – image is aimed exclusively at the consumer of services whereas reputation is aimed at consumers, employees, partners, society etc. The author substantiates that personal reputation (reputation of the leader of a political party) is connected to the reputation of a political party in general. This may be seen on the examples of modern "personalized" political parties of Ukraine. Unlike the image, reputation must be suited in the context of personality, an actual living person as it may not exist separately from its bearer.

In the context of understanding the reputation of a political party, the practical contents of the concept of "sustainability of electoral preferences" is revealed. It has been determined that the shift of the reputation of a certain political party may objectively influence the shift of electoral preferences. This, in turn, may signify that a sustainable reputation of a political party is a certain guarantee of the sustainability of electoral preferences.

The author uses various approaches – economic, legal, sociological, communicative, systemic, socio-philosophic – to reputation analysis. In general, the study concludes that reputation of a political party must be viewed as a phenomenon of public opinion, evaluation of moral, business and professional qualities of the members of a certain party. It should be viewed as a non-material resource or a non-material assets of a political organization.

Key words: political party, reputation of a political party, personal reputation, electoral preferences, political image.

Сьогодні в українському суспільстві зростає практичний попит на репутацію суб'єктів політики, особливо політичних партій. Це пов'язано з тим, що в кризовий період розвитку суспільства, коли старі форми регулювання державного життя втратили свою ефективність, а нові традиції управління ще остаточно не склалися, роль політичних партій, як посередників між громадянським суспільством і владою, може зростати. Тому їх репутація стає важливим чинником довіри до них, з огляду на те, що сьогодні політична палітра України представлена більш ніж 350 політичними партіями. Саме репутація політичних партій та їх лідерів може бути гарантом соціальної стабільності суспільства.

Як показує політична практика, сьогодні вибір політичних партій, їх лідерів здійснюється більшістю громадян України не на основі політичних програм, а під впливом враження від їхніх образів у ЗМІ й уявлень про них, що сформувалися в різних електоральних групах. При цьому спостерігається тенденція до залежності результату виборів від репутації: зазвичай першість віддається політиці із переважанням позитивних характеристик в очах громадськості. У цьому аспекті репутацію можна розглядати як соціально-політичну категорію, оскільки вона сприяє формуванню позитивного чи негативного ставлення до тієї чи іншої політичної організації та її лідера. Тому в масовій свідомості все більше закріплюється уявлення про репутацію як про певну цінність, від наявності та якості якої залежить успіх політичної сили.

Філософські, методологічні основи формування репутації були закладені в класичних працях Платона, Аристотеля, Плутарха, Н. Макиавеллі, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Ф. Честерфілда й інших мислителів. До сучасного наукового дослідження проблеми репутації вперше звернулися західні дослідники в 40-50 рр. ХХ ст., що було пов'язано з інституційним оформленням цього феномена в західних державах. Ймовірно, уперше поняття «репутація» в науці з'явилося 1996 р. завдяки Ч. Фомбрану [1]. І саме наприкінці 90-х рр., коли «більшість західних урядів захопила неоліберальна ідеологія» [2], виникає найбільший академічний інтерес до цього феномену. У зарубіжних дослідженнях категорія репутації розроблялася в основному в контексті маркетингових досліджень такими вченими як У. Ліпман, Д. Даулінг, С. Грейзер, Б. Грановеттер та ін. Перші наукові дослідження репутації особистості з'явилися й у роботах американських соціологів Дж. Ландберга, К. Шрега і О. Ларсена «Стратифікація: розподіл відповідальності і можливостей» [3] і Ф. Хантера [4]. Якщо говорити про визначення поняття «репутація», то, згідно American Heritage Dictionary, «репутація – це загальна оцінка кого-небудь у громадській думці» [5]. Згідно російського Тлумачного словника, поняття «репутація» також пояснюється як «оцінка, загальна думка про когось», або ж «авторитет», «вплив», «кредит», «престиж», «сила» [6].

Володимир Даль запропонував визначати репутацію як «славу, известность, добрую или дурную, как и чем кто слывет, общее мнение о ком» [7, с. 93]. Словник із етики позначає репутацію як «сформовану у оточуючих думку про моральний вигляд тієї чи іншої людини (колективу), засновану на її попередній поведінці і виражається у визнанні її заслуг, авторитету, в тому, що від неї очікують у подальшому, яка міра відповідальності на неї покладається, і як оцінюються її вчинки» [8]. Репутація в цьому контексті виступає як один із окремих випадків моральних відносин. У ній втілено як суспільне визнання гідності минулої діяльності людини (колективу), так і вплив на роль і місце цієї людини (колективу) в подальшій спільній діяльності. Можна навести ще чимало прикладів визначення поняття «репутація», але й вищенаведені цілком розкривають його сутність.

Помітну роль у теоретичній розробці проблеми формування і функціонування репутації зіграли праці західних політологів, насамперед роботи Д. Кіндера, С. Фіску, Ф. Грінстайна, А. Міллера, що були присвячені питанням сприйняття політичних лідерів громадянами; дослідження А. Кемпбела, Д. Вінтера, Н. Ная, С. Верби, Д. Маклелланда і Дж. Аткинсона, що прояснюють проблему мотивації політичної участі, а також роботи Р. Олпорта, Е. Богартуса, Ю. Дженінгса.

У вітчизняній політичній науці сьогодні інтерес до поглибленого вивчення репутації суб'єктів політики, до методів її формування тільки з'являється. Окремі аспекти поняття «репутація» досліджувалися, перш за все, в рамках теорії політичного лідерства і вивчення сприйняття образів політичних лідерів. Звідси недостатня кількість наукових досліджень, що розкривають цю проблему. Специфіка вивчення вказаної проблематики полягає, з одного боку, в наявності великої кількості аналітичних робіт, присвячених «паблік рилейшнз», іміджології, суспільним комунікаціям, в яких зустрічаються окремі аспекти тематики репутації, з іншого боку, у відсутності цілісних концептуальних досліджень цього феномену.

Так, різноманітні проблеми дослідження сутності політичного іміджу розглядаються в працях В. Антемюка, С. Бульбенюк, І. Варзара, В. Горбатенка, С. Денисюк, Г. Дідух, Г. Зеленько, В. Корнієнка, О. Лісничука, М. Михальченка, Б. Новожилова, Ф. Рудича, Л. Губерського, В. Андрущенко. До питань іміджології зверталися також Д. Видрін, А. Гуцал, В. Королько, В. Моїсєєв, С. Недбаєвський, В. Полохало, С. Телешун. У контексті даного дослідження цікавими є роботи Н. Гурської, Т. Джиги, Н. Лікарчук, О. Курта, Ю. Падафета, О. Порфімович, Н. Трач та інших дослідників формування іміджу в процесі виборчих кампаній, побудови корпоративного іміджу та ви'явлення різноманітних форм його існування тощо.

Наукові дослідження репутації, які здійснювалися у рамках економічних, управлінських та комунікаційних дисциплін, залишають осторонь значимий соціально-політичний аспект проблеми осмислення феномену репутації в контексті реалій сучасного соціально-політичного життя, комплексного дослідження. Тому метою нашої наукової розвідки є визначення основних підходів до розуміння репутації такого важливого суб'єкта політичного процесу, як політична партія, що у подальшому дозволило б прогнозувати ефективність діяльності політичних партій в Україні.

Якщо говорити про підходи до розуміння репутації суб'єкта політики, то варто виділити, насамперед, «особистісний» підхід до цього феномену. Розуміння репутації, яке виявилось в фокусі уваги мислителів із давніх часів, із самого початку було персоналізованим. Численні спостереження, визначення, спроби концептуалізації процесу формування образу, репутації політика досить повно представлені в різній літературі – від праць філософів Античності й Біблії до Новітнього часу [9, с. 27]. Наприклад, в античній міфології існувала Фама – «богиня чуток», яка вважалася уособленням репутації [10, с. 568].

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, в якій досліджувалися різні аспекти репутації, свідчить, що семантика цього поняття поступово змінювалася – від філософсько-споглядальної –

до оцінки із боку суспільства якостей, чеснот і недоліків людини та її вчинків. Конфуцій, Лао Цзи, Протагор, Платон, Тіт Лівій, Плутарх, Н. Макіавеллі та інші у своїх працях ставили у безпосередню залежність благополуччя цілих народів від відповідності правителя певному «ідеальному образу», який містив цілу низку морально-етичних якостей. Вони при цьому не тільки зображали ідеальні образи, але й давали рекомендації прикладного характеру щодо того, як досягти максимально повної відповідності створеним образам.

Так, китайська філософія однією з перших запропонувала чітку систему формування позитивної репутації правителя в очах населення. Лао Цзи стверджував: «У словах є початок, в справах є головне. Оскільки люди їх не знають, то вони не знають і мене. Коли мене мало знають, тоді я дорогий. Тому досконаломудрий подібний до того, хто одягається в грубі тканини, а при собі тримає яшму» [11].

Мислителі Стародавньої Греції відзначали, що успіхи індивіда на політичному терені багато в чому залежать від того, як його сприймають громадяни полісу, які його особисті характеристики їм до вподоби, а які ні. Це відзначав Аристотель в «Риторичі»: «Любимо ми також людей, до яких ставимося так, що не соромимося їх у речах, від яких може залежати репутація в світі, якщо таке ставлення не обумовлено презирством ... Любимо ми і тих, хто не прикидається перед нами, — такими є, наприклад, ті люди, які говорять про свої недоліки, бо, як ми сказали, перед друзями ми не соромимося того, від чого може залежати репутація...» [12].

У Платона ідеальний державець повинен уміти поставити в центрі уваги інтереси держави, мати гарну пам'ять, здатність до пізнання, великодушність, тонкість почуттів, бути «другом і родичем істини, справедливості, мужності й розсудливості» [13, с. 486]. Надалі до цієї проблеми зверталися давньоримські автори, зокрема Цицерон, Тацит, Сенека. Варто вказати на певні узагальнені позитивні якості, якими володіли найвідоміші консули й трибуни Римської республіки. Це, насамперед, природні таланти: розум, організаційні здібності, холонокровність, мужність.

Стародавні римляни широко використовували слово «*reputatio*» — «обмірковування, роздуми, споглядання». Ними визнавалося, що правителями повинні бути найгідніші, найсильніші, найсміливіші найблагородніші люди, яких підтримують громадяни. Їм притаманні такі риси, як справедливість, великодушність, чесність і непідкупність. У Стародавньому Римі домогтися високих державних і політичних посад можна було лише маючи репутацію людини високоморальної [14, с. 151].

У трактаті Н. Макіавеллі «Державець» переконливо показано, що для державної особи володіння «личиною», яка б відповідала суспільним очікуванням, має першорядне значення. «Інакше кажучи, — зазначав Макіавеллі, — треба бути в очах людей жалісливим, вірним слову, милостивим, щирим, благочестивим — і бути таким насправді, але внутрішньо треба зберегти готовність проявити й протилежні якості, якщо це виявиться необхідним. Слід розуміти, що керівник держави, особливо новий, не може виконувати все те, за що людей вважають хорошими... Тому в душі він завжди повинен бути готовий до того, щоб змінити напрямок, якщо події набудуть іншого спрямування або в інший бік задме вітер фортуни, тобто, як було сказано, по можливості не віддалятися від добра, але при потребі не цуратися і зла» [15, с. 53]. Такі радикальні пропозиції стосуються, перш за все, ведення політичної діяльності в екстремальних умовах жорсткого протистояння. Пізніше Н. Макіавеллі відзначав, що «державці, як і звичайні люди, мають репутацію, якою при необхідності вони повинні вміти управляти» [16, с. 260].

Таким чином, ті чи інші якості й характеристики суб'єкта стають його репутацією після того, як вони проходять оцінку з боку соціальної групи: репутація завжди є «хорошою» чи «поганою». При цьому репутація, що закріпилася за людиною, продовжує «жити» і після її смерті, фіксує в пам'яті нащадків певний образ, складений зі слів, вчинків цієї людини, її взаємин з іншими людьми. Наприклад, довгі роки політичні супротивники У. Черчілля називали його «людиною, яка вічно поспішає», хоче домогтися всього зразу і негайно [17, с. 27].

Дослідження проблеми саме особистісної репутації, на відміну від репутації політичної партії пояснюється відносно пізнім періодом появи самих політичних партій. Їм передував так званий рух «популярів» — соціально-політичної коаліції, яка, на думку Р. Віппера, почала складатися незабаром після закінчення другої Пунічної війни (218–201 рр. до н.е.) «у вигляді запізнілого протесту під тиском імперіалістичних класів римського й італійського суспільства...» [18, с. 42].

Однак, перші прообрази сучасних політичних партій виникають лише в періоди буржуазних революцій і зародження парламентських форм боротьби за владу: 70-80-і рр. XVII ст. в Англії — торі, вігі; 80-90-і рр. XVIII ст. у Франції — якобінці, жирондисти. Перші партії сучасного типу виникають у першій половині XIX ст. із запровадженням у ряді європейських країн і США загального виборчого права. У 30-і рр. XIX ст. виникли Лейбористська і Консервативна партії в Англії й Республіканська і Демократична партії в США. Лише у 1899 р. в Харкові гурток молодих інтелігентів заснує Революційну українську партію

(Д. Антонович). У 1902 р. створюється Українська народна партія (М. Міхновський). А станом на 2018 р. в Україні діє вже 354 політичні партії, що є одним із найвищих показників у Європі [19].

Таким чином, із об'єктивних причин дослідження репутації особистості в науковій літературі має довшу історію, з огляду на період виникнення політичних партій. Сьогодні в політичній науці поняття «репутація політичної партії» не використовується як строге наукове поняття. Воно виступає як супутне, поряд із такими термінами, як «бренд», «імідж», «образ». Разом із тим, імідж і репутація мають різні цілі: імідж спрямований лише на споживача послуг, тоді як репутація – на споживачів, працівників організації, партнерів, суспільство тощо.

Особиста репутація (репутація лідера політичної партії) органічно пов'язана з репутацією політичної партії в цілому і це можна простежити на прикладі сучасних «персоніфікованих» політичних партій України. Репутацію, на відміну від іміджу, необхідно розглядати в контексті з особистістю, живою людиною, оскільки вона не може існувати окремо від свого носія. Особливе співчуття завжди викликає зіпсована репутація окремих політичних партій (таких як, наприклад, Партія Регіонів (В. Янукович), «Сильна Україна» (С. Тігіпко) [20], від якої потерпає не тільки політична еліта, а й пересічні громадяни держави, тому що, за словами О. Коган, «змінюється система цінностей, чорне стає білим, а біле чорним» [21, с. 70]. Коли, наприклад, зникав лідер партії, як це було з «Нашою Україною» чи партією «За єдину Україну», зникала і партія. У свій час Партія регіонів стала наочним зразком успішного пов'язання репутації партії та її лідера, що певною мірою і дозволило їй у 35 разів (!) поліпшити свій результат у порівнянні із попередніми виборами, набравши 32,14% голосів і зайняти перше місце в парламентських перегонах 2006 року і 34,37% у позачергових виборах 2007 р. [22]. Та після революції Гідності (2014 р.) й втечі В. Януковича Партія регіонів фактично припинила своє існування, ставши антибрендом.

У контексті розуміння репутації політичної партії варто враховувати й практичне значення такої категорії як «стійкість електоральних симпатій». Як свідчать соціологічні опитування, більшою стійкістю вирізняються настрої виборців на Сході, Донбасі та Заході. Там продовжують підтримувати «свої» партії й в опозиційному статусі від 54% до 42% опитаних громадян. Найбільше тих, хто змінить симпатії на користь іншої партії – на Заході і в Центрі (відповідно, 15% і 16%). На Півдні більше тих, хто не підтримуватиме жодної з партій (32%) [23].

На стійкість електоральних симпатій можуть впливати певні чинники. Наприклад, відповідно до зростання рівня освіти зростає і частка громадян, які мають стійкі симпатії до партії, або певні симпатії, що можуть змінитися. Серед громадян із нижчим рівнем освіти більше тих, хто не підтримує діяльність жодної з політичних сил [23]. За словами директора соціологічної групи «Рейтинг» О. Антиповича, – зміна вибору тієї чи іншої партії відбувається всередині електорату, до якої належить виборець. Наприклад, колишні прихильники В. Януковича так і не стали прихильниками будь-якої партії, яка належить до теперішньої більшості у Верховній Раді, а прихильники чи то Блоку Петра Порошенка, чи то «Народного фронту» мігрують у бік партій-союзників у Верховній Раді [24, с. 74].

Отже, зміна репутації конкретної політичної партії, з урахуванням різноманітних чинників, може об'єктивно впливати на зміну електоральних симпатій. З іншого боку, це може свідчити про те, що стійка репутація політичної партії є певним гарантом стабільності електоральних симпатій. Чим вища впевненість громадян у задоволенні з боку політичної партії значущих для кожного соціальних очікувань і потреб, чим вища довіра до неї – тим вища репутація партії, а отже, тим більше громадян, ймовірно, віддадуть свої голоси на виборах за цю конкретну політичну силу.

Але на початку 2017 р. у країні вперше за час після Євромайдану майже 80 % населення, за дослідженням Центру Разумкова, в принципі не довіряла партіям [25, с. 255]. Найчастіше, на думку експертів, жодній з політичних партій не притаманні такі якості: «уміння і бажання захищати інтереси свого виборця, «електорального ядра» (37 %); «уміння виробити чітку програму дій» (29 %); «наявність чіткої позиції стосовно стратегії розвитку держави» (22 %) [26, с. 94].

Отже, сьогодні стало очевидним, що час імпровізацій в партійному будівництві поступово проходить. Якщо сучасний бізнес, як і раніше, немислимий без інтегрованих маркетингових комунікацій, то сучасні політичні партії потребують принципово нових підходів до розв'язання проблеми позиціонування в просторі своєї життєдіяльності, де важливим елементом виступає саме їх репутація.

Репутацію політичної партії можна розглядати в одному із двох аспектів: як ресурс і як нематеріальний актив політичної організації. Розрізнення зазначених аспектів репутації проводиться з аналітичної метою. Репутація, що аналізується в рамках економічного підходу, являє собою складову частину нематеріальних ресурсів та виникає в процесі взаємодії організації в цілому і її різних структур із зовнішнім середовищем. Особливістю такого підходу є визнання особливої важливості використання нематеріальних ресурсів, з огляду на те, що сучасний етап розвитку суспільства характеризується

поступовим переходом від індустріальної економіки, що базується на використанні природних ресурсів, до постіндустріальної економіки, заснованої на знаннях [27, с. 108].

Інший підхід передбачає аналіз репутації як нематеріального активу організації і використовується в основному в рамках фінансового аналізу діяльності господарських підприємств. Активи (від лат. *activus* – дієвий) являють собою сукупність майнових засобів організації, що відбиваються в бухгалтерському балансі, над якими організація отримала контроль у процесі її діяльності та які повинні принести їй економічні вигоди в майбутньому.

Підходи до аналізу репутації організації, що визначають її як ресурс або нематеріальний актив, є обмеженими, тому що розглядають репутацію ніби із середини самої організації, залишаючи поза увагою соціальну природу досліджуваного феномена. Як впливає практично з усіх визначень репутації, вона являє собою явище, що виникає на межі організації та її зовнішнього середовища, отже і природа репутації політичної партії може бути зрозумілою тільки за умови її аналізу не тільки з позицій організації, але також із позицій зовнішнього середовища. Аналіз репутації із зазначених позицій здійснюється в рамках соціальних і гуманітарних наук.

Правовий похід до репутації основну увагу приділяє питанням захисту честі, гідності та ділової репутації фізичних і юридичних осіб, а також відповідальності за заподіяння шкоди репутації [28; 29]. Однак, цілком зрозуміло, що правовий підхід до поняття репутації є вузькоспеціальним.

Важливим підходом до репутації політичної партії є соціологічний: «репутація репрезентує інституційний престиж і описує стратифікацію в рамках соціальної системи організацій чи галузей» [30, р. 9]. Згідно із соціологічним підходом, репутація є показником легітимності: вона уособлює відповідність політичної партії нормам і очікуванням в інституційному полі. Знову ж, зазначимо, що в сучасній соціології феномен репутації вивчається переважно по відношенню до особистості.

Репутація політичної партії формується поступово, розгортаючись у «біографічному» часі. На основі репутації в суспільній свідомості складається образ конкретної партії, її лідера і членів, які відповідають/не відповідають набору соціальних норм і очікувань громадян від діяльності цієї політичної сили в суспільстві. Разом із тим, як суспільне явище, репутація політичної партії виконує функцію економії в побудові соціальних взаємодій, оскільки вона скорочує процес формування довіри і сама базується на довірі [31, с. 19].

Психологічний підхід до феномену репутації політичної партії можна застосовувати в контексті проблематики соціальної психології, вивчаючи психологічні механізми її функціонування. При цьому особлива увага в рамках цього підходу приділяється політичному контексту [32].

Кожна із зазначених вище наукових дисциплін вивчає ті чи інші аспекти репутації, обмежені предметом і методологічним апаратом окремих наукових дисциплін. Однак за рамками наукового дослідження залишається комплексне осмислення репутації організації в контексті соціальної системи в цілому.

Важливим є комунікаційний підхід до дослідження репутації політичної партії, який найбільш комплексно відображає специфіку її дослідження. Комунікаційний підхід пов'язаний не тільки з оцінкою реального розуміння репутації, як чинника електоральної підтримки політичної партії. Він також дозволяє зрозуміти і дослідити механізм її створення і впливу на рейтинги політичної організації. Тут репутація – не просто сума нематеріальних активів політичної партії, а й показник ефективного перетворення частини цих нематеріальних активів у значимі конкурентні переваги.

Феномен репутації політичної партії можна розглядати з позицій системного підходу. З одного боку, як елемент системи вищого порядку (скажімо, репутації держави), а з іншого – як самостійну сукупність взаємопов'язаних компонентів. У першому випадку репутація політичної партії включена в контекст інформації, яка агрегується і акумулюється в різних суспільних сферах: політичній, економічній, культурній тощо. У другому – це самодостатнє явище.

Нарешті, із позиції соціально-філософського підходу, репутація політичної партії може бути розглянута як символічна конструкція, що являє собою думки та уявлення електоральної аудиторії щодо політичної партії на основі сконструйованого образу цієї організації, знань (реальних чи таких, що сприймаються як реальні) про факти її історії та діяльності, на особистому досвіді, на основі громадської думки. Явище репутації виникає на межі взаємодії політичної партії і громадян найбільш гостро в період електорального вибору певної політичної сили, чи в період пошуків шляхів для національного примирення політичних сил в ім'я майбутнього України [33, с. 47].

Таким чином, репутацію можна розглядати як явище публічно відфільтрованої думки, оцінки моральної, ділової, професійної вартості як особистості, так і організації. Репутація політичної партії виникає в процесі її взаємодії із оточенням і є безпосереднім результатом усієї її діяльності. Її слід розглядати як нематеріальний ресурс або як нематеріальний актив політичної організації, а її формування і функціонування багато в чому залежить від процесів, що відбуваються в суспільстві.

1. Fombrun C. Reputation: Realizing Value from the Corporate Image. Harvard Business School Press, Boston, MA, 1996. 450 p.
2. Федорів Т. В. Співвідношення понять «імідж» та «репутація» у державному управлінні. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Fedoriv.pdf> (дата звернення: 08.07.2018).
3. Lundberg G., Schrag C., Larsen O. Stratification: Shared Possibilities and Responsibility. Sociology. NY, 1954. 32 p.
4. Hunter F. Top Leadership. USA. Chapel Hill, 1959. 224 p.
5. The American Heritage Dictionary of the English Language. July 15, 1970. 1600 p.
6. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / сост. В. В. Виноградов, Г. О. Винокур и др. Москва: Наука, 1994. Т. 2. 418 с.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Москва: Наука, 1882. Т. 4. 669 с.
8. Словарь по этике / под ред. А. Гусейнова и И. Кона. 6-е изд. Москва, 1989. URL: <http://terme.ru/dictionary/522/page/> (дата звернення: 02.05.2018).
9. Смирнова И. С. Образ политического лидера в античном сознании. *Античная философия политики*: Историко-философский семинар (г. Санкт-Петербург, 12 марта 2004 г.). Санкт-Петербург: СПбГУ, 2004. 304 с.
10. Мифологический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1990. 672 с.
11. Лао Цзы. Дао Дэ Цзин. Древнекитайская философия. Москва: Мысль, 2003. Т. 2. URL: <http://lib.ru/POECHIN/lao7.txt> (дата звернення: 23.05.2018).
12. Аристотель. Риторика / пер Н. Платоновой. *Античные риторика* / под ред. А. А. Тахо-Годи. Москва, 1978. Кн. 1. URL: <http://www.lib.ru/POEEAST/ARISTOTEL/ritoriki.txt> (дата звернення: 23.05.2018).
13. Платон. Государство. *Сочинения*: в 3 т. Москва, 1971. Т. 3, ч. 1. 679 с.
14. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. Львів: Кальварія, 1997. 224 с.
15. Макиавелли Н. Государь. Москва: Планета, 1990. 80 с.
16. Макиавелли Ніколо. Філософія політики: хрестоматія: у 4 т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко [та ін]. Київ: Знання України, 2003. Т. 1. 363 с.
17. Бедарида Ф. Черчилль. Москва: Молодая гвардия, 2003. 458 с.
18. Виппер Р. Ю. Очерки истории Римской империи. Берлин: Госиздат РСФСР, 1923. 434 с.
19. В Україні припинився партійний бум – КВУ. *Українська правда*. 2018. 30 січня.
20. Тигипко уже «покаялся» за вхождение в ПР и решил возродить партию. *Украинская правда*. 2014. 23 апреля.
21. Коган Е. В. Этические аспекты формирования политической репутации. *Бизнес. Общество. Власть*. 2013. № 16. С. 58–78.
22. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України. ЦВК, 2007. URL: <http://ww.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/wbr001> (дата звернення: 12.05.2018).
23. Електоральна поведінка: стійкість симпатій, мотивація вибору. *Національна безпека і оборона*. 2015. № 6–7. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/nsd%206%207%202015.pdf (дата звернення: 12.05.2018).
24. Політичні партії України: погляд фахівців. *Національна безпека і оборона*. 2015. № 6–7. С. 74–92.
25. Корнієнко В. О., Денисюк С. Г., Буряченко О. В. Партійна ідеологія: система цінностей, або синдром «суспільної кататонії»? *Гілея: збірник наукових праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2017. Вип. 117. С. 253–269.
26. Корнієнко В. О. Олігархізація влади. *Сучасна політична лексика: енциклопед. словник-довідник* / за наук. ред. Н. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2015. С. 199.
27. Макаров А. М., Воробьева О. А. Интеллектуальный капитал организации в антикризисном управлении. *Вестник Удмуртского университета*. 2005. № 3. С. 107–118.
28. Скловский К. Об ответственности средств массовой информации за причинение вреда деловой репутации. *Хозяйство и право*. 2005. № 3. С. 94–102.
29. Афанасьев Р. Н. Судебный порядок защиты чести, достоинства и деловой репутации. *Юрист*. 2005. № 2. С. 48–51.
30. Fombrun C. The Reputation Landscape. *Corporate Reputation Review*. 1997. Vol. 1. № 1 and 2. P. 5–13.
31. Покровский Н. Ю. Репутация в эпоху перемен. *PR в России*. 2003. № 10. С. 18–20.
32. Трубецкой А. Ю. Психологическая модель репутации в системе политических коммуникаций. *Мир психологии*. 2006. № 2. С. 263–270.
33. Корнієнко В. О. В пошуках консолідації українського суспільства: національна ідея чи політичний ідеал. *Нова політика: наук.-публіцистичний журнал*. 2000. № 4. С. 47–52.

ЛОБІЗМ І ТЕОРЕТИЧНІ МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Sergey Hodnyi. Lobbying and theoretical models of political communication.

The article highlights the importance of lobbying in conditions of modern Ukraine. The objective necessity of its existence in the society is shown. In conditions, when the state cannot sufficiently satisfy the interests of various social strata, layers and groups, this role is taken over by lobbying. The growth of its role in the society changes the vector of democracy transformation from civic representation to representation of interests of social groups.

The article determines that today lobbying is one of the key mechanisms of development and political decision-making; it is a considerable and efficient force, which influences the state authorities and institutions. The efficiency of lobbying depends on the level of its actual implementation. The article reveals that the phenomenon of lobbying is in a fact a communicative phenomenon as lobbyists and government representatives use various communicative resources. The author interprets the term of "political communication" as the process of transfer, exchange of political information, which shapes the political activity and gives it a new sense, forms public opinion and is part of political socialization of the citizens with the consideration of their needs and interests. It is emphasized that today communication plays the role of the main resource of the authorities. All the resources are influenced by communication. Any message, any information exchange implies some form of resources exchange.

The author analyses various models of political communication described by H. Lasswell, M. DeFleur, J. Bordewijk, B. van Kaam, J.-M. Cotteret. It has been determined, that of all the existing communication models, there was no model designed specifically for the analysis of communication lobbying. The presented models of political communication may describe the lobbyist contact as a process, but they all are narrowed to transfer of information, significant for political system functioning. It has been emphasized that contemporary communication theories transfer of information is crystalized into the so-called transmission model of communication. This model remains basic for the formation of understanding the nature of political communication.

The study determines that in the context of the research, J.-M. Cotteret's model is the most appropriate way to determine the peculiarities of lobbying in the Ukrainian society. It most accurately corresponds to the realities of Ukraine, which is sometimes called "oligarch economy". This is a particular form of structural connection between the oligarch layer of the society and its economy (also through lobbying the economic interests of oligarchs). The specifics of the Ukrainian lobbying model lies in the fact that there is a total economic dependency of party circles, which may be seen both at the nation and local levels.

It is emphasized that the key feeding source of oligarchy is parasitizing on the economic body of the state. That is why Ukrainian oligarchy received the name of "carnival-parasitizing". And, unfortunately, corruption remains the main interaction mechanism between the power and the big business.

The author determines the current problems of the lobbying process in Ukraine. Firstly, the national legislation has no clear definition of such terms as "corruption" and "lobbying" as a form of interaction between the authorities and the interested party. The issue of lobby legalization still remains an important issue as well as the necessity of establishment of legal and lobbying principles to ensure the legitimacy of its functioning. It has been suggested to develop the methodology of carrying out the political and legal expert evaluation of draft projects and to adopt it in the form of a legal act. The necessity of ensuring the transparency of the lobbying process improving the order of drafting and deliberation of legislation at the plenary sessions of the Ukrainian parliament are emphasized.

Key words: lobbying, political field, political communication, political communication model, communicative influence.

Значимість лобізму в умовах сучасної України із кожним роком зростає, якщо врахувати, що він все більше набуває «інклюзивного» характеру. Так, лобістами стало прийнято називати всіх, хто має хоч якийсь відношення до лобістської діяльності. Розширене розуміння лобізму може призвести до того, що серед лобістів у нас виявляться і пересічні громадяни, які пишуть листи представникам влади із проханням «купити пральну машину», і майданівці, які висували у свій час владі політичні вимоги. Вже існує досить стійкий і одночасно шкідливий міф про «дикий лобізм», який фактично поставив у суспільній свідомості знак рівності між лобізмом і корупцією [1]. Небезпека такого уявлення полягає в тому, що слідом за формуванням негативного образу лобістів можуть слідувати заходи деструктивного характеру, які порушують механізми представництва інтересів.

Існує об'єктивна необхідність лобізму, й вона полягає в тому, що держава сама по собі не може достатньою мірою взяти до уваги інтереси різних соціальних верств, прошарків, груп, що утворюють суспільство. З іншого боку, підвищення ролі лобізму змінює вектор трансформації демократії від громадянського представництва до представництва інтересів. Але це теж об'єктивний процес, обумовлений появою вельми впливових агентів політичного поля – груп інтересів [2, с. 93].

У політичній сфері все складніше з'ясувати, чи існують взагалі такі політичні рішення, які приймалися б представниками влади без впливу зацікавлених осіб. Лобізм сьогодні виступає не лише одним із

головних механізмів розробки й прийняття політичних рішень, а й є значною дієвою силою впливу на органи державної влади [3]. Точно так складно уявити, що сьогодні великі економічні структури могли б розв'язати свої проблеми без взаємодії із владою.

Феномен лобізму потрапив у поле зору дослідників тільки в 90-х роках ХХ ст. Особливий внесок у його концептуальне осмислення зробили такі зарубіжні науковці, як М. Адамс, Г. Бентеле, Б. Вулп, Р. Еделман, Дж. Кумбер, П. Метью, Дж. Олзевські, Р. Прайс, Ф. Штольц та ін. Вивченням зарубіжного лобістського досвіду займаються російські дослідники О. Автономов, С. Большаков, Ю. Большакова, В. Белов, О. Бикова, О. Василенко, К. Вяткін, М. Зяблюк, М. Іванов, М. Прохода, О. Сергунін, О. Хомич, О. Шихвердієв та ін. Їх роботи дають можливість скласти уявлення про лобістську діяльність, нові лобістські технології та тенденції їх трансформації у країнах, де лобізм дістав найбільшого розвитку.

У вітчизняній політичній науці фундаментальні напрацювання щодо лобізму також з'явилися в 90-х рр. ХХ ст. Їх представлено в дослідженнях В. Бебика, Т. Богині, Д. Богуша, М. Газізова, Н. Гнатенка, С. Годного, Н. Гричини, Л. Губерського, Т. Гуровської, О. Дягілева, Ф. Кирилюка, В. Королька, В. Корнієнка, Д. Лавренова, О. Лісничука, Є. Макаренко, Л. Малишенка, Р. Мацкевич, М. Михальченка, М. Недюхи, В. Нестеровича, М. Ожевана, А. Піонтковської, С. Телешуна, Є. Тихомирової, С. Чумака, О. Шевченка та ін. Окремо слід виділити праці українського правознавця В. Нестеровича [4], який підготував до друку першу в Україні монографію, присвячену проблемам теорії та практики лобіювання.

Аналіз наукових досліджень вказує на те, що вони в основному базуються або на соціологічному, або на юридично-правовому методах аналізу проблеми. Феномен лобізму в політичній науці повністю не вивчений, на сьогодні у вітчизняній політології комунікаційні аспекти лобізму в Україні залишаються недостатньо дослідженими. А між тим феномен лобізму за своєю суттю явище комунікаційне: лобісти і представники влади використовують найрізноманітніші комунікаційні ресурси. Феномен лобізму потребує також опису по відношенню до українського політикуму, середовища прийняття політичних рішень. Все це визначає мету нашого дослідження – проаналізувати феномен лобізму як специфічну модель комунікації в українському політикумі.

Перш за все почнемо з відповіді на питання: як саме в цій роботі буде розумітися лобізм? Існує безліч різних визначень цього поняття. Сучасне розуміння політичного лобізму у вітчизняній літературі багато в чому спирається на вже накопичений в зарубіжних дослідженнях досвід. Лобізм трактується в цілому як феномен одновекторного впливу на органи влади; як специфічний інститут політичної системи, що являє собою механізм впливу приватних осіб і громадських організацій, фахову діяльність службовців та спеціальних консультантів, найнятих компаніями, спрямовану на процес прийняття рішень тими чи іншими органами влади [5, с. 361]. Не зупиняючись детально на інших визначеннях, виділимо кілька основних їх типів: процесуальні, організаційні й юридичні.

У процесуальних визначеннях наголошується, що лобізм – це вплив на представників органів державної влади. Організаційні визначення особливу роль приділяють формам агрегування й організації інтересів лобістів. У рамках юридичних визначень лобізм обмежують діяльністю осіб, офіційно зареєстрованих лобістами в країнах, де прийнято відповідні закони, наприклад, у США, Канаді, Австралії. Автор приймає визначення лобізму як моделі комунікації в процесі впливу на державні органи.

У цьому контексті привертає увагу робота «Теорія комунікації» українського науковця Г. Почепцова, який виділяє наступні моделі комунікації: соціологічні (П. Лазарсфельд, Е. Ноель-Нойман, Е. Роджерс, К. Левін), семіотичні (Р. Якобсон, Ю. Лотман, У. Еко), міфологічні (К. Леві-Стросс, Р. Барт, К. Г. Юнг), а також моделі масової комунікації, прикладні моделі комунікації і моделі комунікації в інших областях гуманітарного знання. Кожна з них описує лише окремі моменти процесу комунікації. У розвитку теорії комунікації автор відзначає тенденцію до об'єднання розрізнених прикладних дисциплін, прагнення теорії комунікації стати свого роду «дисципліною дисциплін» [6, с. 12].

Слід відразу ж зазначити, що які б аналітичні засоби і теорії не були задіяні в конструюванні комунікаційних моделей лобізму, в будь-якому випадку вони від початку і до кінця будуть продиктовані сутнісною характеристикою поняття «політична комунікація», яке давно вже не є новим для політичної науки, у тому числі й української. Були навіть спроби підрахувати кількість визначень цього поняття. Так, у 70-х роках минулого століття Ф. Денс зафіксував 95 дефініцій і згрупував їх у 15 категорій. Польська дослідниця Н. Валінська у 1975 році зафіксувала понад 200 дефініцій в американській літературі, і виділила в них 18 семантичних (значенневих) категорій [7, с. 21].

Найбільш важливою в дослідженнях політичної комунікації є проблема ідентифікації об'єкта дослідження через атрибут політичного. Під політичною комунікацією розуміють процес передачі, обміну політичною інформацією, який структурує політичну діяльність та надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів

[8, с. 162]. На рівні «природного мислення» закріплено таке уявлення: політична комунікація – це така комунікація, в якій один з її учасників має безпосереднє відношення до політики. У ширшому контексті Р.-Ж. Шварценберг визначає її як процес передавання політичної інформації, що циркулює від однієї частини політичної системи до іншої, між політичною та суспільною системами, а також між політичними структурами, суспільними групами та індивідами [9, р. 42]. У політичній комунікації будь-які референти (або гроші, владні повноваження, знання) сприймаються як комунікаційні ресурси. За будь-якою комунікацією, за будь-яким інформаційним обміном ховається обмін ресурсами: інформація обмінюється на владу, влада обмінюється на гроші, гроші – на засоби виробництва.

Комунікація сьогодні виступає головним ресурсом влади, оскільки ні гроші, ні виробничі фонди, ні владні повноваження не існують самі по собі, автономно, поза комунікацією. Всі ресурси опосередковані комунікацією. Якщо в XIX столітті одиницею обміну речей були гроші, то сьогодні нею виступає комунікація. При побудові ієрархії ресурсів, безумовно, на її вершині виявляються владні повноваження, фінансові кошти і виробничі фонди. Безперервні обміни ресурсами формують такий мінливий ринок ресурсів, що обміни, здійснені вчора, сьогодні вже неможливі. Пріоритети обмінів, вироблених політичною комунікацією, змінюються в залежності від виду комунікацій. Так, в електоральних комунікаціях фінансові та адміністративні ресурси обмінюються на ресурс громадської думки, а в адміністративних комунікаціях (тобто в комунікаціях між владними структурами) громадську думку обмінюють на владні повноваження.

Іншими словами, при найближчому розгляді будь-який комунікативний вплив виявляється лобізмом. Отже, для розуміння політичної комунікації, як основи лобізму, слід коротко виділити її основні положення:

1. Кожне суспільство внутрішньо пов'язане різними каналами, які дозволяють його членам здійснювати матеріальний і духовний обмін. Організація, фінансування, підтримка і управління цими каналами, як правило, знаходяться в компетенції уряду.

2. Для функціонування комунікаційних процесів між акторами існує розподіл комунікаційних ролей на комунікатора (джерела інформації) і реципієнта (одержувача інформації).

3. Будь-яка комунікація піддається обчисленню та прогнозу, починаючи від процесу і закінчуючи кінцевим результатом. Прогноз значно спрощує технологізацію управління процесами комунікацій, що, власне, і пояснює прикладний характер більшості моделей комунікації.

4. Комунікація стає мірою оцінювання об'єктів, так само як і грошовий еквівалент. На сучасному ринку обертаються не реальні речі, а створювані комунікацією образи цінностей споживача. Чим більшу кількість разів образ здатний вступити в комунікацію, тим вищою є його вартість.

5. Засоби масової комунікації позиціонують себе на ринку як автономний інститут, виступають рівноправними учасниками прийняття рішень.

6. Комунікація управляється певним кодом. Відповідно до теорії комунікації, код надає в розпорядження учасників комунікації правила поведінки і дозволяє їм приймати рішення без зайвих роздумів. Використання коду дозволяє управляти комунікацією, а, отже, і реальністю.

Серед існуючих моделей політичної комунікації немає жодної, яка була б спеціально створена для аналізу лобістської комунікації: моделі політичної комунікації, здатні забезпечити комплексний аналіз усіх існуючих варіантів лобізму, в політичній теорії на даний момент перебувають на стадії формування. Ті моделі, які існують, описують політичні процеси лише в загальних рисах, готують до нового розуміння лобістської діяльності, звертаючи увагу на характер змін, що відбулися. Усі випадки лобістської діяльності з однаковим успіхом описуються ними. Але тоді, коли виникає необхідність виявити комунікаційні особливості окремих лобістських проявів, або ж встановити відмінності між стратегіями взаємодії із владою окремих олігархів чи великих корпорацій, ці моделі виявляються непридатними. Коротко охарактеризуємо основні з них.

Модель Г. Лассуелла. Ще в 1940-х роках американець Гарольд Лассуелл запропонував формулу (структуру) політичної комунікації, що складається із джерела інформації, повідомлення, засобів зв'язку, адресата і результату комунікації. Використання моделі Г. Лассуелла при аналізі актів політичних комунікацій дозволяє отримати відповіді на питання: хто, що, по якому каналу, кому і з яким результатом повідомив? [10].

Модель Г. Лассуелла часто піддають критиці за однобічний характер комунікації (від комунікатора – до реципієнта), за відсутність зворотного зв'язку. Російський дослідник Р. Сабітов стверджує, що Г. Лассуелл перебував під впливом З. Фрейда і тому вважав, що будь-які повідомлення, що приймаються реципієнтом, ніколи не залишаються непоміченими та ініціюють ту чи іншу реакцію, іноді з деяким запізненням, яка виявляється в тій чи іншій формі [11, с. 12].

У цілому можна сказати, що модель Г. Лассуелла закладає теоретичну основу для ідентифікації лобістської комунікації: поняття «джерела інформації» дозволяє виявити зацікавлену особу, поняття «повідомлення» і «засоби зв'язку» – методи впливу і характер інтересу, поняття «адресат» – представника влади, на якого чиниться вплив, нарешті, поняття «ефективність комунікації» дає уявлення про умови ефективної комунікації з конкретною владною особою, а також про характер можливостей комунікації з іншими категоріями владних осіб.

Ефективність лобіювання, безумовно, залежить від того, наскільки технологічно воно вибудоване в кожному конкретному випадку. Якщо до нього підійти з позицій системного підходу, то в лобізмі як системі можна виділити цілу низку елементів, причому від позиції, з якої розглядається система, і від завдань розгляду залежить і модель даної системи, а, як відомо, таких моделей може бути побудовано нескінченна кількість.

В цілому саме Г. Лассуелл дає базовий набір понять, використання яких дозволяє відстежувати лобістську діяльність як комунікаційну активність. Реальні ж процеси лобіювання інтересів найчастіше носять більш складний характер, і їх опис вимагає використання складнішого аналітичного апарату, наприклад, термінів «інформаційні потоки» і «лобістський ланцюжок».

Відзначимо, що в кожному конкретному випадку технологія, зберігаючи загальний алгоритм, може піддаватися певним модифікаціям, тому в окремих випадках деякі конструктивні блоки можуть виявитися незадіяними. Лобіювання – це завжди цілеспрямований вплив на владні органи в рамках, встановлених правовими нормами. Етапи впливу тісно пов'язані зі стадіями ухвалення рішення, а всі стадії прийняття рішень в державних органах регламентовані відповідними нормативними актами [12].

Модель М. Дефлера доповнює модель комунікаційного процесу петлею зворотного зв'язку, за рахунок чого вирішується проблема можливої невідповідності між вихідним і відновленим значеннями. Таким чином, розвиток М. Дефлером ідей Г. Лассуелла дозволяє подолати очевидні недоліки вихідної моделі – лінійність, односпрямованість і відсутність зворотного зв'язку [13, р. 90-91]. У моделі М. Дефлера комунікація вперше представлена у вигляді процесу обміну, а не односпрямованого акту, що дозволяє ввести (знову ж таки завдяки застосуванню моделі М. Дефлера до аналізу лобістської діяльності) в комунікативний аналіз лобізму такі поняття як рапорт на рівні використання інформаційних каналів, узгодження інтересів, поточне й циркулююче повідомлення.

Моделі Й. Бродвіка і Б. ван Каама пропонують варіант подолання домінування і жорсткого контролю відправника інформації над адресатом у політичній комунікації, який зберігається у всіх доповнених і доопрацьованих варіантах моделі Г. Лассуелла. Це модель альтернативних видів руху інформації. Принцип домінування в чистому вигляді втілений в моделі мовлення, яка передбачає поширення інформації з центру одночасно багатьом абонентам на периферії. Характерними рисами цієї моделі комунікації є відносно незначна можливість особистого зворотного зв'язку. По суті, це є модель Г. Лассуелла, тому модель політичної комунікації Й. Бродвіка і Б. ван Каама має мінімальну евристичну цінність для аналізу лобізму.

Нарешті, в моделі політичної комунікації Ж. М. Коттре акцент зміщується в бік аналізу стосунків між керуючими і керованими. Ж.-М. Коттре пропонує таку парадигму розгляду відносин:

1. Відносини ідентичності. Керуючі ідентичні керованим.
2. Відносини включення. Всі керуючі є членами політичної спільноти, але не всі керовані є членами керівного кола. Ці відносини містять у собі взаємопроникнення і взаємовплив керуючих і керованих.
3. В умовах розширення політичного суспільства відносини між керівниками і керованими стають відносинами перетину, а клас керуючих частково відділяється від класу керованих [14, р. 7-13].

Очевидно, що модель Ж.-М. Коттре є загальною моделлю політичної комунікації, що акцентує увагу на комунікаційній природі політичної нерівності. Той факт, що відносини між керівником і керованим можуть вибудовуватися на основі ідентичності, свідчить про те, що реципієнт і комунікатор за природою є рівними між собою. Спочатку між ними немає ніякої ієрархії, всі відмінності виникають у ході комунікації. Там, де відбувається взаємовплив керуючих і керованих, виникає дисбаланс обміну, який потрібно відновити. Взаємопроникнення керуючих і керованих у лобістській діяльності проявляє себе як просування «своїх» людей у владні структури. Однак, якщо керований (непричетний до влади, пов'язаний із певним інтересом) стає керуючим, це не означає, що він перестав бути керованим, оскільки інтерес залишився.

Представлені моделі політичної комунікації здатні описати лобістський контакт як процес, але з низкою застережень. Усі вони зводяться до передачі смислів, значущих для функціонування політичної системи. Основу таких визначень становить звичайне уявлення про комунікацію як про трансляцію. У сучасній комунікативістиці уявлення про комунікації як про трансляцію інформації викристалізувалося

в комунікаційну модель передачі (transmission model of communication) [15]. Ця модель залишається базовою для формування уявлення про природу політичної комунікації.

Модель Г. Лассуелла має однобічний характер, відсутність у ній зворотного зв'язку позбавляє лобізм процесуальності, зводить його до окремого одиничного акту, а його односпрямованість породжує поділ учасників комунікації на активних і пасивних, між якими встановлюється ієрархія. У результаті лобізм, якщо його аналізувати в рамках моделі Г. Лассуелла, являє собою явище скоріше економічне, ніж політичне.

Модель Р. Бреддока в тій же мірі, що і модель Г. Лассуелла, не дозволяє враховувати процесуальність лобістської комунікації. Моделі Й. Бродвіка і Б. ван Каама – це моделі масової комунікації, оскільки в них продовжують фігурувати центр і аудиторія. Хоча вони і мають на меті подолання домінування і жорсткого контролю відправника інформації над адресатом, протиставленням діалогової моделі і моделі мовлення, вони лише ще більше закріплюють контроль і домінування в моделі мовлення.

У контексті нашого дослідження найбільший інтерес являє саме модель Ж.-М. Коттре, яка видається нам найбільш прийнятною для визначення специфіки лобіювання в українському суспільстві. Вона, на нашу думку, найбільше відповідає тій сумній реальності в Україні, яка отримала назву «олігархоміка» (олігархічна економіка) – (грец. oligarchial – «влада небагатьох»). Це своєрідна форма організаційного зв'язку олігархічного прошарку суспільства із його економікою (в тому числі й завдяки лобіюванню економічних інтересів олігархів), який формується поза межами ринкових механізмів й призводить до руйнації країни. Базовим живильним середовищем олігархії є паразитування на економічному організмі країни. Олігархічні організовані політичні групи (ОПГ) навіть не потребують держави як соціального регулятора, їм потрібна влада лише задля власного розвитку. Тому українську олігархію відносять до карнавальньо-паразитарного типу. А основним механізмом взаємодії влади та великого бізнесу сьогодні, на жаль, залишається корупційна рента [16].

У багатьох випадках українські парламентарі й політичні партії перебувають на утриманні в олігархів і тому залежать від них. Саме останні повідомляють їм, якою буде кон'юнктура на метал або транспорт, якими будуть податки, як коливатиметься курс долара [17]. За словами вітчизняної дослідниці Т. Гуровської, майже кожен із 450 депутатів Верховної Ради тією чи іншою мірою під впливом певних обставин є лобістом. Існує група авторитетних депутатів – 40–50 чоловік, що працюють у парламенті кількох скликань і досконало вивчили діяльність законодавчого органу. Вони добре знайомі один з одним, мають широкі зв'язки. Саме на них орієнтовані основні зусилля лобістів у Верховній Раді [18, с. 112]. Специфікою української моделі лобіювання є те, що існує тотальна економічна залежність партійних сил від олігархів, яка проявляється на всіх рівнях – національному та локальному. У законодавчій гілці влади, від Верховної Ради і до селищної чи сільської ради, інтереси олігархії широко лобіюють або самі олігархи, або політичні партії [19, с. 29].

Наприклад, в українському парламенті VII скликання до сфери впливу Р. Ахметова відносили групу із 20 народних депутатів. Голоси групи Ахметова набули особливої цінності після переходу парламентської фракції «Батьківщина» в опозицію у квітні 2016 р., адже саме вони періодично забезпечували необхідну для ухвалення рішень більшість голосів. До лояльних партій іншого українського олігарха □ І. Коломойського відносять «Народний фронт», «Відродження» та «Укроп».

В українському парламенті VII скликання до сфери впливу іншого відомого олігарха □ Дмитра Фірташа відносили групу із 6 народних депутатів. Олігарх, за його власними словами, з 2012 р. підтримує партію «Удар» та особисто Віталія Кличка. Подібних прикладів можна навести досить багато. Відповідно до останньої оцінки інвестиційної компанії Dragon Capital, за 2016 р. статки десяти найбагатших українців склали понад 11 млрд. доларів, що становить майже 13% валового внутрішнього продукту (далі – ВВП) України в 2015 р. Для порівняння: співвідношення статків десяти найзаможніших мешканців Сполучених Штатів Америки до ВВП країни складає лише близько 3%, п'ятеро з десяти є власниками ІТ-компаній [20].

Таким чином, політичну комунікацію слід вважати конвертацією ресурсу владних повноважень на інші ресурси за найбільш вигідним для влади курсом в ході обміну між політичними суб'єктами і агентами інших інститутів суспільства. Лобізм є типовим прикладом такого роду комунікаційних обмінів. У контексті дослідження саме модель Ж.-М. Коттре видається нам найбільш прийнятною для визначення специфіки лобіювання в українському суспільстві. Теоретичний дискурс політичної комунікації має не тільки відповідну теоретичну базу, а й одночасно може служити стимулом для подальших наукових досліджень окремих емпіричних видів політичної комунікації в рамках аналізу її лобістських моделей.

У практичному аспекті, як видається, боротьба із нелегальним лобізмом сьогодні повинна стати системною та впорядкованою процедурою [21]. Насамперед, нагальною залишається проблема юридичного оформлення лобізму, необхідність створення нормативно-правових засад лобіювання

зادля забезпечення легітимності його функціонування, з огляду на те, що у вітчизняному законодавстві відсутнє чітке визначення понять «корупція», «лобізм» як форм взаємодії влади та зацікавленої сторони.

Доцільно розробити та закріпити на законодавчому рівні закону методикy проведення політико-правової експертизи законопроектів, підготовлених суб'єктами законодавчої ініціативи, яка повинна стати методом превентивного попередження неправового нормотворення, створення сприятливих умов для просування різного роду корпоративних і групових інтересів, насамперед у сфері економічної діяльності.

Слід звернути увагу на необхідність забезпечення прозорості процесу лобіювання, всебічно вдосконалювати процедуру підготовки та розгляду законопроектів на пленарних засіданнях парламенту. Громадяни повинні мати реальну можливість оприлюднити свою точку зору з питань дієвості, соціальної значущості того чи іншого законопроекту, сприяти підвищенню ефективності законопроектної роботи.

1. Артемьев А. Лоббирование как часть коррупционных явлений. *Юридическая мысль*. 2010. № 5. С. 61–64.
2. Корнієнко В., Годний С. Комунікативний потенціал лобіфеномену в сучасній українській політиці. *Вісник Донецького національного університету. Серія: «Політичні науки»*. 2016. № 1. С. 92–95.
3. Корнієнко В., Годний С. Лобіювання як засіб реалізації політичних інтересів. *Innovative solutions in modern science*. Dubai: ТК Meganom, 2017. № 1 (10). С. 19–25.
4. Нестерович В. Конституційно-правові засади інституту лобіювання: зарубіжний досвід та перспективи для України: монографія. Луганськ: Редакційно-видавничий відділ Луганського держ. ун-ту внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, 2010. 752 с.
5. Політологія: навч. енциклопедичний довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. Н. Н. Хоми, В. М. Денисенко, О. М. Сорба та ін. Львів: Вид-во «Новий Світ–2000», 2014. 779 с.
6. Почепцов Г. Теорія комунікації. Москва: Рефл-бук, 2001. 651 с.
7. Косенко Ю. В. Основи теорії мовної комунікації: навч. посібник. Суми: Сумський держ. ун-т, 2011. 187 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Генеза, 1997. 395 с.
9. Schartzenberg R.-J. *Sociology Politique*. Paris, 1988. 45 p.
10. Lasswell H. D. The Structure and Function of Communication in Society. URL: <http://pracownik.kul.pl/files/37108/public/Lasswell.pdf> (дата звернення: 24.07.2013).
11. Сабитов Р. Политический анализ теории коммуникативного процесса Г. Лассуэлла и его роль в формировании информационной политики. Краснодар: Кубанский гос. технол. ун-т, 1999. 35 с.
12. Легальне лобіювання як антикорупційна технологія. URL: <http://www.kuluar.com.ua/2014/06/05/lehalne-lobiyuvannya-yak-antikoruptsiyna-tehnolohiya-2/> (дата звернення: 24.06.2018).
13. DeFleur M. *Theories of Mass Communication*. New York, 1970. 185 p.
14. Cotteret J.-M. *Gouvernants et gouvernes: La communication politique*. 1973. 178 p.
15. Chandler D. Transmission model of communication. URL: <http://www.aber.ac.uk/media/Documents/short/trans.html#Top> (дата звернення: 24.07.2013).
16. Корнієнко В. Олігархоміка. *Політична лексика сучасного українського політика і громадянина: енциклопедичний словник-довідник* / укладач В. М. Піча; наук. ред. Л. Д. Климанської, Я. Б. Турчин, Н. М. Хоми. Львів: Втд-во «Магнолія 2006», 2017. С. 248.
17. Корнієнко В. Олігархізація влади. *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори)* / за наук. ред. Н. Хоми. Львів: Новий Світ 2000, 2015. С. 269.
18. Гуровська Т. Лобіювання як основний інструмент привласнення політичної ренти. *Научные труды Донецкого национального технического университета. Серия: «Экономическая»*. 2011. № 3 (40). С. 110–116.
19. Похило І. Д., Буряченко О. В., Годний С. П. Олігархічний лобізм як відображення репутації політичної партії. *S.P.A.C.E.: електронний наук. фаховий журнал*. Одеса: Нац. ун-т «Одеська юридична академія», 2017. Вип. 5. С. 28–32.
20. Кутишенко О. Дослідження : як олігархи впливають на економіку України. *LB.ua*. 2017. 27 березня. URL: https://lb.ua/economics/2017/03/27/362142_doslidzhennya_yak_oligarhi_vplivayut.html (дата звернення: 24.06.2018).
21. Лобізм як соціально-політичний феномен: сутність і засоби впливу. *Віче*. 2010. № 4. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/1870/> (дата звернення: 01.09.2018).

ВПЛИВ ПОСТМОДЕРНИХ РЕАЛІЙ НА ПРОЦЕС ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ У СВІТІ І В УКРАЇНІ

Anna Menshenina. The Influence of Postmodern Conditions on the Process of the Political Values` Transformation in the World and Ukraine.

This article analyzes political values of the contemporary world and Ukraine in connection with conception of postmodernism. The article has focus on political science analysis of axiology like a determinant of the political life. Postmodern epoch has emerged after disillusionment with modernism ideals and its optimism. The person`s alienation from his/her origin, the change of industrial conditions, the senseless of revolutions, humanity`s self-destruction in world wars constituted an epoch of Postmodernism.

The notion of postmodernism is described by philosophers as a new cultural tendency of Western societies. It can be characterized through the basic features such as openness and readiness for perception sociopolitical and cultural changes, freedom of self-expression, improvement of quality of life, care for ecology etc. For instance J.F. Lyotard used the concept of postmodernism to describe the condition of knowledge in the most highly developed societies.

The emergence of the phenomenon of postmodern caused by the crisis of modernism`s metaphysical philosophy. According to J.F. Lyotard, modernism is losing its functors, great hero, great dangers, great voyages and great goal. In contrast postmodernism denies any kind of ideology, dominance, violence or war for the sake of peace and agreement. It contradicts monism, unification, totalitarianism and necessity of utopias. Also it approves the idea of diversity, the competition of paradigms and coexistence of diverse elements. Otherwise the conception of pluralism is the one of the main postmodernism feature.

Postmodernism was emerged to explain the global conditions of the last decades of twentieth century. In consequence, it is intended for explaining the contemporary crisis phenomena and processes, finding new priorities, aims and tasks for humanity. That is why the transformation of social, cultural and economic lives tends to form the new basis of modern societies which faces a task of changing orientations and revaluation basic social and political values. A lot of philosophers agree to main idea of dominance the value consciousness over the ideological one. Nowadays axiological systems of the groups, societies or states become similar to each other. Political values can be considered like core and universal. They are characterized as rule of law, sovereignty, observation of human rights, individualism, freedom, equity, tolerance, peace, consensus, pluralism etc. These political values are basic for contemporary postmodern country. Despite the certain set of state`s political values postmodern nation state suffer from the tendencies of globalization which minimize the guide role of the nation state. That is why modern country needs to be rethought according to postmodern paradigm.

Ukraine also needs to rethink the current and future status of its values and its place in the world`s order. On the one hand, declared by Ukraine its euro integration vector requires acceptance universal European political values such as dominance individual values over national ones, diversity of political behavior and prevailing role of global axiology over national. On the other hand, having a system crisis inherited from Soviet Union, Ukraine should form its own national identity on basis of national idea and then implement political and national values like responsibility, justice, dignity etc. After Ukrainian achieving independence from Soviet Union new values emerged such as democracy, freedom, constitutional state, observing human rights, justice and national patriotism. They were declared as the course of Ukrainian development but the implementation had faced some difficulties like reactionaries and oligarchic groups. To O. Babkina`s mind, the actual problem of modern Ukraine is both unity of Ukraine and its contradiction from external threat of its sovereignty. Moreover the dire threat of national integrity influenced over social consolidation, invoked forming sociopolitical values and determined geopolitical vector for Ukraine. Positive factors for Ukrainian axiological system are consolidation of national idea, overcoming the value cleavage among political elites and citizens, growing patriotism of financial groups and authority.

To sum up, Ukraine is building its own Postmodern to be a competitive and perspective actor of foreign policy due to its efforts of overcoming the value cleavage of Ukrainian society and strengthen first positive achievements.

Keywords: Postmodern, postmodernism, axiology, political values, globalization, nation state.

Наявність певних смислутворюючих орієнтирів, норм та цілей формує специфіку побудови сучасного світу. Водночас ґрунтовні зміни в соціальній, політичній, економічній сферах та формах їх реалізації також ведуть до зміни ціннісних орієнтирів. Епоха, умовно названа Постмодерном, впливає на трансформацію політичних цінностей. Україна, будучи частиною глобалізованого світу, має усвідомити себе не в новій стадії пострадянської доби, а в епосі Постмодерну. Вирішення даної проблеми допоможе Українській державі закріпити позитивні ціннісні здобутки, поставити перед собою чіткі завдання та дивитися вперед, виявивши для себе загрози сучасного глобалізованого світу.

Питання Постмодерну як нової епохи досліджувалося багатьма західними вченими – філософами, суспільствознавцями та політологами. Зокрема, його ідейні витoki розкриті у працях Р. Барта, З. Баумана, Ж. Бодріяра, Ж. Дельоза, У.Еко, Ж. Ф. Ліотара, П. Козловскі, А. Тойнбі, М. Гайдеггера та ін.

Зосередження уваги на постматеріальних цінностях нової доби знайшли відображення в поглядах Д. Белла, Ю. Габермаса, Р. Інглегарта та ін. Дослідження постмодернізму в його соціально-політичному прояві характерне й для української політичної науки. Варто відзначити таких дослідників як В. Горбатенко, Д. Затонський, О. Постол та ін.

Питанням політичних цінностей та їх зв'язку із сучасною епохою Постмодерну присвячені праці Д. Белла, К. Вельцеля, Ю. Габермаса, Р. Інглегарта, О. Панаріна; серед українських науковців варто назвати О. Бабкіну, М. Головатого, М. Михальченка, П. Сліпця та ін. Проблематиці дослідження актуальних політичних цінностей України та їх трансформації присвячені роботи О. Бабкіної, В. Горбатенка, М. Головатого, С. Денисюк, І. Жеребятникової, М. Михальченка, М. Остапенко, О. Постол, П. Сліпця, Ю. Шайгородського. Але вплив постмодерних реалій на процес трансформації політичних цінностей комплексно не був проаналізований. Тому метою даної статті є дослідження основних цінностей Постмодерну в контексті трансформації сучасного світу і вплив постмодерних трансформацій на аксіологічну систему України.

Наявність смислоутворюючих компонентів політичної діяльності, основних орієнтирів політичного життя вказує на певний історичний етап розвитку людства. Базові політичні цінності, такі як свобода, справедливість, гідність та ін., протягом усієї історії обговорювалися, відстоювалися, узурповувалися певними політичними елітами, використовувалися в якості гасел для приборкання невдоволених або, навпаки, були причиною революцій та воєн. Після антропоцентризму Відродження, раціоналізму Просвітництва, пошуків морального закону XIX століття, на зламі століть людство увійшло в новий етап розвитку – очевидний в неминучості, розмитий у межах та ознаках. Цей етап став іменуватися «Модерном».

На думку українського науковця В. Горбатенка, XX століття можна вважати епохою поступового розпаду модерно-ідеологічного осмислення соціально-політичної дійсності. Відчуження людини від виробництва, відрив її від коріння, абсурдність перемоги революцій, самознищення людства у світових війнах – таким є далеко не повний перелік «здобутків» епохи Модерну напередодні її занепаду [1, с. 107].

А. Тойнбі у 1947 р. у книзі «Дослідження історії» Постмодерн позначає як сучасну фазу західноєвропейської культури. Започаткований наприкінці XIX століття, цей етап ознаменувався, на думку вченого, переходом від політики, що спирається на мислення в категоріях національних держав, до політики, що враховує глобальний характер міжнародних відносин [1, с. 107].

Деякі вчені, зокрема Е. Грін, поняття «Постмодерн» ототожнюють із глобалізацією через появу нових інституцій, відмирання традиційного значення держави та виникнення нових форм взаємодії між політичними акторами. З іншого боку, появі Постмодерну відповідає зміна в економічних відносинах та формах господарювання, що отримала назву «постіндустріальна епоха». Виходячи з цього, Р. Інглегарт вважає постіндустріальне суспільство компонентом та фактором переходу до Постмодерну.

Поняття Постмодерну має велику кількість тлумачень та інтерпретацій. Так, Постмодерн визначається як нова тенденція в культурному самоусвідомленні західних суспільств, яка характеризується відходом від ідей і цінностей попередньої доби, таких, як ідея прогресу, послідовного розвитку свободи, великої мети, універсальності знань, індустріально-технічного розвитку тощо. Під постмодерном розуміють також глобальний стан цивілізації останніх десятиліть, який характеризується великою кількістю невизначеностей в усіх сферах життєдіяльності, що свідчить про неспокійний, катастрофічний стан планети [2, с. 69–70].

На питання, чому нинішній період історії є Постмодерном один із найвпливовіших теоретиків даного напрямку П. Козловскі наводить три тенденції розвитку, які дозволяють розглядати теперішній період історії як Постмодерн: по-перше, розвиток техніки до її нематеріальності; по-друге, відкриття кінечності та проблема екології; по-третє, релігійний розвиток після розпаду утопізму [3, с. 15]. Постмодерністський умонастрій несе на собі відбиток розчарування в ідеалах і цінностях Відродження та Просвітництва з їх вірою у прогрес, панування розуму, безмежність людських можливостей. У загальному плані різні національні варіанти Постмодерну можна ототожнювати з втомленою, ентропійною культурою, позначеною есхатологічними настроями, естетичними мутаціями, дифузією великих стилів, змішанням художніх мов [4, с. 602].

Теоретик Постмодерну Ж. Бодрійяр в роботі «Симулякри і симуляція» застерігає від такого негативного ефекту постмодерної дійсності як імітація неіснуючого – симулякр. За його твердженням: «симулювати – значить робити вигляд, що маєш те, чого немає насправді» [5, с. 6]. У постмодерністській ситуації, де реальність перетворюється в модель, опозиція між дійсністю та знаками стирається і все перетворюється на симулякр. У просторі тотальної симуляції не існує більше меж між реальним та уявним, реальність віднині переходить у ранг гіперреальності, що характеризується пануванням чистих ірреферентних симулякрів, преексією моделей і заміною реальних знаками реального. «Мова не йде

більше про імітацію, ні про дублювання, ні навіть про пародію. Мова йде про заміну реальних знаками реального, тобто про операції залякування всього реального процесу його операційним дублікатом...» [5, с.6]. Саме існування так званої гіперреальності як підміни реальності стає детермінантою появи Постмодерну, коли символ набуває більшого значення за дійсність.

Постмодерн покликаний пояснити глобальний стан трьох останніх десятиліть ХХ століття, в умовах якого не тільки зникає визначеність, але й з'являється «безкінечна кількість невизначеностей», які змушують зрозуміти, що «маємо справу не з «новим світовим порядком», а з неспокійною планетою». З іншого боку, Постмодерн як новий напрям соціальної теорії ставить за мету пояснити кризові явища і процеси сучасності, «стимулює розробку багатомірних уявлень про пріоритети, цілі й завдання людства, ініціює виникнення поліваріантних способів, засобів, стратегій їх здійснення» [6, с. 4]. Ж.-Ф. Ліотар зазначає, що Постмодерн є станом знання в найбільш розвинутих суспільствах. Він є результатом прогресу науки та відходу від попереднього тлумачення дійсності, пов'язаної з нарративами великого героя, великих загроз, великих відкриттів, великих цілей» [7]. Трансформація соціального, культурного та економічного життя формує нову основу сучасних суспільств, перед якими постало питання зміни орієнтацій та переоцінки базових цінностей як суспільства, так і держави. Зокрема, змінює своє значення свобода як визначальна політична цінність. Тому для Постмодерну характерний пошук і нових трактувань – маргінальних, розташованих за межами структури, де немає тотального контролю з боку влади [8, с. 304].

Постмодерн як визначення сучасного етапу розвитку людства допускає різноманітність світу. Еклектичність поглядів, ціннісних переконань, форм діяльності індивіда та держави не є перешкодою для дослідження вченими поточної соціально-політичної чи культурної ситуації, а вихідним пунктом, від якого бере початок плюралізм. Позитивною стороною постмодерну є заперечення ідеології та практики володарювання, домінування, насилля, війни на користь рівноправного діалогу, дискурсу, миру й згоди. Постмодерн розлучається з усіма формами монізму, уніфікації та тоталізації з її обов'язковими утопіями та іншими прихованими формами деспотизму, і переходить до ідеї множинності й різноманітності, до конкуренції парадигм, співіснування різнорідних елементів [1, с. 110].

На думку В. Горбатенка, Постмодерн орієнтує на подолання етики антропоцентризму з його ставленням до навколишнього світу як до засобу самоутвердження в ньому людини-хазяїна, абсолютного володаря та повелителя [6, с. 4]. Даний концепт екологічності людської поведінки по відношенню до інших, на думку автора цієї статті, є однією з найважливіших ціннісних детермінант. Такий підхід до реальності забезпечить людство від подальших загроз і криз. Звісно, за умови, якщо прийняття плюралізму не лише думок, а й стилів поведінки отримає визнання на рівні держави. Зокрема, будуть заохочуватися поліваріантність та різноманітність на основі загальнолюдських цінностей. Адже постмодерністська свідомість орієнтована на постійне оновлення, пошуки особистісної свободи. Консенсус для неї можливий лише як тимчасовий, локальний стан. Вона веде постійну війну з ідеологічними амбіціями тотальності в ім'я гри відмінностей, яка ніколи не завершується.

В. Вельш зазначає, що Постмодерн починається там, де закінчується ціле, тотальне. Розуміння Постмодерну виходить з плюралістичного бачення світу. Він не лише антитоталітарний за своєю суттю, а й позитивно налаштований до історії та звернений у майбутнє. В історії становлення духу він шукає джерело свого ставлення до дійсності. В майбутньому – альтернативні детермінанти людського співжиття і розвитку особистості [1, с. 110].

Сутність Постмодерну найбільш виразно втілюється у понятті «деконструкція», що включає делегітимацію «великих учень» (типу систем К. Маркса або Т. Парсонса), декомпозицію соціальної реальності; деструкцію ілюзій щодо «звільнення людства», можливостей побудови суспільства на засадах «свободи, рівності й братерства»; деідеологізацію соціально-філософського мислення [9, с. 450]. Такий відкат від доктринальності та імперативності способів організації політичного життя є прямим наслідком тоталітарних експериментів ХХ століття, з падінням яких тривалий час були дезорієнтовані цілі покоління людей, що супроводжувалося ціннісними розколами на рівні окремих суспільств.

Вживаючи як синоніми поняття «постмодернізм» та «постіндустріалізм», Р. Інглегарт зазначає, що в передовому індустріальному суспільстві для більшої частини населення набуває значимості свобода вираження та політична участь. Для консолідації та стабільності демократії суттєвими є масова участь, міжособистісна довіра, терпимість до груп меншості та свобода слова. В рамках «всесвітнього огляду цінностей» виноситься на розгляд гіпотеза, що системи переконань на масовому рівні змінюються таким чином, що характер цих змін має значні економічні, політичні та соціальні наслідки [10].

Іншою сильною стороною Постмодерну є заклик до подолання таких негативних феноменів суспільства епохи модерну як «тоталітаризація», «відчужена об'єктивація знання», «лімітація» людини різноманітними привидами всезагального, раціонального або «істинного». Постмодерн дає достатньо

точну характеристику духовної сутності сучасного суспільства як безмежного панування «індустріального розуму» (Т. Адорно), «калькулятивного мислення» (М. Гайдеггер), «логоцентризму» (Ж. Дерріда), або «дисципліни» (М. Фуко) [3, с. 3]. Чимало суспільствознавців вважають, що на роль провідної форми світогляду в епосі XXI століття з найбільшою вірогідністю претендує ціннісна свідомість. Саме вона має прийти на зміну свідомості ідеологічній. Безперечно, як і раніше, існуватимуть міфічна, релігійна й ідеологічна свідомість, але зразки й обґрунтування ключових форм соціальності формуватимуться вже на основі ціннісних, а не міфологічних, релігійних чи ідеологічних пріоритетів [11, с. 98].

Пояснюючи шляхи посмодерної реалізації політичної влади, В. Горбатенко зазначає, що в сучасних умовах постмодерністської реальності стає практично неможливим для втілення прагнення представників влади створити цілісну уніфіковану систему управління суспільними процесами, оскільки влада поступово втрачає попередню соціокультурну базу – людей, готових іти на будь-які жертви заради втілення волі, що виходить з єдиного центру. В епоху Постмодерну неможливими стають стандартизація, масовізація суспільства. Суспільство нової доби стає поліваріантним, у ньому панують не догми, а дискурс, на зміну очікуванню й надії поступово приходять прагматичний розрахунок і віра [1, с. 108]. На думку О. Постол, це явище є негативним. Адже держава як основний інститут політичної системи втрачає важелі впливу на своїх громадян, вона не має нічого, чим може зацікавити їх, об'єднати, надихнути та спрямувати їх дії на реалізацію державницьких ідей і цілей, або, на кшталт традиційних ідеологій, запропонувати проект кращого майбутнього, що одночасно сприяло б формуванню їх ідентичності [2, с. 72–75].

Постмодерністська суспільно-політична реальність відкидає такі феномени, як усталена ціннісна орієнтація (політичного лідера, еліти, влади), прагнення досягти кінцевої мети політики. Політичній діяльності постмодерністського типу властиві фрагментарність, гра в гуманізм, активність чи лояльність. За цих умов політика перетворюється на різновид підприємництва, де провокуються події, конфлікти, створюються штучні іміджі лідерів, набуває самодостатнього характеру реклама [6, с. 6]. Аналізуючи ці явища, варто згадати думку З. Баумана про втрату цілісності суспільства через ослаблення ідеї національної держави. В есе «Суперечки про постмодернізм» він зазначає, що: «... по-перше, всезагальність, універсальність проекту потребує влади з універсальними претензіями... Ерозія та позбавлення державної влади... поглиблюються щодня. Засоби для встановлення та підтримки штучного порядку, що спираються на законодавство та державну монополію, на засоби примусу, лояльність обивателів та нормування їх поведінки, нині не виглядають такими першочерговими й обов'язковими, як на початку фази процесу «осучаснення» (модернізації)... Регулярність людських вчинків, збереження і відтворення рутини спільного життя чудово обходяться сьогодні без дріб'язкового втручання держави. З насущними потребами, які колись вимагали трудомісткого забезпечення загальної згоди за допомогою залякування упереміж з ідеологічною індокринією тепер справляється ринок... Замість нормативного регулювання поведінки обивателя – зваблення споживача; замість насадження ідеології – реклама; замість легітимації влади – прес-центри і прес-бюро... По-друге, всі ми на власному досвіді мали множину приводів, щоб втратити повагу до проектів досконалого суспільства... Не та або інша конкретна держава втратила авторитет, але держава як така, влада як така, а головне – втратив силу улюблений заклик будь-якої держави з інженерними претензіями: терпіти сьогодні заради щасливого майбутнього... По-третє, сучасну цивілізацію здолали внутрішні суперечки, з якими вона народилась і яких не могла позбутись...» [12].

Постмодерн пронизує усі ланки суспільного життя. Як зазначалося вище, Р. Інглегарт ототожнює поняття «постмодерн» та «постіндустріальне суспільство». Відомий теоретик Постмодерну Ж.-Ф. Ліотар також називає «постіндустріальною» епоху, в яку входить сучасне суспільство [6, с. 3]. Природа знання змінюється, канали його передачі також набувають інших форм, зростає цінність самої інформації, а тому людство переходить на стадію постматеріальних цінностей. Інформація набуває рис базової цінності, саме вона формує картину сучасних як політичних, так і економічних відносин глобалізованого світу.

Ідеолог концепції інформаційного суспільства М. Кастельс зазначає, що «знання та інформація стають головними ресурсами продуктивності та зростання розвинутих суспільств у сучасному світі» [13, с. 219]. Саме поширення ролі інформації та надання їй аксіологічного сенсу формує нові напрями та форми політичної участі, впливає на поширення політичної грамотності людства, утворює нові моделі економічної діяльності та способи впливу громадянського суспільства на державу. Дотичність концепцій постіндустріального, інформаційного суспільства та Постмодерну виявляється також у теоретичних здобутках Й. Масуди. Його поняття «демократії участі», що йде на зміну традиційній представницькій, вказує на сучасну тенденцію поширення інформації через альтернативні канали зв'язку, можливості у майбутньому враховувати політичний вибір меншості та формувати складні розгалужені елементи політичної системи.

Розуміючи Постмодерн як сукупність еkleктичних явищ та тенденцій політичного життя, можна зазначити, що Україна стоїть на певному аксіологічному роздоріжжі. Поява нових соціальних цінностей, притаманних глобалізованому світу, в першу чергу вплинула на виникнення нового статусу особистості, появу нових форм соціальної та політичної організації, способів поведінки індивіда в соціумі та формування нової, більш індивідуалістичної системи цінностей. Політична ж система вказує на властиву Україні амбівалентність політичних ідеалів та цінностей. Адже, з одного боку, прагнення держави інтегруватися в європейське співтовариство вимагає прийняття певної системи цінностей, притаманної глобалізованим країнам, всередині якої можна виокремити: примат індивідуального над державним, поліваріантність політичної поведінки, неминучий відхід від національного у бік уніфікованого. З іншого боку, подолання глибокої системної кризи, яка залишилася у спадок від СРСР та радянської системи цінностей, вимагає формування власної національної ідентичності на базі національної ідеї, пошуку значущих світоглядних орієнтирів та виокремлення таких національних та політичних цінностей як відповідальність, справедливість, гідність тощо.

В сучасній Україні склалася складна ціннісна картина дійсності. З одного боку, відбулася радикальна зміна ціннісних орієнтацій. Ще донедавна можна було сказати, що на терезах переважає радянська система цінностей з приматом держави над людиною і її правами, номенклатурним способом формування політичної еліти, бюрократичним стилем управління, ретроградством і ностальгією за минулим. Однак зі здобуттям державної незалежності виникають нові цінності-ідеали: демократія, свобода, правова держава, дотримання прав людини, конституціоналізм, справедливість та національний патріотизм. Головною проблемою та перешкодою на шляху політичних змін була саме ціннісна конфронтація між прихильниками минулого радянського способу управління і демократичного розвитку України як сучасної європейської держави. Так, М. Михальченко, надаючи характеристику ціннісній ситуації в Україні, зазначає, що певні кланово-олігархічні групи мають великий вплив в Україні й не зацікавлені у цінностях демократичної, правової держави. У країні є реальний ґрунт ціннісного розколу, зіткнення різних систем політичних і економічних цінностей» [14, с. 4]. Але проголошення цінностей-ідеалів цивілізованого суспільства вимагає серйозних змін у політичній свідомості та діяльності. Дані процеси вимагаються як громадянським суспільством, так і специфікою нинішнього суспільно-політичного розвитку. З іншого боку, примат декларативності будь-якої політичної зміни над цілеспрямованою діяльністю носить дійсно постмодерний сенс, спираючись на вчення Ж. Бодрійяра про симулякри. Важливим застереженням є саме усвідомлення відмінності симуляції демократії, свободи, патріотизму від чітких кроків для вкорінення даних цінностей в політичну свідомість. Таким чином, після здобуття незалежності в Україні склалися подвійна система цінностей і подвійні стандарти щодо вирішення будь-якого суспільно-політичного питання.

Для сучасної України, на думку О. Бабкіної, найактуальнішою проблемою є реальна політика щодо об'єднання, інтеграції держави, протидії зовнішній загрози суверенітету України [15, с. 40]. Саме загроза територіальній цілісності України справила консолідуючий вплив на українське суспільство, зумовила формування національних суспільно-політичних цінностей та визначення геополітичного вектору. Негативним явищем постмодерного поширення політичних цінностей в українському суспільстві є «апеляція до національних цінностей та колективних інтересів» [16, с. 82] як предмет політичних технологій. З іншого боку, розквіт національної самосвідомості, усвідомлення власної гідності та зростання рівня політичної освіченості формують сильну громадянську позицію. Позитивними чинниками для формування аксіологічної системи України, які ще донедавна носили декларативний характер, є: утвердження національної ідеї, певне подолання ціннісно-ідеологічного розколу еліти і народу України, зростання патріотизму фінансово-промислових і владних груп, однозначний і безповоротний геополітичний вибір України. Щоправда, епоха Постмодерну не вимагає повної уніфікації політичної системи, що було притаманне Модерну. Тому можна сказати, що Україна формує власний Постмодерн, який може стати дієвим, конкурентним та перспективним тільки через власні зусилля з подолання ціннісного розколу українського суспільства та закріплення перших суттєвих позитивних здобутків.

Як зазначав Л. Вінтофлер у праці «Цінності та майбутнє», перед людством відкриті різноманітні можливості подальшого розвитку; а от конкретний формат майбутнього безпосередньо залежить від цінностей, що визначають процес прийняття рішень, від того, наскільки чітко людство усвідомлює доцільність змін у динаміці та тенденціях розвитку ціннісної архітекtonіки, що неухильно екстраполюється на формування відповідних соціально-політичних реалій [11, с. 8]. У відповідності з цим на порозі нової епохи Україні важливо винести уроки з викликів, перед якими постали сучасні західні держави. Йдеться насамперед про недбале природокористування, нехтування законами природи та зневагу до екологічного стану планети. Вочевидь постає необхідність трансформування політичних, економічних і соціальних

інститутів задля ефективного управління та досягнення стабільності в мінливому соціальному середовищі, усвідомлення цінності окремого індивіда та дотримання етичного правила, виголошеного І. Кантом: людина – це мета, а не засіб. Нехтування цим правилом дорого обійшлося ХХ століттю.

Таким чином, необхідність виокремлення нового смислового етапу в житті людства зумовлена глибокими політичними, соціальними, культурними та історичними змінами, які відбувалися в розвинених країнах у другій половині ХХ століття, зокрема, трансформацією цінностей у площину нематеріальності; появою нових значень традиційних базових цінностей, таких як свобода, демократія, відповідальність; зникненням тотального впливу ідеї та ідеології на життя людства; невинними процесами глобалізації та інформатизації. Усе це якраз і послугувало передумовою для виокремлення назви нової доби – Постмодерну. Останній рішуче відкидає будь-яку тотальність, звертає у бік плюралізму думок, перестає надавати сакрального значення владі, політичним лідерам та державі. Завдяки теорії постіндустріального суспільства на чільне місце виходять знання, інформація, професіоналізм, забезпечення широкої політичної участі для всіх акторів політичного життя.

Усвідомлення Україною свого місця в глобалізованому світі також вимагає змін у системі цінностей, як у площині політики, так і в загальнолюдському значенні. Аксиологічна амбівалентність, що притаманна Українській державі, завдяки теорії Постмодерну може розглядатися як неминучий етап розвитку сучасної держави, який необхідно не рішуче викорінювати, а сприйняти як вихідну точку для реалізації постмодерних цінностей, включаючи усвідомлення місця людини в сучасній державі. Саме стабілізація системи політичних цінностей призведе до бажаних результатів консолідації українського суспільства.

Виходячи з цього, подальшими пріоритетами в дослідженні суспільно-політичних процесів мають слугувати проблеми співіснування громадянина та держави в умовах постмодерної трансформації політичних цінностей. Адже наслідком інформатизації та глобалізації сучасного світу стало зменшення ролі держави та виокремлення нових форм соціальної та політичної взаємодії між індивідами як усередині окремих держав, так і на міжнародній арені.

1. Політична думка ХХ – початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2 т. / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Вид-во «Новий Світ–2000», 2016. Т. 1. 516 с.
2. Постол О. Є. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2010. Вип. 42. С. 69–79.
3. Штанько В. И., Цехмистро И. З., Сумятин В. И. Постмодерн в философии, науке, культуре: Хрестоматия. Харьков, 2000. 480 с.
4. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2012. 808 с.
5. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / пер. О. А. Печенкина. Тула, 2013. 204 с.
6. Горбатенко В. П. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1. С. 3–13.
7. Lyotard J.-F. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press. URL: <https://www.investigatingtheterror.com/documents/files/Lyotard%20The%20Postmodern%20Condition.pdf> (дата звернення: 01.03.2018).
8. Новітня політична лексика (неологізми, окаялізаціза і інші новотворення) / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Вид-во «Новий Світ–2000», 2015. 492 с.
9. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко та ін. Київ: Знання України, 2002. 670 с.
10. Inglehart R., Flanagan S. C. Value Change in Industrial Societies. *The American Political Science Review*. Vol. 81. Issue 4 (Dec. 1987). URL: <http://www.people.fas.harvard.edu/~iversen/PDFfiles/Inglehart1987.pdf> (дата звернення: 26.02.2018).
11. Сліпець П. П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації. Київ: Знання України, 2009. 251 с.
12. Бауман З. Спор о постмодернизме. URL: <http://jour.isras.ru/upload/journals/1/articles/106/submission/original/106-202-1-SM.pdf> (дата звернення: 23.02.2018).
13. Castells M. *The Power of Identity*. Wiley Blackwell Publishing, 2010. 538 p.
14. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. кол.: М. І. Михальченко (кер.) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.
15. Бабкіна О. В. Деякі теоретико-методологічні проблеми сучасного етапу політичної трансформації України *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 3 (71). С. 36–50.
16. Розумний М. М. Виклики національного самовизначення. Київ: НІСД, 2016. 196 с.

«ФАБРИКИ ДУМОК» У США ЯК ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПРОТОТИП СУЧАСНИХ АНАЛІТИЧНИХ ЦЕНТРІВ

Ihor Petrenko. Think tanks of the United States as a functional prototype of modern analytical centers.

Think tanks of the United States as a functional prototype of modern analytical centers are explored in the article. The main factors that determined the formation of think tanks in the United States in the early years of the twentieth century were distinguished, in particular: 1) the economic boom in the United States at the beginning of the 20th century; 2) course of administration of T. Roosevelt; 3) cartelization and trasification of the national economy. The process of formation of the official institutionalized elements of the system of expert-ideological influence in the 1910-1920 years was analyzed. The types of non-state structures of expert support of foreign policy processes of this period are distinguished, such as: 1) non-governmental think tanks, whose activities are directed on ideological substantiation, expert evaluation and advocacy support of foreign policy; 2) councils and associations created to coordinate with the assistance of scientists economic and political interests of business and the state.

The influence of the first think tanks of the USA on the public decisions making process is considered. The influence of the Industrial Revolution, private philanthropy and the Great Depression on the formation and development of American think tanks is analyzed. The influence of the Rockefeller Foundation and the Carnegie Foundation on the process of the formation of think tanks in the United States is considered. The influence of the Second World War and the Cold War on the formation of expert-analytical organizations in the USA was determined. The peculiarities of the development of think tanks of the USA in the 40's - 50's of the twentieth century, which were caused by a new wave of expansion into the European market of American corporations and banks, were considered. The ideological and organizational changes in the work of think tanks of the USA in the 1960s were explored.

The main political events that have created the context for the distribution of disproportionately large numbers of conservative think tanks in the 1970s are analyzed, in particular: 1) political mobilization of business and corporations; 2) political conversion and aggressive propaganda by the neo-conservative intelligentsia; 3) the political mobilization of evangelical and fundamentalist Christians; 4) the prevalence of neoclassical economic theory at universities and among key politicians. The reasons that prevented the creation of non-conservative think tanks in the 1960s-early 1970s are researched, namely: 1) the adoption by Congress of a tax reform law which has tightened restrictions on the political activity of private foundations that historically are major sponsors of think tanks; 2) reducing the resources of the Ford Foundation and reducing its interest in funding analytical centers; 3) a decline in the cost of research and development of the Ministry of Defense, historically another important source of funding for think tanks in the United States.

The causes of the emergence and spread of ideologically oriented think tanks (lawyer type) in the USA in the 70s and 80s of the 20th century, which openly demonstrated commitment to a certain policy, party or ideology, carried out aggressive propaganda and sought to make influence the discussion of issues current policy are analyzed. The current condition of think tanks in the USA is considered.

It is established that the process of developing strategic ideas by think tanks of the United States is closely linked with the applied orientation towards obtaining specific socio-economic and political results. American think tanks are directly influenced primarily by public interests and have a close connection with the interests of large American business. They are quite different from similar organizations in other countries, with the active participation of many of them in the political process and widely funded from various sources. American think tanks are directly and indirectly ready to participate in shaping public policy, and politicians, in their turn, are appealing to them for advice.

Key words: think tanks, analytical centers, United States of America, the influence, factors, expert-analytical work.

Протягом більшої частини ХХ століття незалежні експертно-аналітичні центри, які виконували дослідження і консультування з питань публічної політики, були феноменом, який головним чином зустрічався в США. Поширення цих організацій по всьому світу почалося в 1980-х роках у результаті закінчення Холодної війни, розвитку процесів глобалізації, усвідомлення транснаціональних проблем та міжнародного руху за громадянське суспільство. Експертно-аналітичні центри почали сприйматись і як альтернативне джерело інформації з проблем міжнародного, національного та місцевого значення, і як потенційний критик політики урядів і міжнародних організацій, здатний виступати з об'єктивних позицій, що не залежать від державних структур й ділових кіл.

«Фабрики думок» (далі ФД) США є об'єктом дослідження багатьох як вітчизняних, так і закордонних дослідників, серед яких варто виокремити праці Ф. Войтоловського, І. Дементьєва, Д. Крітчлоу, Б. Паулсена, Е. Річа, Дж. Сміта, К. Уівера, Р. Хаасса, В. Філіппова та інших. Попри увагу як вітчизняних, так і закордонних дослідників до питання становлення та розвитку аналітичних центрів США, відсутнім є комплексний погляд на їх функціонування з точки зору об'єкта для наслідування «фабриками думок» інших країн. З огляду на це, метою даної статті є дослідження «фабрик думок» у США як функціонального прототипу сучасних аналітичних центрів. Подібне дослідження є важливим для розбудови відповідних

аналітичних структур в Україні, оскільки може дати розуміння логіки виникнення перших подібних інституцій, причин їх успішного розвитку та особливостей роботи. Все це після критичного осмислення може бути використане для посилення ролі ФД в Україні.

Становлення ФД почалося в США у перші роки ХХ століття. Даний процес обумовлювався декількома чинниками, зокрема: 1) економічним бумом у США на початку ХХ століття; 2) спрямованим на зовнішньоекономічну та зовнішньополітичну експансію курсом адміністрації Т. Рузвельта (1901-1908), який був розроблений під сильним впливом близьких до адміністрації інтелектуалів (політичних, економічних та військових теоретиків), яких почали залучати на постійній основі до підготовки державних рішень; 3) картелізацією та трестифікацією національної економіки, які призвели до появи транснаціональних корпорацій (ТНК) першого покоління, що, у свою чергу, сприяло симбіозу великих компаній та держави. Експерти, залучені до розробки ідейних основ політичного курсу, повинні були формулювати концепції, які не суперечили завданням бізнесу та держави.

У таких умовах виникли перші державні та недержавні експертно-аналітичні інституції. Тоді ж сформувались принципи їх взаємодії із зовнішньополітичними органами держави [1, с. 134-151; 2; 3]. У 1910-1920-х роках лобювання інтересів бізнесу у сфері американської зовнішньої політики через систему неформальних контактів у конгресі, сенаті та адміністрації президента доповнилося інституціоналізованими елементами системи експертно-ідеологічного впливу. Взаємодія між бізнесом, владою та аналітиками розширилась після Першої світової війни. Необхідними були нові концепції, які б обґрунтовували розширення державної зовнішньополітичної підтримки інтересів американського бізнесу, і структури, здатні формулювати відповідні ідеї, розповсюджуючи їх серед еліт і широкої громадськості. При цьому такі організації повинні були бути формально незалежними від держави. У відповідності з цим сформувались два типи недержавних структур експертного супроводу зовнішньополітичних процесів.

Перший тип – недержавні аналітичні центри, діяльність яких була спрямована на ідейне обґрунтування, експертну оцінку і пропагандистський супровід зовнішньої політики. Вони утворювались за приватною ініціативою і на приватні кошти. Головним спонсором діяльності аналітичних центрів виступив великий бізнес, який діяв через благодійні фонди. Деякі з них поєднували виконання науково-аналітичних завдань і функцій фінансового донорства – підтримки цільових політичних розробок і фундаментальних наукових досліджень незалежних експертів, університетів тощо. Наприклад, Фонд Карнегі заснований у 1910 році (Carnegie Endowment for International Peace) [4], Інститут Брукінса, утворений в 1916 році (Brookings Institution) [5], Інститут світових відносин, створений в 1924 році (Institute of World Affairs) [6].

У роботі першого покоління американських аналітичних центрів окреслилась ідеологічна орієнтація. Багато з них стали поборниками наднаціонального регулювання міжнародних відносин як способу підтримання миру. Вони забезпечували розробку альтернативних варіантів зовнішньої політики США, формували нові напрями пошуку, створили систему координат, в якій розвивались позиції офіційних експертів, артикулювали думки, які не могли бути сформульовані на урядовому рівні.

Другий тип структур експертної спільноти – це ради та асоціації. Вони створювались для узгодження економічних та політичних інтересів бізнесу й держави і поєднували цю функцію з роботою власне аналітичних центрів. Ради та асоціації проводять публічні та закриті дискусії серед експертів, політиків, державних службовців високого рангу та бізнесменів. Вони організують дослідження щодо актуальних питань і проводять видавничу діяльність. До перших організацій такого роду можна віднести створену в 1918 році Американську зовнішньополітичну асоціацію (Foreign Policy Association) [7] і створену в 1921 році Раду з міжнародних відносин (Council on Foreign Relations) [8].

На відміну від звичайних аналітичних центрів, ради та асоціації не лише виробляють концепції, але й прагнуть використовувати свої структури для їх впровадження у політичну практику. Ради та асоціації можна вважати свого роду біржами ідейно-політичної продукції – вони забезпечують взаємодію «замовників», «виробників» та «споживачів» (політичного істеблішменту) ідей [3; 9, с. 17-19].

На ранніх етапах розвитку системи експертно-аналітичних центрів у США ФД продемонстрували здатність висувати концепції, відмінні від державних. Вони фактично стали створювати альтернативи поточному курсу держави на випадок, якщо такий став невдалим. Створювався своєрідний ресурс «запасних варіантів» політики, який можна було б використати при зміні адміністрації або попаданні в тупик чинної президентської команди. Починаючи з 1920-х років жодна серйозна зовнішньополітична лінія США не опрацьовувалась на безальтернативній основі – аналітичні центри готували різноманітні варіанти. Е. Річ зазначає, що перші національні ФД засвідчили, що експертиза з боку суспільних наук, які стрімко розвивались, може вирішити суспільні проблеми і допомогти в прийнятті урядових рішень. ФД змушували уряд дотримуватись більш ефективних і прогресивних стандартів [10, р. 11].

Перші ФД у США (Фонд Рассела Сейджа та Бюро муніципальних досліджень) фактично деполітизували процес прийняття публічних рішень. Як зазначає Д. Крітчлоу, всі пропонувані ними заходи – ліквідація партійних ярликів на муніципальних виборах, скорочення виборчого бюлетеня, скорочення кількості виборних посадових осіб, послаблення законодавчої гілки влади, прийняття системи виконавчого бюджету (бюджету після всіх рівнів його узгодження) та зміщення, наскільки можливо, процесу прийняття рішень від виборних органів – були спрямовані на досягнення єдиної мети: деполітизувати політичний процес. Реформатори тих часів прагнули забрати владу у фанатичних політиків, які домінували в уряді у період після Громадянської війни, і передати державну адміністрацію у руки безпартійних експертів [11, р. 17].

Виникненню та розвитку ФД сприяла Індустріальна революція, адже саме гроші підприємців індустріальної епохи стали ядром підтримки організацій подібного роду. Як зазначає Н. Мітчелл, прихильність ділового сектору до експертних знань та наукових управлінських навичок уряду прийшла за масовим індустріальним ростом у країні, який спричинив нові форми соціальної та економічної нестабільності. У підприємців були егоїстичні причини для підтримки професіоналізації державного управління. Встановлення в уряді чітких та об'єктивних стандартів, подібних до ділових, могло створити умови, які збільшать успіх підприємців та вирішать соціальні проблеми, спричинені індустріалізацією. Бізнес-лідери проявляли явний інтерес до соціальних реформ, які запобігали б мобілізації проти них невдоволених промислових працівників [12, р. 60]. Якими б егоїстичними не були їхні мотиви, місії перших ФД не були однозначно ідеологічними, а їх стратегії не були явно рекламними. Нові ФД мали місії, які відповідали науковому, заснованому на знаннях, руху до ефективного уряду.

Ранні ФД змогли заслужити довіру і стати доступними для всіх учасників політичного процесу, вони доповнювали одна одну і отримували високу оцінку з боку політиків та потенційних спонсорів. Вони усвідомлювали, що незалежність від уряду, конкретних інтересів і бізнесу має важливе значення для завоювання довіри в політичному процесі. Вони сповідували ідею створення об'єктивного наукового знання. Важливим для них був вибір незалежної ради директорів, яка б заслуговувала на довіру суспільства, бізнесу та влади [10, р. 39].

На початку ХХ століття приватна філантропія ставала новою силою в американському суспільстві. Важливу роль у цьому процесі відіграв заснований у 1913 році Фонд Рокфеллера (The Rockefeller Foundation), який був покликаний «сприяти добробуту і розвитку цивілізації... в набутті та розповсюдженні знань, у попередженні та полегшенні страждань, а також у просуванні всіх елементів людського прогресу» [13, р. 15]. Такі філантропи були новим продуктом індустріальної ери, вони спрямовували свої зусилля на підтримку молодих соціальних наук.

Важливу роль у формуванні експертно-аналітичних структур відіграв і Фонд Карнегі (The Carnegie Foundation), який започаткував свою програму грантів. На відміну від інших філантропів того часу, Е. Карнегі не лише щедро фінансував дослідницькі інститути, але й сам виступив ініціатором створення у 1910 році подібної організації – «Фонд Карнегі за міжнародний мир», – яка здійснювала дослідження у сфері міжнародних відносин та зовнішньої політики США.

Промислові магнати, які щедро фінансували соціальні дослідження, прагнули створити в особі ФД авторитетну та раціональну противагу заполітизованому Конгресу та уряду, або точніше – науковий важіль впливу на них. Вони прагнули, щоб ФД брали участь у виробленні політики, не стаючи при цьому рекламно- або маркетингово-орієнтованими. У цьому контексті багато хто в Конгресі вбачав у щедрому фінансуванні недержавних організацій Рокфеллером спробу розширення своєї влади і впливу на уряд, і відкрито критикував його за це.

Вносячи вклад у створення нових ФД, Рокфеллер і його партнери були зацікавлені у встановленні неспростовного авторитету цих організацій, уникаючи дій, які могли б їх дискредитувати і дати підстави говорити про них, як про політичні, кон'юктурні, заангажовані організації. Тобто індустріальні магнати прагнули зробити ФД незалежними не лише від політиків, але й прагнули, щоб їх діяльність не підпорядковувалась формулі: хто платить гроші, той і замовляє музику. Відповідно вони спростовували закиди, що лунали з Конгресу на їх адресу.

Може видатись, що великі бізнесмени того часу керувались виключно намірами суспільного миру, без приватного інтересу, але їх зиск полягав у іншому. Насправді соціальні науки того часу розробляли ідеї, які були дуже корисні для великого бізнесу – вільний ринок, транснаціоналізація, експансія товарів на ринки інших держав; публічна політика, тобто можливість впливу громадянського суспільства на прийняття політичних рішень. Бізнесменам не потрібно було ангажувати науковців для своїх потреб, їм просто було необхідно створити умови для того, щоб учені продовжували розвивати свої ідеї, які водночас були корисні для розвитку бізнесу і збільшення можливостей впливу на формування публічної політики

своєї країни, а згодом й інших держав. Бізнесмени добре усвідомили один із головних економічних законів – «попит породжує пропозицію», – і вони перенесли його на свої відносини з науковцями, які стали в основному працювати над темами, які отримували щедre фінансування.

У середині ХХ століття, з настанням Великої депресії віра в стислий науковий аналіз і окремі адміністративні рішення соціальних проблем зменшилась. Безпосереднє втручання експертів у процес прийняття політичних рішень стало більш поширеним явищем. Експерти тогочасних ФД все більше і більше залучались до процесу прийняття політичних рішень. Фактично ФД утвердились в американській політиці, але тогочасна соціально-економічна реальність поставила під загрозу впевненість в уміло розроблених експертами адміністративних рішеннях суспільних проблем [10, р. 41].

Дослідник Дж. Сміт пояснює таку ситуацію тим, що замість знань, які сприяли досягненню консенсусу щодо політичних рішень, експерти почали виробляти знання, які служили політичним суб'єктам, виправдовували їхню політику і раціоналізували політичні переконання. Безумовно, експерти та інтелектуали у владі завжди нею спокушались, але все ж таки між знанням та владою існувала дистанція. Оскільки розрив між експертами й політичними лідерами зник і експерти були залучені у ролі адміністраторів та розробників політики, знання стали схожими на інструмент політичної влади [14, р. 94].

З початком участі США у Другій світовій війні було створено багато консультативних некомерційних організацій з аналізу політики, із забезпечення технічних досліджень для військових, у тому числі вивчення проблем застосування зброї, бойової техніки, а також багатьох інших тактичних та стратегічних питань. Корпорація RAND стала найбільшою та найвідомішою з нових експертно-аналітичних груп, яка майже повністю залежала від урядових контрактів. Вона стала родоначальником досліджень для армії, орієнтованих на аналіз широких стратегій і політичних питань, які прагнуть пояснити оптимальний вибір рішення в умовах невизначеності.

Створення Корпорації RAND та безпосередня участь суспільствознавців й ФД у прийнятті політичних рішень відображали загальну тенденцію державного втручання у вирішення соціальних та політичних проблем. Велика депресія довела, що адміністративні рішення соціальних проблем можуть бути неефективними або, принаймні, ненадійними. Тим не менше, із закінченням Другої світової війни, виник консенсус щодо того, що уряд повинен мати менеджера з соціальних і політичних проблем, навіть якщо він не може їх вирішити. Уряд брав участь не лише в здійсненні програм соціального забезпечення, але і в управлінні економікою загалом. Мова політики стала набагато складнішою і для її коректного розуміння потрібні були експерти.

Філософія державного втручання у суспільні сфери та управління ними сприяла вкладу ФД у аналітичний супровід публічних рішень. В уряді зростав інституційний попит на незалежні ідеї та експертів. Фінансові прихильники ФД висловлювались за те, щоб вони були організовані таким чином, щоб це забезпечувало їх незалежність, та очікували від них суворого дотримання принципів наукового пізнання у сфері соціальних наук [10, р. 42-43].

Після Другої світової війни американське лідерство у сфері політичної аналітики збереглося та зміцнилось. Причиною цьому стало те, що США перетворились на економічного та військового лідера Заходу. У конфронтації з СРСР вони оголосили себе всесвітнім захисником ліберально-демократичних цінностей і принципів ринкової економіки. У кінці 1940-х – на початку 1950-х років провідні американські корпорації та банки почали нову хвилю експансії на європейський ринок, ставши важливим учасником відродження економіки Західної Європи. Цей процес супроводжувався перетворенням багатьох американських корпорацій та банків у транснаціональні. Створена система військово-політичних зв'язків у рамках НАТО та економічного співробітництва стала гарантією стійкості зв'язків США із Західною Європою, потім – з Японією, а пізніше і з частиною неосоціалістичних країн.

Нова ситуація визначила запит на розробку нової зовнішньої політики і стратегії зовнішньоекономічних зв'язків США. Кон'юнктура сприяла аналітичним центрам. Наприклад, Інститут Брукінса у 1947 році виступив у ролі одного з головних розробників «плану Маршала».

У цей час аналітичні центри, насамперед ті, що були в першу чергу спрямовані на аналіз та висвітлення зовнішньої політики та міжнародних процесів, почали виникати по всьому світу, зокрема, в країнах Західної Європи, які переживали глибокі політико-економічні зміни. Активно створювались державні аналітичні центри, паралельно почали виникати недержавні. Більшість західноєвропейських державних експертно-аналітичних центрів копіювали за формою і принципам роботи Британський королівський інститут міжнародних відносин (Royal Institute of International Affairs – RIIA, більш відомий як «Четем-хаус») [15], а недержавні – американські центри. Багато аналітичних центрів у Західній Європі та Японії знаходились у відносинах асоційованого партнерства з провідними американськими осередками.

У 40-і – 50-і роки ХХ століття в США з'явилося багато нових аналітичних центрів. Також продовжував зростати вплив експертів на формування зовнішньополітичної лінії і підготовку рішень в економічній, політичній та військовій сферах. Одночасно американські центри почали впливати на розробку політики і спрямованість інтелектуальних пошуків міжнародно-політичного профілю і в інших країнах. Ідеї, сформульовані експертами з американських аналітичних центрів, активно використовувались іншими державами. У низці випадків американські ідеї ставали елементами офіційних доктрин союзників США та країн, що розвиваються. Публікації американських аналітиків задавали набір ідей, їх політичну орієнтацію, понятійний апарат, за допомогою якого осмислювались міжнародно-політичні реалії більшістю їх колег із Західної Європи, Японії, Канади та інших країн.

Виключенням стали Франція та Велика Британія. Так, у Франції склалась специфічна система підготовки й прийняття зовнішньополітичних рішень, у якій вчені та ідеологи, які здійснюють експертизу, фактично були державними службовцями. Вони працювали штатними консультантами в уряді та зовнішньополітичних органах або були викладачами чи науковими співробітниками в провідних державних вищих навчальних закладах та пов'язаних з ними наукових центрах.

Велика Британія сама приділяла значну увагу розробкам у сфері міжнародних відносин і розвитку науково-політичної спільноти. Для цього у Великій Британії була достатня кількість кадрів, а також достатньо сильні власні експертно-аналітичні структури (наприклад, Четем-хаус, Королівський інститут об'єднаних служб з досліджень у сфері оборони і безпеки (Royal United Services Institute for Defense and Security Studies – RUSI) [16], Міжнародний інститут стратегічних досліджень (International Institute for Strategic Studies – IISS) [17] тощо).

Серед аналітичних центрів США розвивалась спеціалізація. Перш за все, виокремилась створена в 1949 році вже згадувана Корпорація RAND [18]. Вона дуже швидко стала однією з ключових аналітичних структур з питань міжнародної безпеки і військово-політичних проблем США. Формально приватна, корпорація працювала у тісному зв'язку з державою, виконуючи великі замовлення адміністрації, Конгресу та Міністерства оборони США. Інші центри, які виникали для інших цілей, брали на себе експертно-наукові та ідеологічні функції, пов'язані з різними напрямками «стримування комунізму». Ця тематика складала до середини 1980-х років значну частину всіх експертних розробок у сфері зовнішньої політики США [9, с. 19-22].

В 1960-і роки відбулись досить значні ідеологічні та організаційні зміни у роботі ФД. В цей час зусилля ФД щодо розробки ідей та експертних знань для виробників політики ставали все менше сумісними з ідеологічним та організаційним середовищем, що змінювалось. Зокрема, об'єктивний характер та цінність експертних знань у політичному процесі почали викликати питання. До цього часу ФД більш-менш послідовно надавали ідеї та знання у сфері суспільних наук для просування урядом адміністративних та управлінських рішень суспільних проблем. Вони працювали пліч-о-пліч з урядом, поступово збільшуючи свою кількість та адаптуючись до розширення урядових завдань у період з 1920-х по 1960-ті роки. Політичний характер та якість їх роботи варіювались, але їх рекомендації майже завжди надавались у межах урядової політики.

У 1960-і роки такі великі та суперечливі проблеми, як відсутність захисту громадянських прав чорношкірих і конфлікт у В'єтнамі, поставили під сумнів можливість досягнення соціальних змін за допомогою державних програм. У цьому контексті традиційні атрибути ФД перестали відповідати вимогам нового політичного середовища, що породило певну напруженість, результатом якої стало створення експертно-аналітичних організацій нового гатунку. Серед ФД цього часу варто відзначити заснований в 1961 році Гудзонівський інститут (Hudson Institute) [19] та утворений в 1963 році Інститут політичних досліджень (Institute for Policy Studies) [20], які порушили норми нейтралітету й академічної об'єктивності. Успіх цих ФД показував політичний контекст, що змінювався – послаблювалась упевненість у простому соціальному експертному досвіді, натомість на перше місце почали виходити ідеологічність й пропаганда конкретних ідей та рішень із боку нових аналітичних центрів [10, р. 44-48].

До кінця 60-х років, коли роль держави значно зросла, стали виникати сумніви в доцільності і можливості проведення соціальних перетворень за допомогою реалізації державних програм. Уряд піддавався все більш різкій критиці за неефективність дій й надмірне розширення своїх функцій як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. У 70-і роки інфляція разом з безробіттям привели до подальшого підриву довіри до державних програм, розроблених на основі експертних оцінок [21, с. 69].

Посилення впливу держави сприяло згуртуванню противників цього процесу. Попри те що політики консервативного гатунку з низки питань не могли дійти згоди, до початку 70-х років їх об'єднували стійка ворожість до комунізму і переконання в тому, що ресурси держави доцільніше спрямувати на зміцнення обороноздатності країни й на боротьбу з комунізмом, а не на реалізацію соціальних програм,

які представлялися їм роздутими та неефективними. Кілька відносно невеликих фондів консервативного спрямування, а також ряд заможних приватних осіб вирішили об'єднати зусилля для того, щоб ці принципи стали найважливішою основою суспільного устрою. Кошти більше десятка фондів і діячів консервативної орієнтації були спрямовані на підтримку низки консервативних організацій, що виникли в 70-і і 80-і роки, серед яких важливу роль відіграли «фабрики думок» [22; 23; 24]. У той же час деякі фонди ліберальної спрямованості змінили свої пріоритети, переключившись з фінансування прикладних політичних досліджень на підтримку низових організацій і показових соціальних проєктів. У результаті утворилася «ідеологічна нерівність»: отримання коштів із фондів стало залежати від ідейних установок [25].

Е. Річ зазначає, що починаючи з 1970-х років чотири політичні події створили контекст для розповсюдження непропорційно великої кількості консервативних ФД:

1) політична мобілізація бізнесу та корпорацій – корпорації стали дуже помітними учасниками політичного процесу, впливаючи на політичний порядок денний та політичні рішення. Вони наймали велику кількість лобістів та адвокатів, відкривали вашингтонські офіси, створювали і фінансували комітети політичних дій (political action committees), розробляли складні стратегії впливу на громадську думку;

2) політична конверсія та агресивна пропаганда з боку неоконсервативної інтелігенції – в цей час спостерігається виникнення нових інтелектуальних рухів, які відбивали розчарування в принципах соціалізму та лібералізму;

3) політична мобілізація євангелістських та фундаменталістських християн – вони стали політично заангажованими після рішення Верховного Суду щодо заборони молитви в державних школах, консолідуючи зусилля для відновлення ролі молитви та духовності у державній освіті;

4) переважання неокласичної економічної теорії в університетах та серед ключових політиків [10, р. 49-52].

Е. Річ зазначає, що якщо підтримка підприємців і заможних спонсорів допомагають пояснити поширення консервативних ФД, відсутність такої підтримки зменшує можливості для створення ФД інших точок зору.

Три події, що стосуються фінансування неконсервативних ФД в 1960-х і на початку 1970-х років почали перешкоджати їх розвитку. У 1969 році Конгрес прийняв закон про податкову реформу, який обмежив політичну діяльність приватних фондів – основних спонсорів ФД. Так, у 1969 році Конгрес прийняв податкову реформу, яка забороняла фондам підтримувати дії, які могли б вплинути на результат законодавства або політичних кампаній. «Закон про податкову реформу» вплинув на рівень підтримки фондами існуючих аналітичних центрів.

Крім того, контроль заважав формуванню нових мозкових центрів, які могли б звертатися за допомогою до фондів. До середини 1970-х років підтримка з боку фондів деяких із найбільш авторитетних ФД (наприклад, Інституту Брукінса та Національного бюро економічних досліджень) почала зменшуватися. Атака Конгресу йшла у двох напрямках: один був покликаний обмежити пряму політичну діяльність фондів, а другий – скасувати привілеї фондів у вигляді звільнення від податків. Крім того, запропоновані податкові санкції поставили під загрозу ФД, оскільки деякі з найбільших і найбільш відомих аналітичних центрів самі були класифіковані як фонди [26; 27; 28].

З 1950-х років Фонд Форда був основним джерелом підтримки багатьох ФД [29]. Протягом 1950-х і 1960-х років Фонд сам був укомплектований в основному вченими. Починаючи з 1970-х років ресурси Фонду Форда через нестабільну економіку та нафтові потрясіння почали скорочуватися, і його інтерес до фінансування аналітичних центрів зменшився.

І нарешті, аналогічний процес відбувся у витратах на наукові дослідження та розробки Міністерства оборони, ще одного важливого джерела фінансування ФД. Якщо в 1961 році приблизно 15 відсотків оборонного бюджету направлялося на дослідження і розробки, то в 1971 році було виділено лише 11 відсотків [30, р. 34]. Зниження витрат на наукові дослідження й розробки Міністерства оборони, очевидно, було пов'язано з неспроможністю органів державної влади узгоджувати питання про пріоритети витрат. Якщо раніше витрати на національну безпеку були недоторканими, то в цей період члени обох палат Конгресу зайнялись їх прискіпливим вивченням.

Внаслідок цих трьох подій підтримка аналітичних центрів скоротилася на шкоду неконсервативним організаціям. Ці події також спонукали ФД в цілому стати більш маркетингово орієнтованими акторами в американській політиці [10, р. 56-67].

Зміна джерел фінансування призвела не лише до зміни розмірів та ідеологічного характеру ФД, а й зачепила саму діяльність ФД. Їх стратегії стали все частіше містити зусилля щодо продажу та просування наукових досліджень. Висока наочність допомагає залучити фінансування, а конкуренція, породжена збільшенням числа аналітичних центрів, веде до посилення маркетингової складової.

Так, Фонд «Спадщина» встановив стандарт маркетингових досліджень, розробивши короткі факсимільні записки стосовно будь-якої невирішеної проблеми, яка може бути вирішена Конгресом [31]. Багато ФД теж взяли на озброєння подібний підхід. Так, у липні 1996 року Інститут Брукінса запустив нову серію «Коротких аналітичних оглядів політики» (Policy Briefs), спеціально призначених для стимулювання нових ідей у сфері національних та міжнародних питань, покликаних бути інформативними, сучасними й корисними. Американський інститут підприємництва (American Enterprise Institute – AEI) в кінці 80-х років переформатував і розширив наклад свого журналу «Американське підприємництво» («American Enterprise»), почав менше випускати книг, і зробив акцент на монографії та короткі публікації.

Таким чином, рух за обмеження ролі держави, скорочення її регулятивних функцій, а також зміна джерел фінансування аналітичних центрів призвели до створення нових ФД, які корінним чином відрізнялися від існуючих. Головна відмінність полягала в тому, що ці ФД відкрито демонстрували прихильність певній політиці, партії чи ідеології, здійснювали агресивну пропаганду і прагнули впливати на обговорення питань поточної політики [32, р. 567; 33]. Протягом 70-х – 80-х років ХХ століття зростала кількість ФД з чіткою ідеологічною орієнтацією, які відкрито декларували свою політичну позицію і були спрямовані на пропаганду своїх ідей. В основному це були організації консервативного спрямування, але не тільки: з'являлися також ліберальні і центристські наукові центри. Співробітники цих організацій, як правило, мали схожі ідеологічні погляди, а керівники цих нових мозкових центрів використовували результати досліджень для пропаганди відповідної ідеології [21, с. 70].

Пропагандистські ФД ставлять під сумнів репутацію традиційних дослідницьких центрів як джерел неупереджених і надзвичайно надійних спеціальних знань. Керівники багатьох пропагандистських ФД стверджують, що відмінність між їхніми організаціями і традиційними дослідницькими центрами полягає не в тому, що в основі їх власних публікацій лежать певні ідеологічні уявлення, а роботи традиційних установ засновані на об'єктивних дослідженнях. Насправді, стверджують вони, всі наукові дослідження є ідеологізованими, але їх організації, принаймні, відкрито заявляють про свої ціннісні переконання, тоді як традиційні ФД маскують свої (ліберальні) цінності за допомогою суспільно-наукових методів і особливої професійної мови [21, с. 74].

Поряд з ідеологізацією ФД відбувалась і їх тематична спеціалізація. Новостворювані ФД прагнули потрапити в поле зору політичної еліти і зайняти в цьому середовищі чільне місце завдяки вузькій спеціалізації і цільовому маркетингу. Якщо традиційні ФД зазвичай проводять дослідження з широкого кола проблем, то новостворені організації спеціалізуються на одній або декількох проблемах, а якщо предметом вивчення є зовнішня політика, то на якомусь одному регіоні. Прикладами такого роду ФД можна вважати Інститут економіки оподаткування (Institute for Research on the Economics of Taxation) [34], Інститут міжнародної економіки (Institute of International Economics), Центр з вивчення проблем міграції (Center for Immigration Studies) [35], Вашингтонський інститут близькосхідної політики (Washington Institute for Near East Policy) [36].

Безумовно, спеціалізація полегшує здобування коштів на дослідження зі спеціалізованих фондів, допомагає привернути увагу ЗМІ та окремих політичних діячів до нових інститутів, які ще не мають сформованої репутації, але є й певний ризик – якщо спонсорські організації або політичні діячі втратять інтерес до тієї вузької проблематики, яку обрав для себе цей інститут, йому буде нелегко втриматися на плаву [21, с. 79].

Е. Річ, закінчуючи розгляд еволюції ФД, підсумовує, що створені на початку ХХ століття ФД цінували нейтральну експертизу і вірили в її потенціал для вироблення сильних рішень суспільних проблем. Ті, хто підтримував перші ФД, цінували їх здатність проводити достовірні дослідження, які привертати увагу політиків, але без залучення експертів або організацій безпосередньо до політичних дебатів. Але в кінці ХХ та початку ХХІ століття ідеологічне, фінансове та організаційне середовище змінилось, воно почало стимулювати виникнення ідеологічних та маркетингових (маркетингово орієнтованих) ФД [10, р. 72-73].

Е. Річ та К. Уївер приходять до висновку про істотні зміни в самому характері ФД і в їх діяльності. Результатом цієї еволюції стала політизація спеціальних знань, що використовуються в політичному процесі у США. На початку і в середині ХХ століття ФД вважалися джерелом об'єктивної і виключно надійної політико-стратегічної інформації для осіб, що визначають політику країни. Сьогодні, коли чисельність ФД істотно збільшилася, вони все частіше сприймаються – а багато в чому і справді такими є – як зацікавлені сторони в запеклій і вузькофракційній боротьбі навколо стратегічного курсу публічної політики [21, с. 85].

Отже, виникненню та розвитку ФД в США сприяли: 1) економічне зростання в перші десятиліття ХХ століття і супутні йому зміни соціально-економічного життя; 2) активний вихід країни на світову арену, коли американським лідерам необхідно було визначати стратегічні підходи до міжнародних проблем всесвітнього масштабу. Головним їх завданням в цей період було створення середовища для стратегічних

політичних рішень, а не вплив на них. Подальшому розквіту інтелектуальної індустрії в США сприяли децентралізований характер американської політичної системи в поєднанні з великими фінансовими вливаннями з державного та приватного секторів у розвиток аналітичних центрів даної країни.

У 1970-х роках у зв'язку зі зменшенням фінансування з боку фондів – традиційних фінансових донорів для багатьох ФД – та зміною політичного середовища аналітичні центри США стають все більш маркетингово-орієнтованими й все частіше виступають у якості структур адвокатського (пропагандистського) типу. Більшість сучасних американських ФД є ідеологічними структурами, які прагнуть активно вливати не лише на формування порядку денного публічної політики, а й на вибір конкретного рішення та його реалізацію у напрямку втілення стратегічного бачення відповідного аналітичного центру.

Процес вироблення стратегічних ідей аналітичними центрами даної країни має прикладну орієнтацію на отримання конкретних соціально-економічних та політичних результатів. ФД США перебувають під прямим впливом державних інтересів. Також можна простежити тісний зв'язок значної частини дослідницько-аналітичної проблематики з інтересами великого американського бізнесу. ФД США досить яскраво відрізняються від подібних організацій в інших країнах ступенем активної участі багатьох з них у політичному процесі та широким фінансуванням з різних джерел. Американські ФД прямо і побічно готові брати участь у формуванні публічної політики, а політики, у свою чергу, залюбки звертаються до них за порадою.

На початку ХХІ століття американські ФД є потужними інститутами, що значно впливають на формування та реалізацію публічної політики в тій чи іншій сфері суспільного життя. Сьогодні без апелювання до досліджень або аналітичних розробок ФД аргументи американських політиків серйозно не сприймаються. Наразі значна частина ФД в США транснаціоналізували свою роботу і вийшли за межі національної тематики і замовлень. Американські ФД також сьогодні активно формують мережеві об'єднання аналітичних центрів, широко використовуючи Інтернет. Крім цього, на початку ХХІ століття характерним для ФД США стала зміна акценту в їх роботі з дослідження й надання політико-нейтральних рекомендацій на адвокацію (пропаганду) певних ідей і поглядів (або свого продукту).

Досвід функціонування ФД в США засвідчив, що їх робота може сприяти розвитку громадянського суспільства, оскільки вони виступають як медіатори, зв'язуюча ланка між суспільством і владою. Завдяки ФД громадянське суспільство може не просто вимагати від влади щось вчинити, а пропонувати конкретні (відповідним чином оформлені) розв'язки нагальних проблем. ФД активно залучають суспільство до обговорення конкретних нагальних проблем і пошуку їх рішень. Вони запускають деліберативний процес – масову дискусію в суспільства щодо певного питання, що в разі посилює позиції громадянського суспільства. Критичне осмислення досвіду роботи американських ФД та імплементація в Україні їх кращих здобутків сприяли б розвитку громадянського суспільства в нашій країні.

1. Дементьев И. П. Идеиная борьба в США по вопросам экспансии на рубеже XIX–XX в. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1973. 366 с.
2. Haass R. Think Tanks and U.S. Foreign Policy: a Policy-makers perspective. *U.S. Foreign Policy Agenda*. 2002. Vol. 7, № 3. URL: <https://2001-2009.state.gov/s/p/rem/15506.htm> (дата звернення: 15.11.2017).
3. Войтоловский Ф. «Производство» интеллектуального пространства мировой политики. Международные процессы. URL: <http://www.intertrends.ru/eleveth/008.htm> (дата звернення: 22.11.2017).
4. Carnegie Endowment for International Peace. URL: <http://carnegieendowment.org> (дата звернення: 05.12.2017).
5. Brookings Institution. URL: <https://www.brookings.edu> (дата звернення: 11.12.2017).
6. Institute of World Affairs. URL: <http://www.iwa.org> (дата звернення: 09.11.2017).
7. Foreign Policy Association. URL: <http://www.fpa.org> (дата звернення: 11.09.2017).
8. Council on Foreign Relations. URL: <http://www.cfr.org> (дата звернення: 11.12.2017).
9. Филиппов В. Аналитические центры вчера и сегодня. Москва: ЛЕНАНД, 2016. 136 с.
10. Rich A. Think Tanks, Public Policy and the Politics of Expertise. Cambridge; New York: Cambridge Univ. Press, 2004. 258 p.
11. Critchlow Donald T. The Brookings Institution, 1916–1952: Expertise and the Public Interest in a Democratic Society. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1985. 247 p.
12. Neil J. Mitchell. The Generous Corporation. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1989. 160 p.
13. Fosdick Raymond B. The Story of the Rockefeller Foundation. New York: Harper and Brothers Publishers, 1952. 336 p.
14. Stone D. Think Tank Traditions: Policy Research and the Politics of Ideas / eds. A. Denham. Manchester University Press, 2004. 336 p.
15. Royal Institute of International Affairs. URL: <https://www.chathamhouse.org> (дата звернення: 11.11.2017).
16. Royal United Services Institute for Defense and Security Studies. URL: <https://rusi.org> (дата звернення: 09.11.2017).
17. The International Institute for Strategic Studies. URL: <https://www.iiss.org> (дата звернення: 17.11.2017).
18. RAND. URL: <http://www.rand.org> (дата звернення: 10.11.2017).
19. Hudson Institute. URL: <https://www.hudson.org> (дата звернення: 05.11.2017).
20. Institute for Policy Studies. URL: <http://www.ips-dc.org> (дата звернення: 07.10.2017).
21. Рич Э., Уивер К. Пропагандисты и аналитики: «мозговые центры» и политизация экспертов. *Pro et contra*. 2003. Т. 8, № 2. С. 64–89.

22. Covington S. *Moving a Public Policy Agenda: The Strategic Philanthropy of Conservative Foundations*. Wash., D. C.: National Committee for Responsive Philanthropy, 1997. 52 p.
23. Moor W. J. Wichita Pipeline. *National J.* 1992. May 16. P. 1168–1174.
24. Aizenman N. C. The Man Behind the Curtains. *The Washington Monthly*. 1997. July-August. P. 28–34.
25. Callahan D. Liberal Policy's Weak Foundations. *The Nation*. 1995. Nov. 13. P. 568–572.
26. Statement of Honorable Wright Patman before the House Committee on Ways and Means, U.S. Cong., Hearings on the Tax Reform Act, 91st Cong., 1st Sess., Vol. 1, February 18, 1969. Washington, D.C.: Government Printing Office, 1969. P. 12–79.
27. Salamon L. *The Nonprofit Sector and the Rise of Third-Party Government*. Washington, D.C.: Urban Institute, 1983. 44 p.
28. Gordon K. Committee on Finance Hearing about the Tax Reform Act of 1969 (H.R. 13270), 7 October 1969. URL: <https://www.finance.senate.gov/imo/media/doc/Prttax10.pdf> (дата звернення: 11.12.2017).
29. Magat R. *The Ford Foundation at Work: Philanthropic Choices, Methods, and Styles*. New York: Plenum Press, 1979. 208 p.
30. Lederman L. A. and Margaret Windus. *Federal Funding and National Priorities: An Analysis of Programs, Expenditures, and Research and Development*. New York: Praeger, 1971. 213 p.
31. Saloma J. S. III *Ominous Politics: The New Conservative Labyrinth*. New York: Hill and Wang, 1984. 177 p.
32. Weaver R. K. The Changing World of Think Tanks. *PS: Political Science and Politics*. 1989. No 22. P. 563–578.
33. Poulsen Bjerre N. The Heritage Foundation: A Second Generation Think Tank. *J. of Policy History*. 1991. No 3. P. 152–172.
34. Centre for Immigration Studies. URL: <http://cis.org> (дата звернення: 13.08.2017).
35. Washington Institute for Near East Policy. URL: <http://www.washingtoninstitute.org> (дата звернення: 12.11.2017).

МОТИВАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИЧНОЇ ВОЛІ

Valentina Smirnova. Motivation determinants of Political Wave.

Political will acts as a key component of the political process, the understanding of the essence of political events and the development of mechanisms for the modernization of socio-political life. The systematization of the motivational factors for implementing political will in decisions of the ruling elite and consolidation of the social outlook within the framework of the national identification process will allow establishing the essence of the determination of the political process, as well as identifying the key problems of balancing the socio-political environment and rationalizing the methodology of public policy development.

Of particular importance is the above-mentioned problem within the Ukrainian socio-political space. The complexity of modernizing management institutes, regulating channels of power-public interaction and leveling up the confrontation of social initiatives requires the urgent development of algorithms for the transformation of a political system based on the materialization of social political will and the reconciliation of public expectations with the functional guides of key political actors. A prerequisite for these progressive advances is the theoretical understanding of the processes of practical implementation of the political interests of civil society in political decisions of the ruling elite, which is possible on the basis of studying the motivation of political will as the basis for reforming the socio-political sphere and the driving force of the gradual improvement of the political arrangement of the state system.

Understanding the will as a regulator of human behavior and activity is expressed in the ability to overcome internal and external difficulties in the process of the implementation of purposeful actions and actions. It is the will to control the incentive to act and act in accordance with the purpose. Will and her motivation are the most important components of the deliberate behavior of a statesman. If the motivation is primarily responsible for initiating behavior (the formation of intentions), the will is responsible for their implementation.

Considering the essence of the concept of «political will» through the prism of the practical measurement of the political process, the extraordinary value in the context of the search for the root causes and the development of mechanisms for modernizing public administration is to prevent the negative phenomena of politics - the centralization of political power and authoritarianization of the political system. After all, the greatest potential and opportunities for the implementation of motivated political will are fixed by the political actors endowed either by democratic procedures or through the form of organization of the political regime of power preferences. As with the functioning of representative democracy of the Western model with the prevalence of the legislative institution and the presidential form of the organization of political power inherent in certain countries of the post-Soviet political space, the implementation of a functional program for modeling state policy is de facto consolidated by representatives of the authorities. In any case, the political will of a separate political actor in the implementation of national policies should not prevail over the collective initiatives of civil society. Only then, representative democracy, based on the articulation of public interests by democratically oriented politicians, will not turn into a state system of an authoritarian type, where the definition of the course of foreign and domestic policy of the country will be in the plane of individual beliefs of one or more political actors.

Expansion of the motivational paradigm of political will becomes especially relevant for defining the content of democratization processes in the post-Soviet political space, including in Ukraine. The long process of formation of Ukrainian statehood was accompanied by the arrival of a number of political forces, which were marked by different political views and a change in the constitutional matrix of the organization of political space. However, not always the political will of the country's elite to form the course of state policy was in the field of national benchmarks of the Ukrainian public. As a result, the dissonance of the political will of the authorities and public institutions has led to political activation of the public and reformatting political power on the basis of popular will. The coincidence of various factors of a subjective and objective nature put the Ukrainian state in front of the choice of a vector for further political development. Challenges are not only in the field of consolidation of public landmarks, but also in rationalizing the administrative and management system and improving the program of political actions of the ruling elite.

So, as a general conclusion, we note the following. Whatever the active role played by the will in the activity of a statesman, one can not completely deny that it is determined by a set of objective conditions and subjective factors, the material relations in which a person is. Will, as a driving force, is the concentration of energy that the subject receives from society, a form of manifestation of political activity, which includes the political consciousness and behavior of the subject of politics, and is directed, first of all, to the realization of interests and needs, related to the achievement of power, its maintenance, strengthening and use. An essential characteristic of political will is the ability of a political entity, through the appropriate volitional effort, to consistently pursue its goals and objectives in the field of political life, which involves the development, clear and clear articulation of political requirements and programs, the ability to adjust its goals and actions in relation to certain circumstances. The main motivational factors and at the same time the semantic core of the realization of political will are political values and the installation of social and individual consciousness, the political and legal culture of the subject of political activity. Volitional efforts can be related to biologically determined predispositions of the individual. Along with this, the motivation of political leaders in resolving political problems by volitional efforts is often caused by external factors, which indicates a significant reduction in their role of internal moral control. External motives can drive a policy maker in favor of a solution that will bring immediate benefits, but its long-term consequences will be negative. Therefore, when making decisions, one must always take

into account the voice of conscience and think about how one or another solution will affect other people. Ideally, volitional activity of subjects of political activity should be limited not only to moral values, but also to the corresponding rules and norms. Only in this case, it will meet the idea of achieving the public good.

Key words: political will, political responsibility, collective political will, individual political will, political compromise, arbitrary rule, unpopular political decisions, voluntarism, freedom of will.

Політичний процес – багатогранне середовище кореляції політичних інститутів та взаємодії суб'єктів соціально-політичного простору. В основі розуміння рамок його перебігу лежить позиціонування індивідуальних прагнень ключових політичних акторів та громадських ініціатив як рушійної сили політичних трансформацій. Відповідно, закономірності імплементації політичних ідей в функціональну матрицю політичного поля, матеріалізація ідеології в політичному режимі, визначення курсу розбудови державної політики знаходяться у площині втілення політичної волі громадянського суспільства і правлячої еліти. Більше того, мотивована політична воля виступає ключовою складовою генерування політичного процесу, осмислення сутності перебігу політичних подій та вироблення механізмів модернізації соціально-політичного життя. Систематизація мотиваційних чинників реалізації політичної волі у рішеннях правлячої еліти та консолідація суспільного світогляду в рамках процесу національної ідентифікації дозволить встановити сутність детермінації політичного процесу, а також визначити ключові проблеми збалансування соціально-політичного середовища та раціоналізації методології розбудови державної політики.

Особливої ваги вищезазначена проблема набула в межах українського соціально-політичного простору. Складність модернізації управлінських інститутів, регулювання каналів владно-громадської взаємодії та нівелювання конфронтації суспільних ініціатив потребує нагального вироблення алгоритмів трансформації політичного устрою на основі матеріалізації суспільної політичної волі та узгодження громадських очікувань з функціональними орієнтирами ключових політичних акторів. Передумовою для даних прогресивних зрушень виступає теоретичне осмислення процесів практичного втілення політичних інтересів громадянського суспільства у політичних рішеннях правлячої верхівки, що можливе за умов вивчення мотивації політичної волі як основи реформування соціально-політичної сфери та рушійної сили поступового вдосконалення політичного улаштування державної системи.

У цілому проблема структури мотивації політичної поведінки особистості в політологічній науковій літературі є дискусійною й недостатньо вивченою. Відразу варто зауважити, що досліджень проблеми мотивації, проведених в області психології, набагато більше, ніж у політичній науці, яка фіксує лише зовнішні прояви чи «продукти» мотивації в практичній діяльності в контексті прийняття рішень суб'єктом політичного процесу. Такі дослідники, як З. Фрейд, Д. Юнг та інші прямо вказували на кореляцію людської поведінки з його підсвідомістю. Тому філософи, соціологи і політологи змушені підлаштовувати свої концепції під дослідження здійснені в психології. Разом з тим проблема мотивації політичної волі фігурує у науковому доробку представників різних політичних шкіл та наукових традицій, серед яких варто виокремити Дж. Барбера, С. Хука, К. Малену, Е. Бріск, Дж. Велдона, Д. Маклеланда, Д. Аткинсона, Х. Лінца, А. Степана, А. Пригожина, П. Бурд'є, Є. Шестопа, В. Іваннікова, Т. Вострокнутова, Є. Вострокнутова, А. Леонтьєва, А. Лобанової, Ш. Чхартішвілі, Л. Столяренко, С. Савельєва, В. Селіванова.

Дискусійний характер означеної проблеми зумовлює необхідність з'ясування її ключових теоретичних і практичних позицій. У відповідності з цим метою пропонованої статті є з'ясування основних складових, сутнісних ознак, що детермінують особливості та спонукальні мотиви застосування такого суспільного явища як політична воля. Досягненню поставленої мети підпорядковане розв'язання наступних завдань: 1) визначити розуміння змісту поняття «політична воля» в смисловій залежності від мотиваційного підходу; 2) охарактеризувати мотивацію політичної волі як універсального, суб'єктивно зумовленого засобу модернізації соціально-політичного простору; 3) розглянути мотивацію діяльності провідних політичних акторів та оцінити її наслідки.

Італійський філософ епохи Просвітництва Дж. Віко називав три мотиви, які змушують людину творити зло: гордіня, жадібність і гнів. У своїх роботах, аналізуючи «Ліаду» і «Одіссею», Віко намагався зрозуміти мотивацію вчинків головних героїв, їх цінностей і зробити з цього висновки про їх епоху [1]. Н. Макіавеллі, аналізуючи політику роздробленої Італії, відзначав, що в будь-якій політичній дії завжди можна побачити економічний інтерес [2]. Однак найголовніше те, що явище, яке згодом отримало назву «маккіавелізм», за своєю суттю означає цілеспрямовану владну позицію державного діяча, який задля утримання влади не гребує використанням аморальних та незаконних засобів, наявність у нього сильної волі, яка відкидає гуманні почуття заради досягнення політичної мети. Історія діяльності видатних державних діячів є свідченням цього.

ключовим компонентом державної організації виступає політична воля суспільства як рушійна сила формування правової бази консолідації політичного простору.

Залежність політичного процесу від політичних орієнтирів й діяльності суспільства можна прослідкувати на прикладі перебігу демократичного транзиту політичної системи. Позиціонуючи процедурний характер політичного процесу в центрі власного підходу до розуміння політики, американські дослідники Х. Лінц і А. Степан відзначають наступне: «Демократичний транзит – це реалізований процес консолідації і досягнення консенсусу відносно політичних процедур для забезпечення виборного правління, коли інститут влади наділяється повноваженнями в результаті незалежного голосування; коли вибране правління де-факто володіє prerogativami моделювання нових курсів політики; коли виконавча, законодавча і судова гілки влади сформовані новою демократією, не повинні ділити владу з іншими елементами соціально-політичного процесу де-юре» [12, р. 3]. В даному визначенні проявом політичної волі виступає інститут голосування, що матеріалізує громадські інтереси у практичному вимірі на основі плюралізму демократичної політичної системи, та регламентоване право на визначення курсу державної політики, закріплене за обраними політичними акторами, які, керуючись національними інтересами, ухвалюють політичні рішення.

Якщо розглядати сутність поняття «політична воля» через призму практичного виміру політичного процесу, то надзвичайну цінність у контексті пошуку першопричин і вироблення механізмів модернізації державного управління становить попередження негативних явищ політики – централізації політичної влади та авторитаризації політичної системи. Адже найбільший потенціал та можливості щодо реалізації мотивованої політичної волі закріплені за політичними акторами, наділеними чи то в силу демократичних процедур, чи в силу форми організації політичного режиму владними перевагами. Як при функціонуванні представницької демократії західного зразка з переважанням законодавчого інституту, так і при президентській формі організації політичної влади, притаманній деяким країнам пострадянського політичного простору, реалізацію функціональної програми моделювання державної політики де-факто закріплено за представниками владних інстанцій. В будь-якому разі політична воля окремого політичного актора в рамках здійснення національної політики не повинна переважувати над колективними ініціативами громадянського суспільства. Тільки тоді представницька демократія, заснована на артикуляції суспільних інтересів демократично орієнтованими політиками, не перетвориться на державний устрій авторитарного типу, де визначення курсу зовнішньої і внутрішньої політики країни знаходиться в площині індивідуальних переконань одного чи декількох політичних акторів. Саме тому осмислення змісту концепту «політична воля» та принципів його матеріалізації у практичному вимірі політичного процесу дозволить виробити превентивні механізми обмеження централізації політичної влади та збалансування політичних цінностей і переваг між політичними акторами.

Розширення мотиваційної парадигми політичної волі набуває особливої актуальності для визначення змісту процесів демократизації на теренах пострадянського політичного простору, в тому числі й в Україні. Тривалий процес формування української державності супроводжувався приходом до влади низки політичних сил, що відзначалися різними політичними поглядами та зміною конституційної матриці організації політичного простору. Проте не завжди політична воля еліти країни до формування курсу державної політики знаходилась у полі національних орієнтирів української громадськості. Як результат, дисонанс політичної волі владно-суспільних інститутів призвів до політичної активізації громадськості та переформатування політичної влади на основі народної волі. Збіг різних факторів суб'єктивного та об'єктивного характеру поставив українську державу перед вибором вектору подальшого політичного розвитку. Виклики знаходяться не тільки в площині консолідації суспільних орієнтирів, але й у раціоналізації адміністративно-управлінської системи та вдосконалення програми політичних дій владної еліти.

Важливим елементом реорганізації українського суспільно-політичного простору виступає забезпечення пропорційного розподілу політичних переваг між суб'єктами політичної системи, завдяки чому функціонування державних інститутів буде спрямовано на візуалізацію і матеріалізацію громадських інтересів. Зв'язок вольового і мотиваційного компонентів у державотворчій діяльності прослідковується в контексті прийняття політичних рішень. Безперечно, в основі кожної з форм політичної поведінки, особливо індивідуальної, лежить певна мотивація. Спонування до дій, до прийняття того або іншого політичного рішення являє собою усвідомлений чинник, який і визначає той або інший вибір дій та вчинків людини.

Однією із найбільш відомих класифікацій мотивів політичної поведінки можна вважати типологію Д. Маклелланда й Д. Аткинсона, які виділяють три основні групи мотивів: 1) мотив володіння владою; 2) мотив досягнення; 3) мотив афіліації [13, с. 312]. На думку цих авторів, саме переважання того чи іншого мотиву обумовлює тип політичної поведінки особистості. Мотив влади, націленість на вплив

Веберівська теорія соціальної дії також ґрунтується на тому, що кожна дія людини має певний мотив, тобто спонукання до діяльності пов'язується з бажанням задовольнити якісь конкретні потреби. «Соціальна дія (включно з невтручанням або терплячим сприйняттям) може бути орієнтованою на минулу, теперішню та очікувану в майбутньому поведінку інших. Вона може бути помстою за колишні образи, захистом від небезпеки в поточний момент, або засобами захисту від можливої небезпеки в майбутньому...» [3, с. 625].

Близькою до цього є позиція італійського соціолога В. Парето. В основі його вчення лежить ідея про «залишки». Суть її полягає у тому, що в основі будь-яких дій або суджень людини лежить чутливе ядро. Парето виділяє шість видів залишків: «інстинкт комбінацій», «збереження агрегатів», «потреба в прояві почуттів до своїх зовнішніх дій», «залишки, пов'язані з соціальністю», «цілісність індивіда і його залежностей», «сексуальний залишок» [4, с. 325].

Розуміння волі як регулятора людської поведінки й діяльності виражається в умінні долати внутрішні й зовнішні труднощі в процесі здійснення цілеспрямованих дій і вчинків. До вольових якостей особистості, – на думку відомого психолога О. Леонт'єва, – слід віднести: цілеспрямованість, рішучість, сміливість, мужність, ініціативність, наполегливість, самостійність, витримку, дисциплінованість [5, с. 7]. Саме воля дозволяє здійснювати контроль спонукання до дії й діяти відповідно до мети. В кінцевому підсумку, суб'єктивний вольовий акт зводиться до прийняття політичного рішення. З іншого боку, однією з найважливіших специфічних складових цього феномена є вольовий «дефіцит», характерний для політичних суб'єктів з особистісною безпорадністю. Їм притаманні такі особливості як безініціативність, нерішучість, низька організованість, відсутність наполегливості, недостатня витримка, боязкість, недостатня цілеспрямованість [6]. Це дозволяє говорити про те, що особистих якостей, кваліфікації й професіоналізму суб'єкта політики (державного діяча, політичного лідера, керівника, менеджера, що представляють владу) недостатньо для прийняття важливого політичного рішення. Тому слід погодитися з вітчизняним науковцем І. Варзарем в тому, що не кожна особа автоматично є політичною особою; далеко не кожна політична особа може стати державною особою. У ланцюжку «людина – особа – політична особа – державник» своєрідним «будівничим каркасом» є саме політична воля [7, с. 17].

Отже, воля та її мотивація є найважливішими складовими цілеспрямованої поведінки державного діяча. Якщо мотивація відповідає головним чином за ініціювання поведінки (формування намірів), то воля відповідає за їх реалізацію. Саме в цьому випадку воля проявляється в здатності подолати перешкоди щодо реалізації наміру й бажання [8, с. 378]. Водночас важливо відзначити ще один аспект: вольовою слід вважати поведінку (дію), яка може йти всупереч із власним бажанням, тобто, воля завжди проявляється в ситуації боротьби мотивів. Тут слід розуміти наявність внутрішнього конфлікту, пов'язаного з боротьбою протилежних, або несумісних позицій. У психологічній науці таке явище характеризується терміном «когнітивний дисонанс». І саме його подолання у кінцевому підсумку вимагає відповідного вольового зусилля.

Механізмом вольового зусилля, на думку В. Іваннікова, виступає зміна, або створення додаткового сенсу дії, коли вона реалізується вже не тільки заради мотиву, який виступав її основою, а й заради особистісних цінностей людини, або інших мотивів, вже залучених до цієї дії [9, с. 113]. Науковець уточнює, що необхідність у вольовому зусиллі проявляється в тих випадках, коли: 1) дія не має достатнього спонукання, тому що не пов'язана із актуально пережитою потребою, але реалізується у відповідності із соціальними вимогами або власними ціннісними установками; 2) здійснення дії утруднено чинниками, які знижують або унеможливають створення і підтримання необхідного спонукання до неї; 3) дія пов'язана з актуально пережитою, але соціально небажаною потребою, у зв'язку з чим необхідно утриматися від неї [9, с. 113]. Принципово важливим є зауваження В. Селіванова: «Вольове зусилля – один із найголовніших засобів особистості, за допомогою якого вона здійснює владу над своїми спонуканнями» [10, с. 18].

За Н. Макіавеллі, незамінним елементом розбудови державного устрою та консолідації структурних елементів політичної системи виступає послідовна і безпелаяційна реалізація політичної волі правлячого суб'єкта державної політики. Персоніфікований характер політичного середовища, що полягає у необмеженості можливостей втілення волі державця у політичному моделюванні, постає в італійського мислителя фундаментальною обставиною ефективності політичних конфігурацій державної моделі. У інтерпретації Ж.-Ж. Руссо політична воля виступає основою моделі організації державної влади. В рамках ідеальної держави за народом закріплено статус головного суб'єкта політичного процесу, який «не тільки відповідає за реалізацію конституційних законів, а й запобігає зловживанню цими законами з боку держави». На своїх зібраннях громада «може видозмінювати форму державного улаштування за власним бажанням, а також слідкувати за діяльністю своїх управлінців» [11, р.107]. Таким чином,

і престиж, веде як до формальної соціальної влади, так і до марнотратних, імпульсивних дій, таких як агресія і надмірний ризик. Під мотивом досягнення мається на увазі націленість на перевагу й унікальний результат; він асоціюється з активною діяльністю, помірним ризиком, заснованим на знанні можливих результатів. Мотив афіліації (від англ. affiliation – «поєднання, зв'язок») – націленість на тісні відносини з іншими людьми. Іноді він веде до відкритості міжособистісних відносин, але в умовах загрози або стресу може привести до захисної реакції стосовно інших.

Що стосується мотивації політичної діяльності, то вона пов'язана не лише зі сферою політики, а й має надзвичайно глибоку соціальну природу і обумовлюється різними чинниками. На думку психологів Т. Вострокнутова та Є. Вострокнутова, мотиваційними чинниками політичної діяльності особистості слід визнати стійкі мотиви, що зумовлюють її поведінку [14, с. 9]. У свою чергу, чинниками самої мотивації можуть виступати потреби, інтереси, потяги, емоції, установки, ідеали.

Основою мотивації вважаються потреби. Це, по-перше, об'єктивна залежність від навколишнього світу і, по-друге, відчуття цієї залежності як незадоволеності, дискомфорту, за відсутності предмета задоволеності. Потреби відіграють важливу роль у регуляції поведінки людини. На думку А. Леонтєва, мотив, що виникає на основі потреби, є безпосереднім стимулом до дії [15, с. 23]. Однак, потреба не рівнозначна мотивації, оскільки остання передбачає свідоме цілепокладання, а для політичної мотивації – ще й систематичні уявлення. На формування лінії поведінки державного діяча значною мірою впливають його інтереси, тобто прагнення до створення і підтримання умов, оптимальних для задоволення його потреб. Якщо потреби спонукають до діяльності, то інтереси визначають основну лінію поведінки.

Наступним важливим чинником, який направляє і коригує мотивацію в процесі формування інтересів при визначенні послідовності та ієрархії цілей діяльності, є цінності. На практиці різні мотивації по-різному трактуються. Одні дослідники намагалися розділити мотивації на хороші й погані, другі – через мотивацію знайти спільне коріння всіх людей, треті – через пояснення мотивації проаналізувати навколишній світ, четверті виводили загальні закони мотивації як непереборну долю людства. Слід погодитися із вітчизняною дослідницею А. Лобановою в тому, що вибір певного напрямку дій та вчинків регулюється ціннісними орієнтаціями особистості, емоціями, суб'єктивними переживаннями, настановами і реалізується в соціальній поведінці [16]. Усі ці чинники істотно впливають на повсякденну поведінку державного діяча, або політичного лідера, на їх політичну поведінку й рішення [17, с. 6]. Доповнює пояснення механізму вольових зусиль психолог Ш. Чхартішвілі, спираючись на існування спеціальних мотивів вольових дій. Такими мотивами, на його погляд, є суспільні цінності, які людина приймає як свої і діє заради них [18, с. 98].

Слід зауважити, що вольові рішення, засновані лише на зовнішній мотивації (обов'язок, соціальні норми, закон тощо), не завжди є морально позитивними. Мотивація державних діячів, імператорів і королів, які ухвалювали важливі державні рішення, що безпосередньо впливали на долі багатьох людей, завжди була в центрі уваги філософів, психологів, соціологів і політологів. Однак, як свідчить історія, існувало безліч правителів, чия жорстокість і мотиви навіть близько не вписувалися в мислимі рамки. Політичні рішення й вчинки, які здійснювали у свій час деякі державні правителі, здаються позбавленими достатнього спонукання. Або навпаки, рішення могли спонукатися сильним мотивом, але були соціально не бажаними, йшли врозрід із суспільними вимогами й нормами.

Варто згадати, наприклад, римського імператора Калігулу, який влаштував криваві оргії, під час поєдинків викидав на арену глядачів, щоб їх з'їли дикі тварини, страчував простий люд без видимого приводу [19, с. 112; 20]; Генріха VIII Тюдора – засновника англіканської церкви, який розгорнув найжорстокіші репресії, мотивуючи їх тим, що англійське духовенство відкидає нові порядки (за оцінками істориків, за час його правління в Британії було знищено 376 монастирів, а понад 70 тисяч осіб страчено й спалено на вогнищах) [21, с. 157; 22]; гаїтянського диктатора (президента Гаїті з 1957 по 1971 рр.) Франсуа Дювальє, який заборонив у країні всі партії, профспілки і громадські організації, ув'язнив усіх священників, мотивуючи це тим, що вони відмовлялися славити його в своїх проповідях, розстрілював населення без суду і слідства [22; 20].

Воля окремих політичних правителів може бути спрямованою на досягнення не просто аморальних, але й протиправних цілей: незаконного придбання матеріальних цінностей, корупції тощо. Більше того, в авторитарних і тоталітарних державах політична воля часто спрямовувалася не просто на переслідування політичних противників й інакомислячих, а й на фізичне їх усунення в процесі масових репресій й актів геноциду. Наприклад, Пол Пот (Салот Сар) – камбоджійський політик, керівник «червоних кхмерів» й глава уряду Демократичної Кампучії з 1975 по 1979 рр. – за 4 роки винищив 20% населення країни, мотивуючи свої дії їх причетністю до «інтелігенції» й «буржуазії» [23; 20]. Муаммар Каддафі прийшов до влади в результаті «безкровного» перевороту в 1969 році й до 2011 фактично був правителем Лівії, будучи

не президентом, а маючи титул «Братський вождь і керівник революції». Він став одним із найбагатших людей усіх часів. Диктатором його вважають в основному за те, що він займався вкрай жорстким переслідуванням опозиціонерів й незгідних з режимом. Каддафі звинувачують у неправомірних арештах, тортурах і стратах. Він неодноразово виганяв десятки тисяч своїх співвітчизників, в основному єгиптян, «палестинських» арабів, негрів. Вигнання супроводжувалося публічним лінчуванням лівійськими арабами негрів і масовими погромами. Є свідчення, що Каддафі відправляв убивць в інші країни, щоб розправитися із тими з його супротивників, яким вдалося втекти з Лівії [24; 20].

З іншого боку, слід враховувати, що воля безпосередньо не визначає моральність або аморальність державного діяча як суб'єкта політичної діяльності: вона є тільки необхідною умовою й механізмом засвоєння моральних цінностей. У той же час воля виявляється й поза моральністю, адже вольова активність може бути й аморальною. Так, Жан-Бедель Бокасса – Президент Центральноафриканської Республіки з 1966 по 1976 рр., був не лише тираном, його звинувачували у канібалізмі. Наприклад, у рамках святкування Дня матері в 1971 році Бокасса звільнив усіх ув'язнених жінок й наказав стратити чоловіків, мотивуючи це тим, що вони вчинили злочини проти жіночої честі. Одні були згодовані крокодилам, інші розчавлені вантажівками й розірвані на частини [25, с. 442; 20].

Свавілля в житті й політиці властиве імпульсивним й маловолеєвим особистостям. Це аргументовано в одному із досліджень А. Пригожина, присвячених патології політичного лідерства [26], де практично всі основні лідерські патології включають у себе вольову ваду. Вона обумовлена зазвичай або нереалістичною оцінкою власних можливостей, або необ'єктивною оцінкою умов і засобів політичної діяльності. Існує й певна класифікація патологій політичної волі:

1. Політичний утопізм – висунення свідомо відірваних від реальності цілей і політичних цінностей, для здійснення яких бракує ресурсів. Цей феномен характеризує патологію волі на стадіях спонукання до діяльності, вироблення політичної мети і рішень.

2. Політична акрасія. Це поняття (вже згадуване нами) використовував ще Аристотель (akrasia – буквально «безпорадність» або «нестриманість»), відсутність «смаку до влади». Разом із тим серед державних діячів можуть бути політичні теоретики, демагоги, для яких цілком достатньо влади слова, влади політичних емоцій. Подібні прояви політичної акрасії можна було спостерігати у російській дворянській політичній еліті початку ХХ століття й у радянській номенклатурній еліті 80-х років ХХ століття. Вона нагадує «втому від влади», що розвивається в умовах тривалої монополії на неї.

3. Політичний популізм – загравання з політизованими верствами населення: потурання масовим малоорганізованим політичним виступам за відсутності власних політичних цілей і стратегій, або втрата (підміна) своїх цілей у процесі ситуативного діалогу з політизованим населенням. У цьому випадку не слід плутати політичний популізм як патологічний прояв волі із популізмом як засобом і технологією маніпулювання.

4. Політична мімікрія, конформізм – результат компромісів у діалозі з іншими політичними суб'єктами. Конформізм призводить до розмивання і втрати первинних цілей і цінностей, підпорядкування іншому суб'єкту. Політичний конформізм поступово перетворюється в політичну мімікрію, за якої відбувається запозичення чужих гасел, програм, іміджу в цілому задля більш успішного маніпулювання об'єктом і дискредитації інших суб'єктів політичної волі. Саме в ситуації адаптивної поведінки, – вважає А. Лобанова, – (ситуації пристосування) невід'ємна властивість людини – хитрість розуму – модифікується в політичну мімікрію, яка тим самим виконує інструментальну роль у пристосуванні людини до певних соціальних умов або ситуацій [27, с. 79].

До зазначених А. Пригожиним патологій варто додати ще одну – бонапартизм. Імена Наполеона Бонапарта, Б. Муссоліні, Р. Трухільйо відомі в усьому світі, оскільки їх політичні рішення були доленосними для мільйонів громадян. Іноді складно стверджувати, що саме ці правителі, ухвалюючи політичні рішення, здійснювали якісь вольові зусилля над собою. Нерідко їх дії були продиктовані лише суб'єктивними фізіолого-психологічними вадами. Заради справедливості слід також зазначити, що тиранічні державні діячі послуговувалися у політичній діяльності не лише негативними мотивами, які реалізовувалися заради власних егоїстичних помислів, а й позитивними, які благотворно вплинули на суспільство. Наприклад, відомо, що Наполеон Бонапарт привів Францію до кривавих політичних конфліктів, жертвами яких стали понад два мільйони осіб. Однак саме він став ініціатором прийняття так званого «Кодексу Наполеона» – фундаментального законодавчого акту Франції, що являє собою масштабну кодифікацію цивільного права і який дав поштовх для подальшого кодифікаційного процесу в багатьох країнах світу. Цей документ діє і донині [28; 29].

Чилійський диктатор Аугусто Піночет, який захопив владу в країні у 1973 р., за деякими підрахунками стратив більше 3000 чоловік, яких вважав супротивниками свого режиму. Однак його заслугою було

те, що чилійська економіка, яка за часів соціалістичного лідера Сальвадора Альєнде знаходилася в застої (інфляція зросла до 500%), вийшла із скрутного становища. Піночет найняв економістів із Чиказького університету (які стали відомими в історії під назвою «чиказьких хлопчиків»). Завдяки грамотним розрахункам цих фахівців та їх впровадженню в економіку країни інфляція знизилася з 375% в 1975 році до 9,9% в 1982 році, а ВВП зріс на 10%. Результати діяльності Піночета багато фахівців називають «Чилійським економічним дивом». Більшість економічних реформ Піночета, що призвели до економічного зростання, діє в країні й донині [30; 29].

Фідель Кастро захопив владу в 1959 році, запровадив на Кубі однопартійну диктатуру, змусив мільйони кубинців покинути батьківщину. Так звана «Чорна книга комунізму» [31] свідчить, що під час режиму Кастро 14000 людей були розстріляні у віці від 16 до 68 років, через концентраційні табори та камери тортур пройшло близько 500 000 людей. Міжнародні організації оцінили кубинський уряд, як один із найзапекліших порушників прав людини. Проте Кастро відомий й істотними досягненнями в управлінні країною, зокрема, добре розвиненими системами охорони здоров'я та освіти. Не дивлячись на важку економічну ситуацію й торгове ембарго з боку США, за рівнем медицини та освіти Куба стала лідером регіону. Сьогодні там практично немає неосвічених громадян, що для Латинської Америки є дуже серйозним показником, ефективно працюють близько 800 тис. лікарів. При цьому вся медична допомога, аж до найскладніших операцій, є абсолютно безкоштовною [32].

Муаммар Каддафі щодо своєї країни й свого народу також проводив досить ефективну політику, яка дозволила Лівії істотно розвинути в економічному плані. Одним із його наймасштабніших проєктів стала «Велика рукотворна ріка» – складна мережа водоводів, що забезпечувала водою в Лівії пустельні райони із Нубійського водоносного шару. За деякими оцінками це був наймасштабніший іригаційний проєкт за всю історію людства. Ця величезна система труб і акведуків, що включає також понад 1300 свердловин глибиною понад 500 метрів, обслуговує міста Тріполі, Бенгазі, Сирт та інші, поставляючи 6 500 000 м³ питної води в день. Сам Каддафі назвав цю ріку «Восьмим чудом світу» [33; 29].

Отже, вольові дії й політичні рішення можуть мати як негативні, так і позитивні наслідки, навіть якщо йдеться про авторитарних лідерів. Поряд з цим, за словами психолога Л. Столярєнка, вони можуть бути мимовільними і довільними. Перші здійснюються в результаті виникнення неусвідомлених потягів, установок й зазвичай мають імпульсивний характер. Довільні дії припускають усвідомлення мети, попереднє уявлення щодо тих дій, які можуть бути використані в якості їх досягнення. При цьому автор стверджує, що всі вони є похідними від волі людини. У складній вольовій дії Л. Столярєнко виділяє такі етапи: 1) усвідомлення мети і прагнення досягти її; 2) усвідомлення можливостей досягти мети; 3) виявлення мотивів, що підтверджують або заперечують ці можливості; 4) боротьба мотивів і вибір; 5) прийняття одного із можливих варіантів; 6) реалізація прийнятого рішення; 7) подолання зовнішніх перешкод і досягнення поставленої мети. Розглядаючи процес прийняття рішення, автор стверджує, що він відбувається по-різному, наприклад, не виділяється в свідомості, іноді може наступати сам по собі. При цьому може бути так, що наприкінці прийняття рішення кожен із мотивів зберігає свою силу [34, с. 180].

Тут виникає ще одна доволі важлива проблема у діяльності державного і політичного діяча – проблема політичного вибору. Вибору не тільки як процедури в системі електоральних відносин, але і як заняття певної політичної позиції, оскільки політичний вибір – це різновид політичної дії, яка в свою чергу передбачає певну мотивацію. Наприклад, свого часу в М. Хрущова був серйозний стратегічний вибір: зробити ставку на прискорення науково-технічного прогресу, реформування економіки і суспільства, підвищення життєвого рівня народу чи почати широкомасштабний видобуток нафти й газу, швидко і легко заробити великі гроші. Відомо, що він пішов шляхом проголошення абсолютної утопії – «розгорнутого будівництва комунізму», що й було зафіксовано в новій програмі КПРС, прийнятій на XXII з'їзді КПРС у 1961 р. Анекдотичним стало твердження М. Хрущова, що «теперішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі». Такою була його політична воля і стратегічна помилка. П. Бурд'є зауважує, що найвизначальнішою характеристикою політичного вибору є те, що він більше, ніж будь-який інший, відображає наше систематичне уявлення про соціальний мир, про позицію, яку ми займаємо в ньому, і яку ми «повинні» займати [35, с. 143].

У контексті нашого дослідження значний інтерес являють роботи С. Савельєва. У своїй праці «Ницість Мозку» він детально описує передумови виникнення у людини подвійного рівня мотивацій, який обумовлений поділом мозку на два рівні (в звичайному випадку) і на три (в разі геніального мозку). На першому рівні розташовується архаїчна «лімбічна система», яка психологами зазвичай називається підсвідомістю. Лімбічна система формує у суб'єкта архаїчні мотивації. Чим більш примітивний мозок, тим більшу роль у поведінці суб'єкта відіграють біологічні мотивації. На другому рівні знаходиться «неокортекс», що становить основу раціонального мислення. Рішення суб'єктом приймається в цій

області мозку лише в тому випадку, якщо були витрачені реальні зусилля на його прийняття [36, с. 112]. Завдяки дослідженням С. Савельєва стають більш зрозумілими різноманітні мотивації в поведінці державних діячів та інших політичних суб'єктів. Виклики, які стоять перед людською цивілізацією в XXI столітті, ймовірно, потребують більш глибокого вивчення мозку людини. Однак загальні тенденції у його вивченні залишаються невтішними для прихильників, скажімо, якогось конкретного політичного устрою. Мозок все ще зберігає глибоко біологічні риси, в першу чергу егоцентричні, що не дає можливості сподіватися на подальше поліпшення міждержавних відносин й поступовий відхід від глобальних конфліктів і протиріч.

Таким чином, можна виділити низку основних чинників, які можуть впливати на вибір лінії поведінки державного діяча стосовно прийняття політичних рішень вольовими зусиллями:

По-перше, це особистість самого діяча: його індивідуально-психологічні особливості (темперамент, характер), життєвий досвід, ціннісні орієнтації. За словами В. Корнієнка, в ідеалі наше розуміння справжнього політика і державного діяча співпадає. Однак у реальності це не завжди так. Від політика на практиці, зазвичай, ніколи не чекають реалізації загальнонаціональних інтересів. Під «політиком» радше мають на увазі людину, що обслуговує приватні інтереси. У кращому випадку – це інтереси партії або іншої організації, представником якої він є. Державний діяч – це людина, яка обирає той курс, що враховує інтереси більшості на довгострокову перспективу. Високий статус людини як державного діяча в ідеалі повинен бути пов'язаний із популярністю, яку він отримав завдяки власній діяльності, лідерським рисам характеру, моральній позиції, прийнятим доленосним рішенням тощо. До таких слід віднести Мартіна Лютера Кінга, Джавахарлала Неру й інших [37, с. 126].

По-друге, – це властивості самого рішення, і, зокрема, ступінь структурованості проблеми.

По-третє, інформаційні обмеження. Відсутність релевантної інформації, що надходить через зворотний зв'язок, робить майбутнє будь-якої політичної системи вкрай туманним. На цю обставину звернув увагу Г. Почепцов, який вважає, що саме порушення зворотного зв'язку в СРСР (зокрема, в період правління Л. Брежнєва) привело державу до розвалу, оскільки інформація різного характеру виконує забезпечувальну роль у ході політичного життя [38, с.36].

По-четверте, – середовище прийняття рішення: в умовах визначеності, ризику або невизначеності.

По-п'яте, важливим є час прийняття політичного рішення і взаємопов'язаність рішень: прийняття одиначного важливого рішення може зажадати прийняття сотні дрібних рішень. Великі рішення викликають серйозні наслідки.

По-шосте, ставлення підлеглих до прийнятих рішень. На вибір щодо прийняття рішення впливає на ступінь участі підлеглих у вирішенні проблем, їх схвалення або неприйняття рішення, наявність у них стимулу до досягнення спільної мети, ймовірність виникнення розбіжностей щодо пропонуваніх рішень [39, с. 111]. З іншого боку, для тих, хто лояльний до режиму, правителі намагалися створити максимально комфортні умови, щоб ті були вірні їм і надалі. Наприклад, Чингізхан, історія якого вражає по сьогоднішній день, створив імперію, що включала в себе величезну територію від Дунаю до Японського моря, від Новгороду і до Південно-Східної Азії. У роки свого розквіту вона поєднувала в собі землі Південного Сибіру, Східної Європи, Близького Сходу, Китаю, Тибету і Центральної Азії. Жоден полководець або завойовник не зміг домогтися більшого. Щоб тримати імперію в підпорядкуванні, Чингізхан гарантував свободу віросповідання, захист прав буддистів, мусульман, християн й індуїстів, заборонив убивство священників, ченців і мулл. Він також захищав недоторканність посланників й послів, в тому числі й ворожих, незалежно від того, яке повідомлення вони приносили. Історики стверджують, що монгольське суспільство в період правління Чингізхана стало хіба що не демократичним: раб цілком міг піднятися до командувача армією, якщо він виявляв достатню військову доблесть.

Отже, як загальний висновок, зазначимо наступне. Яку б активну роль не відіграла воля в діяльності державного діяча, не можна повністю заперечувати те, що вона детермінована сукупністю об'єктивних умов та суб'єктивних чинників, матеріальними відносинами, в яких людина перебуває. Воля, як спонукальна сила, – це концентрація енергії, яку суб'єкт отримує від суспільства, форма прояву політичної активності, що включає в себе політичну свідомість і поведінку суб'єкта політики, і спрямована, перш за все, на реалізацію інтересів і потреб, пов'язаних з досягненням влади, її утриманням, зміцненням і використанням.

Сутнісною характеристикою політичної волі є здатність політичного суб'єкта через відповідне вольове зусилля послідовно реалізовувати поставлені цілі й завдання в сфері політичного життя, що передбачає вироблення, чітку і ясну артикуляцію політичних вимог і програм, вміння коригувати свої цілі й дії у зв'язку з певними обставинами. Основними мотиваційними чинниками й одночасно смисловим ядром реалізації політичної волі є політичні цінності та установки суспільної та індивідуальної

свідомості, політична і правова культура суб'єкта політичної діяльності. Вольові зусилля можуть бути пов'язані з біологічно зумовленими схильностями індивіда. Поряд з цим мотивацію політичних дій при вирішенні політичних проблем вольовими зусиллями часто спричинюють зовнішні чинники, що свідчить про значне зниження у них ролі внутрішнього морального контролю. Зовнішні мотиви можуть схилити суб'єкта політики на користь рішення, яке принесе миттєву вигоду, але його віддалені наслідки будуть негативними. Тому при прийнятті рішень необхідно завжди враховувати голос совісті й думати про те, яким чином те чи інше рішення відіб'ється на інших людях. В ідеалі вольова активність суб'єктів політичної діяльності повинна обмежуватися не лише моральними цінностями, але й відповідними правилами й нормами. Лише в цьому випадку вона буде відповідати ідеї досягнення суспільного блага.

1. Вико Дж. Основания Новой науки об общей природе наций / пер. с итал. А. А. Губера. Київ: Вид-во «REFL-book»—«ИСА», 1994. 656 с.
2. Макиавелли Н. Государь. *Сочинения*. Харьков: Изд-во «Фолио», 2001. 656 с.
3. Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
4. Парето В. Компендиум по общей социологии. Москва: Издательский Дом ГУ ВШЭ, 2008. 511 с.
5. Леонтьев А. И. Психология воли. *Вестник Московского университета. Серия 14: «Психология»*. 1993. № 2. С. 3–14.
6. Крылова М. О. Волевой компонент в структуре личностной беспомощности. *Личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие*: электронный журнал. 2014. № 3. URL: www.humjournal.rzgm.ru (дата звернення: 07.04.2018).
7. Варзар І. Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. Із контекстів минулих літ. Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах. Київ: Вид-во «ФАДА-Лтд», 2003. Кн. 1. 593 с.
8. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования: монография. Москва: Наука, 1966. 451 с.
9. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 208 с.
10. Селиванов В. И. Волевая регуляция активности личности. *Психологический журнал*. 1982. Т. 3, № 4. С. 14–25.
11. Miller J. Rousseau: Dreamer of Democracy. Hackett Publishing, 1984. 272 p.
12. Linz J., Stepan A. Levels of Socio Economic Development Theory. JHU Press, 2011. 504 p.
13. Макклелланд Д. Мотивация человека. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 672 с.
14. Вострокнутова Т. Ф., Вострокнутов Е. С. Мотивационные факторы политического поведения личности. *Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения*. 2014. № 41. С. 7–12.
15. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1971. 40 с.
16. Лобанова А. Мімікрійні поведінкові практики у системі державного управління: мотиваційна орієнтація. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-34/doc/1/10.pdf> (дата звернення: 14.04.2018).
17. Северухина Д. Д. Мотивация политического участия в связи с политическими убеждениями электората. *Вестник Удмуртского университета. Серия: «Философия. Социология. Педагогика»*. 2014. Вып. 2. С. 5–10.
18. Иванников В. А. Воля. *Национальный психологический журнал*. 2010. № 1 (3). С. 97–102.
19. Князький И. О. Калигула. Москва: Молодая гвардия, 2009. 272 с.
20. 10 самых жестоких правителей в истории. URL: <https://fishki.net/1648670-10-samyh-zhestokih-pravitelej-v-istorii.html>. Название с экрана (дата звернення: 09.04.2018)
21. Соколов В. А. Реформация в Англии: Генрих VIII и Эдуард. Москва: Тип. Л. Ф. Снегирева, 1881. 546 с.
22. Мельникова К. Доктор смерть. URL: https://lenta.ru/articles/2018/02/18/voodoo_people/ (дата звернення: 14.04.2018).
23. Головченко В. Пол Пот. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2011. С. 563.
24. Скорород Ю. Каддафі Муаммар. *Політична енциклопедія* / редкол. Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2011. С. 308.
25. Кривушин И. В. Жан-Бедель Бокасса. *История Африки в биографиях*. Москва: РГГУ, 2012. С. 441–447.
26. Пригожин А. И. Патологии политического лидерства в России. *Общественные науки и современность*. 1996. № 3. С. 23–29.
27. Лобанова А. С. Феномен соціальної мімікрії: монографія. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2004. 300 с.
28. Довгерг А. С., Захватаєв В. М. Цивільний кодекс Франції (Code Civil des Français), Кодекс Наполеона (Code Napoléon). *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та [та ін.]. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6: Т–Я. С. 369–371.
29. 10 добрих речей, які зробили найбільш злі диктатори світу. URL: <https://zamtka.com/10-dobryh-rechey-yaki-zrobyly-sami-zli-dyktatory-svitu/> (дата звернення: 08.04.2018).
30. Илларионов А. Чилийское экономическое чудо. URL: <https://aillarionov.livejournal.com/445540.html> (дата звернення: 15.04.2018).
31. Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії. Львів: Афіша, 2008. 707 с.
32. Матвієнко В. Кастро Рус Фідель. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2011. С. 319.
33. Головченко В. І. Каддафі Муаммар. *Українська дипломатична енциклопедія*: у 2 т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) [та ін.]. Київ: Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.
34. Столяренко Л. Д. Психология: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 592 с.
35. Бурдьё П. Социология политики / сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с.
36. Савельев С. В. Нищета Мозга. Москва: Изда-во «ВЕДИ», 2016. 200 с.
37. Корнієнко В. Діяч державний. *Політична лексика сучасного українського політика і громадянина*: енциклопедичний словник-довідник / укладач В. М. Піча. Львів: Вид-во «Магнолія–2006», 2017. С. 126.
38. Грачев М. Н. К вопросу об определении понятий «политическая коммуникация» и «политическая информация». *Вестник Российской университета дружбы народов. Серия: «Психология»*. 2003. № 4. С. 34–42.
39. Гайдамашко И. В., Сысоев В. В., Конохов Н. И. Психологические детерминанты процесса принятия управленческого решения руководителем. *Вестник МГОУ. Серия: «Психологические науки»*. 2012. № 2. С. 108–112.

Wspomnienie o profesorze Jerzym Wyrozumskim На спомин професора Єжи Вирозумського

Z głębokim smutkiem przyjęliśmy wiadomość o śmierci Profesora Jerzego Wyrozumskiego 2 listopada 2018 r. Pochodzący z Trembowli Profesor Jerzy Wyrozumski był wybitnym mediewistą. Jako Sekretarz Generalny Polskiej Akademii Umiejętności przyczynił się znacząco do rozwoju współpracy z Polskim Towarzystwem Naukowym w Żytomierzu oraz Instytutem Państwa i Prawa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie i powstania tego rocznika.

*Zespół Redakcyjny rocznika
Studia Politologica Ucraino-Polona*

З глибоким сумом ми зустріли звістку про смерть 2 листопада 2018 року професора Єжи Вирозумського.

Професор Єжи Вирозумський, що народився у Трембовлі, був видатним медієвістом. Обіймаючи посаду Генерального секретаря Польської академії наук і мистецтв у Кракові, він підтримував становлення і розвиток співпраці Академії з Польським науковим товариством у Житомирі та Інститутом держави і права Національної академії наук України, а також всіляко сприяв становленню нашого щорічника.

*Редакційний комітет щорічника
Studia Politologica Ucraino-Polona*

Професор Єжи Вирозумський (перший зліва) з членами редакційного комітету після підписання угоди про співпрацю між Польською академією наук і мистецтв у Кракові, Польським науковим товариством у Житомирі та Інститутом держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України. 2012 р.

Profesor Jerzy Wyrozumski (pierwszy z lewej) z członkami Zespołu Redakcyjnego po podpisaniu umowy o współpracy pomiędzy Polską Akademią Umiejętności, Polskim Towarzystwem Naukowym w Żytomierzu oraz Instytutem Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koroceckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. 2012 r.

Відомості про авторів

Валерій Бортніков, доктор політичних наук, професор, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк)

Олексій Буряченко, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)

Андрій Демартіно, кандидат історичних наук, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Борис Дем'яненко, доктор політичних наук, професор, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди

Світлана Денисюк, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Михайло Газізов, кандидат політичних наук, доцент, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Сергій Годний, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Вікторія Гаврилюк, аспірантка Інституту політичних наук і журналістики, Силезький університет в Катовицях

Василь Гулай, доктор політичних наук, професор, Національний університет «Львівська політехніка»

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (Київ)

Роберт Клачиньскі, габілітований доктор, професор Вищої державної професійної школи у Тарнові

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Оксана Кукуруз, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Тетяна Лужанська, студентка, історичний факультет, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Віра Максимець, кандидат політичних наук, доцент, Національний університет «Львівська політехніка»

Анна Меньшеніна, аспірантка кафедри політичних наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)

Матвій Новак, аспірант Інституту політичних наук і міжнародних відносин, Ягеллонський університет у Кракові

Олена Новакова, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ)

Юрій Остапець, доктор політичних наук, доцент, Ужгородський національний університет

Ігор Петренко, кандидат політичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Сергій Рудницький, доктор політичних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Валентина Смірнова, кандидат педагогічних наук, доцент, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Яцек Срока, професор, габілітований доктор, Педагогічний університет імені Комісії народної освіти у Кракові

Олена Стойко, доктор політичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Станіслав Сухачов, кандидат філософських наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Ян Віктор Ткачинський, професор, габілітований доктор, Ягеллонський університет у Кракові

Ерхард Чомер, професор, габілітований доктор, Краківська академія імені Андрія Фрича Моджевського, Комітет політичних наук Польської академії наук у Варшаві.

Марек Яхимовскі, професор, габілітований доктор, Силезький університет у Катовицях, Польське товариство суспільної комунікації

Віра Явір, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ)

Dane o autorach

Profesor, doktor nauk politycznych Walery Bortnikow, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku

Mgr Oleksy Buriaczenko, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Michała Dragomanowa w Kijowie

Prof. dr hab. Erhard Cziomer, Krakowska Akademia imienia Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Komitet Nauk Politycznych PAN w Warszawie

Kandydat nauk historycznych Andrzej Demartyno, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

Profesor, doktor nauk politycznych Borys Demianenko, Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Hryhorijsa Skoworody w Perejasławiu Chmielnickim

Profesor, doktor nauk politycznych Switłana Denysiuk, Narodowy Uniwersytet Techniczny w Winnicy
Kandydat nauk politycznych, docent Michał Gazizow, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

Mgr Sergiusz Godny, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Michała Dragomanowa w Kijowie

Profesor, doktor nauk politycznych Włodzimierz Gorbatenko, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

Mgr Viktoriya Havrylyuk, doktorantka w Instytucie Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, Uniwersytet Śląski w Katowicach.

Profesor, doktor nauk politycznych Wasyl Hulaj, Uniwersytet Narodowy „Politechnika Lwowska”

Dr hab. Marek Jachimowski, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polskie Towarzystwo Komunikacji Społecznej

Starszy współpracownik naukowy, kandydat nauk politycznych Wira Jawir, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

Prof. dr hab. Robert Kłaczyński, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Tarnowie

Profesor, doktor nauk politycznych Walery Kornijenko, Narodowy Uniwersytet Techniczny w Winnicy

Starszy współpracownik naukowy, kandydat nauk politycznych Oksana Kukuruz, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

Tetiana Łużańska, studentka, Wydział historyczny, Uniwersytet imienia Iwana Franki w Żytomierzu

Docent, kandydat nauk politycznych Wira Maksymiec, Uniwersytet Narodowy „Politechnika Lwowska”

Mgr Anna Meńszenina, doktorantka, Katedra Nauk Politycznych, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Michała Dragomanowa w Kijowie

Mgr Mateusz Nowak, doktorant w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Jagielloński.

Profesor, doktor nauk politycznych Helena Nowakowa, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Michała Dragomanowa w Kijowie

Docent, doktor nauk politycznych Jerzy Ostapiec, Użhorodski Uniwersytet Narodowy

Docent, kandydat nauk politycznych Igor Petrenko, Kijowski Uniwersytet Narodowy imienia Tarasa Szewczenki

Docent, doktor nauk politycznych Sergiusz Rudnicki, Uniwersytet imienia Iwana Franki w Żytomierzu

Docent, kandydat nauk pedagogicznych Walentyna Smirnowa, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

Prof. dr hab. Jacek Sroka, Uniwersytet Pedagogiczny imienia Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Wiodący współpracownik naukowy, doktor nauk politycznych Helena Stojko, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

Docent, kandydat nauk filozoficznych Stanisław Suchaczow, Uniwersytet imienia Iwana Franki w Żytomierzu

Prof. dr hab. Jan Wiktor Tkaczyński, Uniwersytet Jagielloński.

Profesor, główny współpracownik naukowy, doktor nauk politycznych Halina Zelenko, Instytut badań politycznych, etnicznych i narodowościowych imienia Iwana Kurasa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

Шановні колеги!

Запрошуємо до співпраці з міжнародним щорічним часописом з політичних наук «Studia Politologica Ucraino-Polona», якому в 2014 році присвоєно ISSN 2312-8933 і який з IV числа індексується у міжнародній базі даних CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities). У 2015 р. журнал включено до переліку наукових видань Міністерства науки і вищої школи Республіки Польща (список В – журнали, що не мають індексу впливу Impact Factor). У відповідності з цим публікація в ньому оцінюється у 2 пункти. Журнал індексується в міжнародній базі даних The Central European Journal of Social Sciences and Humanities, його занесено у бази даних «Польська наукова бібліографія» і POL-index.

До друку приймаються оригінальні, раніше не публіковані матеріали. Наявність частин раніше опублікованого власного тексту в рукописі є підставою до відхилення статті. Мова рукопису – українська, польська, англійська. Матеріали подаються електронною поштою. Статті набирати шрифтом Times New Roman, 12 пунктів, 1,5 інтервал, без переносів. Параметри сторінки: поля 2 см з усіх боків. Рисунки і таблиці нумерувати, а сторінки – ні. Обсяг публікації від 0,5 до 1 др. арк. Матеріали формуються у такій послідовності:

- 1) назва статті;
- 2) ім'я та прізвище автора;
- 3) місце роботи;
- 4) текст статті;
- 5) список використаних джерел у порядку посилань.

Усі джерела, які подані у списку літератури, повинні мати відповідні посилання за текстом матеріалу. Оформлення списку літератури – згідно із ДСТУ (ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»), приклади оформлення бібліографічного опису наведено в Бюлетені ВАК України, №3, 2008 (Форма 23, с. 9–13).

Разом з матеріалами прохання додати необхідні дані для зв'язку (електронна адреса і телефон). Матеріали приймаються до кінця лютого 2017 року. Після висилки матеріалів автори отримують інформацію про те, чи їх матеріали приймаються до розгляду.

Всі тексти проходять незалежне анонімне рецензування двох рецензентів. Наявність двох негативних відгуків є підставою до відхилення статті. Після змін у тексті за результатами рецензування автору слід надіслати до редакції резюме остаточного варіанту тексту англійською мовою (від 3 500 до 5 000 знаків), що має включати назву статті, ім'я і прізвище автора і ключові слова. Друк поточного випуску планується наприкінці жовтня – на початку листопада 2017 року.

Тексти висилати на адресу заступника голови редакційної колегії від української сторони:
Рудницький Сергій Владиславович:

sergiuszrudnicki@gmail.com

тел.: (067) 412-15-70; (067) 393-71-20, (063) 397-03-49, (066) 387-50-04

Szanowni Państwo!

Redakcja polsko-ukraińskiego rocznika «Studia Politologica Ucraino-Polona» zaprasza do współpracy na łamach pisma, którego celem jest zbliżenie środowisk polskich i ukraińskich badaczy z zakresu nauk o polityce oraz wymiana ich naukowych osiągnięć. Teksty są drukowane w ojczystych językach ich Autorów: polskim i ukraińskim.

Polska redakcja przyjmuje teksty drogą elektroniczną w języku polskim, w rozmiarze do jednego arkusza wydawniczego, zaopatrzone w przypisy dolne i bibliografie.

Artykuł powinien być napisany w programie Word (czcionka Times New Roman 12 pkt, odstępy między wierszami 1,5 bez dzielenia słów, marginesy – 2 cm z każdej strony). Do artykułu prosimy dołączyć streszczenie, w miarę możliwości w języku angielskim (około pół strony) oraz słowa kluczowe.

Prosimy także o następujące informacje:

1) nazwa instytucji naukowej, z którą jest związany Autor, stopień naukowy i zajmowane stanowisko;

2) adres miejsca pracy, adres e-mail, ewentualnie telefon.

Teksty prosimy kierować na adres sekretarza polskiej redakcji do dnia 1 lutego każdego roku:

dr hab. Agnieszka Kastory:

agnieszka.kastory@uj.edu.pl

Наукове видання

**STUDIA POLITOLOGICA
UCRAINO-POLONA**

*Щорічний журнал з політичних наук
Rocznik nauk politycznych*

**Випуск восьмий
Tom ósmu**

Редактори-упорядники:
Володимир Горбатенко, Ірена Ставови-Кавка

Верстальник:
Раїса Тверда

Підписано до друку XX.XX.2018
Формат: 60X84/8.
Папір офсетний. Спосіб друку: офсетний.

Віддруковано в приватній друкарні О. О. Євенка.
Адреса: Україна, 10008, м. Житомир,
вул. Мала Бердичівська, 17а.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру:
ДК № 3544 від 05.08.2009 р.